

8/2135

N 23/85

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

SZERKESZTI

5419. SZÁM.

GYULAI PÁL. szak.

NYOLCZVANÖTÖDIK KÖTET.

(229. 230. 231. SZÁM.)

ERŐS MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63 F

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1896.

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

1895

1895

1895

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
1895

1895

TARTALOM.

CCXXIX. SZÁM.

	Lap
BÁRÓ HOMPESCH ÉS II. JÓZSEF. — Wertheimer Edétől	1
EGY ANGOL MINISZTER A KERESZTYÉN HITRŐL. (I.) — Concha Győzőtől	23
RANKE LEOPOLD. — Marczali Henriktől	46
A TÖRTÉNETIRÁS AZ ARAB IRODALOMBAN. — Goldziher Ignácztól	69
CLAIRE DE SAULNIS. Beszély. — Schultz Johanna után, francziából. H. G.	114
KÖLTEMÉNYEK: <i>Megvénülünk.</i> Szász Károlytól. — <i>Emléklapok.</i> (I—II.) Tompa Mihálytól	134
A LONDONI NEMZETKÖZI FÖLDRAJZI CONGRESSUS. — Déchy Mórtól... ..	137
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÉLI TÁRLATA. — Pasteiner Gyulától	158
ÉRTESITŐ: Erődi Béla: <i>Utazásom Sicilia és Malta szigetén.</i> — s. — Polikeit Károly: <i>Astronomia.</i> Heller Ágosttól. — Györkönyi Károly: <i>Novellák.</i> cs. b. — <i>Új magyar könyvek</i>	168

CCXXX. SZÁM.

ELSŐ KERESZTÉNY TÉRITŐINK. (I.) — Volf Györgytől... ..	177
EGY ANGOL MINISZTER A KERESZTYÉN HITRŐL. (II.) — Concha Győzőtől	205
A MAGYAR NEMZET ETHNIKAI MEGHATÁROZÁSA. — Rohonyi Gyulától	232
JOGI OKTATÁSUNK JAVÍTÁSÁRÓL. — Csorba Ferencztől... ..	249
FELHŐK. Beszély. — Petelei Istvántól	277
KÖLTEMÉNYEK: <i>Búcsú a vidéktől.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Jó napot,</i> <i>inség!</i> Ada Negri után, olaszból, Radó Antaltól.	292
A KRITIKAI MÓDSZEREK. — Harasztj Gyulától	295
A KERESKEDELMI ÉS VÁMSZÖVETSÉG MEGÚJÍTÁSÁHOZ. — Cserny Károlytól	310

ÉRTESITŐ: Herczeg F.: *Napnyugati mesék*. sz. i. — Kuno Fischer: *Goethes Sonettenkranz*. — Herm. Baumgart: *Goethes „Geheimnisse“ und seine „Indische Legenden“*. Heinrich Gusztávtól. — Varga Ottó: *Magyarország története*. — I. — Wilhelm Preyer: *Darwin*. av. — Ilosvay Lajos: *A torjai „Büdös barlang“*. Hankó Vilmostól. — *A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-vállalata*. — *Új magyar könyvek*... 317

CCXXXI. SZÁM.

LÓNYAY MENYHÉRTNEK 1847/8-DIKI NAPLÓJA. (I.) — Kónyi Manótól	337
ELSŐ KERESZTÉNY HITTÉRITŐINK. (II.) — Volf Györgytől ...	363
A RÓZSAFA BÚTOR. (I.) Beszély. — France Anatol után francziából. — R. J.	407
CSENGICS SZMAIL AGA HALÁLA. Költői elbeszésés. — Mazsuranics Iván után, horvátból. — Margalits Edétől	429
KÖLTEMÉNYEK: <i>Virágének</i> . — Kozma Andortól. — <i>Vándor a szellőhöz</i> . Bieds után, örményből. — Simay Gergelytől	459
BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE. — Gyulai Páltól ...	463
KOSSUTH LAJOS AMERIKÁBAN. — b. m.	470
ÉRTESITŐ: Vámbéry Ármin: <i>A magyarság keletkezése és gyarapodása</i> . Marczali Henriktől. — Károlyi Árpád: <i>A korponai országgyűlés 1605-ben</i> . Acsády Ignácztól. — Magyar vonatkozású külföldi könyvek: Raoul Chélard: <i>La Hongrie millenaire</i> . — Rudolf Lehmann: <i>Erinnerungen eines Künstlers</i> . — Alexandre Dumas fils: <i>Ilka</i> . k. cz. — R. A. v. Elsberg: <i>Die Blutgräfin</i> . d. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz</i> . Varga Ottótól. — <i>Új magyar könyvek</i>	481

BÁRÓ HOMPESCH ÉS II. JÓZSEF.*)

II. József összpontosító politikája, mely az ő jogarának alávetett országokat egy egységes állammá akarta összegyűrni, úgy Németalföldön, mint hazánkban heves ellenállást és mély-séges elkeseredést idézett elő. Erőszakos és jogtalan eljárásnak tekintették, hogy József, ki magát meg nem koronáztatta, és így a «kalapos király» elnevezéssel illették, a nemesség és az uralkodó osztályok ősi, biztosított jogait nem ismerte el, és Magyarországot, mely közjogi függetlenségére mindig büszke volt, az örökös tartományok módjára akarta kormányozni. Nem is hiányoztak oly férfiak, kik a császár eljárásán meg-
ütközve, uralmát lerázni és e végből a külföld és különö-
sen a Józseffel versengő Poroszország támogatását biztosítani
törekedtek. Magyarország és a berlini kabinet között oly forra-
dalmi politika szálai szövődtek, melynek végső célja Szent
István birodalmának a Habsburg-háztól való elszakítására
irányult. Azon férfiak közül, kik e terv megvalósításán, sem-
mitől vissza nem riadó vakmerőséggel fáradoztak, első sorban
kimagaslik egy hazánkban csak kevés idő előtt letelepedett
német birodalmi főúr: Hompesch Károly báró. Az ő rész-
véte az érintett mozgalmakban eddigelé sötét homályba volt

*) E tanulmányt a cs. kir. osztrák belügyminiszterium bécsi levéltárának eddig kiadatlan okmányai alapján írtam meg. Különös köszönettel tartozom dr. Fellner levéltári igazgató és dr. Schuster tisztviselő uraknak, azért az előzékeny támogatásért, melyben az őri-
zetekre bízott levéltári kincsek átkutatásában részesítettek. Említésre
méltó dolog, hogy a bécsi cs. és kir. állam-levéltárban semmiféle
Hompeschre vonatkozó adat nem található.

burkolva. Még maga Marczali is, a ki pedig hazánknak II. József alatti viszonyairól Poroszországhoz, 1878-ban egy igen érdekes értekezést tett közzé,¹⁾ vajmi keveset tudott erről mondani. Azokból a forrásokból, melyek rendelkezésére állottak, tényleg nem is tudhatott meg többet, mint épen azt, hogy Hompesch, magyarországi főurak képviselőjében és Károly Ágost weimari herceg ajánlatával ellátva, 1789 április 8-án Berlinbe ment, hogy az ottani udvart Magyarország ügyének megnyerje, és hogy II. Frigyes Vilmos orosz királyt, minisztere, Herzberg gróf tanácsa ellenére, szolgálatába fogadta.²⁾ Kiadatlan források nyomán immár behatóbban megvilágíthatjuk azt a szerepet, melyet Hompesch báró, mint József császár egyik leghevesebb ellenfele, végig játszani igyekezett. Hisz ő volt kiszemelve, de egyúttal vállalkozó, semmitől vissza nem riadó természeténél fogva a legalkalmasabb is arra, hogy a császárt, ennek testvérét, Lipótot, és fiát Ferenczet, erőszakos módon láb alól eltegye.³⁾

Midőn Hompesch báró 1788 vége felé az események színterére lépett, erőteljes férfikorát élte. Alacsony, zömök termetű férfiú volt, kinek egyéniségén leginkább a szürke, éles, sőt szűrő tekintetű szemek tüntek föl.⁴⁾ Az, a mi némeleknek féktelen és a legnagyobb kicsapongásokra hajló természetnek tetszett,⁵⁾ azt mások férfias nyíltságnak és egy nagy tettekre hivatott szellem erejének látták.⁶⁾ Akkori szokás szerint, az igazi magyarok módjára, mintha csak hazánkban pillan-

¹⁾ Marczali: *Porosz-magyar viszonyok 1789—90-ben. Századok.* 1878. évf. 305. l.

²⁾ U. o. 308. l.

³⁾ Stoll Kristóf a császárhoz, Pest 1788 okt. 3. Ugyanaz Beer udvari tanácsoshoz, 1788 nov. 3. Pest.

⁴⁾ Hompesch személyleírása, 1789 márczius 10.

⁵⁾ U. o. — Saurau gróf előterjesztése Ferencz császárhoz, 1792 szeptember 11-ikéről. Saurau, ki akkoriban ideiglenesen a rendőr-miniszter tisztét tölté be, részletes jelentést tett Ferencz császárnak Hompeschről, ez utóbbi ismételtlen engedélyt kérvén arra, hogy Magyarországra visszatérhessen.

⁶⁾ Piattoli Czartoryski herceghez Treptowban, 1788 április 9. « Ses principes, son amour pour les hommes et surtout pour sa patrie, qu'il a chosie, une élévation d'âme, une franchise et un courage, en un mot un ensemble des qualités qui annoncent l'homme aux grandes choses.

totta volna meg először a napvilágot, megnövesztette bajuszát, a minthogy különben is különös előszeretettel viselte nemzeti ruhánkat. Csak ritkán öltözött a császári hadsereg¹⁾ tisztí egyenruhájába, melynek kötelékébe, miután szülői akarata ellenére Magyarországra költözködött,²⁾ fölvetette magát. Hősiességét, melylyel, mint derék katona kitünt, József császár a magyar indigenatus adományozásával jutalmazta meg.³⁾ A magyarokhoz mindinkább növekedő bensőséggel csatlakozott, a magyarok jelleme ellenállhatatlan hatalommal vonzá őt.⁴⁾ Új honfitársai között, rövid idő alatt a leglelkesebb hazafiak egyikének hírnevére tett szert, mint a ki minden pillanatban kész, életét és vagyonát az ősi alkotmány megmentésére áldozni.⁵⁾ A magyarokhoz való benső csatlakozása, a kik őt állítása szerint még gömöri alispánnak is megválasztották,⁶⁾ úgy látszik, akadályozta előmenetelét a hadseregben. E mellőztetés őt a hadseregből való kilépésre ösztönözte, melyet, mint kapitány, azon engedély mellett hagyott el, hogy háború esetében ismét zászló alá vonulhasson.⁷⁾ Ekkor a kereskedelemnek szentelé magát. Nagy nyelvismeretében és egyéb képességeiben bizva,⁸⁾ buzgó odaadással fáradozott annak föllendítésén. E végből Angolországba utazott, hogy ott összeköttetéseket létesítsen.⁹⁾ Itt tartózkodása alatt jutott el hozzá annak a háborúnak híre, melyet II. József II. Katalin czárnő szövetségében a török porta ellen indított. Londonból azonnal hazasietett, hogy, mint a hadsereg egykori tisztje, kardját József császárnak fölajánlja. Ő ugyan azt állítja, hogy midőn e végből Magyarországra át Semlyénbe, az itt időző József császárhoz utazott, néhány elégedetlen magyar

¹⁾ Hompesch személyleírása, 1789 márcz. 10.

²⁾ Pergen gróf rendőrminiszter jelentése. 1789 febr. 28.

³⁾ Saurau előterjesztése, 1792 szeptember 11.

⁴⁾ Hompesch Saurau grófhhoz, 1800 augusztus 8. « . . . j'y (Magyarországban) apris à connaitre une nation brave, généreuse, mais ignorante, peu à peu elle m'aimat . . . naturellement je m'attachai à elle ».

⁵⁾ Saurau előterjesztése, 1792 szept. 11.

⁶⁾ Hompesch Saurau grófhhoz, 1800 aug. 8.

⁷⁾ U. o.

⁸⁾ Piattoli Czartoryski herczeghez Treptowban, 1788 ápr. 9.

⁹⁾ Hompesch Saurau grófhhoz, 1800 aug. 8.

őt szándékaról lebeszélni és József ellen ellentállásra ingerelni igyekezett, ő azonban minden ilyes biztatást azzal az állítólagos kijelentéssel utasított vissza, hogy őt kötelessége és adott szava zászlója iránti hűségre kötelezik.¹⁾ József császár azonban őt Semlyénben visszautasította. Bár derék tiszt hírében állott,²⁾ József még sem akarta szolgálatát igénybe venni. A császár elhatározásának indító okait nem ismerjük és e részben többé-kevésbé igazolt sejtelmekre vagyunk utalva. Nem lehetetlen, hogy Hompesch abban az időben ajánlotta föl kardját, midőn ellene felségárulás miatt Józsefnél följelentést tettek.³⁾ De ebben az esetben fölmerül az a kérdés, hogy miért érte be a császár a pusztá visszautasítással, és miért nem fogatta el rögtön? Úgy látszik azonban, hogy a császár még sem merte egyik kiváló hírnévnek örvendő katonatisztjét, pusztá, be nem bizonyított vádaskodás alapján, a hadsereg színe előtt bilincsbe veretni. Valószínűleg jobbnak látta tehát őt, egyelőre a seregből kizárva, Magyarországra visszaküldeni, hogy itt a titkos megfigyelés és az esetleges bírói eljárás útja szabadon álljon. Bármilyen legyen az egész ügy döntő mozzanata, annyi bizonyos, hogy Hompesch, ki már azelőtt is az elégedetlenek táborához tartozott, most már szorosán ahhoz csatlakozott, és hogy, — a mint ő maga is mondja, — most következett be életének végzetes pillanata.⁴⁾ A becsületérzésben mélyen megsértett raisonneurból csak ezután lett összeesküvő.⁵⁾ Persze, egy későbbi leírásban, melyet Hompesch az érintett eseményekről ad, igyekezett magát mindenképen tisztára mosni. E szerint

¹⁾ U. o.

²⁾ Saurau előterjesztése. — Hompesch fitestvéréhez, Ferdinándhoz, Westphaliában. Budán 1788 nov. 24. «Tout le monde est de retour de l'armée et moi aussi et je suis bien fâché de devoir te dire que mon beau projet pour le corps franc n'a pas été accepté et même sans m'avoir donné un refus exprès, l'on ne m'a cependant pas placé du tout».

³⁾ Stoll Kristóf II. Józsefhez, Lugosban. Pest. 1788 október 3.

⁴⁾ Ratoliska rendőrbiztos jelentése Hompeschről. 1789 márczius 25.

⁵⁾ Hompesch Saurau grófhoz, 1800 augusztus 8. «Rebuté par l'empereur, point placé, je retourne en Hongrie et — je l'avoue mais qu'à vous — pris part au mécontentement alors général de la nation».

eszébe sem jutott volna az elégedetlenek élére állani, sőt inkább ezeknek túlaradó buzgólkodását igyekezett, minden esetleges kitörés föltartóztatása végett, mérsékelni. Bevallja ugyan, hogy Semlyénből visszatérte után egy nemesek, polgárok és parasztoktól álló küldöttség — hihetőleg Gömör-megyéé — azt az ajánlatot tette neki, hogy most a török háború nyújtotta kedvező alkalommal, vezesse őket a császár elleni küzdelembe. Éltek- és vérökkel akartak hozzászegődni és magokat minden rendelkezéseinek alávetni. De ő kijelentette, hogy a fegyveres ellentállásra alkalmas idő immár elmúlt. Mindjárt kezdetben kellett volna, a németalföldiek példáját követve, az alkotmány megtámadása miatt fölkelni. Most azonban a nemzet legnagyobb része már megbarátkozott a császár újításaival. Abban is tévednek, ha valamely idegen hatalom részéről segílyt várnak. A porosz királyban egy szemnyi hősi lélek sem lakozik és Angolország igen távol fekszik, hogysem támogatására számítani lehetne. Az adott viszonyok között tehát nem is marad más mentőeszköz hátra, mint az alkotmányon ejtett sérelmeket, melyeket ő, Hompesch, sem helyeselhet, a császár elé terjesztendő föliratban behatóan kifejteni. De — így fogadkozik Hompesch — soha sem gondolt ő arra, hogy valakit lázadásra ingereljen, vagy pedig fölkelést szervezen, sőt inkább egy nemes embert halállal fenyegetett, ha ez kétértelmű szavaival megint olyasmit árulna el, hogy a császár ellen valamit tervez.¹⁾

Ámde József császárhoz, mialatt Lugoson tartózkodott, 1788 október 3-ikán oly jelentés érkezett, mely ezt az ügyet egészen más színben tünteti föl, mert a legkétségtelenebbül leleplezett egy összeesküvést, melyben Hompeschnek kimagasló szerepet szántak. E följelentés egy württembergi ifjútól, Stoll Kristóftól származott, a ki két év óta Orczy József báró heves-megyei birtokosnál, mint nevelő tartózkodott.²⁾ Ügyességével nemcsak József bárónak, hanem az ő magas állású testvérének, László bárónak is, teljes bizalmát sikerült megnyernie. Beavattatván az összeesküvők legtitkosabb terveibe, melyek a létező állapotok teljes fölforgatására irányultak, Stoll, a mint

¹⁾ Ratoliska rendőrbiztos jelentése Hompeschról, 1789 márczius 25.

²⁾ Ez az az Orczy, a ki a pesti Orczy-féle kertet megalapította.

ő mondja, hazaszeretetből és a császár miatti aggodalomból, kötelességének tartotta mindent József tudomására hozni. Az összes hatóságok elkerülésével, leleplezéseivel egyenesen a császárhoz fordult. «Ok» — így ír a császárnak — «minden áron arra törekednek, hogy valamely ürügy alatt az insurrectióhoz jussanak. E közben a koronát egy angol hercegnek kéz alatt följánlják és akkor a lengyelek szövetségében a törökökkel majd egy kézre dolgoznak. Nem lévén koronájok,¹⁾ e hiányon egy újnak készítésével akartak segíteni s hogy ez bizonyos szentséges színezetet nyerjen, azt azzal akarták elérni, hogy minden hölgy járuljon ahhoz ékszeréből, sőt minden paraszt adjon hozzá egy pénzdarabot.» «Hallatlan» — így folytatja Stoll, — «mily vakmerően követik el a bűnt, és egyetlen, leghőbb vágyuk, hogy Felséged életét kioltva tudják. Immár kifejezésre jutott az a gondolat, hogy hizonyos Hompesch báró, ki mint rendkívüli ábrándozó ismeretes, a borzalmas tette előkészíthető volna.» «Mindezeknek a tényeknek valóságaért» — végzi ő levelét — «alulírott fejével kezekedik! — — Csak azt kéri, hogy ne szolgáltatassák őt ki azon dühöngők boszújának».²⁾ József, a ki az egész leírást megbízhatónak tartotta, egy pillanatig sem késett, és a levelet Pergen gróf rendőrminiszternek küldte meg Bécsbe, oly szavak kíséretében, melyek nagyon jellemzők a császár egész gondolkozásmódjára nézve. «A mellékelt, eléggé határozott iratból» — így ír Lugosból, 1788 október 10-én Pergenhez, — «látni fogja ön, hogy azon körülmények földerítését az állam és nem saját személyem érdeke, mely ily gazemberekről semmit sem tart, föltétlenül megköveteli».³⁾ És József, ki a rendőri ügyekhez kitünően értett, és mindenben maga szeretett intézkedni, azonnal elrendelte, hogy küldessék Beer, udvari tanácsos és bécsi rendőrigazgató, a tényállás kinyomozása végett Pestre, fölhatalmaztatván, «bármilyen állású és rangú személyek ellen» eljárni. Barco altábornagy pedig utasítást kapott, hogy Beert szükség esetében katonai segélyben is részesítse.⁴⁾

¹⁾ József a magyar koronát tudvalevőleg elvitette.

²⁾ Stoll Kristóf II. József császárhoz, 1788 október 3.

³⁾ II. József Pergen grófhhoz, Lugos, 1788 október 10.

⁴⁾ U. a. Barcához, 1788 október 10.

Beer október 17-én a magyar fővárosba érkezett, hol megérkezése, minthogy többen fölismerték, nem maradt titokban. Az az állítása, hogy csak üdülés céljából jött Pestre, mint ő maga is bevallja, nem talált hitelre. Természetes, hogy ily kiváló rendőri hivatalnok megjelenésének okát mindenki igyekezett kifürkészni. Zichy gróf helytartótanácsi elnök, Perczel őrnagyot, a pesti rendőrigazgatót ebédre hívá magához, hogy belőle bécsi kartársra megjelenésének okát kivegye. Ép így igyekeztek Végh és báró Orczy László helytartósági tanácsosok is, a rejtély megoldásához jutni.¹⁾ De minden törekvésök meghiúsult Beer intézkedései következtében, ki kényes küldetéséről mit sem árult el. A legnagyobb óvatossággal tette meg rendelkezéseit, hogy Stollal, ki növendékével Pesten Orczy József házában tartózkodott, találkozassék. Szándékosan jelent meg Perczel őrnagy társaságában, több ízben nyilvános helyeken, hogy Orczy báró nevelőjének alkalmat nyújtson a közeledésre. Mikor pedig ezeket a kísérleteket nem követte a várt siker, Stollnak egy megbízható személy útján levelet küldött, melyben utóbbit találkozásra szólította föl.

Ez nyomban tudatta, hogy későn este néhány perczre, — mert hosszabb időre növendéke mellől uem távozhatnék föltűnés nélkül — Perczel lakására fog menni, a hová Beer megszállott. Ugyanazon este Stoll csakugyan a bécsi rendőrigazgató lakására surrant, ez utóbbinak pedig gyorsan sikerült a följelentő bizalmát megnyerni. Midőn Beer kijelentette, hogy az általánosságban tartott följelentés nem nyújt elegendő alapot arra, hogy annak nyomán erélyesen lehessen eljárni, Stoll magát korábbi adatai kiegészítésére határozá el, és az ezt tartalmazó iratot 1788 november 3-ikán juttatá titkosan Beerhez. Ebben az iratban Stoll terjedelmesebben leleplezi az összeesküvők terveit. Teljes biztossággal állítja, hogy Orczy József határozottan késznek nyilatkozott személyesen Berlinbe menni, hogy gróf Herzberg minisztert Magyarország ügyének megnyerje. Podmaniczky báró udvari tanácsost pedig, ki Angliát jól ismeri és azon ország nyelvét is érti, az összeesküvők Londonba akarták küldeni, hogy Magyarország trónját, egyik angol herczegnek följánlja. Valamint egy hó előtt, úgy most november 3-iki iratában is határozottan azt állítja

¹⁾ Beer udvari tanácsos jelentése. Bécs, 1788 nov. 10.

Stoll, hogy az Orczyak és összes hozzátartozóik nem gondolnak kisebb dologra, mint hogy a császárt erőszakosan eltávolítsák.¹⁾ Így, Orczy József sógornője, gróf Berényi Tamás hajadon leánya, az ő jelenlétében, az asztalnál a következő szavakat mondotta: «Semmi sem szabadíthatná úgy meg a magyarokat nyomorúságuktól, mint egy a császárnak szánt jó tör; a magyarok igazán gyámoltalan gyávák, hogy ezt már régen meg nem tették». Orczy József már meglegednék azzal, — a mint ezt Stollnak kijelentette, — ha a törökök Józsefet a háború folyamán foglyul ejtenék. Csak ha ez meg nem történne, látná ő is az alkotmány megmentésének egyetlen reménysugarát a császár, testvére Lipót, és ennek fia Ferencznek meggyilkoltatásában, mivelhogy a despotikus méreg ragálya a két utóbbit is megrontotta.

Orczy kijelentései szerint az összeesküvők bűnös terveik keresztülvitelénél leginkább Hompesch báróra számítottak, kiről Stoll azt jegyzi meg, hogy «oly vállalkozó szellemű férfiú, a ki képes volna még a császárt is láb alól eltenni, ha a magyarokat ért bajokat előtte lefösti».²⁾

Stoll leírása mély benyomást gyakorolt Beerre, mert az előtte a valószínűség látszatával birt. Pesten tett észleletei pedig teljesen megerősíték abban a föltevésében, hogy Stoll igazat beszélt és hogy a magyar elégedetlenek a két Orczy körül sorakoznak.³⁾ «Nekem úgy tetszik» — e tudósítást küldé Pergen gróf Beer közlései nyomán Józsefnek — «hogy mivel a főbb ajánlatokat a porosz királyi miniszteriumnak immár megtették és az egész tervet arra az eshetőségre alapították, ha a török ellen folytatott hadjárat balul ütne ki, most már más és pedig oly tervezettel van dolgunk, mely a porosz királynak Lengyelországhoz intézett nyilatkozatával némi kapcsolatban van, mert kétségtelen, hogy a gácsországi elégedetleneket is igyekeznek az összeesküvésbe bevonni. Ez új tervek emissariusaként hihetőleg Hompesch működik Berlinben és Londonban.⁴⁾» Bármily alaposnak is látszék azonban a gyanú,

¹⁾ Báró Orczy József felesége született Berényi Borbála grófnő volt.

²⁾ Stoll Kristóf, Beer udvari tanácsoshoz, Pest, 1788 nov. 3.

³⁾ Beer udvari tanácsos összegyűjtött titkos észleletei, pesti és budai tartózkodása alatt.

⁴⁾ Pergen előterjesztése, 1788 nov. 13-ikáról.

azt kétségtelen bizonyítékokkal még sem lehetett megállapítani. Ez okból Beer a gyanúsakat, kiket a bécsi rendőrigazgató pusztá megjelenése a legnagyobb izgalomba ejtett,¹⁾ nem is fogatta el,²⁾ a mit egyébiránt József császár is csak helyeselni tudott.³⁾ A Hompesch ellen főnforgott gyanúokok azonban időközben szaporodtak. Megtudták, hogy ő többször kereste föl késő estve áruhában Balogh Pétert, a hétszemélyes tábla bíróját,⁴⁾ kiről föltették, hogy ép úgy, mint Hompesch készséges eszköz gróf Herzberg porosz miniszter kezében a tervezett magyarországi fölkelés előkészítésében.⁵⁾ Hompesch fölfogott levelei is olybá tünteték föl őt, mint a ki nagy és messzeható tervekkel van elfoglalva, melyeknek tulajdonképeni céljáról mélységesen hallgatott, a mi őt annál gyanúsabbnak tüntette föl. «Nagy és sokat felölelő tervekkel foglalkozom» — így irt ő 1788 november 24-én fivérének, Ferdinándnak — «és nagyon óhajtanálak téged, drága testvérem, látni. Magunk között szólva, és azzal a kikötéssel, hogy ezt senkinek ne áruld el, megemlitem, hogy körülbelül egy hó lefolyása alatt Weimarban leszek.»⁶⁾ Ez a

1) Beer udvari tanácsos jelentése, 1788 nov. 10.

2) U. o. — Pergen gróf előterjesztése, 1788 nov. 13 . . . «weil zwar der grösste Verdacht, aber kein Mittel der Überführung der Verdächtigen vorhänden war, mithin eine Captur unwirksam und wohl gar gefährlich gewesen wäre».

3) József sajátkezű resolútiója: «Der Polizei-Director Beer hat ganz gut sich benommen, das weitere wird schon erfolgen».

4) Perczel őrnagy, pesti rendőrigazgató, jelentése, Budán, 1789 nov. 18.

5) Kollermann jelentése, Pest, 1807 nov. 23. Kollermannra az a föladat várt 1789-ben, hogy Hompesch viselkedését Pesten és Budán megfigyelje.

6) Hompesch fivéréhez, Ferdinándhoz. A mint Marczali, id. m. 311. l. említi, a terv az volt, hogy Károly Ágost weimari herczeg emeltessék a magyar trónra. Ebben az esetben, — a mi bizony eléggé érdekes, — Goethe hazánknak is államminisztere lett volna. Tekintve a tárgy fontosságát, Burkhardt dr.-hoz, a weimari állami levéltár igazgatójához, azzal a kéréssel fordultam, sziveskednék velem tudatni, ha vajon az ő levéltárában vannak-e az érintett ügyre vonatkozó okiratok? Tőle azt az értesítést kaptam, hogy sem az állami, sem a Goethe-féle levéltárban nyoma sincs, oly okiratnak, mely a szóban forgó ügyről némi fölvilágosítást nyújtana. Sőt Burkhardt dr. úr oly szives volt velem tudatni, hogy a jelenlegi uralkodó herczeg is

levél József szemében súlyos bizonyító erejű okiratnak látszott, elég súlyosnak arra nézve, hogy Hompescht, ki az egyik jelentés szerint Morvaországban fog átutazni, Ausztriában elfogassa. »Kötelességévé teszem önnek» — így ír a császár sajátkezűleg Pergennek, — «hogy őt (Hompescht) pontosan megfigyeltesse, és mihelyt Ausztriába vagy Morvaországba jön, rögtön elfogassa és tőle iratait elvétesse. Az a szándéka, hogy a weimari herceghez, a német szövetség főrugójához menjen, sokkal föltünőbb, és itteni tettei és beszédei sokkal botrányosabbak, mintsem *e lépést teljesen ne igazolnák. Tegyen tehát ön mindent meg a végrehajtásra». ¹⁾ Még mielőtt azonban Hompesch a nagy útra kelt volna, Budán, rövid idővel azelőtt, hogy József Belgrádból odaérkezett, ismeretlen kéztől egy angolul írt levelet kapott, mely őt a gyors szökésre hitta föl. «Meneküljön, drága barátom,» — így szól a levél — «ha még tud. A császár ma érkezik meg. Attól lehet tartani, hogy önt elfogják Meneküljön — most még van idő — habozása szerfölött veszélyes». ²⁾ Hompesch, a ki egy időre elútaozott és csak 1788 decemberének végső napjaiban tért vissza Budára, e hó 31-ikén arra határozta magát, hogy Bécsbe utazzék, hova 1789 január 4-ikén szándékozott megérkezni. Ezt az alkalmat akará Pergen arra fölhasználni, hogy őt a bécsi vonalnál elfogassa. ³⁾ József azonban más véleményben volt. «Ha ő» — így hangzik a sajátkezűleg írt határozat — «Bécsbe jön, úgy letartóztatását nem megérkezésekor, hanem elútaozásakor kell foganatosítani, mivel valószínű, hogy itt előbb Sziléziába szóló leveleket fog kapni. E szerint járjon tehát ön el.» ⁴⁾ A rendőrminiszter nem osztozott császári ura nézetében. Kétségtelen, így vélekedék Pergen, hogy Hompesch bécsi útjának

kutatott házi levéltárában, de eredménytelenül, oly okiratok után, melyek a kérdéses tervet közelebről megvilágíthatnák volna. Mindenesetre sajnálatos, hogy Károly Ágostnak a magyar királyi székbe tervezett emeléséről és arról, hogy mennyire haladtak az ide vonatkozó tárgyalások, édes-keveset tudhatunk.

¹⁾ József Pergen grófhhoz, 1788 decz. 3.

²⁾ Hompeschhez. Kelet nélkül.

³⁾ Pergen gróf előterjesztése, Bécs 1789 jan. 3.

⁴⁾ A császár sajátkezű resolútiója, Pergen 1789 jan. 3-iki előterjesztéséhez.

egyedüli czélja a porosz követtel, báró Jakobival, mint a kinek kezébe az egész cselszövény szálai összefutnak, érintkezésbe lépni, és vele, valamint a többi bécsi szövetségesekkel mindazt, a miben Magyarországon megállapodtak, bővebben és behatóbban megbeszélni. Ilyesmi pedig csak úgy akadályozható meg, ha őt még a vámvonalnál foglyul ejtik.¹⁾ József azonban megmaradt előbbi elhatározásánál és sajátkezű resolútiójában azt írta Pergennek: «Most is abban a véleményben vagyok, hogy őt elútasásakor kell letartóztatni, mert bizonyos, hogy itt még egyet-mást összegyűjt».²⁾

Hompesch, mitsem sejtve az őt fenyegető csapásról, január 4-ikén estve Bécsbe érkezett. A vámvonalnál, hamis név alatt, mint Radwojovitsch kapitány jelentkezett; sebesültnek állította magát, ki baja orvoslását keresi a székvárosban.³⁾ E hamis adatokat a császár elegendő oknak tartá az ő későbbi elfogatásának elrendelésére.⁴⁾ A hamis bejelentésre alapítá Pergen abbeli javaslatát, hogy Hompesch, mint katonatiszt, a katonai hatóság foglyának jelentessék ki.⁵⁾ De József ezt az ajánlatot sem helyeslé, és úgy rendelkezett, hogy a bárót elútasásakor a rendőrség tartóztassa le és tegye a titkos rendőrségi fogházba, a mi aztán tényleg meg is történt. Hompeschnél jelentéktelen leveleket és néhány Magyarország területét föltüntető térképet találtak, mely utóbbiakról azt hívé a császár, hogy Poroszországnak voltak szánva.⁶⁾ József kíváncsian leste, hogy mit fognak még találni.⁷⁾ De hiába kutattak Hompesch úti kocsijában és holmija között fontosabb okiratok után. Egyebet nem találtak, mint a Pozsonyban 1788-ban nyomtatott füzetet, melynek czime ez volt: *Hazafias fölter-*

¹⁾ Pergen második előterjesztése, Bécs, 1789 jan. 3-iki.

²⁾ A császár sajátkezű resolútiója, Pergen 1789 január 3-dik második előterjesztéséhez.

³⁾ Pergen előterjesztése, 1789 jan. 5-ikéről.

⁴⁾ A császár sajátkezű resolútiója Pergen 1789 jan. 5-iki előterjesztéséhez: «Sein falsch angegebener Namen und Charakter macht schon eine Ursach zu dessen nachheriger Arretirung».

⁵⁾ Pergen második előterjesztése, 1789 jan. 5-ikéről.

⁶⁾ A császár sajátkezű előterjesztése, Pergen 1789 jan. 7-iki előterjesztéséhez: «Diese waren gewiss für Preussen bestimmt».

⁷⁾ U. o. «... und bin ich begierig, ob unter anderen Schriften nichts wird gefunden werden».

jesztés az uralkodóhoz, Magyarország előbbi kormányformájának helyreállítása ügyében (Patriotische Vorstellung an den Monarchen, in Betreff der Wiederherstellung der vormaligen Regierungsform in Ungarn). Csak később tudták meg, hogy Hompesch értékesebb iratait, melyek fölvilágosítást nyújthattak volna szándékai és tervei felől, Fekete gróf, a Pesten lakó és szintén az elégedetlenekhez tartozó tábornok őrizetében hagyta.¹⁾ Eleintén azt parancsolá József, hogy a báró iratait, melyek két ládában voltak elhelyezve, kérjék el valamely tetszetős ürügy alatt Fekete gróftól.²⁾ De a mikor rájöttek, hogy Hompesch elfogatásának hírére az iratokat könnyen megsemmisíthették, a császár visszavoná utasításait.³⁾ Most tehát nem maradt egyéb hátra, mint magát a foglyot leleplezésekre bírni. Ő maga azt is beszéli, hogy halálbüntetéssel való fenyegetéssel igyekeztek belőle vallomást kicsikarni.⁴⁾ Vallomásra ugyan természetesen nem bírhatták. De azért, abban a reményben, hogy helyzetét így gyorsabban enyhítheti, oly alázatosságot tanúsított, mely daczos jellemével éles ellentétben állott. Nincs hőbb vágya, minthogy börtöne ajtói megnyiljanak. Ezért késznek mutatkozott oly megalázkodásra, melyet más körülmények között büszkén utasított volna el magától. Most nem tartja méltóságán alulinak beismerni, hogy nyilatkozataiban mindenesetre meggondolatlan volt. Csak arról nem akar mitsem tudni, hogy felségáruló üzemekbe keveredett volna bele.⁵⁾ Sürgősen kér tintát

¹⁾ Pergen 1789 jan. 7-iki előterjesztése.

²⁾ A császár sajátkezű resolúciója Pergen 1789 jan. 7-iki előterjesztéséhez.

³⁾ A császár sajátkezű resolúciója, Pergen 1789 jan. 20-iki előterjesztéséhez.

⁴⁾ Hompesch gróf Saurauhoz, 1800 aug. 8. «Je passai par Vienne, j'y fus arrêté par surprise et per dolum, j'y fus traité indignement, le comte Pergen se nommant mon cousin se mit en quatre pour m'engager à des trahisons; l'on m'annonça outre la mort les procédés les plus terribles et, me trouvant ferme l'on me fit des propositions d'un avantage enorme: je ne tins qu'un langage».

⁵⁾ Ratoliska rendőrtanácsos jelentése, 1789 márcz. 25-ikéről. Később is folyvást erősítgette ártatlanságát. Így 1800 augusztus 8-án eként ír Saurau grófnak: «Je n'ai jamais (mon honneur si sacré, mon dieu créateur en est témoin) été un employé ou employé d'aucune manière par la Prusse en Hongrie avant d'avoir été arrêté

és tollat, hogy a császárt bűnbánatáról önmaga győzze meg. «A szerencsétlen Hompesch» — így hangzanak szavai — «Felségednek lábaihoz borul és kéri, hogy őt borzalmas helyzetéből legkegyelmesebben megszabadítani kegyeskedjék.»¹⁾ Hoszsza, kínos fogságával eléggé megbűnhődött nyilatkozataiért, melyeket ugyan nem akar szépíteni, de a melyeket túlozva közöltek a császárral. Hogy tervezett útjáról minden gyanút elhárítson, megemlíti, hogy pénzbeli és üzleti dolgai rendezése végett szándékozott Westfaliába és Angolországba utazni, czélja lévén ügyei befejezése után, az orosz hadseregbe belépni. Csakis elfogatása akadályozá őt meg e terve keresztülvitelében. Esdve kéri a császárt, ajándékozná neki vissza szabadságát, soha sem fogja ő többé az uralkodó visszatetszését egyetlen szavával is földézni. Ha pedig a Felség óvatosságából szükségesnek tartaná az ő Magyarországon való tartózkodását megtiltani, e súlyos parancsnak is engedelmeskednék. Tekintve azonban családja érdemeit és az ő tiz éves szolgálati idejét, reméli, hogy a császár nem fogja legszebb életévei munkásságának eredményét egy tollvonással megsemmisíteni. Nemcsak arra számít, hogy József őt nem fogja száműzni, hanem abban is föltétlenül bizik, hogy uralkodója őt később ismét kegyébe fogja fogadni.²⁾ Hogy e levelének, melyet a rendőrminiszter engedélye alapján írt, nagyobb nyomatékot szerezzen, igyekezett Pergen érdeklődését, kit egyébiránt rokoni kötelékek is fűztek hozzá, ügyének még inkább megnyerni. Sürgősen kéri a gróf közbenjárását a császárnál, hogy ily pártfogás révén szabadságát visszanyerhesse.³⁾ Pergen gróf sokkal odaadóbban élt hivatásának, semhogy rokoni kötelékekre való hivatkozásokkal magát befolyásoltatni engedte volna. Egészen más természetű okok bírták őt arra, hogy a fogoly szabadon bocsátását a császárnál támogassa. Meggyőződött ugyanis arról, hogy bármennyire bűnös-

á Vienne anno 1788 (sic, őt 1789-ben fogták el) je n'ai jamais avant cette époque été en Prusse ni connu, ni été en relation, avec un Prussien».

¹⁾ Hompesch II. Józsefhez. Kelet nélkül. E levelet még fogságában írta a császárnak.

²⁾ Hompesch a császárhoz. Kelet nélkül.

³⁾ Pergen előterjesztése 1789 febr. 28-ikáról.

nek kelljen Hompescht tartani, mégis lehetetlen lesz a vétességét a kellő bizonyítékok hiánya miatt kimutatni. Attól is tartott, hogy per esetében Hompeschnek többi, nálánál jóval veszedelmesebb, «vakmerő» czinkostársait is le kellene tartóztatni, a mi pedig korántsem volna tanácsos, mivel elítéltetésökre nincs elegendő bizonyíték. Hompesch, — így vélekedék Pergen, — most már annyival könnyebben szabad lábra helyezhető, mivel a császár elrendelte intézkedések a várt eredménnyel jártak. Hompesch megbánást tanúsít, híveit pedig félelem fogta el, a minthogy Orezy első ijedségében tényleg összes iratait elégette.¹⁾ Mielőtt azonban Pergen nézeteit a császár előtt kifejtené, minden kétséget kizáró módon meg akart foglya bűnbánatáról győződni. A miért is azt írta neki, hogy sorsa ugyan mély hatást gyakorolt rá, de érette, mint a kit a fölségárulás vádja sújt, csak úgy állhat jól, ha becsületszavára kötelezi magát, hogy szabadsága visszanyerése esetében, bárhol legyen, sem szóval, semi rásban nem fog semmit a császár ellen tenni, és hogy az uralkodó országaiba a felség különös engedélye nélkül soha sem fog visszatérni. Csakis e nyilatkozat után, — hangsúlyozá Pergen, — tehet ő valamit.²⁾ Hompesch pillanatnyi habozás nélkül teljesíté a rendőrminiszter kívánságát.³⁾ Ily irat birtokában, mely Hompescht egész élete tartamára megköté, jogosultnak hitta magát Pergen az ő szabadon bocsáttatását támogatni. Sőt úgy vélekedett, hogy ez az írott nyilatkozat fölsőlegessé teszi a külön reversalis kiállítását, melynek következménye, tudniillik a nyomozó levelek kibocsátása egy becsületére érzékeny férfiúra nézve sokkal meggyalázóbb, mint a börtön elszenvedése. E mellett reversalist csakis elítéltektől szoktak közönségesen követelni, a miért is bajos volna ilyennek kiállítására kényszeríteni Hompescht, a kit még porbe sem fogtak.⁴⁾ József csakis a szabadon bocsátásra vonatkozó javaslatot fogadá el és ragaszkodott ahhoz, hogy Hompesch, minden forma megtartásával, reversalist állítson ki, a nélkül azonban,

¹⁾ Pergen előterjesztése, 1789 február 28-ikáról.

²⁾ Pergen előterjesztése 1789 febr. 28-ikáról és Pergen Hompeschhez. Kelet nélkül.

³⁾ Hompesch Pergenhez, 1789 febr. 25.

⁴⁾ Pergen előterjesztése 1789 febr. 28-ikáról.

hogy utóbbit a nyomozó levél kibocsátása is kísérné.¹⁾ «Hompesch báró» — így határozott a császár — «legyen köteleles a mellékelt reversalist pontosan, szó szerint sajátkezüleg leírni és azt aláírásával és pecsétjével megerősíteni. Ha ez megtörtént, úgy ő egész csöndben szabadon bocsátható, és egy biztos által az országhatárig kísérendő. Ha pedig vonakodnék ezt megtenni, úgy marad, a hol van, mindaddig, míg meg nem gondolja magát». ²⁾ Hompesch, ki már kész volt a halálra, sőt börtönében arra az esetre, ha a vérpádon kellene kimulnia,³⁾ egy a néphez intézendő beszédet is megfogalmazott, mohón fogadta a Józseftől kívánt reversalist, melyet nyomban alá is írt, hogy így a császár hatalma alól mihamarább kikerüljön. «Én alulírott» — ezt írta ő 1789 márczius 4-én — «ezennel kijelentem, hogy fogságomból való kegyelmes kiszabadíttatásom után, különös engedély és e reversalis visszanyerése nélkül a császári királyi örökös tartományok egyikének területére sem fogok többé lépni és hogy ez ígéretem megszegése esetében, magamat, tekintet nélkül bármiféle előjogokra, minden büntetésnek alávetem.»⁴⁾

Eleget tévén a császár parancsának, végre márczius 7-én ismét átlépheté Hompesch Bécs határát.⁵⁾ Könnyes szemekkel panaszolá Ratoliska rendőrbiztosnak, ki őt Passauig kíséré, hogy mily fájdalmat okoz neki kényszerű távozása abból az országból, melyet annyira megszeretett.⁶⁾

¹⁾ A császár sajátkezű resolútiója Pergen előterjesztéséhez, 1789 febr. 22.

²⁾ U. o.

³⁾ Nadrágsattjának peczkével különböző papirszeletekre; melyeket könyvekből szakított ki, verseket is írt, mint pl. a következő verset:

Hic passus Hompesch pro patria mille dolores
Fata ruant! Nobilis causa catenæ fuit.

Ratoliska jelentése, 1789, márczius 25.

⁴⁾ Hompesch reversálisa, Bécs, a börtönben, 1789 márcz. 4-én.

⁵⁾ Pergen előterjesztése 1789 márcz. 8-áról. A császár sajátkezű resolútiója márcz. 9-éről így hangzik: «Placet, dann ist dieser Revers hier bey der Polizey aufzuheben und ist zugleich an alle Polizey-Directores die Beschreibung der Figur des Hompesch zu überschieken, weil er sich vermuthlich einen anderen Namen gibt».

⁶⁾ Ratoliska jelentése Hompeschról. Bécs, 1789, márcz. 25.

Ámde Ausztria elhagyásával még nem fejezte be Hompesch szereplését. Még egy ízben belenyúlt József birodalmának ügyeibe. A börtönben kiállított nyilatkozata miatt nem érte magát tétlenségre kötelezve. Hisz, a mint mondja, annak a reversalisnak, melyet tőle a börtönben erőszakkal vettek, nem tulajdoníthat kötelező erőt; annyival inkább, mert vonakodott azt becsületszavára aláírni.¹⁾ Tény, hogy ez a sokat mondó és nagy súlyú kifejezés csakugyan hiányzik a reversalisból, de nem azért, mintha az ellen Hompesch tiltakozott volna, hanem egyszerűen azon okból, mert a császár úgy képzelte, hogy egy becsületére tartó férfiú magatartása ily szavak aláírása után, a minőket ő neki előszabott, egyáltalában nem lehet kétséges. Mindaz tehát, a mit Hompesch későbbi magatartása igazolására fölhoz, ily viszonyok között, pusztá kibuvónak tekinthető. Határozott, szilárd jellemű férfiú bizonyára másként cselekedett volna, és nem válik vala szószegővé. Bármennyire rokonszenvezzünk tehát azzal a Hompeschsel, ki új hazája jogait oly melegen védelmezi, ép úgy ellene kell fordulnunk a későbbi Hompeschnek, ki oly férfiatlan és önmagát megalázó magatartást tanúsított. Ha ő József ellen összeesküdött, viselte volna el méltóan eljárása következményeit, ha pedig tettét megbánta, úgy hordozta volna önmegadással reversalisa következményeit. De a mint megalázkodott a császár előtt, szabadsága visszanyerése érdekében, ép úgy a reversalist is azzal a hátsó gondolattal írta alá, hogy abban foglalt ígérését a körülményekhez képest, vagy megtartja, vagy megszegi. Úgy látszik, el volt határozva a császártól összes jogaiba való visszahelyezését, vagy kikoldulni, vagy pedig ennek megtagadása esetében, tovább összeesküdni. Ebbeli szándékában különösen megerősíté őt Németországon lakó

¹⁾ Hompesch Saurau grófhoz. 1800 aug. 8. «L'on me proposa de signer un écrit dans lequel je m'avouai coupable et donnais parole d'honneur de ne pas retourner; je le refusai net et demandai (non pour la première, mais peut-être pour la centième fois mon procès et jugement); enfin l'on me persuada à signer un revers comme quoi sans cependant nota bene donner ma parole d'honneur. . . . Cependant même en donnant ce revers, je protestai et fis observer aux agents d'alors qu'un instrument pareil donné au cachot le couteau sur la gorge ne pouvant être d'aucune conséquence; encore moins valide.»

családja, mely nem akará őt mindaddig keblébe visszafogadni, míg a császártól kegyelmet nem nyer. Ezzel a kéréssel fordult tehát Bécsbe, és csak mikor azt visszautasíták,¹⁾ lépett be a porosz hadseregbe, mint II. Frigyes Vilmos király hadsegédje.²⁾ Új állásában élénk, forrongó tevékenységet fejt ki, és folyvást ösztökéli a magyar elégedetleneket. Mint a magyarországi állapotok alapos ismerője, megbecsülhetetlen tanácsokban részesíthetné a porosz királyt. Poroszország ellentétes viszonya a bécsi udvarhoz, nagyban kedvezett Hompesch aknamunkájának. Hisz Poroszországnak érdekében volt József belső bajait szaporítani, a miért is II. Frigyes Vilmos kész volt Magyarország elégedetleneivel összeköttetésbe lépni. Mindezeknek a titkos izgatásoknak középpontja, Jacobi-Kloest báró, a bécsi porosz követ vala. 1789 május közepén Magyarországból egy József ellen irányzott emlékiratot³⁾ nyújtottak át a nevezett követnek, mely a császárnak azt az állítólagos kijelentését tartalmazta, hogy: «tíz év mulva lámpával kereshetnek Magyarországon magyart, de nem fognak egyetlen egyet sem találni». E tétel valóságának igazolásául 87 panaszpontot soroltak föl. Így például, hogy Magyarországgal, melynek önállóságát örökre meg akarják semmisíteni, osztrák tartomány módjára bánnak; hogy József nem tart többé országgyűlést, nem koronáztatja meg magát és hogy Szent István koronáját az országból kivitette. Ily nagy szerencsétlenséget csakis Poroszország és a vele barátságos hatalmak segítsége háríthat el. «A szükséges rendszabályok» — így végződik az emlékirat — «közöltetni fognak a segítségül jövő fejedelemnek, mihelyt az első lépés a magyarok megmentésére megtörtént. A hadi költségek hordozására készeknek nyilatkozunk». ⁴⁾ A mint ez emlékirat létezéséről értesültek,

¹⁾ Hompesch Saurau grófhhoz. 1789 aug. 8.

²⁾ U. o.

³⁾ Czíme: «Die Grund- und politische Verfassung des Königreichs Ungarn, die Lage und Natur dieses Landes selbst». Jelentés Pergenzhez 1789 máj. 16.

⁴⁾ Csatolva Pergenzhez 1789 máj. 16-iki jelentésében. Midőn József az emlékiratról értesült, sajátkezűleg ezt írta Pergenznek: «Ist das Mögliche anzuwenden, um auf eine Spur zu kommen, da mir sicher bewusst, dass erst jetzo ein Emissair aus Ungarn in Berlin mit Anträgen ware, aber abgewiesen worden.» Resolutio Pergenzhez, 1789 máj. 17-iki előterjesztéséhez.

úgy azt is megtudták, hogy Jacobi bizonyos Sztáray Mihály gróffal, ki Zemplénmegyéből útazott Bécsbe, és a kit hazája alkotmányának erőszakos elnyomása nagyon közlérdekelte,¹⁾ személyes érintkezésbe lépett.²⁾ Egyáltalában sikerült a bécsi rendőrségnek a porosz üzelmek homályába mélyebben behatolni. Nem maradt titok előtte, hogy bizonyos Batthyány, kit emissariusnak tartott³⁾ összeköttetésben állott Podewills gróffal, a második porosz követtel.⁴⁾ Époly kevéssé kerülte el figyelmét az a fontos körülmény, hogy több főúr egy szép ifjú férfit küldött Berlinbe, bizalmi meghatalmazottként, fölrüházván őt mindazokkal a jogositványokkal, melyek küldetéséhez szükségesek valának⁵⁾ és hogy az ott tényleg megér-

¹⁾ Sztáray gróf Nagy-Mihályból 1789 febr. 14-ikén a következőket írta Bujanovich udvari ügynöknek Bécsbe: «Nos hic sub potensioso commissariorum regiorum districtualium imperio, exactionibus, persecutionibusque fatiscentes jam nec illa erigit spes ut historiam decumanæ calamitatis, sub qua vivimus, ad scabellum throni vivæ justitiæ deponere possimus! Prostratæ legum tabulæ, fæde convulsa jura, nulla proprietatibus (propter quarum tuitionem in societates coivere homines) sanctimonia, nihil promissorum fidem tectum, sacrum! Nulla denique mensura recti, nullus oppressioni modus. Vivimus sub arbitrio commissariorum, id pro scopo habentium ut super ruinis reipublicæ eformantibusque adhuc bustis exsurgat nostris proprii commodis et promotionis privatæ cruentum ædificium! O! si cui Viennæ inest sensus pietatis et commiserationis publicæ, agite ut sciat princeps quid agatur! Pergen előterjesztése 1788 aug. 8. Arra a jelentésre, mely Sztáraynak Bujanovich-csal folytatott levelezését tudatta, József utóbbira vonatkozólag következőket írja sajátkezű resolútiójában: «Das ist ein Kerl, der alles capable ist. Sie müssen also genau auf ihme obacht geben, finden Sie nur einen Beweis, so arre-tiren Sie selben gleich in geheimen Arrest.» «Resolútió Pergen 1788 aug. 8. előterjesztéséhez.) Mikor pedig később Sztáraynak fönnbbi levele eredetiben a császár kezébe jutott, azt írta Bujanovichról Pergennek: «Der Kerl ist ein Narr und Bösewicht, ich habe ihn von allen Diensten wegzagen müssen». Resolútió Pergen 1789 febr. 27-iki előterjesztéséhez.

²⁾ Pergen előterjesztése 1788 aug. 8-áról.

³⁾ Pergen előterjesztése 1789 jún. 21-ikéről.

⁴⁾ Podewill elfogott levele 1789 jún. 15-ikéről. Mellékelve Pergen jún. 21-iki előterjesztéséhez.

⁵⁾ Jacobi báró elfogott levele, II. Frigyes Vilmoshoz, Bécs, 1789 november 7. «Quant à l'hongrois que plusieurs des premiers de cette nation se proposent d'envoyer à V. M. c'est un jeune homme

kezvéen, a király által fogadtatott.¹⁾ Pergen gróf annyival komolyabb színben látta az említett jelenségeket, mivel a legkülönbözőbb jelentésekből kivehető azt a nagy és általános forrongást, mely Magyarországon a kedélyeket fogva tartá.²⁾ Jacobinak II. Frigyes Vilmos porosz királyhoz intézett leveléből az is világosan kitűnt, hogy az érintett üzelmekbe Hompesch keze is belejátszott,³⁾ a miért is József elrendelése rendőrmíniszterének, hogy mindent kövessen el azok kiderítése érdekében.⁴⁾ Úgy látszik, ez volt a császár végső parancsa az említett ügyben. Ereje immár fogytán volt. Súlyos mellbetegsége testileg megtörte, s ez állapotában még azt a mélyseges lelki fájdalmat is meg kellett érnie, hogy főleg katonai balsikerei következtében, országaiban mindenfelé kitört az

d'une jolie figure qui m'a dit qu'il seroit muni des papiers authentiques de signatures très-connues et lesquels il devoit mettre à vos pieds Sire comme contenant l'expression des vœux de toute la nation» Egy 1790-iki, József halála utáni jelentés a következőket tartalmazza: «On écrit de Bude qu'on a publié par toute la Hongrie que le roi (tudniillik a porosz) avait fait communiquer au roi d'Hongrie (Lipót) des lettres originales que plusieurs magnats d'Hongrie lui avoient écrit pour réclamer son assistance. Cette publication a fait beaucoup d'effet sur un grand nombre d'Hongrois.»

¹⁾ II. Frigyes Vilmos király levele Jacobi báróhoz, Potsdam, 1789 nov. 21. «L'homme, que vous savez, a été ici et il faudra par cette raison que vous différiez l'entrevue avec lui au moins du premier jusqu'au 15 décembre prochain à 8 heures du soir; si cependant cet homme pouvait n'être pas de retour à Vienne le 15 et que des empêchements lui survinussent vous pourrez toujours avoir des nouvelles de lui et parler sûrement avec le conseiller de la cour Mr. Semssey».

²⁾ Pergen előterjesztése 1789 aug. 31-éről: «Dass in Ungarn eine Gährung unter den Missvergnügten vorhanden ist, scheinert keinem Zweifel unterworfen zu seyn (wozu die dermaligen französischen Unruhen, von denen die Nachrichten mit der grössten Begierde gelesen und ausgebreitet werden, vieles beytragen) und wahrhaft ansteckend sind». — Jacobi elfogott levele, a porosz királyhoz. Bécs 1789, nov. 7. «Les Hongrois sont dans ce moment plus mécontents que jamais, l'empereur méprise cependant toute leur colère».

³⁾ Jacobi a porosz királyhoz, Bécs 1789 nov. 7.

⁴⁾ József a következőket írta Pergennek, II. Frigyes Vilmos Jacobihoz intézett, fölfogott levelének átküldésekor: «Sie werden aus diesem Intercepto sehen, wie wichtig es wäre, wegen diesen Hungarn und Hompesch was zu erfahren, machen Sie also das Mögliche um auf eine Spur zu kommen.

ellenállás, az ő egységesítő törekvéseivel szemben. 1790 január 25-ikén kényszerítve látja magát a Magyarországon mutatkozó általános forrongás elől kitérni,¹⁾ és február 4-ikén megírja tragikus levelét fivérének, melyben ezt arról tudósítja, hogy magyarországi összes alkotásait megsemmisíti és mindent visszaállít abba az állapotba, a mint Mária Terézia idejében volt.²⁾

Attól a pillanattól kezdve, hogy József utódja, a bölcs és előrelátó Lipót, elődje politikai irányát elvetve, az eseményeket csöndesebb mederbe tereli, és a reichenbachi congressuson Poroszországgal is egyetértésre jut, Hompesch is visszavonul a magyarországi eseményekben való részvételtől. Határozottan állítja, hogy az említett időponttól kezdve mitsem tett a bécsi udvar ellen.³⁾ Ámde Ausztriában nem feledhették el azt az álláspontot, melyet ő a most megszűnt válság közepett elfoglalt.⁴⁾ A bécsi kormány ép a reichenbachi congressuson követelte Hompesch kiadatását.⁵⁾ Herzberg gróf, ki annak idejében ellenezte, hogy ura, Hompescht szolgálatába fogadja,⁶⁾ hajlandó volt a bécsi udvar kívánságát teljesíteni, de erről a király mitsem akart hallani. Hompesch Poroszország beleegyezésével, melyet nem sokára elhagyott, az angol hadseregbe lépett, hol különösen a yorki herceg pártfogását élvezé és nagy hősiességet tanusított. Habár Angolországban egyre emelkedett a katonai ranglépcsőn, és ugyanott vagyonna is tett szert, mégis folyvást növekedő szenvedélylyel vágyódott vissza Magyarországba, hol élete legboldogabb napjait tölté, és a hol egyetlen leánygyermeke is tartózkodott. Három ízben is sikertelenül folyamodott a visszatérési engedélyért. Föl-szerelve az angol kormány ajánlatával, Lord Minto bécsi angol követhöz, Starhemberg gróf londoni osztrák nagykövet

1) Arneth: Briefwechsel Joseph II. mit Leopold II. 2. köt. 313. l.

2) Arneth id. m. 314. l.

3) Hompesch Saurau grófhoz, 1800 aug. 8. «Sur ces entrefaites le traité de Reichenbach se fit et depuis ce moment si jamais je me suis permis la moindre la plus petite demarche contre les intérêts de l'Autriche, je consens de paraître même à vos yeux d'un être que j'estime comme le plus ignoble, le plus vil des hommes».

4) U. o.

5) Marczali id. m. 308. l.

6) Hompesch Saurau grófhoz, 1800 aug. 8.

ajánló levelével Thugut báró miniszterhez és a yorki herceg ajánlatával Károly főherceghez, 1800-ban, mint angol tábornok Ausztriába jött, abban a reményben, hogy ott most, 12 év után, a multakra fátyolt vetettek.¹⁾ De e tekintetben őt keserű csalódás érte. Nussdorfban, a meddig eljutnia sikerült, föltartóztaták és megtilták neki, hogy Bécs területére lépjen.²⁾ Leveléből, melyet a rendőrminiszterium vezetőjéhez, Sauran grófhoz intézett, még most is kiérzik az a keserű és egyúttal kétségbeesett hang, melynek szülőoka a nem remélt visszatartás volt. Esdekelve kéri, hogy engedjék meg legalább leánya esküvőjén jelen lennie, ki egy katonatiszthez készül férjhez menni, és a kinek menyegzője az ő visszatérésének megengedéséig elhalasztatott. Ígéri, hogy minden erejét és odaadását Ausztriának fogja szentelni, ha beleegyeznek abba, hogy Magyarországra visszamehessen.³⁾ Ámde Bécsben nem akartak annak a férfinak szavában bizni, ki egykoron idegen zsoldban Ausztria ellen működött. Utalással a Franciaországgal folytatott háború következményeképen csak minapában kibocsátott azon rendeletre, mely megtiltá mindazoknak az idegeneknek a «császárvárosba» való bebocsáttatását, a kiket nem föltétlenül sürgős ügy vezet oda, őt is visszautasíták a város kapuinál.⁴⁾ Úgy látszik, — legalább semmiféle adat sem létezik az ellenkezőre, — hogy Hompesch, a ki most már angol tábornok, soha sem kísérté meg többé önmaga választotta, új hazájába még egyszer bejuthatni.

Kétségtelen, hogy Magyarország Hompeschben, ki 1812-ben, kalandokban gazdag élet lefolyása után, Windsor mellett fekvő birtokán halt meg, rendkívül tehetséges polgárt veszté el, a ki kiváló képességeinél fogva, nagy és mélyre-

¹⁾ Hompesch Saurau grófhoz, 1800 aug. 8.

²⁾ A pfalzi követ, Wickenburg gróf, Saurau grófhoz, mint a rendőrminiszterium ideiglenes vezetőjéhez, Bécs 1800 júl. 11.

³⁾ Hompesch Saurau grófhoz, 1800 aug. 8. «Charles Hompesch donne sa parole d'honneur la plus sacrée, que si l'Autriche daigne le recevoir avec générosité, non seulement il ne se permettra jamais la moindre démarche contre elle, mais se fera un point d'honneur et de gloire de lui être aussi utile que possible et que ses forces quelconques le lui permettent honorablement».

⁴⁾ Saurau Wickenburg grófhoz, Bécs, 1800 júl. 12.

ható tevékenységre volt hivatva. De ezt örökre eljátszta azon gyanú hatása alatt, hogy ő fejedelme élete ellen esküdött össze. Ennek ellenére őt Magyarország történelmében azon férfiak közé kell sorozni, kik nehéz időkben sikra szállottak a régi alkotmány föntartásáért, melynek életképességét már akkoriban is sok fölvilágosodott magyar kétségbe vonta.

WERTHEIMER EDE.

EGY ANGOL MINISZTER A KERESZTYÉN HITRŐL.★)

Első közlemény.

I.

HIT ÉS POLITIKA.

Hit önmagában, nemzetében, valamely nagy gondolat megvalósításának szükségességében vezet minden politikust, a kinek működése nyomot hagy a történelem lapjain.

A politikus, ha máról holnapra tengődő fajtáját nem tekintjük, alkotásokból, újnak létrehozásából él. Legnagyobbjai azok, a kiknek működését nem önmagok, hanem nemzetök, az emberiség valamely lényeges szükséglete, elérendő célja irányozza.

Ily cél, ily szükséglet a közélet szövevényes világában szoros matematikai számításal meg nem állapítható, ösztönyszerű érzék, a képzelet bizonyos foka kell hozzá, hogy a megvalósításra megérett célt, a halaszthatatlanul kielégítendő szükségletet fölismerni s mindkettőt múló velleitásoktól megkülönböztetni lehessen.

Az évek során át bizonytalan sikerű tettnek véghez vitele pedig, a mely a cél valósítására törekszik, mit kíván mindenek fölött? Hitet, bizalmat a tervnek sikeréhez, a mely a politikus fejében él, s a melyet nem lehet a mértan szabályaira alapítani, mint egy híd, egy templom épületét.

*) Arthur James Balfour: *The foundations of belief being notes introductory to the study of theology.* London, 1895.

A politikusnak lelki világában, ha még oly profán tárgyra irányul is működése, azok a tényezők hatnak, a melyek a hitnek, a vallásnak is lényeges elemei.

E részben nem tesz kivételt a politikusok legalsóbb fajtája. A személyes dicsvágy és uralom, a kapzsiság, a kéjtelenség, s a bosszú vezette politikusokat is a babonás hit személyök kitünőségében, a szerencse kedvezésében, szóval ki nem számítható tényezők intuitív, szinte látnoki felhasználása tartja felszinen.

Ha az országló működésnek már általános lelki elemei olyanok, hogy a hittel kapcsolatba hozzák, az országlás célja még közelebb hozza őket egymással. Az országlás, akár jól akár rosszul, akár alappal, akár a nélkül, nemcsak a nemzetnek, de az egyesnek is legtöbb dolgába belé ártja magát, s így az emberi élet végső kérdéseire, céljára, becsére nézve is egyenesen vagy közvetve állást foglalni kénytelen, mi által a vallással jut érintkezésbe, a mely nem egyéb, mint az emberi élet végső, abszolút problémáinak az emberi kedélyt legmélyebben átható érzete, alanyilag biztos szemlélete.

Az országló ember soha sem maradhat tisztán a profán élet körében, s mindig hajlandó lesz országlását úgy tekinteni, mint a melylyel akár nemzete összhitének, akár egyénileg ápolt vallásának, mondjuk végmeggyőződéseinek szerez érvényt.

Vallás és politika között a kapcsolat mindenesetre lehet szorosabb vagy lazább, a nemzeteket foglalkoztató kérdések természete, a vallási vagy pedig a többi emberi lelki irányok élénkségének fokozata szerint.

Bizonyos azonban, hogy az államférfi csakis alkotásainak gyöngesége, törekenysége árán lehet közönyös a hitélet jelenségei iránt, mert ha az emberi élet vallásos iránya időleg háttérbe szorul is, mint lappangó erő folyton dolgozik, illetőleg nem is szorul háttérbe, hanem csak alakot változtat.

Minden hitnek lényeges elemét valamely végök, végezél iránti abszolút bizonyosság és lelkesedés teszi. Lehet ez az egyén, a maga physikai valójával, lehet az anyag, az erő, a szellem, a fejlődés, vagy a megsemmisülés épen úgy, mint a személyes Isten s az embernek vele való egyesülése. Igaz, a hit és vallás tárgya egyszersmind valami természetfölöttit, a véges okozati kapcsolat fölött állót is jelent, de azért hiba

volna a hit jellegét oly gondolat és érzetkörtől megtagadni, a melyben ily természet fölötti elem hiányzik.

Huxley, midőn a positivistákkal az emberiség istenítését és imádását gúnyolja, melyet cseppel sem tart jobbnak «majmok vadonának» imádásánál, megfeledekzik épen arról, hogy, — habár a vallást az abszolút alanyi bizonyosság alkotja azokra a kérdésekre, a melyekre nézve az ész vagy teljesen cserben hagy, vagy csak homályos világot áraszt — az alanyi érzés, mint illusio a végest is végtelenné teheti, a fetist, az aranyborjút vagy magát az egyént is imádhhatja.

A socialismus ma már nem egyszerű gazdasági és társadalmi szükségletek kielégítésének követelése, hanem vallási irányzat, a mely az egyén physikai jólétének mindent alárendel, ezt tekintve a régoknak és végczélnek, mely az emberi életnek irányt szabhat, melynek szabadságot, nemzetiséget, gyermeki és szülei szeretetet, a művészet, költészet eszményi javait, Istent, a halhatatlanság hitét, reményét egyaránt föl kell áldozni.

Merő látszat az, hogy napjainkban a vallási kérdések háttérbe szorultak, a nemzeti és a socialis kérdések mögött. Az emberi élet bonyolultabb lett csak, azért tetszik a vallás háttérbe szorultnak.

A politikai harcok a nyugoti keresztyénség egyes felekezetei között megszűntek, de nem a társadalmiak. A nyugati és keleti keresztyénség, a keresztyén és nem keresztyén vallások között azonban ki mondhatná ezt?

De a nyugoti keresztyénség körében is, — igaz, nem többé az egyházszervezet, se a szentségek, se a malaszt kérdései, — elvesztették-e jelentőségüket a vallás közjogi állása, az oktatásnak, a philantrop igazgatásnak laikus vagy egyházas jellege? Egyházpolitikai harcaink közepett alig szükséges e kérdést fölvetni. De egyetemes, európai szempontból is világos a felelet. A valláspolitikai mozgalom, felekezeti kérdésből a hit és tudás, a hit és hitetlenség harcává alakult át, vagy pedig az elkülönülés folyamatát jelenti, a mely a vallás és országlás új viszonyát törekszik létesíteni, a végből, hogy mindkét tényező nagyobb önállóságra jusshasson.

A vallási és politikai kérdések szoros kapcsolatának tudata mindenesetre erősen elhomályosodott a legtöbb állam-

ban. A jelszavak tévesztik meg a közvéleményt. A laikus oktatás, a szeszes italok árulásának szabadsága, a vasárnapi munkaszünet problémái mögött sokan tévesen vallási problémát egyáltalán nem látnak. A szabadság mintacsorgója, a világ leghatalmasabb állama, Anglia, tesz e részben kivételt.

A profán érdekek Angliában legkésőbb emelkednek túlsúlyra, s a míg, — mint Ranke megjegyezte — a pápaságot már a harmincz éves háborúban nem egyedül vallási érdekei vezetik, addig Anglia életében napjainkig uralkodó rugó marad a vallás.

A vallás és országglás szoros kapcsolatának gyümölcse a könyv, a melylyel a múlt év márczius havában az angol világot Balfour Arthur Jakab, idő közben Salisbury kabinetjében a kincstár első lordjává, az alsóházi többség vezérévé lett angol politikus megörvendeztette.

Mindenesetre nem közönséges dolog! Angliának mondhatni miniszterelnöke, «bevezető jegyzeteket ír a theologia tanulmányába a hit alapjai» czim alatt. Rendszerint ugyanis a kincstár első lordja teljesíti a premieri teendőket, melyek legfontosbika az alsóház vezetése. De mivel a mostani premier, Salisbury marquis, mint főrendi, nem lehet az alsóház tagja, s csak a távolból irányítja ezt a testületet, a mely a kormány sorsa fölött első sorban dönt, az angol premierség legfontosabb teendőjét, az alsóház vezetését, a Salisbury-kabinet más tagjának, a premier-vel egyenlő súlyú kiváló politikusnak, kell teljesíteni, s ez jelenleg Balfour Arthur Jakab.

A 152 szavazattöbbség fölött rendelkező Salisbury-kabinetnek sokak véleménye szerint legjelentékenyebb embere Balfour, abban pedig a közvélemény teljesen megegyezik, hogy Sir Robert Peel óta nem volt angol államférfi, a ki az alsóház vezérségében fölülmulna volna.

Mint ilyen és mint irországi miniszter, (chief secretary) vívta ki államférfiú híret Salisbury második minisztersége alatt, 1886—92-ig. Országglói pályájának eddigi eredményei után az angol történelemben oly helyet jósolnak neki, a minőt abban Gladstone elfoglalt.

Valóban fényes jövő. Hisz Gladstone állását az angol közvélemény előtt ahoz hasonlíthatni, a melyet Deák magyar világunkban elfoglalt. A mint mi Deánkunkat kényeztető néven országszerte «öreg úr»-nak neveztük, azonképen «nagy

öreg»-je, «great old man»-je a több száz milliónyi népességű angol világnak, Gladstone.

S e két férfiú, a liberalis Gladstone, a conservatív Balfour, a kik annyira különböznek politikai irány, lelkület, jellem dolgában, a kiknek elseje anglikán, másodika presbyteri egyházához oly erősen ragaszkodik, egyeznek abban, hogy az országlást, a politikát nem tekintik merő hatalmi eszközök mozgásba tételének, hanem a nemzet valamennyi, tehát értelmi, érzelmi és erkölcsi erői irányzásának. De különösen egyeznek arra nézve, hogy az országlásban a vallási erőknek első rendű fontosságot tulajdonítanak és a nemzetnek hétköznapi érdekei, physikai és gazdasági erői mellett annak legeszményibb szellemi szükségleteit és ezek eszközeit az országlás szempontjai között el nem felelik.

Az országlás előttök, de a többi angol politikusok előtt is, valamivel több a hadakozásnál és jogszolgáltatásnál, börtön- és pénzrendszernél, közlekedési, egészségi és vámrendszabályoknál.

Anglia budgetjében ugyan kevésbé látszik meg országlásának ez az eszményi iránya. Mondhatni, alig van kultusz-budgetje, aránylag keveset fordít a közoktatásra, s országlása mégis azt mutatja, hogy politikusai jól tudják az angol állam hatalmi eszközeit az angol kultura nagy érdekeinek szolgálataiba hajtani.

Vezető angol politikus nem állja meg a helyét, ha látköre a közjog, a parlamenti taktika, vagy valamely kormányzati ág ismeretén túl nem terjed. Sokkal többet várnak tőle. A nemzet összes szükségleteinek áttekintését, a kapcsolat tudatát, a mely a nemzetnek az országlás körébe bevont és azok között a szükségletei közt fönnáll, a melyek egyesek, társulatok, százados múltú testületek, egyházak, tudományos, oktatási intézetek fáradozásai vagy a közszerzés kívánta szórákosási módok útján találnak kielégítésre.

Nem is szólok az angol országlás bonyolult voltáról, mely abban áll, hogy vezetésének a világbirodalom általános és gyarmati, az anyaország (Nagy-Britannia) szűkebb birodalmi és országos (angol, skót, ir, wales), továbbá megyei és helyi szempontjai szerint elkülönítve s mégis egybevágoan kell történnie; az angol politikustól elvárják, hogy nemzete

műveltségének legmagasabb színvonalán álljon, mert csak így irányozhatja, vezetheti.

Az angolok értik legjobban, hogy a politikusnak a nemzeti és társadalmi élet körében mindent kell tudnia, minden iránt kell érdeklődni, egyenesen azonban csak kevés dologba szabad magát ártania. Mert az országlás első sorban nem teremtő, hanem rendező, irányzó erő. A nemzet gazdasági, szellemi javainak előteremtése az egyesekre s a belőlök formálódó társadalmi alakzatokra vár, az országlás, a kormányzás csak arra való, hogy ezeket az erőket segítse, harmóniába hozza, nem pedig, hogy helyökbe lépjen.

Az angol politikusban a tudományos készség, a művészi, az irodalmi érzék, a társadalmi kiválóság, az erkölcsi kifogástalanság minden tekintetben, tehát azon a mértéken túl is, melyet klubok, casinók megkívánnak, elengedhetetlen föltétel. A nagy reményű államférfit, Sir Charles Dilket, galant kalandja évek sorára lehetetlenné tette nemcsak a kormányon, de a parlamentben is, s Parnell, a mindenható ir pártvezér, keményen bűnhődött, az ir párt szétbomlott az O'Shea kapitány indította válópör hatása alatt, melybe Parnell, O'Sheanéval, mint alperestárs volt bonyolítva.

Angliában számítanak reá, hogy minden kormány tagjai közt lesz tudományos, irodalmi ember. Az *Utopia* szerzőjétől, Morus Tamástól, a *Novum Organon* írójától, Bacontól, kezdve hagyományos a szépirodalmi, publicistikus vagy épen tudományos kitűnőség az államférfiak között. Eléggé ismeretes a jelen századból a következő angol miniszterek: Lord Brougham, Grey Earl, Lord John Russel, Sir G. Cornwall Lewis, Sir E. Bulver Lytton, Disraeli, Gladstone, Goschen, Morley, Lord Roseberry, Argyll herczeg irodalmi és tudományos munkálkodása.

Az angol kormányférfiak imént vázolt kalibere igen nagy tanulságot rejt magában a nemzeti élet egész ökonomiájára nézve, nevezetesen azt, hogy a politika, az országlás csak a nemzet értelmi, erkölcsi vallási erőinek teljes érvényesülése mellett, nem pedig ezeket fölszíva, lekötve lehet gyümölcsöző. Midőn az angol közvélemény oly sokoldalú, magas színvonalú kíván kormányférfiaitól, sikra száll a vallás, a tudomány, a szépirodalom, az erkölcsi élet önállóságáért, melyek előtt országló embereinek is meg kell hajolnia, melyeknek nem

szabad a kormányzat érdekében föláldoztatni. Minden irodalmi, tudományos mű, mely kormányférfitől származik, annak elismerése, hogy ha a politika a nemzet actualis, véges életében a legmagasabb javak gondozója is: gazdálkodás, művészet, vallás, szépirodalom, tudomány, azok az erők, a melyek a nemzet örök életének alapjai.

A kép, melyet Anglia közélete mutat, igen élesen elüt attól, a mely hazánkban élénk táruul.

Először is megszűnt az a kapcsolat is a politika és az irodalom között, a mely a 60-as évekig fennállott s államférfiaink, vezérlő politikusaink körében egyre ritkábbak az irodalom, a kormány celebritásai. A Széchenyiek, Telekiek, Eötvösök, Kemények, Dessewffyek, Csengeryek, Szalayak kora lejárt, s a politikai emelkedésnek nem kizárólagos lépcsője a nagy parlamenti arena, hanem a klubbok homályos kabinetjei.

De ezt a kapcsolatot nem tekintve, a mely tiz-húsz éves időközökben ott is lazább lehet, a hol a nemzeti élet különböző irányai egészségesek, a ki komoly figyelemre méltatja közéletünket, lehetetlen, hogy meg ne ijedjen az arányok miatt, melyeket annak politikai, irodalmi, tudományos, társadalmi, gazdasági oldalai között talál.

Mondhatni, a nemzet összes erőit országló, politikai tevékenysége, s a mi vele legszorosabb kapcsolatban áll: a napi sajtó szívja magához, s emészti föl.

Politika és journalistika gyűjtik magok köré az emberket, minden más szellemi tevékenység terén merő tengődés az élet.

Ily állapot tarthat egy ideig, de ha még soká folytatjuk, ki fognak száradni a nemzet életfájának gyökerei s a nemzet személyisége lélek nélkül, physikai erők nélkül szükölködő csontvázzá lesz.

Mert az állam, az országlás, a mint pénzügyileg a polárok zsebéből él, azonképen meríti értelmi erőit, érzelmi élénkségét, erkölcsi ruganyosságát családi, társadalmi szervezetéből, irodalma, tudománya, vallása önálló műhelyeiből. Ezek működését egybefoglalva, átídomítva, összhangba hozva, bizonyára újat is teremt az országlás: a legmagasabbat, a nemzet ethosát, élete alapirányát hozza létre, de csak akkor, ha van mit ídomítani, ha el nem vonta a nemzetnek nem politikai életirányaitól az erőket az önálló teremtésre.

A tudomány, az irodalom legjobb erői nálunk a politika, a journalistika felé tódulnak, a vallás szolgálai politizálnak, az iskolák, az egyesületek államsegélyekért futnak versenyt.

Vizsont a politika emberei a hatalmon kívül, melyet a törvény ad nekik, befolyást keresnek, s vezetést igényelnek a nem politikai élet vidékein is.

Tudomány, irodalom, vallás, egyszerűen instrumentum regnivé lettek, csak annyiban van becsük, a mennyiben a napi politikának szolgálnak.

A tudomány, igaz, mindig mostoha gyermeke volt a magyar politikának, az volt róla a közfelfogás, hogy a hivatása gyermekek, ifjak tanítása, ellenben minden szárnypróbálgatását, melylyel igazi hivatása magaslatára akart emelkedni s az országlás férfiainak is világosságot törekedett gyűjtani, gyanús szemmel nézték, megakadályozták.

Ki nem emlékszik, hogy a legkirívóbb tényeket említsem, az 1764-iki országgyűlés fölírataira, melyekkel a nagy tudományú Kollár Ádám jeles munkáját, *De origine et usu perpet. potestatis circa Sacra* betiltatni, szerzőjét megbüntetni kérte. Avagy mi volt a sorsa a halhatatlan érdemű Kovachich testvérek tudományos működésének, melylyel sok régi törvényeinket a feledéstől megóvták, s a *Corpus Juris* helyes kiadását, a magyar jog történelmét előkészítették: a legnagyobb elismerés helyett tudatlan, durva visszautasítás, majdnem üldözés.

E helyzet lényegileg ma sem változott. A tudomány nem önálló világ országló embereink előtt. A tudomány szervei: akadémia, egyetemek s egyéb iskolák, tudós intézetek, társulatok, az uralkodó fölfogás szerint, csak arra valók, hogy hivatalnokokat, orvosokat, papokat, ügyvédek készítsenek elő, s a kormányzatnak szolgáljanak akárhonnán vett ismeretekkel. Hogy magok új ismeretek szerzésével vesződjenek, azokat tudományyá alakítsák, melynek igazságaiból táplálkozhatnak az országlás is, a nemzeti életnek más ága is, nem hatotta át eléggé se parlamentünket, se kormányainkat, se napi sajtónkat. Tudományunk ki nem elégitő állapotának legfőbb oka politikai világunknak ilyen hamis szempontjában keresendő, a mely rendszabályaival nemcsak elő nem segíti izmosodását, de egyenesen akadályozza, s avatatlanságában a tudomány munkásainak hibáit egészen másutt keresi, mint a hol vannak.

A tudománytól a szépirodalom felé fordulva, mi tette ennek helyzetét a jelen században nem a nagy közönségnél, hanem az országló férfiaknál becsültebbé? Az æsthetikai szép iránti hódolat talán? Nem. A fő szerepet az irodalom nagyobb megbecsülésében a kapcsolat játszotta, melyben a tömegek nemzeti érzületének élesztéséhez állott.

S minő a vallás állása közéletünkben? A katolikus vallás évszázadokon keresztül az állam kiegészítő részének tekintve, csoda-e, ha a politika a legsajátabb területének tartotta? De talán a protestantismus soká üldözött, háttérbe szorult helyzeténél fogva a hitélet önálló fejlődésének, a politikától ment állapotnak mutatja jeleit? A protestánsok élnéksége egyházi ügyekben, épen nem volt ment a politikai, a világi vonásoktól. Egyrészt csak úgy lehetett remélni a politikai, közjogi hátrányok megszüntetését, melyek a protestánsokat sújtották, ha egyházi szervezetükben mentül nagyobb részt vesznek híveik, másrészt a protestáns hit természetesen különös támpontja volt az ellenzésnek a katolikus Ausztria beolvasztási törekvései ellen, melyek egyszersmind a protestantismus végkipusztulásával is fenyegettek.

Az újabb korban pedig, ha a protestantismus régi politikai kapcsolata háttérbe szorult is, a helyett újak keletkeztek az episkopalismus egy nemében, melyet a protestáns püspökök főrendiházi tagsága inaugurált, továbbá a nemzetiségi viszonyokban, a szláv és német vidékeken. Ezen kívül pedig az egyházkormányzatban való részvételt nálunk, a hol a vallásos érzés általában lanyha, inkább okozza a társadalmi befolyás, mint a hitélet malasztjaiban való részesedés utáni vágy.

A nemzetiségi egyházak ügyeiben teljesen uralkodó ügy részünkről, mint az ő részökről a politikai szempont.

Végül politikai szempont az, a mely a vallás nagy kérdéseinek, különböző árnyalatainak minden tárgyalását kizárja szellemi életünk összes terein. Politikai szempont kerületes velünk a tudomány és vallás ellentéteinek vizsgálatát, nehogy politikai egységünket dogmatikus, felekezeti ellentétek veszélyeztessék.

Politikai izgatottságunk, íróinknak mód fölötti igénybe vétele a politika által, tesz bennünket képtelenné magasabb æsthetikai értékű irodalmi alkotásokra.

Ekként lesz hitéletünk, tudományunk, költészetünk a politikai eszélyesség tekintete miatt erő-, életnélküli, kietlen világgá, a melytől a nagyobb igényű ember elfordul s más nemzetek szellemi tárházban keresi lelke szomjának csillapítását.

Gazdasági életünknek politikai szempontoktól ment lüktetését sokkal inkább gátolja viszonyunk Ausztriához, mint a hogy más államok gazdasági életére politikai szempontok befolyanak.

A morál szigorú törvényeinek érvényesülését az országzásban sokkal inkább megnehezíté Ausztriához való viszonyunk, nemzetiségi tarkaságunk, mint más államokban.

Mind ennek megvan a magyarázata, melyet már Széchenyi mondása jelzett, hogy számunk csekélységénél fogva, még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni.

Kis nemzet vagyunk, a melynek ha főnnállani és jelentékenyebb szerepet akar játszani, irányzó, országoló erejét más ereinek rovására is meg kell feszíteni. Ez kétségtelen. A politikai élet bizonyos túltengését egyelőre semmikép nem kerülhetjük ki. Létünk föntartásának, nemzeti egyéniségünk érvényesülésének jobban alá kell rendelnünk emberi szükségleteink kielégítését, mint boldogabb viszonyok közt élő nagy nemzeteknek.

Mind ennek ellenére azonban a legnagyobb mértékben aggasztónak kell tekintenünk a politika, a journalistika túltengését nemzeti életünkben, s azt hisszük csak látszólagos a lehetetlenség, abból a circulus vitiosusból, melyet imént fejtegettünk, kiszabadulni.

A sok és a kevés között elvileg, úgy látszik, nincsen különbség. Az élet azonban lerontja ezt a látszatot. A kevés hő és a sok hő minőségileg más, az egyik hideg, a másik meleg. Kiadásaink mérséklése lehet takarékoság, ha bevételeink s jövőnk, lehet fukarság, ha egyik sem indokolja.

Erőinknek tetemes egyesítése az országzásra addig szükséges, a meddig le nem rontja vallási, tudományos, irodalmi, gazdasági, erkölcsi életünk épségét. Ezentúl veszedelem, a mely országoló állásunk pusztulását is maga után fogja vonni.

Nekem úgy tetszik, nagyon kell vigyáznunk, nehogy a politikának, a journalistikának túltengése által mondhatni elbutuljunk, érzéketlenedjünk, elernyedjünk, s mint ilyenek,

épen annak legyünk hijával, a miért mindent föláldoztunk : az országló erőnek.

Az angol országlás jellegét mi sem tüntetheti föl jobban, mint az a körülmény, hogy vezető államférfia vallásböleselettel foglalkozik.

II.

COMTE, DARWIN, SPENCER NATURALISMUSA.

Balfour ugyanis korunk főkérdését, a hit és tudás természetét, viszonyukat vizsgálja munkájában. Oly tárggyal foglalkozik tehát, a mely a társadalom legszélesebb köreit érdekli.

A mióta Darwin, a 60-as évek elején, a fajok keletkezésének elméletével, mondhatni, forradalmat idézett elő, nemcsak a természettudományok, hanem az emberi gondolkodás összes vidékein : a vita hit és tudás között elhatott a laboratoriumok és bölcsészi dolgozó szobákból apró falvak templomainak szószékéig.

Mert e tan a fajok keletkezését a létérti küzdelemnek tulajdonítva, s e küzdelem eredményét az életrevalóbbak fönmaradásában, tehát a fejlődésben találva, eleget tett azoknak a vágyódásoknak, a melyekkel az emberiség a haladást illetőleg a XVIII. század böleselete, a francia forradalom szülte átalakulások óta oly erősen el volt telve. Az emberiség az ő haladási törekvésében belékapaszkodott bármibe, a mitől annak sikerét remélhette, míg a létező állami és egyházi hatalmak megrezzenve a francia forradalom eseményeitől, mereven ellene szegültek mindennek, a mi a viszonyok új rendjének alakulását elősegíteni alkalmas volt.

Úgy látszott a század első felében, hogy a haladás akár a szabadság, akár a democratia érvényesülése tekintetében, csak hitetlen lehet, mert a positiv vallások egyházai mindenütt a korlátlan hatalmú állam, az előjogokkal fölruházott rendek oldalán állottak.

A darwinismus ekként politikai jelszóvá is lett, melyet főleg a democraticus elemek ragadtak meg, feledve, hogy a darwinismus lényegében aristocraticus, mert fejlődési elve

mellett az egyenlőség elvét tagadja, hisz az erősebbnek a gyengébb fölötti diadalát természeti törvénynek tanítja.

De tartalmilag is ellentétbe kellett jutnia a darwinizmusnak a keresztyén, sőt bármily theistikus vallással, ha a benne rejlő, a belőle következtethető tételek világosan kifejtetnek s abból a szűkebb körből, a hol azokat Darwin fölállította, a mindenségbe alkalmaztatnak.

A teremtés, a Gondviselés, az emberi nem magasabb természete és rendeltetése, Isten maga megsemmisülnek, ha sikerül a Darwin-féle tételeket általánosítani, a mivel nem soká késett a metaphysikába beléfáradt emberi gondolkodás, miután arra Comte Agost positivismusa által úgy is elő volt készítve.

Nem szükséges Häckelnek húsz év előtti szereplésére utalnom Németországban. *Natürliche Schöpfungsgeschichte*je 1868-ban a darwinizmusból egyetemes tant csinált, s a zoológiára nézve érvényeseknek állított darwini tételekből exact természettudományi kutatás helyett merész speculatióval magyarázta a világ, az ember keletkezését.

Legutóbbi (1892) altenburgi beszéde a darwinizmust már egyenesen hitvallássá alakultnak mutatja.

E természettudósi hitvallás szerint az organikus világ teremtője: széneny-atom, az emberi öntudat az idegduczok sejtjeinek mechanikus működése, a lélekhalhatatlanság babona, a keresztyénség képtelen mythológiára alapított egy csomó oktalan dogma, a keresztyénség Istene úgy látszik, «légnemű gerinces», holott a természettudós előtt az igaz Isten «az összes atomerők és ætherrezgések végtelen sommája» s a szent háromság, a melyet a huszadik század imádni fog, az igaz, a szép, a jó.

A darwinizmus általánosítása, s az embervilágra való gyakori alkalmazása, kétségkívül nemesak vallásellenes, nemcsak democraticus irányban történt, és történik. Kidd Benjamin nagy föltűnést keltett művében: *Social Evolution*, az emberi faj föntartásának és továbbfejlődésének fötényezőjét nem az értelemben, hanem a hitben találja, s ennek mind nagyobb irányra emelkedését jósolja. Treitschke, Gumplovicz, Ammon pedig a társadalom aristokratikus jellegének szükségességét a Darwin-féle elvekből vezetik le.

De a darwinizmus büvölő erejét mi sem mutatja jobban,

mint az a körülmény, hogy őszintén vallásos lelkeket is meghódított, a kik tanait a vallásos élettel összhangban állóknak törekedtek föltüntetni. Ennek egyik példája Drummond Henrik, a ki *Természeti törvény a szellemi világban* című művében (magyarul kiadta a protestans irodalmi társaság), és az *Ascent of Man*ben a darwinismust a keresztyén vallás tanainak javára törekszik fordítani.

A Darwin-féle tanban rejlő fejlődési elvet, a világnak minden teleológiát kizáró, egyszerű oklánczolatként való fölfogását Herbert Spencer alakítja egységes világnézetté, exact természettudományi módszerrel kidolgozott nagy bölcselemi rendszerében.

Habár Spencer az evolutio tanát már Darwin előtt fölvetette, rendszere alig alakult volna úgy, a hogy megalakult, a szellemi égalj nélkül, melyet Darwin műve a természettudományok terén támasztott.

A mit Darwin az organikus természet világára nézve keresztül vitt, a jelenségeknek egyedül az érzéki tapasztalat útján, közvetlen ható okokból való magyarázatát, azt Spencer, az ő előfutárának, Comte Ágostnak fölfogásával egyezően, a mindenségre terjesztette ki, tanítva, hogy a dolgok lényegét nem ismerhetjük, hanem csak tünetényeik egymásra következését.

Tana tehát részben az úgynevezett agnosticizmus körébe esik és a materializmustól is, a spiritualizmustól is különbözik, melyek elseje a dolgok lényegét az anyag, utóbbika a szelemből hiszi magyarázhatónak.

Spencer szerint ismereteink csak érzékeink közvetlen bizonyosságú adatain alapulnak. Mindaz, a mi túlmegy a tapasztalaton, az ismeretlennek birodalmába tartozik, a mely létezik ugyan, csak nem bírjuk elgondolni minő. A dolgok lényege, a végokok megismerhetlenek, de ez csak logikailag áll, mert lélektanilag az ember, habár szabatosan körül nem írható fogalmakkal, a megismerhető mögé törekszik jutni. Midőn értelmünk csak a végest mutatja megismerhetőnek, határozottan fölteszi a végtelent. A megismerhetőn túl fekvő lényeg, az abszolút, habár gondolni, fogalmakba öltöztetni nem tudjuk is, öntudatunknak tárgya. A pozitivisták, a tiszta agnosticusok, Spencert ezért az engedményért metaphysikus-

nak nevezik is, habár ez engedmény egyenesen nem játszik bele a megismerhető világ spenceri rendszerébe.

Az ismerhető világ végső elve, a legfőbb törvény, a mely szerint benne minden tünemény igazodik, az erő-fönmaradás. Az erő elpusztíthatlan, csak más alakot ölt, különböző anyagokon különböző mozgásokat idéz elő.

Az erő-fönmaradás törvénye az embervilág jelenségei fölött is uralkodik, melyek szintén mechanikus természetűek.

S mivel a mindenségben minden, a mi létezik, anyagból és mozgásból áll, az erő-föntartás elvében benrejlük a fejlődés törvénye is, mely abban áll, hogy az egynemű mindinkább elkülönül, de a különböző részek csoportosulnak, külön formákat öltenek, melyek egymásra nézve határozott rendben következnek. Így jő létre az összhang a mindenség részei között, nem valamely előre kigondolt terv szerint, hanem az anyag sűrűbb vagy ritkább voltából, melyhez képest a mozgás növekszik vagy csökken, de az erő-fönmaradás törvényének legfőbb irányzata alatt.

A darwinismus a természetre nézve, Spencer tana a mindenségre nézve, kizár tehát minden tervet, czélt a világból s mégis a lényekben rejlő mozgások által a legszorosabb, a legtörvényszerűbb összhangot, s egyúttal a fejlődés törvényét mutatja föl.

Ily alapokon építi föl Spencer lélektanát, jog- és morál-rendszerét. Az első abból indul ki, hogy a lények rendjében a különbség fokozati, nem lényegbeli, s a lelki élet jelenségeit a test és a környező világ egymásra hatásából származtatja. Jog- és morál-rendszere pedig arra van alapítva, hogy az egyének és nemzetek a létérti küzdés stádiumán keresztül jutnak el önkéntelenül az egymással megélés összhangjához, a teljes társadalmi «consensus»-hoz.

Darwin és Spencer hatása alatt, kiknek nézetirányát nagyban támogatta Comte Ágostnak Frankhonban és Angliában tekintélyes számú hívőkkel dicsekvő positivismusa, jelszavá lett az exact, természettudományi irány, a gondolkodás minden vidékén. Nem keresni csak a legközelebbi, természetes okokat, lemondani a végokok kereséséről, csakis a dolgok jelenségeivel, nem lényegével foglalkozni, volt e kutatási mód alapelve.

Ily fölfogás mellett minden metaphysika fölösleges,

ezáltal erőlködésnek tűnt föl, a hit pedig alsóbb rendű pszichologiai ténynek nyilvánított, melynek keletkezését élettani okokból bírja magyarázni a tudomány, a mely e nézet-irány szerint egységes és csak természettudomány.

A természet alatt ugyanis az érzékeink útján észrevehető, megmérhető, szoros okozati lánczolatban egymáshoz fűzött dolgok, lények kapcsolata értetik.

E lények, dolgok lehetnek élők vagy élettelenek. Az elsőben lefolyó tünemények magasabb rendűek, mert bonyolultabbak, de lényegben mechanikusok, s az élettelen természet tüneményeitől csak összetettebb voltak által különböznek.

Az élet ugyanis, Spencer meghatározása szerint, különemű, de épen úgy egyidejű, mint egymásután következő változások szoros combinatiója, külső egyidejűséggel és egymásutánal kapcsolatban.

Ennélfogva az embert illető ismeretek, minthogy az ember eleven lény, az élettan, a biologia, körébe tartoznak, s csakis annál fogva, mert az ember nemcsak egyéni, hanem társas életet él, s élete az emberi egyedek egymásra hatása által meghatározott, míg más élő lényeké nem, ennél fogva a biologikus tüneményeken kívül vannak az életnek sociologikus tüneményei is, minők a gazdálkodás, a költészet, a művészet, a rokonszenv, a vallás, az országlás, melyek azonban semmi egyebek, mint a biologikus tüneményeknek legsokoldalúbb s legszorosabb combinatiói.

A sociologia tehát, mely az élő lényeknek legmagasabb rendű, mert legösszetettebb életével foglalkozik, egyedül a biológiának, az élettannak továbbfejtése, valódi természettudomány, épen úgy, mint az állat- vagy növény-élettan.

III.

A NATURALISMUS HATÁSA A MORÁLRA, AZ AESTHETIKÁRA, A TUDOMÁNYRA.

Balfour azoknak a gondolatirányoknak rendszerét, melyek Comte Ágostnak, Darwinnak és követőinek, az agnosztikusoknak, továbbá Spencer Herbertnek, imént inkább csak

emlékeztetés czéljából jelzett műveiben nyilatkoznak, a naturalismus neve alá foglalja, mint sokban közös világnézetet, melynek egyaránt javára van a vereség, melyet a vallás szenvedhet, vagy a mely azokat a térségeket elöntheti, a honnan a vallás árja visszaszorul.

E gondolatirányok bizonyára nagyon is különböznek egymástól. Balfour eljárása, midőn őket ekként összesíti, még sem gáncsolható, mert abban megegyeznek, hogy Isten létét vagy kizárják vagy fölöslegesnek törekszenek föltüntetni.

Balfour könyve ez irányoknak nem tudományos, hanem bölcseledő, spekulatív következtetései ellen fordul.

Balfour különbséget tesz a naturalismus és a természettudomány (science) között. Az utóbbi a jelenségeknek természeti, azaz közvetlen okokból való kimagyarázása, amaz részben ismeretelmélet, mely azt állítja, hogy az empirikus módszer az egyedül biztos, részben a végokok elmélete.

A természettudomány a természet jelenségeit magyarázza, a nélkül, hogy következtetéseit ismeretelméleti végső elvekkel igazolni kénytelen lenne, a naturalismus ellenben metaphysika, speculatio, a mely a természettudományok tekintélye mögé búva, elméleteit a természettudomány liberijába öltöztetve, minden más spekulatív iránytól föltétlen megadást követel.

Balfour e megkülönböztetés által kikerüli azokat a jogos ellenvetéseket, saját álláspontja tekintetében, melyek Brunetièrenek, a *Revue des deux Mondes*beli reklámszerű tételére nézve tétettek, hogy a tudomány csődöt mondott, vagy legalább is fizetéképtelen lett.

A természettudomány nem mondott csődöt. Nincs korszak, a mely több és nagyobb természettudományi vívmánnyal dicsekedhetnék, mint a miénk. Ezt Brunetièrre is jól tudja, de mivel journalistikus kirohanása a tudomány, vagy legalább is a természettudomány (science) tönkjéről szól, méltán vádoltatott felületességgel; pedig igazában nem is a természettudományt, hanem olynemű túlkapásait támadta, a melyek a lélektant, a morált, a biologia és sociologia részére foglalták le.

A naturalismus csődjéről lehetne csak szó, nem a természettudományéről, ha a naturalismus régebben szerepelt volna már, mint bejegyzett czég, a gondolkodás piacán.

De tudjuk, hogy Comte a maga nagy rendszerével igen is háttérbe vonult, Darwin viszont óvakodott az exact kutatás teréről a speculatio mezejére átesapni, Spencer pedig az «ismeretlen»-nek megengedésével nem zárta ki végleg sem a vallást, sem a metaphysikát. Így nem is a naturalismus alapvetőit, mint inkább merész híveiket, a tudományos börze kulisszáját, lehetne vádolni, ezt sem bukással, hanem azzal, hogy nagyszavú prospectusában tett ígéreteit, egyelőre nem sikerült beváltani.

Balfour sajtószófogó, tekervényes, erdélyiesen szólva facsáros észjárása szerint, melyet azzal indokol, hogy a művelt olvasót nem akarta általános elvek bírálatával elijeszteni, elsősorban azzal foglalkozik, mi lenne a morálból, szépérzékünkéből, az igazságból, ha a naturalismus diadalra jutna? Csak ezután tér rá magára a naturalismusra, s alapját, tudniillik ismeretelméletét veszi bírálat alá, melyet — mint-hogy a megismerés lehetőségének magyarázatáról lemond — teljesen elégtelennek talál, s a harmadik részben a keresztyén vallást állítja oda a tudomány kiinduló pontjaként, minthogy a bölcseleti idealismus sem bírja a megismerés megnyugtató forrását adni.

Balfour műve erősen skeptikus bíráló részében, a mit sokan szemére is vetettek, mondva, hogy a keresztyén hitet a skepsisre alapítja.

Azt hisszük, ebben lélektanilag nincs semmi meglepő. A hit, ha gondolkodási folyamat eredménye, természetesen inkább kételyből, mint értelmi belátásból fog származni.

Másrészt erősen magán hordja a bélyegét szerzője államférfiúi állásának. Az államférfi fő érdeke az életben közvetlenül valósíthatóra irányul. Balfour könyvében is a fősúly a következményekre van fektetve, melyeket a naturalismus az emberi élet színvonala tekintetében maga után vonna.

Mi lenne az emberiségből, ha a naturalismus etikája elfogadásra találna? Minden moráltörvénynek csak úgy lehet hatása, ha tiszteletet kelt; ez meg a forrástól függ, a melyből származtatják.

Minő a naturalismus szerint a moráltörvény helye a mindenségben? Szerfölött jelentéktelen. Akár tisztelik, akár megvetik, mit változtat ez a mindenségen? Legfeljebb a maga-

sabb rendű emberfajok pusztulnának el, a világ folyása egyébként nem változnék.

A naturalismus sem kerülheti ki, hogy a kívánságok, gyönyörök fékezését bizonyos fokig ne követelje. Hogyan várhatni-e ezt? A biologia szerint a legaljasb vágyak, a legszámítóbbré önzés, s az önfeláldozó hősiesség között nincs semmi különbség.

A magasztos érzelmek, melyeket bennünk a kötelesség-telejesítés, az áldozat tényei ébresztenek, a természet ravasz fogásai, melyekkel rászéd bennünket, hogy önzetlen cselekedetekre bírjon.

A lelkesedés, melylyel bennünket ma az igaz, a derék, az erényes ember eltölt, a naturalismus hatása alatt azzá a csodálattá fog átalakulni, melyet jól szerkesztett gépek támasztanak, mert a naturalistikus tanok szerint az ember tettei, jelleme teljesen determináltak.

Hogy az ember nagy, erényes tettekre határozza magát, képzeletének, lelkesedésének, szóval érzelmeinek szükségök van ösztönözre, a melyet kiválóképen a végczél nagysága nyújthat.

A naturalismus az egész érző mindenség tökéletességének, boldogságának előmozdítását tűzi élénk czélul. Kielégítheti-e ez ethikus képzeletünket, ösztönözheti-e lelkesedésünket? Hisz az ember egyszerű phänomen, élete merő véletlen, melyet az atomoknak történetesen találkozó csoportja szült, történelme jelentéktelen episod a leghitványabb bolygók egyikének életében.

A naturalismus tana szerint az emberi öntudat csak arra való, hogy fajunk alacsonyosságát, jelentéktelenségét fölfogja, az értelem, hogy fölvilágosítson az évezredek múlva beálló korról, midön a kihült föld az embert felületén meg nem tűri, midön az anyag tehát többé nem fog magáról tudni. Az emberiség sorsának ily perspektívája adhat-e szárnyakat az ethikus eröknek?

Az emberi színvonal jelzői az æsthetikai érzelmek is. Honnan van a szép iránti vonzódásunk? Naturalistikus szempontból æsthetikai érzelmeink, legalább fejlettebb alakjokban, sem az egyén-, sem a fajföntartásnak nem szolgálnak, s így a nagy gépezet egyszerű melléktermékeinek tekinthetők, mely gépezet az organikus életet változatossá teszi és föntartja.

Különösen alkalmas az æsthetikai érzések természetének megállapítására a zenében talált gyönyör, minthogy semmiféle, nyilván hasznos célra nem szolgál.

A naturalistikus tan a nemi ösztönt, a nemi kiválást tartja a zenei érzések okának. Itt is fölmerül azonban a nehézség, a melyet a darwinismus eltüntetni nem tudott arra nézve, miként válhat ki valamely szerv, illetőleg functio, a míg egyáltalán nem létezett, s a létérti harcban hasznosnak nem bizonyult? A zenében való gyönyörnek a nőstényben léteznie, a hímnek pedig zenére alkalmasnak kellett lennie, hogy a zene a párosodási törekvések által kifejlődhessék.

Spencer magyarázata, hogy a zene célja a rokonszenv fölkeltése, a beszéd modulatiójának javítása által, eredete pedig az, hogy erős érzelmek az izmok, nevezetesen a mell, a hangszálak mozgását okozzák, s a belőlök eredő zaj eszmétársítás útján kellemesen idézi vissza az érzelmeket, melyek keletkezésére okot szolgáltatottak, ez a magyarázat nem elégít ki. A fejlett zenében ugyanis annyi új elem járul az eredeti zajhoz, mely eredetileg bizonyos érzelmeket kísért, hogy lehetetlen e kettőnek találkozásából a zenei gyönyört kimagyarázni. Olyan ez, mint ha valaki az Amazon folyót abból az andesi kis patakából származtatná, a mely torkolatától legmesszebb van.

A naturalistikus æsthetika a szépnek elméletére nézve minden alap nélkül szűkölködik, s csak abban egyezik, hogy a szépnek nincs semmi belső, lényeges mivolta, hanem az merőben a szemlélő, a hallgató ízlésétől függ. Mert az anyag tulajdonságai vagy olyanok, a melyek akként léteznek, a hogy őket fölfogjuk (tömörség, kiterjedés), vagy pedig a hatások, a melyeket az érző organismusra gyakorolnak (szín, hang). Bár-mely természeti szépnek nem lehet tehát nagyobb állandósága, magva, mint a mennyi a környező világ és érzékeink esetleges viszonyából folyik, a mely azonban a lehető legingatagabb, úgy a művelt, mint a műveletlen közönségnél.

A naturalistikus æsthetika az ízléseknek ezt a különbségét igen természetesen találja, mert a létérti küzdés, a fajfőntartás elve nem kívánja egyformaságukat s állandóságukat, a mi az erkölcsi elveknél éppen megfordítva van.

Igaz! az ideális æsthetikának sincsenek teljesen biztos alapjai, de állandó, lelkes törekvése a szépet a dolgok szükség-

ges és változatlan elemének kimutatni, azt bizonyítják, hogy az emberiség nem akar belé nyugodni a naturalistikus æsthetikába.

S ha visszagondolunk azokra a ritka perczekre, melyekben valamely szép tárgy szemlélete bennünket a testi világ s az okoskodó értelem látkörén felül álló dolgok látományáig emel, el nem fogadhatunk olyan æsthetikát, a mely a jó zeneszerzót a jó szakácstól csak annyiban különbözteti meg, hogy amaz bonyolultabb viszonyzatokkal foglalkozik, a kapcsolatok szélesebb körében mozog, és érzelmeinket más érzék útján ébreszti föl, mint emez, s azt kell hinnünk, hogy valahol valamely lénynek a szépség változatlan napja süt, melyből hozzánk akár a természetben, akár a művészetben csak elillanó sugarak és bolygó verőfény hatol.

Végül mivé lesz az értelem, az ész a naturalismusban? A világ atomok és erők egésze, a melyeknek legbonyolultabb kombinatiója, találkozás, nevezetesen a találkozásnak tudata valamely lény részéről az, a mit észnek nevezhetni. A világ nem észnek a szülötte, ellenkezőleg az ész a világnak teremtménye. Mindenesetre legnemesebb teremtménye némely érzelmesb naturalista szemében, a kik szerint az észnek a dolgok rendjében biztos helye van, és a chinaiak módjára nemesíteni bírja nemtelen szülőit.

Az ész, az evolucionak e tana szerint, az egyénre vagy a fajra hasznos czélok miatt csak úgy természetes okok által keletkezett, a mint az izom és idegrendszer nagyobb tökéletességüvé lett a gerinceseknél, mint a férgekénél.

A tudvány kielégítése önmagában nem volt oka az ész keletkezésének. Nem csoda hát, ha eszünk oly kevéssé bír azokra a kérdésekre felelni, a melyeket föltenni tud, hisz az embernek speculativ, bölcselkedő kíváncsisága az evolutio folyamatának legfurcsább mellék terméke.

De ha hasznos tapasztalatok szempontjából tekintjük is értelmünket, érzékeink arra sem alkalmasak, hogy a természetet egész bonyolultságában fölfogjuk. Nemcsak számos érzék gondolható, melyre szükségünk lenne, de a meglevők is mennyire tökéletlenek. Vannak hangok, melyeket a fül nem hall, képek, melyeket szem nem lát.

Ha, mondja Balfour, Voltaire az evolutio elméletét ismeri vala, a Sirius bolygója lakójának, a nyolcz mérföld

magas Micromegasnak történetét nem paradoxként, hanem igazságként állította volna oda. Ez a Micromegas, habár bolygójának lakói körülbelül ezer érzékkel vannak fölrüházva, tudvalevőleg panaszkodik, hogy valami homályos érzés, bizonyos nyugtalanság bántja mégis őket a miatt, mily keveset érnek. Mikor pedig Saturnusbeli barátjával földünkre ér Micromegas s gyémánt gyöngysora széthull, ezek egyes szemein keresztül sikerül nekik egy bálnát, egy hajót, sőt még embereket is megkülönböztetni, melyeket rovaroknak hisznek, s midőn eszes, emberi lényeknek ismerik föl, úgy találják, miért ne lehetnének ezeknél még kisebb lények, a kiknek magasabb értelmük van, mint azoknak a Micromegas látta nagyszerű állatoknak, melyek lába elfödne az egész földet.

A természetnek, a világnak igen sok képét lehet megalkotni, a melyekről nekünk kellő érzékek hiányában sejtelmünk sincs.

A kik tehát, mint a naturalisták azt hiszik, hogy környezetünk és organismusunk közt megfelelő viszony áll fenn, mely a megismerést lehetségessé teszi, azoknak a következőket kell hinniök, először is, a természet minden nyilvánulása előfordul a mi szűk világunkban, másodsor, ezek a nyilvánulások idegszöveiteinket úgy átalakítják, hogy ezek amazok fölfogására alkalmasok legyenek, harmadsor ily átalakulások nemcsak lehetségesek, hanem hasznosak is voltak az evolutio ideje alatt, a melynek folytán érzékeink jelen alakjokat nyersék, negyedszer az anyagot ezekre az átalakulásokra csakugyan érdemesebb volt fölhasználni mint egyébre. A két első állítás hihetetlen, a másik kettő valószínűtlen.

A naturalismus alaptételei mellett a végtelen világnak abban a sötét zugában, melyet magunkénak mondhatunk, úgy kell magunkat éreznünk, mint a gyermeknek a sötét szobában, a hol nem tudja, mi veszi körül. Az érzéklésnek művezetével mindenestre jobban föl vagyunk szerelve, mint a protozoák, de szerfölött szegényesen oly lényhez hasonlítva, — ha illet gondolni lehetne, — a melynek érzékei az anyagi természet végtelen változatosságának megfelelők lennének. Nekünk ugyan van eszünk, a protozoának pedig nincs, de hisz az ész is a naturalistikus tan szerint semmi egyéb, mint egyike, s nem is a legfontosbika s legállandóbbbika a kísérleteknek fönmaradásunk biztosítására.

Az emberek úgy beszélnek, mintha az ész látná el az életföntartással járó bonyolult és nehéz munkát. Ez a legnagyobb illusio. Legalsóbb rendű szervünk munkája meghaladná értelmi tehetségünket, ha lehetséges lenne, hogy végzésével megbizassunk.

Az értelem naturalistikus szempontból csakis az ösztön segéde; ennek hajlékonyságát, alkalmazkodási tehetségét biztosítja, s a szokást teremti. De ha ez sikerül, az ész ki van szorítva. Ha ugyanis az ész munkája, azaz czél és eszközök tudatos egybeillesztése volt kezdetben szükséges bizonyos működéseknek végzéséhez, mihelyt ez az egybeilleszkedés gyakorlat által szokásossá válik, a figyelem, a következtető ész, az akarat munkája fölösleges. Spencer jóslata, hogy az ember egykor környezetéhez szokásból teljesen alkalmazkodni, hogy a teljes jólelkűség országa be fog következni, hogy a lelkiismeretesség fölösleges, az erény útja a legkönnyebb lesz, a szokásnak erre az erejére van alapítva. E szép kilátás fölötti örömet csak annak elgondolása zavarja némileg, hogy ugyanazok az okok, melyek a lelkiismeretet fölöslegessé teszik, fogják az embert az értelmi erőfeszítés alól fölmenteni, s ha majdan ily tökéletes jókká, egyszersmind tökéletesen butákká válunk.

A naturalismus következményei a jó, a szép, az igaz tekintetében ekként nagy ellentétben vannak azokkal az érzésekkel, melyeket az emberi nem legjobbjai ápolnak.

Ha a naturalismus igaz vagy inkább a teljes igazság, akkor az erkölcs nem egyéb, mint bizonyos hasznossági szabályok jegyzéke, a szép: múló gyönyör véletlen alkalma, az ész: homályos átmenet öntudatlan szokások egyik csoportjáról a másikra.

S még hagyján, hogy a szépség keltette érzésekben hitvány tréfa rejlik, melyet velünk a természet ok nélkül űz! De midőn a jó iránt tiszteletet, a rossz iránt utálatot ébreszt, egyenesen ravasz fondorlatot visz velünk véghez jól kieszelt czélra, s a felelősségérzet, az áldozatkészség iránti bámulat, az irgalmasság a szenvedőkhöz merő fogások, hogy egyeseknek és társadalmaknak a létérti küzdelemben bizonyos előny biztosíttassék.

A kik azzal vigasztalódnak, hogy ma is számos naturalistikus elméletű ember van, a kinek érzelmei nemességben

semmi fogyatékoságot nem mutatnak, elfeledik, hogy a naturalismus mellett a nemesebb érzelmek fönmaradása olyan, mint az élősdiék élete más lény testén. Az élősdi helyett ez a lény lát, hall, dolgozik, minélfogva a parasita el lehet szem, fül, erősebb izomzat és idegrendszer nélkül. De vajon az állatvilágnak egyáltalán nincs szüksége szemekre, fülekre, izmokra és idegekre? Az erkölcsös, nemes érzelmű naturalisták ilyen élősdiék, a kiknek szellemi élete kölcsönzött s csak addig tarthat, a míg más világnézet az uralkodó.

CONCHA GYŐZŐ.

RANKE LEOPOLD. *)

Midőn a magyar tudományos akadémia megtisztelő megbízásából Ranke Leopoldnak, századunk német történetírói közt a legünnepeltebbnek, emlékét készülök fölidézni, lehetetlen elhallgatnom, hogy e feladatot először akadémiaink nagynevű boldogult elnöke, Trefort Ágoston, vállalta magára. A széles műveltségű, nagy látkörű államférfiu bizonyára megkapó képét rajzolta volna a híres kutatónak, a nagy hatású írónak. Nekem attól kell tartanom, hogy az elhunytnak alakját, úgy is mint szakember, úgy is mint bizonyos mértékben tanítványa, némileg egyoldalúan, szűkebb keretben fogom csak vázolni.

Egy híres angol író azt a paradoxont állította föl, hogy a protestáns országok nagyobb haladásukat a tudomány és műveltség terén papjaik családos voltának köszönik. A papi házakból származó tudós dynastiák hosszú sora, melylyel Anglia, Skócia, Skandinávia és Németország irodalmi története ékeskedik, némileg igazolja ezt a kockáztatott föltevést. A lelkész-házak nyugalmas, csendes egyhangúsága, a morális és tudományos kérdésekkel való foglalkozás, az egyszerű és erkölcsös életmód, a világi és anyagi ügyek ismerete a nélkül, hogy egészen beléjük kellene merülni, tehát azoknak bizonyos magasságból való tekintése: mindez igen alkalmas milieunek bizonyult a tudományos érzék fölkeltésére és ápolására. Ranke is ily családból származott. Később, midőn már a német irodalom elismert nagyságai közé tartozott, érthető érdeklődéssel

*) Mint emlékbeszéd fölolvastatott a magyar tudományos akadémia 1895 november 25-dikén tartott összes ülésében.

kutatta őseinek theologikus iratait. Atyjával megszakadt e buzgó hitvitázók sorozata. Az már ügyvéd volt, ki Wieliében, Szászország egy kis városában, gazdálkodott kis birtokán. Így Ranke családja is visszatükröztette azt a nagy szellemi mozgalmat, mely Németország műveltebb osztályait a XVIII. század közepe óta a theológiától a gyakorlatibb életpályák és problémák felé vonta. Szüleit testben és lélekben egészséges emberpárnak írja le, kiknek oktatása és példája minden tekintetben áldásosan hatott az őket környező gyermekseregére, melyben ő (született 1795 december 21-dikén) volt az elsőszülött.

Szüleinek, a falusi kis birtok kiességének köszönhető boldog gyermekkorát, és azt a törhetetlen egészséget és erőt, mely szokatlanul kicsi termetét késő vénségéig föntartotta. Szellemének irányt adott az a nevelése, melyet Donndorfban és Schul-Pfortában nyert, Szászország híres fejedelmi iskoláiban, Németország legjobb nevű humanistikus intézeteiben. Ezek az iskolák, Melanchthon alkotásai, hivatva voltak egyesíteni a theologiai oktatásra való előkészítést a classikus nyelvek és irodalmak beható tanulmányával. Teljes kifejezésre jutott bennök a német protestantismusnak belső szövetsége, sőt egyesülése a renaissancenak azon egyetlen irányzatával, mely szellemével megfért és melynek eredetétől fogva annyira le volt kötelezve; a nyelvészeti kritikával és a szövegmagyarázattal. A klastromi egyszerű élet csendes magánya hatalmasan vonta az ifjú romlatlan kedélyeket az ókor nagy alakjai, örök eszményképei felé; a világ gondjai és küzdelmei csak gyöngülve, érdeket alig keltve, hatolhattak a sötét falak mögé, melyeken belől a biblia Platóval és Ciceróval osztozott a lelkek fölötti uralmában. Így élt, fejlődött Ranke hat éven át, 1808-tól 814-ig.

Pedig a történelem egyik legmegrendítőbb eposza zajlott le azokban a napokban a szász csatátereken, nem is messze Pfortától. Napoleon ott vívta csatáit a szövetséges uralkodók és fölzúdult nemzetek ellen. Ranke olvasta a nagy seregről szóló bulletineket, látta a császárt és híres tábornagyait, de lelkére a modern idők herosa épen oly kevésbé hatott, mint a német ifjuságot fölrazó nemzeti mozgalom. Legfőlebb annyira jutott, hogy a szövetségesek proclamatiójában bizonyos hasonlóságot talált azon beszéddel, melyet Tacitus a rómaiak ellen küzdő britt királynőnek, Boadiceának, ad szájába. Épen oly kevésbé

hatott reá az a hatalmas szellemi mozgalom, melynek azon években épen szülőföldje, Thüringia, volt a központja. Goethe és Schiller, kik alig néhány óranyi távolságban alkották azon műveiket, melyekben a német nemzet szelleme legáltalánosabb értékében nyilatkozott, úgy látszik igen kevéssel járultak a gymnasiumban Ranke képzéséhez.

Azok a sorok, melyekben Ranke ifjúságának mozzanatairól szól, nem egy tekintetben nagyon tanulságosak. Mindenek fölött óvatosságra kell tanítaniok a «milieu» hatásának túlságos becslése ellen, különösen ha e hatás felől nincs egyenes döntő adatunk. Azután érdekes tanulságot rejtenek magokban arra nézve is, hogy a humanistikus oktatás, mely valóban méltó nevéhez, épen azzal, hogy távol tartja növendékeit a mindennapi élet muló kérdéseitől, képesebbé teszi őket arra, hogy az események fölé emelkedve, belássanak azok lényegébe, meg bírják ítélni azok irányát és jelentőségét.

Ranke mindenesetre nagy készültséggel lépett a lipcei egyetemre, hol különösen a theologiai és egyháztörténeti tanulmányok érdekelték. Sokat olvasott és tanult. Akkor hatolt be Kantnak és tanítványainak ismeretébe. Ő is hódolt a korszellemnek, a mennyiben a philosphusok közt leginkább Fichte hazafias és szinte spártai irányú műveinek befolyása alá jutott. Gøethét is akkor kezdte bámulni, de a weimari mester, mint megjegyzi, mégis csak nagyon «modern»-nek látszott neki. Természetes, hogy műveltségének ápolása mellett a szorosán vett philologiai tanulmányokat sem hanyagolta el. Hiszen Németországban még most is szinte egyértelmű az egyetemen a philologus a tanárjelölttel. Még egész lelkével a régi hagyományokban gyökerezett. Homeros, Thukydides és «valamennyi közt a legnagyobb», Tacitus, mellett a biblia volt központja műveltségének. Hívó volt; az is maradt. Kísérletet tett a zoltárok fordítására héber szövegből, és buzgón forgatta a Luther bibliáját, már csak a német nyelvnek tanulmánya végett is. Bizony a «Germania doeta»-nak kevés oly ifja lehetett, ki oly szép eredménynyel látogatta volna a múzsák berkeit, a tanárok előadásait, ki annyit tanult a grammatikusok és theologusok vitáiból, mint ő. De bizonyára még kevesebb volt az olyan, kinek egész lényére oly kevéssé hatott volna saját korának politikai szelleme. A forradalom és a császárság nem lelkesítették, de nem is rémitették volt; Napoleon uralmát és az

azt követő restauratiót valószínűleg abból a szempontból ítélte meg; biztosítják-e részére a tanulmányaihoz szükséges nyugalmat, vagy nem? Ez az elvonultság annál jellemzőbb, mert épen a deákéveire esik a német deákságnak politikai és társadalmi szervezkedése, a «Burschenschaft» megalakulása.

Ha már az ifjúban megkerestük a későbbi férfiú jellemének alapját; ezt az elzárkózottságot a jelent érdeklő kérdések elől, jellemző vonásának, egyéniségének tekintenünk.

Boldog az az ifjú, ki a tudományos pályának élve, jövőjének alapjait megvetve, nem törődik se a mindennapi kenyérrel, se — a mi még nehezebb és ritkább — azzal a mit *carrière*-nek nevezünk. Boldog, ha oly nemzethez tartozik, melyben az egyetem befejezése biztosítja a megélhetést; még boldogabb, ha saját énjében megtalálja azt az igénytelenséget, mely beéri a tudományos gyümölcscsel, és a sorsra bizza annak értékesítését. Nem átalom kimondani, hogy Németország ennek a szerény, dolgozni tudó, arról, mit kellemes életnek szoktunk nevezni, önként lemondani tudó ifjúságának köszöni sok tekintetben elismert tudományos felsőségét. Csak az teszi lehetővé a munka megosztását, ez biztosítja a különböző ismeretek minden részletének művelését, ez óvja meg a tudományos irodalmat a még ki nem forrott elmék föltünési viszketegétől. Ranke ehhez a szinte spártai erkölcsű, az élvezetet a munkában és kötelességben találó ifjúsághoz tartozott. Természetesnek találta, hogy az egyetemről elvigyék kisegítő tanárnak az Odera melletti Frankfurt gymnasiumához, és hogy a középiskolai oktatás rögzös mezején kezdje meg pályafutását.

A nagy politikai változások jelentősége épen abban áll, hogy még azoknak életére is döntő befolyást gyakorolnak, kik egész irányuknál fogva alig érdeklődnek a hatalmi kérdések iránt. A Napoleon ellen folytatott fölszabadító háborúk egyik fontos eredménye az volt, hogy Ranke szűkebb hazája, a szász királyság, földaraboltatott, és nagyobb része Poroszországhoz csatoltatott, büntetésül azért, mert királya az utolsó perczig hűve maradt a francia császárnak. Így lett Rankéből porosz alattvaló.

Az 1815 utáni Poroszország, mely az előző szomorú években nagy férfiak vezetése alatt elfogadta és népének szelleméhez idomította a francia forradalom által megkezdett reformokat, a honvédelem, közigazgatás és gazdaság terén, és

magában a háborúban igazi dicsőséget aratott, méltó folytatása volt Nagy Friderik alkotásának, mint a protestáns éjszaki Németország vezetője, hegemon állama. A két rendszer közti különbség az volt, hogy most az állam és annak kormánya szorosabb viszonyba lépett az időközben oly roppant lendületet vett német műveltséggel, továbbá az, hogy ellentétben a francziás fölvilágosodás gúnyolódó apostolával, vallásosnak, evangélikusnak vallotta magát. A helvét és ágostai hitvallások hivatalos uniója 1817-ben ennek a szellemnek volt kifolyása. Szembetűnő, hogy mindkét tekintetben megfelelt a változás Ranke belső érzéseinek. A századok, kik magokat a németek közt legműveltebbnek tartották, általában még jó ideig lenézték hódítóikat, kiket félig-meddig barbároknak véltek. De Ranke már igen rövid idő múlva egy bizalmas levélben kifejezte azon való örömét, hogy oly államhoz tartozik, melynek főirányai és célzatai az ő teljes rokonszenvét bírják.

Ez a rokonszenv alakította azután Ranke politikai meggyőződéseit. A porosz király és kormánya érezték, hogy államuk a francia forradalom ellen folytatott küzdelemnek köszönheti nemcsak újabb katonai nagyságát, hanem erkölcsi tekintélyét is. Meg voltak győződve arról, hogy a népuralmi irányok előbb-utóbb fölforgatókká válnak, és az állam és egyház formáival együtt megtámadják az emberi társadalom örök alapjait. Az újításnak, a szellemi és anyagi haladásnak, Nagy Friderik, Stein és Hardenberg állama nem lehetett elvi ellensége. Hanem azok e fölfogás szerint csak úgy válhatnak a nemzetek hasznára, ha a kormányok rendelik el őket, nem elvi, általános elméletek szerint, hanem a mint e fejlődés megkívánja, az állam organismusának, a népesség vallásos és politikai hagyományainak lehető kímélésével. III. Friderik Vimos király jóakaró, atyáskodó úr volt, miniszterei, tanácsosai Németország szellemi aristocrátiájában számot tettek. Igazi conservatív ország volt ez, kitűnő tisztviselő-karral, mely az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, a közgazdaság terén nagy munkát végzett, és nemsokára kiváló eredményekre hivatkozhatott. A mellett föladatának ismerte a szellemi érdekek ápolását is, a mennyiben azok a kormány meggyőződéseivel nem ellenkeztek. Ez a «Beamtenstaat» nem volt és nem is lehetett a szabadelvűeknek, az alkotmányról álmodozóknak eszménye. Annál jobban méltatták azok a tudós körök, melyek szárnyai alatt teljes szabad-

sággal művelhették az elvontabb disciplinákat. A berlini egyetemnek egy még élő kitünősége nagyon szép essayt írt arról, hogy Plató respublikája, a bölcsek uralma, tulajdonképen a burokratikus államban van megvalósítva. Nem föladatunk e politikai rendszer helyességéről ítéletet mondanunk. Bizonyos, hogy annak az államban, melynek éltető lelke volt, nagy szolgálatokat tett, és így nem csupán a quietismus, még kevésbé a hatalom előtt való gyáva meghajlás, magyarázza meg Rankenek és sok más nagyérdemű férfiúnak iránta való őszinte ragaszkodását.

De min is alapult a restauratio állambölcsésége? Nem azon az elven-e, hogy az emberi társaságok nem valami mesterséges alapszerződés útján jöttek létre, nem is kormányozhatók ennél fogva elvont elméletek szerint, hanem élő, fejlődő szervezetek, melyekben minden egyenlőtlenségnek, mindannak mit a XVIII. század igazságtalannak, az észszel ellenkezőnek bélyegzett meg, megvan a maga oka és a maga joga? Nem kell épen De Maistrenek vagy Hallernek tanaihoz fordulni, kik a forradalomtól való féltőkben magát a fejlődést, a történetet is tagadták; még az akkor uralkodó német philosophia nagymestere, Hegel, is kimondja azt az elvet: a mi van, az észszerű, azaz a történeti jogot állítja oda az állam alapjának. A történelem, mint az állami és társadalmi élet jelenségeinek hivatott magyarázója új érdeket, kiváló jelentőséget nyert. Nem hallgathatjuk el azt a megjegyzést, hogy ez által tulajdonképen túllépett igazi határain. Hisz az elvont elméletek, az absolut igaznak keresése, épen úgy történelmieket, emberieket, mint a tények és hagyományok. De nem kétes, hogy a szellemek ez iránya kimondhatatlan kedvező hatást gyakorolt tudományunk fejlődésére. A lapos, moralizáló vagy pikantériákat kereső bölcsekedés és általánosítás, mely a XVIII. század historiographiájának annyira szembetűnő vonása, elvesztette keletét; a komoly kutatás, a részletek tisztázása jogába lépett. És midőn így megváltozott a módszer, a szempont, maga a tárgy sem maradhatott ugyanaz. Nem a személyek, azok erényei vagy félszégei érdekeltek első sorban, hanem az intézmények, a történelmi élet igazi jelzői. Így fejlődött Chateaubriand regényes, mystikus költeményeinek hatása alatt Thierry Ágostonnak komoly műzsája; így lépett Németországban Johannes Müllernek élők és holtak fölött ítélő iránya helyébe Niebuhr-

nak a régi Róma nagyságát megelevenítő, mert a modern élethez mérő geniusa.

Ranke Frankfurtban lett historikussá. Nála nem lehetett szó valami korán nyilatkozó hivatásról; az csak a tudás felé vonta őt; épen úgy válhatott volna belőle philologus, germanista, vagy archæologus. Olvasmányait, tanulmányait, a kor mindenható szelleme vezette azon mezőre, melyen azután teljesen kifejthette egyéniségét. Az egyetemen, mint bevallja, inkább húzódozott a történeti tanulmánytól. A föl nem dolgozott adatok tömege, a meg nem értett tények zürzavara elriasztotta a német historikusok olvasásától. Niebuhr könyve volt az első, mely valóban hatott rá; annak útmutatása szerint kezdte megérteni az ókort. Frankfurtban egy nagy régi könyvtárt talált, melyet alig használt valaki. A classikus történetírókat már ismerte, most sorban elolvasta azokat a görög historikusokat, kik a római történekről írtak, azután a középkori kútfőket, különösen a császárságra vonatkozókat, végre a XV—XVI. század francia krónikásait. Mint később említi, Walter Scott regényeinek olvasása vonta őt azon korszak tanulmánya felé, mely a középkor és újkor mesgyéjén bepillantást enged mindegyikbe. «Úgy találtam, hogy *Quentin Durward*-jában Vakmerő Károlyt és XI. Lajost még a részletekben is másként tünteti fel, mint a történeti hagyomány. Áttanulmányoztam Cominest és a többi egykorú tudósítást, és csakhamar meggyőződtem arról, hogy ezek a férfiak úgy a mint Scott festi őket, sohasem léteztek. Az összehasonlításnál azután meggyőződtem arról, hogy a történeti hagyomány szebb és minden esetre érdekesebb, mint a romantikus fictio. Ettől tehát egészen elfordultam és föltettem magamban, hogy munkáimban kerülök minden költést és koholást, és szigorúan csak a tényeket veszem szemügyre.»

A ki egyszer a tudás almájának megízlelte zamatját, az nem telik be annak élvezetével. Minden újabb lépés újabb látkört nyit, újabb nehézséget mutat, újabb kérdéseket tár föl. De Ranket nem csak a tudás szenvedélye ragadta a történeti emlékek ily beható tanulmányozására. Tanár volt: tudni akarta azt, a mit tanított. A classikus irodalom történetét kellett előadnia a gymnasium legfelső osztályában: «Egészen ellenkezett gondolkozással és lényemmel, hogy megelégedjem a közönséges kézikönyvekkel. Észrevettem, hogy azok szerkesztői még a szerzők előszavát sem olvasták el pontosan, nem

hogy az egész szöveget.» Ezen iparkodott azután segíteni és így sorban újra áttanulmányozza a régi írókat. Különösen Herodotos hat akkor reá, «a mondainak és történetinek egyesítése, a nyelv bája, az előadás könnyüése, de különösen a fölfogásnak végtelensége.» Sokan azt hiszik, hogy csak a nagy központokban lehet tudományosan dolgozni. A német tudományos élet egészen meghazudtolja ezt a véleményt. Még jobban el van terjedve azon előítélet, mintha a középiskolai oktatás nem követelne igazán alapos tudást, sőt hogy a tudás nem is való tanárnak. Rankenek frankfurti évei mindenkorra alkalmasok mindkét balvélemény megczáfolására.

Talán egy kissé tovább időztünk a kelleténél Ranke ifjúságánál, tehetségének alakulásánál. A világ inkább a kész eredményt, a dicsőséget és hírnevet szokta nézni, mint az ahhoz vezető göröngyös utat. De örülnünk kell, ha épen történetírónál kimutathatjuk, megmagyarázhatjuk az olyan egyéniségnek létesülését, mely műveivel nem csak korára és nemzetére hatott, hanem, talán szabad mondanunk, sokban általános, maradandó értékkel gazdagította az emberiség szellemi kincsét.

Ranke első műve szorosan kritikai kérdésnek köszönte létrejöttét. A renaissance két kiváló írója, Guiccardini és Paulus Jovius közt, számos eltérést talált, melyet kiegyeztetni nem lehetett. Hol tehát az igazság? Ez a kérdés, a legfontosabb mindenki előtt, kinek szemében nem csupa hagyomány vagy ábránd a tudomány, teljes súlyával nehezedett az ifjú, még gyermek arcú tanár lelkére. A probléma megoldásához szükséges volt a korszak többi íróinak, a francziáknak, spanyoloknak, németeknek egybevetése. A tudományos kérdésen fölül a tárgy nagyszerűsége, a szereplő személyek kiválósága is vonzza. Hisz ez az a kor, melyben Európa nemzetei Olaszország birtokáért küzdve, először érintkeznek egymással szorosan világi érdekektől vezetve, békében és háborúban megvetik a modern állami rendszer alapjait. E kutatások gyümölcse a *Geschichten romanischer und germanischer Völker*, mely az 1494—1514 közötti korszakot öleli fel, s annak függeléke gyanánt azon kor legfőbb történetíróinak kritikája.

Már maga a fölfogás: a román és germán népeknek egy egység gyanánt való föltüntetése, a fejlődésök alapjául szolgáló intézmények és eszmék kimutatása, egy szóval bizonyos össze-

hasonlító módszer alkalmazása előkelő helyet biztosít e munkának a historiographia történetében. A kivétel: az egyes nemzetek, rendek, városok, személyek különösségének pontos kiemelése, a jellemző vonások elsorolása, avatja valódi remekké. Mindenütt észlelhető az ifjú géniusznak lüktetése, ki örvend tárgyának, munkájának, a világnak, annak, hogy oly szép a történelem, ki lelkét önti abba, a mit beszél. Ez a frissesség; ez az ifjúság még a nyelvezeten is érezhető. Ez távol van a későbbi classicus, egyenletes csiszoltságtól, mindenütt nyomát viseli a régiesnek, szinte teutonnak, erejében még a szögletességtől sem ment. És a mi fő, mindez a főkelt gondolat, mindez a gyönyörű leírás actaszerű; az anyagnak megrostálásán, szigorú megítélésén alapuló. A történeti előadás szépsége, melyet addig csak a görög és római auctorokban és Macchiavelliben bámultak, karöltve járt a szövegek pontos philologiai összevetésével, vagyis oly munkával, mely a XVII. század nagy tudósainak munkáit élvezhetetlenné tette a művelt közönségre nézve.

E mű méltó föltűnést keltett. Írója a berlini egyetemre nyert meghívást. Még kizárólagosabban élhet majd tudományának, mint addig. Frankfurtban csak gyér segédeszközökkel rendelkezhetett, és a már kiadott források fölhasználására kellett szorítkoznia. A berlini könyvtár pedig nemcsak ezekben bővelkedett, hanem nagy kincsét rejtegette a még fölhasználatlan eredeti levelezéseknek és diplomatiai tudósításoknak. Minő szomjjal szívta be Ranke ezeket az elsőrendű forrásokat, melyekből az eleven, forró történeti életnek pezsgése buzgott elé! A fővárosi tudós és előkelő körökkel való érintkezés; szellemes nők társasága, a világhírű főiskola, előadásainak tárgya és célja szintén nem maradhattak hatás nélkül a még ifjú, de már is ünnepezt férfiúra. E benyomások magyarázzák, hogy első berlini műve, bár csak kevéssel, két évvel később készült a román-germán népek története után, aránylag igen nagy változásról tesz tanúságot.

Déli Európa fejedelmei és népei, mert erről van szó nézetünk szerint Ranke művei közt a legfelső polczot foglalja el. Itt már nem Nyugot-Európa nemzeteinek egysége adja meg a keretet, hanem inkább a kelet és nyugot közti ezredéves ellentét, az állami élet és a társadalom minden izét átható különbség. A keletnek az akkor világalomra törő ozmán,

a nyugatnak a fölfedezések, hódítások és házasságok által universalis monarchiához közeledő spanyol birodalom a személyesítője. Elbeszélés alig van a kötetben. Az egész mintegy élő statisztika, mely működésökben mutatja be az államok gerinczét alkotó katonai és politikai intézményeket. Soha senki jobban ki nem fejezte, meg nem magyarázta a két államalkotás hosszas virulásának, majd hanyatlásának okait. És ha a módszer, mely mindazt mellőzi, mi nem lényeges és igazán a történeti tények velejét nyújtja, már magában véve is oly hatást idéz elő, minőt a görög remekírók olvasása, ezt a hatást az előadás mesteri volta még fokozza. Morális ítéletet alig találunk, annál több æsthetikai reflexiót. A töröknél az institutiók állanak előtérben, a spanyoloknál a személyek rajza sem marad el. V. Károlynak, II. Fülöpnek jellemzései teljesen elütnek az elfogadott, annyiszor ismételt közhelyektől; embereket mutatnak, nem gépeket. Az a néhány sornyi megjegyzés, mely a Don Juan d'Austria szerencsétlen sorsához fűződik, annyira magán viseli Ranke sajátos szellemének bélyegét, hogy még itt sem mellőzhetem: «Ilyen a világ. Ingerli az embert összes tehetségei kifejtésére, nagyra növeszti minden reményét. Azután ő nem mérsékeli magát; erejét érezve, a becsület és a birtok legbüszkébb díjai után száguld. De a világ nem enged; bezárja sorompóját és hagyja, hogy meghaljon.» Magának a tárgynak elsőrangú érdeke és fontossága okozta, hogy Ranke a XV. és XVI. század történetein próbálta meg először erejét. Eddigi munkái biztos alapot szolgáltatottak neki a további fejlemények megítélésére, a már közkézen forgó adatok megbírlására. Későbbi munkáinak sorrendje fölött már az útazásai alkalmával talált kiadatlan anyag döntött.

Már Berlinben tapasztalta az értesítések minő gazdag bányáját rejtik az olasz, különösen a velencei követjelentések. Szabadságot nyert arra, hogy a kutatásokat folytassa, még pedig Bécsben, hol a velencei archivum legnagyobb részét őrizték. Metternich herczeg szívesen megengedte az idegen protestáns tudósoknak ez iratok fölhasználását, mit akkor igen nagyba vettek. E bécsi tartózkodása több tekintetben hatott Ranke fejlődésére és működésére. Megismerkedett Gentzszel, a híres publicistával, Metternich jobb kezével, ki az ifjú, tudni vágyó tanárt beavatta a magas politika útvesztőibe. Akkor a keleti kérdés dominált. Miklós czár nagyravágyása új há-

borúval fenyegette Törökországot és már-már megbuktatta a szent szövetséget. A hellén szabadságharcz óta különben is keletre fordult minden szem, ezek a bonyodalmak újra mutatták, minő közel érdeklík a művelt Európát azon régi kulturai központok viszontagságai. Bécsben tartózkodott akkor Vuk Stepanovics, a tudós szerb, ki Ranket megismertette nemzetének küzdelmeivel, törekvéseivel. Mit a török ellen folyó harcok hőseiről elbeszél, szinte a homerosi eposzok igazságával és erejével hatott. Ez információk alapján írta meg aztán Ranke a szerb forradalom történetét (1828). Abban a szerencsés helyzetben volt, hogy közel egykorú eseményről írhatott és mégis annyira távol eső viszonyokról, hogy teljesen megőrizhette objectivitását. E munka, mint a szerb hagyományon alapuló elbeszélés, nem annyira tudományos becisével és kritikájával hat, mint az állapotok és személyek friss, szinte naiv festésével. Niebuhr a modern kortörténet remekének nevezte.

A velencei követjelentéseknek Bécsben megkezdett tanulmányozását folytatni kellett aztán magában Velenczében; az olasz viszonyok tüzetesebb ismerete szükségessé tette a római, firenzei és más nagy gyűjtemények átkutatását. A porosz kormány liberalitása több évi szabadságot engedett Ranke-nek, úgy hogy csak 1831-ben foglalta el újra tanszékét. Ez életének legboldogabb és legtermékenyebb korszaka. Tisztán tudományának, a múlt fölelevenítésének élve, környezve az olasz természet bájától és az olasz művészet remekeitől, élénk közlekedésben Európa egyik legműveltebb és legélénkebb társaságával, nemcsak mindég újabb leletek fölhasználásában találta gyönyörűségét, hanem ki is fejtette lényének azt a művészi vonását, mely addig szűk, kissé egyoldalú viszonyai közt nem nyilvánulhatott eléggé. «Soha sem tanultam és gondolkodtam, soha sem gyűjtöttem többet, mint az 1830-ik év második és 1831-ik év első felében», mondja ő maga visszaemlékezéseiben. Ez útjának főeredménye *A pápák története* című műve; nagy számú munkái közt valószínűleg az, mely leginkább terjesztette hírnevét. Hogy mást ne említsünk, Macaulay is beható bírálatra találta érdemesnek. Nálunk Csengery Antal méltatta egy szépen írott tanulmányában. Hírnevét nem csak tárgyának, nemcsak a benne először közölt adatok fontosságának köszönte. Megvan benne a közvetlenség, meg az eleven érzék azon szellemi hatalom iránt, mely a reformatio ál-

tal szenvedett veszteségét olyan gyorsan kiheverte, megvan benne az örök Rómának átértése, szemlélhetővé tétele. Az olasz municipalis életről szóló lapok Ranke remekei közt is igen kiváló helyet foglalnak el. És mégis nem átalalom kimondani, hogy e műben Ranke már elkezd térni attól az iránytól, mely mintegy egyéni tulajdona volt és közelebb érve a történetírás elfogadott chablonjához, könnyüvé tette, hogy mások azon az úton kövessék. Véleményemet, mely a rendes fölfogástól nagyon is elütő, indokolnom szükséges.

Senki sem tagadhatja, hogy a kiadatlan kézirati kútfők fölhasználásával új korszaka kezdődik a történetírásnak.

Minden újabb documentum közelebb hoz a tudáshoz, az igazsághoz és nem historikus az, ki nem hálás mindazért, mi ismeretét bővítheti, kiegészítheti. Csakhogy a hagyomány, legyen az akár krónika, akár oklevél, akár követjelentés, nem maga a történeti élet, hanem annak csak egy többé-kevésbé hű és részletes képe. Épen a követjelentéseknél — tárgyunkra nézve ezek becslése a legfontosabb — világos, hogy szükségkép egyoldalúak. Rendeltetésöknél, céljoknál fogva első sorban a külügyi viszonyokat, azután meg az uralkodók és miniszterek tetteit és szándékait tartják szem előtt. A belső ügyekre, a nemzeti élet ismertetésére, vagyis a történelem leglényegesebb és legnehezebben construálható részére csak annyiban terjeszkednek ki, a mennyiben azok visszahatása a külső viszonyokra szintén észlelhető. Ki vonná kétségbe, hogy a diplomatiái, a hadi történelem, aztán meg a biographia szintén történelem? Az, de nem az egész történelem, hanem annak mintegy csak felülete.

Csak laikus szólhat poros, moly-ette actákról. Az archivumnak megvan a maga varázsa. A mint nagy férfiak irataiból megismerjük lelkök titkos rúgóit, magok is szinte életet nyernek, testet, vért öltenek. A kutató a sárgult levelekből kihallja az elmúlt nagy idők szellemének szárnycsattogását. Hiába, nagy-nak kell lenni annak a csábító erőnek, melyet a diplomatia szövevényeibe való bepillantás, a kiváló állásban levő férfiak életével való foglalkozás gyakorolt, ha még oly szellem sem maradhatott ment tőle, minő Rankeé. Első műveiben másként értelmezte, másként dolgozta föl a történelem tartalmát. Akkor a nemzetek lelkének erős dobbanását figyelte meg, most csak finomított, mintegy előkelővé tett nyilatkozatainak volt tol-

mácsa. Munkássága a fölszínre hozott új adatok értékeivel tovább is terjesztette a tudomány birodalmát, de nem járult oly mértékben, mint addig, annak intensivebb műveléséhez.

A genius egységes, oszthatatlan és ha irányában lényeges változás áll be, az nem szorítkozik egy bizonyos jelenségre.

Ranke mindaddig teljes objectivitással olymposi magaslatról ecsetelhette az elmúlt idők törekvéseit és embereit. Midőn Bécsben volt, az a gyanú támadt ellene, hogy katholizálni készül és még jó barátai is nagyon enyhének tartották II. Fülöpnek, a protestantismus nagy ellenének, megítélését. Műveinek tárgya mindaddig elősegítette ezt a tárgyilagosságot és a múlt alkotásainak tisztántartását a jelenkor küzdelmeitől, melyeknek belevonása élénkítheti, de mindég egyúttal el is homályosítja a történeti szemléletet. Most a júliusi forradalom újra megmutatta, minő szakadás választja el Európa-szerte az elméket. Ranke is leszállott polczáról: állást foglalt e harcban. Berlinbe visszatérve, folyóiratot adott ki, hogy a forradalom ellen védeni segítse a conservativismusnak, a békés haladásnak ügyét. Hanem e vállalatával úgy járt, mint járn szokott többnyire a nyugodt, megfontolt, igazságot kereső ember viharos, szenvedélyes időkben. A reactionáriusok és a protestáns túlzók — Hengstenberg iskolája — szinte jakobinusnak nézték, a liberálisok pedig: vagyis az egész akkori német közvélemény a servilitás bélyegét sütötték rá. Még Heine sem kímélte «a csinos figurákat faragó» tanárt. A folyóiratot rendkívül becses tudományos tartalma sem mentette meg a gyors enyészettől. Ezzel Ranke politikai szereplésének vége szakadt. Hiába, ő tanulásra és tanításra volt teremtve; a küzdelem nem volt az ő eleme. Ez a lényeges különbség közte és nagy kortársa és barátja, Thiers, közt.

Kettős buzgósággal tért csakhamar vissza a tudományhoz, tanszékéhez. Tanári működése, mely jelentőségében alig marad el irodalmi tevékenysége mögött, tulajdonkép ekkor fejlődik ki teljesen. Nem csak előadásaival hatott, melyek a történeten kívül több ízben az irodalomtörténetet is felölelték és melyeket jó berlini szokás szerint érett férfiak, még fejedelmek is látogattak. Az előadás, a mint Németországon dívik, alig más, mint a tanárnak egy már kész vagy készülő könyve és így annak hatása alig különbözik a figyelmes olvasásától. Neki, ki legjobban érezte, mennyi még a történelem mezején a

tennivaló, ennél nagyobb volt a becsvágya. A kutatásnak azt a módszerét, melyet sajátos műveltségéből merített, általánossá kívánta tenni; iskolát akart teremteni.

A német egyetemeken már régebben divtak a philologiai gyakorlatok; a historiai kútfőkkel foglalkozó gyakorlatoknak ő a megkezdője. Legrégibb tanítványa, Waitz György, beszélt nekem, hogy ő, ki jogász volt, egész véletlenül iratkozott be a gyakorlatokhoz, melyeken kivüle még csak ketten vettek részt. A főczél itt a kútfőknek, mint a történeti tudás egyedüli biztos forrásainak, lehető pontos megismerése, kritikája, összevetése volt. Ranke belátta, hogy a kezdő historikusnak a középkori kútfők értelmezésén kell először gyakorolni erejét, mert az általok leírt kor viszonyai legegyszerűbbek, az összehasonlítás náluk legkönnyebb és leggyorsabban czélhoz vezető és általában mert legkezdetlegesebb fokát jelölik a történeti följegyzéseknek. A *Monumentu Germaniae*nek akkor megjelenni kezdő hatalmas gyűjteménye folyton új becses anyagot szolgáltatott az ifjú munkásoknak. A híres és tisztelt tanárral való érintkezés, a vezetése alatt folyó közös dolgozás teremtette meg Németország mai történetírói nemzedékét. A tudományos főelvnek: a kútfők szigorú bírálatának, épentartása mellett, az ifjú egyéniségek szabadon fejlődhetnek. A mint a mesterben megvolt a historikusnak mindkét jellemző vonása: a pontos, egész részletekig lehető kutatás és másrészt az előadásnak a biztosított alapon való merész és választékos fölépítése, a látszólag távolabb eső tények összefoglalása és csoportosítása; úgy különböztethető meg tanítványainál is az a két irány. A szorosan vett kutatást különösen Waitz György fejtette tovább, ki mint tanár a gyakorlatok vezetésében némileg utódja lett Rankenek; a történeti építészetben, az előadás művészetében Sybel Henrik lépett leginkább a mester nyomába. De az a két, annyira különböző tulajdonság, melyet a történetírás egyaránt megkövetel: a pontos és hű analysisé és a művészeti alkotásé, csak magában Rankeban volt meg teljes harmoniában. Pedig mindegyik irány külön többé-kevésbé egyoldalúságra vezet és túltengésök vagy a történeti hitelességnek, vagy az előadás művészetének esik rovására.

A tanári pálya, a történeti kérdéseknek növendékeivel való folytonos és szükséges tárgyalása, közelebb hozta Ranket azon eszmékhez, melyek korát, nemzetét mozgatták. Addigi

munkái nagy világtörténeti korszakokat és intézményeket tárgyalnak, most a német nemzet egyik legfontosabb szakának, a reformatio korának, szentelte erejét. Addig megelégedett a legfontosabb viszonyok tárgyalásával, most apró részletekig kellett lehatolnia, azok összeköttetését a nagy világtörténeti mozgalmakkal latolgatnia, mert a német tartományok politikai ziláltsága mellett, más eljárás nem vezetett volna célhoz.

Még bűvárlatainak színhelye is megváltozik; most a frankfurti, drezdai, weimari archivumok szolgáltatják neki a legtöbb anyagot. Így jött létre a német történet a reformatio korában, Rankenek első nagy terjedelmű munkája, hat kötet. A tárgy minősége okozta, hogy ez a mű sem művészeti szépségre, sem általános értékre nem hasonlítható az előbbiekhöz. Itt már az anyag, a részlet uralkodik és a teljességre való törekvés útját állja a valódi földolgozásnak. Nem is a nagy világnak írta: a német tudományosságot és a német vallásos meggyőződést akarta vele kielégíteni. Mindkét criterium mutatja, hogy mennyit engedett magas művészi becsvágából és föltétlen részrehajlatlanságából.

A német reformatio legnagyobb politikai alkotásává Poroszország nőtte ki magát, Ranke szűkebb hazája. Ennek az államnak keletkezését, növekedését, készült előadni, szintén archivalis kutatás alapján. Ez a munka úgy előadás, mint pártatlanság tekintetében hanyatlást mutat az előbbiekhöz képest. Új irányt csak annyiban jelöl, a mennyiben Ranke, hogy a porosz állam nagyságát megmagyarázza, bővebben terjeszkedett ki a porosz administratio történetére. I. Fridrik Vilmos királyt, kit addig félig nevetséges, félig kegyetlen fejedelemnek tartottak, ő állította oda, mint a porosz állam belső erejének erélyes és előrelátó kifejtőjét.

Ez a porosz királyság, melynek történeti jelentőségét ő annyira méltatta, melynek törekvéseivel magát szinte azonosítja, az 1848-iki mozgalom által a válság szélére sodortatott. Kitünt, hogy administratio és hadsereg nem képesek megakadályozni az eszmék győzelmét, kitünt, hogy Németország mint műveltség, úgy politikai intézmények dolgában sem maradhat el a nyugoti szomszédok mögött. Ranke e válságban híven szolgálta szerencsétlen királyát, IV. Fridrik Vilmost, kihez személyesen is közel állott, kinek elveiben osztozott és

kinek általános műveltségét, fönkelt gondolkodását, igen magasra helyezte. Javaslatai közt, mert a király akkor egyenesen kikérte tanácsát, nevezetes az: hogy a porosz királyságnak szoros viszonyba kell lépnie az alsóbb osztályokkal, az úgynevezett IV. renddel, mert az általános védkötelezettség, mely ez osztályokra is kiterjed, köteletségévé teszi a fejedelemnek a felölök való gondolkodást. Másik javaslata, 1849-ben, midőn már helyreállott a korona tekintélye, az volt, hogy Poroszország kerekítse ki birtokát a Rajna felé, Hessen, Hannovera és Nassau annexiója által, körülbelül oly módon, mint az 1866-ban tényleg megtörtént. Lehetetlen észre nem venni mindkét pontban, a Franciaországban ismét uralomra jutott cæsarismus hatását. Ranke tekintélyét a királynál különösen annak köszönhetette, hogy ezt a fordulatot már az 1848 év tavaszán előre megmondta. Ebben, valamint az említett javaslatban, lehetetlen nem bámolni a történeti alakulások folytonos szemlélésétől gyakorolt éleslátást, mely a jövő fejlődések útját képes volt előre kitűzni, bár azok bekövetkezésének idejét nem határozhatta meg előre.

Valamint az 1815 után következő korszak a keleti hatalmak conservativ szent szövetségének hegemoniája alatt állott, úgy uralkodott 1848 után Európában a nyugoti nagyhatalmaknak, Franciaországnak és Angliának, tekintélye. Ranke most ezek története földerítésének szentelte magát. A román-germán nemzetek közösségéből indulva ki, természetes volt, hogy először saját nemzetének történetét igyekezett tovább vinni a XVIII. századig, de aztán ha valóban világtörténeti áttekintéshez akart jutni, azon két nemzet történetét is kellett folytatnia, mely intézményei, anyagi és szellemi műveltsége által a XVI. századtól napjainkig mintegy vezetője volt földrészünknek. Német létere francia történet írásához fogott. Ott különösen a királyságnak páratlan fényes kifejtése vonzotta, mely azután mintaszerűvé vált a többi államra nézve. A francia történet akkor már hasonlíthatatlanul jobban volt földolgozva, mint a német, de az összefoglaló művekben nem volt nagyon gazdag. Ranke különösen a diplomatai történet terén nyújtott sok újat, levéltári kutatásai alapján és nem egy pontban igazította helyre kütői kritikája segítségével a francia memoire-irodalom megítélésében uralkodó tévedéseket. Richelieu bibornok emlékiratairól szóló értekezése megnyitotta előtte a francia akadémia kapuit.

Sokkal congeniálisabb volt Ranke szellemével a nagy szigetország nemzete. Ott vívta a XVII. században a protestantismus döntő küzdelmeit; ott jött létre történeti alapon az a rendi alkotmány, mely egyaránt bírta biztosítani a közszabadságot, a törvényes rendet és az anyagi és szellemi haladást. És míg a francia történetnél csak a tárgy nagyszerűsége vonzotta, az angol nemzet történetének megírásánál írói és tudós becsvágya is készítette tehetségének, tudásának teljes kifejtésére.

Az ötvenes években jelent meg Macaulay nagy műve, melynek épen a XVII. századi Anglia, különösen pedig a Stuartok bukása és orániai Vilmos uralmának, a parlamentáris rendszernek megalapítása volt fő tárgya. Soha történeti mű nem keltett nagyobb hatást. A közállapotok hű rajza, a szereplő egyéniségek mesteri jellemzése, a részletek roppant tömegének összeolvasztása egy arányos képpé; a mellett a nyelv gazdagsága és a szerzőnek határozott állásfoglalása a szabadság és a protestantismus ügye mellett, mind hozzájárultak e hatás előidézéséhez és növeléséhez.

Ranke meghajlott a hatalmas whig stílusztá művészete előtt. Könyvének előszavában mintegy fájdalmas resignatioval mondja: mindég a legjobban írott történetet fogják a legjobbnak tartani. És mégis tulajdon birodalmában készült vele megvívni a babéért. Levéltári kutatásai sokkal kiterjedtebbek voltak, mint az angol íróé, kinek elég munkát adott az óriási belföldi irodalomnak átkutatása. Azonkívül a német tudós némileg pártiratnak tekintette Macaulay művét, mely nem szolgáltat elég igazságot a királyságnak, sem a toryknak, a parlamentarismus megalapításában és megvédésében. Nem is kétséges, hogy e két szempontból sokban helyreigazítja, még többen kiegészíti az angol historiographia remekét. Még művészi tekintetben is vannak oly részei: I. Károly és Cromwell jellemzése, a forradalmi kormány ismertetése, melyek saját fényökben tündöklenek a Macaulay napja mellett. És ha a pártatlan ítélő mégis a politikusnak és nem a tudósnek adja az elsőséget, ennek oka nem kizárólag az, hogy amaz saját nemzetéről írt, melynek élt, melylyel azonos volt, míg emez mint idegen emelte föl tárgyilagos, de hideg szavát. Az ok mélyebben fekszik. Ranke, mint láttuk, mindinkább a fejedelmek, a kormányok, az intéző körök szándékaira és tetteire helyezte a súlyt. Akkor van elemében, midőn valami fontos diplomatiái alkudozásnak bo-

nyolíthatja ki minden szálát. A francia történetnél az még némileg megengedhető. Ott a király és a kormány szervez, tesz, alkot mindent; az udvaron kívül nincs közélet. De az angol történeti életet, mely annyi ezer alakban nyilatkozik, nem fejezik ki se a kabinetek jegyzőkönyvei, se a parlamenti gyűlések naplói. Azt meg kell figyelni a piacon, a műhelyekben és a mezőn, a tengeren és a gyarmatokon, úgy a mint Macaulay tette és a mint Ranke nem tehette. De az összehasonlítás nem igazság. Rankenek hasonló irányú művei közt az angol történet áll első helyen, nemcsak terjedelmére és tartalmasságára, hanem még formai szépségre nézve is.

Kutatásban, munkában áll a tudósnak élete, becsét az elért eredmény adja meg, nem a fejedelmi vagy népszerű elismerés külső jelei. Ranket ezekkel szinte eláraszották. A tudós társaságok vetekedtek abban, hogy őt tagjaik közé sorozzák; a magyar akadémia 1858-ban választotta őt meg. Királya a pour le mérite rend lovagjává tette, örökös nemességgel ruházta föl, udvari historiographusának és titkos tanácsosának nevezte ki. Tiszteletbeli doktora volt a cambridgei egyetemnek és midőn ott ünnepelték, az a mondás esett neki legjobban «he is a good fellow». A berlini tudós respublikában körülbelül azt a helyet foglalta el, melyet azelőtt Humboldt Sándor töltött be. Fejedelmek jártak látogatására; a tudományok iránt annyira fogékony II. Miksa, Bajorország királya, külön cursust hallgatott Ranketől a modern történelemből. Még fontosabb volt, hogy az javaslatára külön bizottságot állított föl és dotált a német történet földolgozása végett, mely bizottságnak élte végéig Ranke volt buzgó elnöke. Hogy egyebet ne említsünk, a német történelem évkönyvei, a tudományok történetének sorozata, a német biographia mind e bizottságnak köszönték létrejöttüket.

Mert Ranke nemcsak maga tudott dolgozni; megvolt az az adománya, hogy az ifjú tehetségeknek kijelölje azokat a kérdéseket, melyek legjobban megfeleltek készségöknek. Munkáinak elterjedésével megjött népszerűsége is. Még tudományos és politikai ellenfelei is meghajoltak munkássága előtt. A szabadelvű Berlin megválasztotta díszpolgárának. Megvolt az a hazafias öröme, hogy 1866-ban és 1870-ben diadalát látta az általa oly nagy hévvel ápolt nemzeti és dynastikus eszméknek.

Igazi népszerűséget azonban tanszéke biztosított részére.

Egész Európából hozzá sereglettek a hallgatók, köztök sok hazánkfia, pl. Tisza Kálmán. Sokan régi növendékei között már szinte tanárok voltak és mesterök szellemében és tiszteletében vezették az új nemzedéket. Az egész német történevilágot beragyogta az a fény, mely homlokát körülvette. Midőn 1877 telén hatvan éves doktori jubileumát ülte, szinte megindító volt látni, mint sereglettek körülötte régi diákjai, már őszbeborult fejjel, és mint mutatják neki tanítványait, mintegy szellemi unokáit. A Waitzok, Nitzschek, Sybelek, Wattenbachok, Giesebrechtek között, kik mind már bevették volt nevüket a német historiographia aranykönyvébe, úgy tűnik föl az apró mozgékony, eleven, öreg úr, mint e század történetírásának patriarchája.

A folytonos kutatás épen tartotta szellemi tehetségeit, a fejedelmi kegy, mely iránt épen nem volt érzéketlen, kielégítette dicsvágyát; boldog családi élete — 1843-ban vezette oltárhoz Angliában Clára Gravest — édessé tette rövid pihenését. A hatvanas és hetvenes években sorra következtek: *Wallenstein története, Ausztria és Poroszország a XVIII. században, A német hatalmak és a fejedelmek szövetsége, Forradalmi háborúk eredete és kezdete*; végre Hardenberg emlékiratainak nagy négy kötetes kiadása. E munkájában már átlépte századunk küszöbét. Egész a legújabb korig, a berlini szerződésig csak egy munkája ér; a szerb forradalom folytatása. *Szerbia és Törökország a XIX. században*. E könyv befejezése mutatja, minő világosan ítélte meg a mai Európát alkotó erőket. Már nem kizárólag a román és germán népekben látja az emberi nem életét; része van abban a hozzájuk csatlakozó szlávoknak és magyaroknak.

Mind e munkák csak úgy, mint az előzők, levéltári kutatáson alapultak. Teljességre épen nem törekedett; megelégedett azzal, ha egy esemény, vagy alkudozás menete felől fő vonásokban ítéletet alkothatott magának, a részletes, aprólékos utánajárást másokra bízta. Ellenfelei nem is késtek e miatt fölületességgel, elhamarkodottsággal vádolni. Önmaga némi gúnnyal és sajnálkozással szólt azokról a vaskalaposokról, kik azt hiszik, hogy a teljesség a történelem terén elérhető és hogy az érdem. Fölfogását e pontban csak helyeselhetjük. Nem az a fő, hogy a történetíró műhelyében meg legyen minden festék, hanem az, hogy képe arányos, igaz legyen. A történetet

teljesen helyre úgy sem állíthatjuk. Jobban vétünk az igazság ellen, ha a lényeges és aprólékos tények összezavarásával rontjuk a helyes perspektívát, mintha esetleg elhagyunk egyes részleteket. Az pedig nem kétséges, hogy Ranke, nem is szólva a földolgozásról, több új és tisztázott adattal gazdagította tudásunkat, mint korunk bármely más kutatója. Nem is kutatásának módszere ellen teszünk megjegyzést, hanem földolgozása ellen; azon irány ellen, mely hova-tovább egyre egyoldalúbban érvényesül nála. Mennél előbbre jut a XVIII. században, annál inkább kabinetek és személyek történetévé fajul előadása. A levéltári anyagot földolgozza, kiveszi belőle a mi kivehető, de azon történeti életre, mely nem szerepel követjelentésekben és az utasításokban, nincs kellő tekintettel. Különösen szembetűnő ez az irány a francia forradalomról szóló művében. Még abban sem igen találunk egyebet, mint jegyzékeket, mint az elveknek szembeállítását. A finom, előkelő tudós nem szeret leszállani az útczák zsvajába, mintha elriasztaná őt a tömeg moraja, mintha bántaná a kenyérkérdés rettenetes prózája. Nem a műhely fölszerelése, hanem a kép hiányos. Hiába keressük azon a zúgó vihart, a sújtó villámot, az életnek rikitó és keserves³ színeit. A nagy történeti festő mintegy szalonfestővé szelidült.

Egyben azonban páratlan marad mindvégig; munkái fölépítésében, áttekintésében. Folyton Európa nagy ügyeit szemlélve, azok kapcsolatát a különböző korszakok és nemzetek közti hasonlóságokat és különbségeket jobban látja, mint bármely más addigi történetíró. És ha magában a munkában némileg a levéltári anyagnak hatása alatt állva, sokat kénytelen közölni, mi csak személyre vagy diplomáciai helyzetre vet fényt, de tulajonképen nem történet; bevezetéseiben tisztán a történeti tudás magvát, velejét nyújtja. Ép ez az érdeme egyes fejezetei bevezetésének, vagy berekesztésének. Ott nem találunk mást, mint földolgozott, minden ízében kicsiszolt anyagot, az összehasonlító világtörténelemnek egy-egy építő követ.

Valóban, nem volt még élő ember, kinek nagyobb lett volna a készütsége egy igazi egyetemes történelem megírásához, ki annyira ebben találta volna hivatását, mint ő. Ez volt már ifjú korának álma. «Az ismeretlen világtörténetnek fölfedezése volna legnagyobb boldogságom», írja 1826-ban. «Ismered

régi szándékomat» — írja öcsésének 1827 elején, «hogy megtaláljam a világtörténet régi regéjét, nemünk eseményeinek és fejlődéseinek azt a menetét, mely igazi tartalmának, központjának, lényegének tekinthető».

«Meg akarom érteni és állapítani e vad, indulatos, erőszakos, jó, nemes, nyugodt, e tiszta és szeplős teremtményeknek, magunknak minden tettét és szenvedését, eredetében és megjelenésében.» És ismét: «Tudod és gyakran ismétlem, hogy legjobban csábít engem az emberi fejlődés menetének, az egyetemes történelem eszméjének megkeresése; lásd, ez a legszebb és legnevezetesebb történet, mely valóban megesett. Miben van több igaz, mi vezet közelebb a lét megismeréséhez; elmélkedő gondolatok követése-e? vagy pedig az emberiség állapotainak megragadása, melyekből mégis csak elevenen előszökik a velünk született gondolkodásnak módja. Én az utóbbit választom, mert kevésbé van kitéve a tévedésnek.» Mindég reményli azt, hogy írhat végre majd oly könyvet is, melyet nem öl meg a tudományosság, melyet olvashat mindenki és mely mégis magában foglalja a történelem szellemi életének bőségét. Aztán következik a részletekbe való merülés, a folytonos panasz, hogy mindég csak csonka, hézagos munkát végezhet.

A gondviselés megengedte neki, hogy e rég táplált szándékának, melyben szinte élete célját látta, valóstításába kezdhesen. Nyolczvanöt éves volt, midőn megjelent *Világtörténetének* első kötete. Aztán gyors egymásutánban jelent meg a többi hat kötet, a hetedik már csak részben látott napvilágot, abban az alakban, melyben ő maga fogalmazta. Még halálos ágyán tollba mondta III. Henrik császárságának jellemzését, azután a nagy kinok erőt vettek rajta és e szavakkal szakította félbe a dictálást: «inter tormenta scripsi». 1886 május 23-dikán elhunyt. A VIII. és IX. kötetet már csak régibb előadásai után bocsátották közzé tanítványai. — Egészben véve ez a történeti irodalomban a legnevezetesebb és talán legsikerültebb kísérlet: tudományos alapon tárgyalni a történelmi fejlődés nagy menetét. Ő, ki ifjúságát a bibliai és classikus ókor tanulmányának szentelte, ki gyakorlataiban, kritikáiban, a középkornak majd minden szakára és nemzetére kiterjeszkedett, ki részletes kutatás alapján megírta a nagy nemzetek történetét az új kor kezdeté óta, ki előadásaiiban, könyveiben, nemcsak a politikai

tényeket szokta tárgyalni és átvizsgálni, hanem az emberi szellem szabad alkotásait a művészetben és irodalomban sem hagyta figyelmen kívül; kétségkívül nagyobb reménnyel foghatott e vállalatba, mint bárki más. Az ókor tárgyalása mutatja, mennyit gondolkozott és dolgozott az emberiség kezdődő nagy műveltségeinek megértésén. A bibliai ærak előadásánál stílusa fönkeltté, szinte zsoldárivá lesz; a keresztyénség kezdetének elbeszélésével nem mulaszthatja el a hitvallást, hogy jó evangélikus keresztyénnek tartja magát. Ezeket a korszakokat valóban földolgozottan nyújtja; az események sehol nincsenek elszigetelve, hanem mindég művelődési vagy vallási eszme körül csoportosulnak. A középkor tárgyalása már nem oly egyenletes. Nagyon is meglehet különböztetni azokat a részeket, melyekben régibb tanulmányai alapján állította össze a történeti jelentőségű tartalmat, azoktól, melyeket csak mintegy hézagpótló gyanánt toldott hozzá, a századok meztelenségének befödésére. A legjobban kidolgozott fejezetekhez tartozik az iszlám, Nagy Károly és a pápai hatalom alakulása. Az utolsó Karolingek történetében ellenben alig nyújt már egyebet genealogiájánál. Így ez a hatalmas elme, ez a páratlan munkaerő sem maradt ment az aggkor gyöngítő, romboló hatásától.

Nevezetes fejlődést jelöl még e műnek a stílusa. Bár mennyit mond el, még többet kell elhallgatnia. Minden mondat azonfölül, a mit kifejez, még nagy háttérre nyit kilátást. A tartalom kényszerű vázlatosságát a számtalan allusio van hivatva pótolni. Mintha csak az öreg Goethe szólalt volna meg újra.

* * *

Befejezzük hosszúra nyúlt, mégis vázlatos megemlékezésünket. Mert Ranke teljes méltatásához még műveinek teljes ismerete sem elégséges. Azok óriási tartalmához még hozzá kell adni azt a kincset, melylyel előadásaival és gyakorlataival növelte tudományát.

Lénye, egyénisége abban áll, hogy benne a történettudós teljesen össze volt forrva a történetíróval. Úgy a tudomány, mint a művészet terén a legnagyobb föladatokat tűzte maga elé és csak későbbi műveiben sinylette meg némileg a szellem az anyag súlyát. Módszere, melyet saját egyénisége szerint állapított meg, szinte általános érvényű lett. Kevés embernek

van annyi érdeme abban, hogy minden korszak nagy problémájához : a historiai igazsághoz, a positiv tudáshoz közelebb juthattunk. Műveiben egyaránt megvan a kritika, az események kapcsolatába való behatolás és az előadás szépsége, előkelősége.

Még nagyobb érdeme is van annál, hogy sok új anyagot talált, sok új és igaz szempont fölállításával, útját egyengette egy jövődő, valóban összefoglaló történelemnek. Senki sem járult többel a történeti érzék fölkeléséhez; ahhoz a meggyőződéshez, hogy a história komoly és szent tárgy. Élete föladatát abban látta, hogy Európa művelt népeinek fölfedje múltját. A művelt, történetekre büszke nemzetek, köztök a magyar, hálával adóznak szellemének, tisztelettel környezik emlékét.

MAR CZALI HENRIK.

A TÖRTÉNETÍRÁS AZ ARAB IRODALOMBAN.*

Az irodalomtörténet azon fejezete, a melylyel következő kísérletemben foglalkozni szándékozom, tudományos törekvéseink jelen állása mellett érdeklődésünk körétől nem esik már teljesen félre.

Tudományos irodalmunkban most már sűrűen fordulnak elő az Ibn Rószteh, Al-Masz'údi, Ibn Fadhlán és még sok egyéb arab történetíró és kosmograph nevei. Hallásunk mindinkább hozzászokik az idegen hangzású nevekhez és e révén talán érdeklődésünk is fokozódik azon irodalom iránt, melyet e szerzők megteremtettek.

Ezért talán nem volt jogosulatlan azon föltevéssem sem, hogy szívesen veszik tőlem, ha ezen, látkörünkhöz mindinkább közeledő irodalmat egy külön tanulmány tárgyává teszem.

S hogy a keleti tudományosság e része sokoldalú tanulásáért rászolgált arra, hogy történelmi műveltségünk keretében figyelmünket reá is fordítsuk, könnyű volna bebizonyítani a világtörténelem azon fejezeteinek felsorolásával, melyekről teljes képet az arab források ismerete nélkül nem alkothatnánk. Ezt már a múlt században belátta a maurinusok congregatiója, midőn a keresztes hadjáratok történetének kútfőgyűjtésére készülvén, a congregatio egy tagjával, hogy a keresztes háborúk arab adatait feldolgozhassa, az arab nyelvet sajátította el. Dom Bertherau-nak harmincz éven át folytatott, de a nagy forradalom által félbeszakított feladatát századunk kezdete óta Reinaud és Defrémery vállalták magokra.**)

*) Fölvastatott a magy. tud. Akadémia 1895 nov. 4-dikén tartott ülésében.

***) Reinaud: *Extraits des historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades*. Páris, 1829; a nagyon tanulságos bevezetésben az arab

S e meggyőződésből írja a fiatal Ranke Leopold 1826-ban testvéréhez, Henrikhez, intézett levelében: «Mi szívesen adnám magamat veled együtt az arab nyelv tanulására! Fölötte szükségesnek tartom, és körülbelül bizonyos, hogy magam is megtanulom. A világtörténelem szempontjából a latin mellett a legfontosabb nyelv».*)

Bármennyire csábító volna is az íróra és érdekes az olvasóra nézve, Ranke állítása jogosságának kimutatására terjeszkedni és számot adni azon, most már a külföldi tudományos társulatok buzgóságából kiadásokban és fordításokban hozzáférhetővé vált arab kútforrásokról,**) a melyek európai történettudományunk hasznára váltak, jelen előadásomban csak mellesleg óhajtok foglalkozni ez óriási irodalmi világ részleteivel, melyeknek puszta bibliographiai kimutatása Wüstenfeld egy nagy quarto-kötetét tölti ki.***) Inkább azt a célt tűztem magam elé, hogy azon művelődéstörténeti mozzanatokra hívjam föl a figyelmet, melyek e nagy irodalmi tömeg keletkezését és fejlődését magyarázzák, számunkra érthetőbbé teszik és méltóságát elősegítik.

I.

Néhány szót azonban mégis előrebocsátok a történettudomány állásáról az arab irodalom rendszerében.

történetírókat jellemzi, kiknek munkáiból merített. Még most is jó bevezető tanulmány.

*) *Zur eigenen Lebensgeschichte*. Kiadta Alfred Dove, (1890). 154. lap.

***) E téren leginkább a francia *Académie des Inscriptions* szerzett nagy érdemeket, azzal, hogy a maurinusok nyomdokaiba lépve, a keresztes hadjáratok arab forrásait rendszeresen összegyűjtette és kiadatta. (*Collection d'historiens arabes des Croisades*.) — Az Európa különféle országaiban működő Keleti Társaságok kiadványaik során nagy figyelmet fordítanak a történelmi ismereteket kiegészítő és a történelmi kutatásokban forrásokat szolgáltató arab művek kiadására és részben (mint a *Société asiatique*) fordítására is.

****) *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke*. (Göttingen, 1882) a XVII. század közepéig terjed. — Az arab történetírás fordulópontjainak rövid, vajmi fölszínes átnézetét adja Wirth Albrecht: *Aus orientalischen Chroniken* (Frankfurt a. M., 1892). 120—131. lap-jain: *Weltchroniken des Islams*.

Itt különösen egy körülmény az, mely a keleti irodalom-történet ismerőjének figyelmét el nem kerülheti.

A történeti irodalom, fejlődéstörténeti állását tekintve, mintegy kivételes helyet foglal el az arab irodalom egyéb ágai mellett.

Egy általános tapasztalat az, melyet ez irodalom áttekintése eredményül felmutat. Az iszlám az arabok között semmiféle irodalmat nem talált. Csak költészetök volt az araboknak az iszlám előtt. Az irodalom minden egyéb nyilvánulása friss közvetlenséggel, látszólag a semmiből pattan elő az iszlám II. századában, mohó sebességgel indul virágzásnak, a III. és IV. században eléri tetőpontját, de ép oly gyorsasággal, a mint fejlődésnek indult vala, a süllyedés lejtőjére tér. Az V. századtól kezdve nincsen már eredeti irodalma az araboknak. A költészet a hanyatlás e folyamatában az irodalom összes ágainak elül jár. A III. századtól kezdve — bajosan egy-két kivétellel — már nem találkozunk eredeti költőkkel; mindenben elődeik mintáit utánozzák; nemcsak gondolkodásuk és képzeletök körét szolgálailag átveszik, hanem még kifejezésök módját, költői képeiket is, tekintet nélkül a társadalmi állapot gyökeres átváltozására, utánok beszélik. Kik soha sivatagot nem láttak, soha teve hátát nem ülték, a pogányság költőivel a sivatag borzalmairól énekelnek. A khalifa palotája körül ólalkodó panegyrikus úgy beszél, mintha sátrak alatt tanyázna törzsével. Csupa utánzás, csupa epigonság, semmi valóság és közvetlenség. — A tudományos irodalomban a megelőző századok eredeti gondolkodóit a compilerok és glossatorok váltják fel. Nem fejlesztik tovább az előző korszak munkáit, hanem szüntelen csak magyarázzák, kézikönyveket és epitomékat vonnak ki belőlök. Az írók nem is tagadják ez állapotokat; sőt néha nyíltan bevallják munkáik bevezetésében, hogy dicsőségök a legtöbb esetben csupán csak compilatióban áll, különféle szerzők műveinek egygyéforrasztásában; abban, hogy az elődök szétszórt munkáit egybeszerkesztették, mint mondani szoktuk, tiz könyvből egy tizenegyediket alkottak össze.

Valahányszor az utolsó évtizedekben az iszlám régi irodalmának egy-egy elveszettnek vélt munkája szerencsés véletlen útján a keleti könyvtárak homályából előkerül, rendszeren azt tapasztaljuk, hogy a klasszikus korszak irodalmi tanúi nem

mindig gondos compilatio útján, sokszor szóról-szóra átmen-
tek a későbbi korszakok irodalmi termékeibe.

A történelmi irodalom kivételt tesz azon jellemzés alól,
melyet a muhammedán irodalom fejlődési menetéről az imént
nyújtottam.

Fényes, nagy hatású munkák jelölik ez irodalom virág-
zásának századait. Ha majdan valamely európai nyelvre for-
dítva, nemcsak a sajátképeni orientalista közönségnek, hanem
a történelmi műveltséget ápoló bővebb köröknek is hozzáfér-
hetővé fog válni azon nyolcz vaskos kötetben most már majd
csaknem teljesen kiadott arab munka, melyben Al-Tabari
(megh. 921) a keleti világ történeteit összefoglalta, az általános
történettudomány mindenestre méltó elismeréssel fog adózni
azon nagy szellemi munkának, melylyel ez ázsiai író a tör-
téneti hagyományt összegyűjtötte és annak kritikai meg-
ismerésére, szinte a levéltári forrásokat tartotta fenn.*) Hogy
forrásaiból meritett tanulságait nem olvastotta össze művészi
egészszé, hanem keleti módra a különböző, sokszor egymással
homlokegyenest ellenkező adatokat egymás mellé állítva ter-
jeszti elénk, mindenestre alább helyezi irodalmi értékét, de
annál becsesebbé teszi munkája forrásszerű jellemét tuda-
mányunk szempontjából, melynek számára számos forrást a
magok közvetlenségében tartott fenn, melyek nélkül a világ-
történelem néhány nagyfontosságú korszakára nézve csupa
egyoldalú informatióra volnánk utalva. Hogy csak egy pél-
dát említsek: Al-Tabari munkájának köszönjük, hogy a sza-
szanidák történetének perzsa forrásait, melyek nemsokára ő
utána teljesen eltűntek, az ő idézetei nyomán meglehetősen tel-
jességgel reconstruálhatjuk. Nélküle, a mint ez Nöldeke egy
remek munkájában világosan ki van mutatva,**) a szaszanida
korszak történeteinek csak nagyon hézagos képével kellene
beérnünk.

*) *Annales auctore Abu Djafar Mohammed Abu Djarir al
Tabari*, kiadja egy tudós társaság M. J. de Goeje szerkesztése mellett,
(három sorozatban). Leiden, 1879 óta.

***) *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*.
Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführ-
lichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. Nöldeke,
(Leiden, 1879).

S az ind nép történetének sok évszázada fölé a legmélyebb homály borulna, ha az arab történetírás fénykorának egy másik kimagasló alakja, Abu Rihán al-Bérúni (szül. 973-ban Khovárezm-ben) a történelmi tudás hézagait számkra ki nem pótolja. Ez a középázsiai tudós volt az, ki a XI. század elején India ókori történetét és régiségeit felkutatta és vizsgálódásai eredményét egy — néhány évvel ezelőtt Sachau-tól arabúl (London 1887) kiadott és angol fordításban is (u. o. 1888 két kötet) hozzáférhetővé tett — munkában rakta le, melynek nagy becsét és megbízhatóságát az indiai régiségek dolgában korunk szanszkritistái nem győznek eléggé magasztalni.*) Íme a XI. század arab írója — ki egyebek közt, híres csillagász lévén, legelőször irt egy rendszeres munkát a kortanról is**) — volt a világ legelső szanszkritistája, és az európai tudományt e téren nyolcz évszázaddal megelőzve, nem pusztán vajmi kétséges szóbeli információk, hanem valóságos tudós irodalmi gyűjtés és elmélyedés alapján, adott hírt az ind vallásról, az addig vajmi fogyatékosan ismert nép műveltségéről, intézményeiről, történetéről és régiségeiről. Ha az európai tudomány előbb ismerkedik meg Al-Bérúnival, korábban oszlik el azon homály, mely a Védák hazáját a Nagy Sándor hódításai és az angolok gyarmatosításai közötti időben elborította. S nevezetes, hogy az Al-Bérúni munkáját is csak háború és hódítás tette lehetővé. A tudós fölfedezés ez esetben a mogul fejedelem hódítását kísérte.

De Al-Bérúni irodalmi munkája egyuttal arra nézve is tanúságot nyújt nekünk, mikor itt az arab történetírás irányával foglalkozunk, hogy ez irodalom fénykorának nagy képviselői nem szoritkoztak saját hazájok vagy államuk történeteire, hanem tudományos vizsgálódásaik számára a feladatok lehető legbővebb körét tűzték ki. Hisz csak így érthetjük meg, hogy a legtávolabb eső nemzetek, kikről abból az időből csak az ő

*) Méltatását a szanszkrit tudomány szempontjából leginkább Bühler-nek köszönjük: *Alberuni's India, An account of the Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Laws and Astrology of India about A. D. 1030* ed. by E. Sachau, reviewed . . . (*Indian Antiquary*. XIX. 1890. 381—410. l.)

**) *Chronologie orientalischer Völker von Alberuni*, ed. E. Sachau, (Lipsee, 1878; angol fordítása, London, 1879, *Chronology of ancient Nations* etc. cím alatt.

műveikben találhatánk tudósítást, megfordulnak geographiai és historiai irodalmuk lapjain. Míg ide Európába csak a XIII. század végén, Marco Polo tudósításai révén, hatolt el legelőször Japánnak híre, az arab írók már a IX. században körülményesen szólnak e szigetről és népéről.*) Ugyanezen időben (X. század) diplomatiái és kereskedelmi összeköttetések révén Éjszakeurópáról legrészletesebb tudósításokat közölnek a bagdadi tudósok; Prágát és Krakót leírják, Mainz, Schleswig, Merseburg, Mecklenburg és sok más német és szláv városok nevei részletes leírással fordulnak meg tollukon.**)

Hajósaik már a X. században tökéletlen hajóikkal az indiai tengert bejárják és az akkori tudástól teljesen félreeső szigetekről mindenféle phantastikus hazugságokon kívül sok való ismeretet is adnak át korszakuk tudományának; a 900—950 körül keletkezett, †) *India csudalolgai* című könyvet, melyet francia fordításban is birunk, szerzője ily hajósok tudósításaiból állíthatta össze. ††)

Midőn az általános irodalmi viszonyok minden téren hanyatlást és elsilányulást mutatnak, a történelmi irodalmon nem vesz erőt az a végső elgyengülés, mely a költészet, a philologia, a philosophia, a jogtudomány és vallásos irodalom életerejét lesorvasztja. A nagy szempontok, melyek Al-Tabarít, Al-Ja'kúbit, Al-Masz'údit, Al-Bérúnit vezérelték, letűnnek ugyan a történelmi irodalom láthatáráról, de e nagy

*) De Goeje: *Arabische Berichten over Japan*. (Amsterdami k. Akadémia értekezései során. 1881.)

***) G. Jacob: *Erweiterte Übersicht über die arabischen und anderen morgenländischen Quellen zur deutschen Geschichte bis zum Ausbruch der Kreuzzüge* (Berlin, 1890). Ugyanaz: *Ein arabischer Bericht aus dem X. oder XI. Jhd. über Fulda, Schleswig, Soest, Paderborn und andere deutsche Städte*. (Berlin, 1890.) De Goeje: *Een belangrijk Arabisch Bericht over de Slawische Volken omstreeks 965 n. Chr.* (Amsterdami k. Akadémia értekezései 1883) Ugyanaz: *Les Russes-Normands* (Actes du 8-ième Congrès des Orientalistes 1889. Sect. I. Fasc. I. p. 39).

†) Schumann azt bizonyítgatta, hogy e munka apokryph természetű és a XIV. század tudását a X.-be helyezi vissza; de a tőle fölhozott okokat Van der Lith végérvényesen megczáfolta.

††) *Livre des Merveilles de l'Inde* par le capitaine Bozorg fils de Chahriyár de Rámhormoz, texte arabe publié par P. A. Van der Lith, traduction française par L. Marcel Devic, Leide, 1883—86.

írók helyébe a historikusok egy másik nemzedékbe lép, mely ugyan kevesebb szellemmel és kevesebb eredetiséggel, nem kevésbé hasznos dolgot végez, a melylyel az elődök munkáját kiegészíti.

Specialisták lépnek elő, kik korlátolt czéloknak nagyterjedelmű munkákat szentelnek, kimerítő monographiákat írnak egyes városokról, egyes országokról vagy dynastiákról, nagy életrajzi encyklopädiákat szerkesztenek, úgy hiszem, a legelső fajta munkákat a világ irodalmában.*)

Hangya szorgalommal összecompilálnak mindent a mi a muhammedán világ egy körülhatárolt részletére nézve az elődök szétszórt munkáiból egybegyűjthető volt és tárházakat építenek, a melyekben a tárgyukra vonatkozó legapróbb adatokat, nem igen bánva, hogy historiai tény-e vagy adomát, élvezetes csoportosításban megőrzik. E körből Európába leginkább ez irány legkitünőbb képviselőjének neve hatolt, az Al-Makrizi-é (megh. 1441), ki a XV. században sok egyéb munkán kívül hazájának, Egyiptomnak monographiáját írta meg, melyben mindent összefoglalt, a mit az ő idejében Egyiptom történetéről, régiségeiről, sőt topographiájáról is felkutatni lehetett. Vollers**) «egy hatalmas, sokféle nemes érczet rejtő irodalmi hegységnek» nevezi Makrizi még eddig teljesen ki sem merített gazdagságú könyvét. Minthogy az ily compiláló munkák divatja rendesen azon következménnyel járt, hogy a források, a melyekből amazoknak java része merítettet, feledésnek indultak és az irodalmi forgalomból eltűntek, a történelem számos fejezetére nézve Al-Makrizi és a hozzá hasonló encyklopädistákra vagyunk utalva; a forrásokat — melyeket fájdalom, nem mindig szoktak megnevezni és különféleségek szerint feltüntetni — csak az ő idézeteikből ismerjük. De hogy a kritikai munkát megnehezítő módszerek mellett mily fontos dolgot végeztek, azon haszonból is tapasztalhatjuk, a melyet a

*) Lásd ezekről röviden: *Ibn Khallikan's Biographical dictionary*, translated from the Arabic by De Slane. I. (Páris (1843) p. XXXI: «Some of these histories with their continuation formed collections of from eighty to one hundred large volumes, a few of which are to be found in European libraries».

**) *Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellsch.* XLII. köt. (1887) 318. lapján.

történettudomány ugyancsak az imént említett Al-Makrizi munkájából húzhatott. Nélküle alig írhatnók meg például Egyiptom két nagy korszakának történetét: a fatimida khalfákét és a mameluk szultánokét.*) S aztán a francia «Mission du Caire» ifjú tudósainak, kik Egyiptom történelmi topographiájáról oly nevezetes dolgozatokat tesznek közzé, ez az Al-Makrizi a mindennapi kenyerek; nélküle — a mint például Ravaisse-nek Kairo helyrajzi történetéről a kairói francia iskola gyűjtő munkája során kiadott dolgozatából meggyőződhetni**) — egy lépést sem tehetnének az egyiptomi élet nagy gócpontjai régibb helyrajzi viszonyainak dolgában. Csak az ő vezetése mellett állíthatjuk helyre a tudomány számára azt a virágzó életet, melyet a középkor emberei azon a helyeken láttak, a melyekről már Makrizi is csak mint a régi dicsőség pusztá romjairól szólhat, és mint a régiségek bűvárlója csakis forrásaiból adhat hírt. A francziák elismert irodalmi tapintatára vall csak az imént megkezdett vállalkozásuk is, hogy a tartalmánál az arabisták körén túl terjedő érdekekkel bíró nagy forrásmunkát a «Mission du Caire» munkálatai során francia fordítás által a historicus világnak is egész terjedelmében hozzáférhetővé teszik.***)

Ez egy példából is láthatni, hogy a kulturtörténet kutatóinak mennyire van okuk sajnálni, hogy az ily, rendszerint nagy terjedelmű és ezért a másolók műhelyeiből nem épen sűrűen kikerülő encyklopédiák csak vajmi kevés példányban maradtak fenn, hogy legfontosabbjaikból nem sikerült még az európai könyvtárak számára teljes példányokat megszerezni. A Makrizi könyve aránylag kis terjedelmű munka. Nyomtatott kiadása két folio-kötetet foglal el. Ezzel bármily másoló könnyen birkózhatott meg. De hogyan vállalkozhatott

*) Az utóbbiakra vonatkozó fejezeteket francia nyelven földolgozta Étienne Quatremère, *Histoire des Sultans Manlouks de l'Égypte écrite en arabe par Taki ed-din Ahmed Makrizi*, 2 kötet 4 részben (Paris, 1837—44.)

***) Paul Ravaisse, *Essai sur l'histoire et sur la topographie du Caire d'après Makrizi (Mémoires de la Mission archéologique française au Caire I. kötetében, Paris, 1887).*

****) Makrizi, *Description topographique et historique de l'Égypte*, traduit par U. Bouriant (*Mémoires de la Mission du Caire T. XVII. 1. fascic.*) 1895.

volna egy szegény íródiák, ki keze munkájával első sorban egy felületes olvasóközönség röpké érdeklődését volt köteles kielégíteni, arra, hogy verejtékét például Ibn Aszákír (megh. 1175) damaskusi monographiájára szánja, melynek első példánya a szerző fiának másolatában 80 kötetre terjedt?*)

Az igaz, hogy a mennyit ez irodalomból ismerünk, mind a tények előadása, mind pedig történelmi felfogás dolgában a IX—XII. század íróival összehasonlítva, valóságos irodalmi hanyatlás jeleit mutatja. Csupa szorgalom, semmi önállóság; csupa verejték, semmi szellem. A kik e korszakban eredetiségre tartanak számot, az eredetiséget a mesterséges formában keresik, mely által a IX—X. század íróinak egyszerű, keresetlen stílusától különböznek.

A mesterkélt előadás látszólagos emelkedettsége, túlzásokban tetszelgő pathosa nem takarhatja a lélek teljes ellankadását, melyet a gyanús adatokat összehalmozó és makáma-szerű rimeléssel egybeforrasztó vesződség lépten-nyomon elénkbe tár. «Bels motz e rimas caras» — mint a Provence irodalmáról mondják. E korszakban a közönség ítélete jeles írónak és így jeles történetírónak is csak azt tartja, a ki a keleti stílus kápráztató fogásaival jeleskedik, furfangos szójátékokkal, az olvasó éleselméjűségét folyton próbára tévő, figyelmét fárasztó mesterkedéssel, szüntelen talányok elébe állítja közönségét. A tartalom így teljesen háttérbe szorul a formai művészet mögött és egykönnyen elképzelhető, mennyi bizalommal élhetünk oly történetírók irányában, kik az eseményeket ily izetlen művészettel kötelesek előadni, kiknek értesítéseit rímek és szójátékok vezérlik, még pedig nem úgy, mint az előadást helylyel-közzel fűszerező finomságok, hanem mint a teljes előadáson sorról-sorra, szóról-szóra átvonuló jellemvonás. E művek, melyek közül mintegy mintául említhetem Imád al-din, a híres Szaladín egyik titkárának (megh. 1201) könyvét a harmadik keresztes hadjátról**) («chef d'oeuvre de l'historio-

*) Ezen eredeti példány egy kötete, úgy látszik, a kairói alkirályi könyvtár kéziratái között van meg. Történelem 17. sz. (Katalogus V. köt. 25. lap.) E kötet 164 levélre terjed.

**) *'Imád ed-din el-Kátib el-Iszfaháni, Conquête de la Syrie et de la Palestine* par Saláh ad-din. Publié par le Comte C. de Landberg. Vol. I. Texte arabe, (Leyde, 1888).

graphie rhétorique» joggal így nevezi Rosen),*) vagy ugyanazon szerző munkáját a szeldsúkok történetéről,**) inkább a retorikába tartoznak, semmint a tiszta történelembe; európai nyelvre egyáltalán le nem fordíthatók; irodalmi méltatásukra is csak oly ember képes, ki a keleti stílusmesterségek minden csinját-binját ismeri. A ki fogalmat akarna szerezni arról, hogy az ily munkákban a történelmi események mily nyelvezettel vannak ismertetve, csak vessen pillantást azon német fordításba, melylyel Hammer-Purgstall egy ily stílű persa történetíró (Vasszáf) tolmácsolására vállalkozott.***) Könnyen megérti aztán, ha azt mondjuk, hogy a történelmi irodalom e termékei történelmi forrásul csak a legszélsőbb óvatossággal használhatók.

De még az általános irodalmi sülyedés homályából is felvillan egy-egy eredeti gondolkodó, ki szellemével, bárcsak kevesen érik föl eszméi magasságát, az irodalomra borult sötétséget bevilágítja. S azon irodalom terén, melylyel ez előadásom foglalkozik, ily írói egyéniség volt a Tuniszban 1332-ben született Ibn Khaldún, a kit ugyan nem épen találoán «az arabok Montesquieu»-jének szoktak nevezni, azonban mindenesetre a legelső volt a világ írói között, ki a kulturtörténetet művelte, és az emberi társadalom fejlődésének előadását bölcsészeti szemléletre alapította. Őt tekinthetjük az arab irodalomban a legnagyobb történetírónak. Szülőföldjén két nemzet és két társadalmi állapot egymásra hatását a legközvetlenebbül figyelhette meg, a berber és az arab nemzetét egyrészről, a városi és a nomád életmódét másrészről. Életének viszonyai közel érintkezésbe hozták őt, mint államférfiút, előbb a spanyol keresztyénséggel (1362-ben ő közvetítette a béketárgyalásokat a granadai szultán és kasztíliai Don Pedro között), majd

*) *Notices sommaires des Manuscrits arabes du Musée asiatique* (St. Pétersbourg 1881) 95. lap.

***) E könyv Al-Bundári (1228—30 körül készült) átdolgozásában Houtsmá-tól adatott ki: *Histoire des Seldjoucides de l'Irak par al-Bondári d'après Imád ad-din etc. (Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides par. M. Th. Houtsmá, II. köt.)* Leiden, 1889. A bevezetésben XXX—XXXVII. l. Imád-al-din életrajzát közli a kiadó.

****) *Geschichte Wassafs*. Persisch herausgegeben und deutsch übersetzt von Hammer-Purgstall, (Bécs, 1856).

a muhammedán világot az időtájt elárasztó mongolokkal. Összes elődeinél magasabb szempontból tüzte ki és oldotta meg a történetírás általános feladatát; az emberiség társadalmi rendeltetését és történelmi sorsát szemlélte. Mély gondolkodásának eredményét *Prolegomena* czimén mint bevezető munkát bocsátotta nagy világtörténelme elé. «A történelemnek az a feladata — úgymond — hogy hirt adjon az emberiség társadalmi csoportosulásáról, valamint azon különféle viszonyokról, a melyek a társadalmi élet alakulásának természetes tényezői.» Ez alapon vizsgálja a vad életmód primitív életfeltételeit, a családi szervezet befolyását a népek történetére, a nomád és városi, a baromtenyésztő és földmivelő életmód hatását a társadalom fejlődésére, a művelődés physikai és szellemi tényezőit, a fényűzés és a kényelmes életviszonyok fejlődését és hatásukat az emberi társadalom műveltségére és boldogságára és még sok egyéb bölcsészeti és nemzetgazdasági kérdést. Azon eredményekre, melyeket e kérdések sokoldalú fejtegetéséből felmutat, alapítja aztán a világtörténetet mint az emberi társadalom alakulásával és fejlődésével foglalkozó rendszeres tudományt.

II.

Az eddigelé bemutatott irodalmi tények nagyjában azon irányokat képviselik, melyek időről-időre az arab történetírásban előlépnek.

Bizonyára rendszeresebb tárgyalásra volnának érdemesek. Ezt nem tűztem ki ez alkalommal föladatomúl, midőn az itt fölemlített nevetek és munkákat csak azért emeltem ki, egy pár csöppet a nagy tengerből, hogy fogalmat nyújtsak azon kör bőségéről, melyet az arab nyelvű történetírás körülfog.

Az arab történetírás első kezdeteihez térünk vissza és az irodalomtörténet szempontjából igen fontos kérdést veszünk fontolóra.

*) Francia fordításban is megjelent munkájának kimerítő jellemzését adta Kremer Alfred: *Ibn Chaldun und seine Culturgeschichte der islamischen Reiche*, (Bécs, 1879).

A kérdés, mely feleletre vár, a következő:

Honnan került az arabokhoz és közvetve általok a keleti műveltség azon köreihez, melyeknek teljes kulturája az araboktól lerakott alapokon épült, honnan került mindezekhez a történetírásra a legelső ébresztés? Az arab történetírásnak hol volt legelső iskolája, mily hatások keltették föl az arabokban azt a gondolatot, hogy számot adjanak a multakról és a jelenről, hogy e törekvést a szellemi élet hasznos, fontos, sőt nélkülözhetlen tényezőjének elismerjék?

Ez irodalomtörténeti alapkérdés jogosultságát csak akkor méltathatjuk való lényege szerint, ha még tekintetbe vesszük, hogy a szellemi élet két mozzanata, melyeket első sorban tartanak arra valónak, hogy a későbbi fejlődés velök álljon kapcsolatban, teljesen cserben hagy bennünket, midőn a történetírás kezdeteit fürkészszük az araboknál.

1. Az arab történelmi irodalom eredetét és fejlődését nem kapcsolhatjuk össze magának az arab kulturának előzményeivel. E műveltségnek egészen a VII. századig nincsen mozzanata, melyhez mint fejlődéstörténeti előzményhez a történeti irodalomnak akár csak legkezdetlegesebb elemei is fűződhetnének.

Az arabok szellemi életéből az iszlám előtt, de még egy félszázaddal az új életviszonyok megalakulása után sem jelölhetnénk ki oly mozzanatot, mely arra mutatna, hogy e nemzetnek, mely az emberiség társadalmi és művelődéstörténetében nagy változásoknak volt tényezője és okozója, szellemi irányában akár csak a legparányibb jele mutatkoznék annak, a mit történeti érzéknek nevezhetnénk.

Úgy látszik, történetének egy pontján sem ébredezett benne az a tudat, hogy nemzeti életének eseményei nem magokban állanak, pillanatnyi elszigeteltségben, hanem szemeit teszik az események nagy lánczolatának, mely a jelent összekapcsolja a múlttal; de még annak sem, hogy a mit a jelen korban véghez visznek, a mi társadalmukat mozgatja és igaztja, értékkel bírhat a jövő nemzedékekre nézve.

Emlékezéseik a multakról csak a legeslegrövidebb időközre terjednek. Mindaz, a mit az iszlám philologusai, valót és költészetet, a pogány korra nézve a szájhagyományból megőriztek, alig nyúl vissza továbbra, mint a Muhammedet közvetlenül megelőző évszázadra. Ez ifjú időből valók magasztalt esz-

ményi alakjaik, melyek büszke dicsekvésök tárgyait képezik, az arab erények fénylő példányképei; e kornál nem régiebbek Hátim Tejj, a nagylelkűségéről híres sejkh, nem Antar, a sivatag arslána, egy szövevényes lovagregény központi alakja, nem Imru-ul-Kejsz, az apjától kitagadott kóborló királyfi, ki a byzanczi császár udvarán is megfordul és midőn a vérbosszú szent kötelessége hija vissza hazájába, útközben Angorában Herakles módjára — nevezetes találkozás! — egy méregbe mártott köpeny fölvétele által találja halálát idegen földön. Az arab őstörténet ez alakjai egytől egyig alig száz évvel előzik meg Muhammed föllépését. Nincsen semmi nemzeti mythosza az araboknak, mely azt mutatná, hogy valaha számot kívántak volna adni gyermekeiknek nemzetök múltjáról, hogy képzeletök valaha nagy és bámulandó alakokkal töltötte volna ki a nemzet őskorát, hogy zengzetes nyelvök a törzsek gyülekezetében, a pásztortűz mellett az ősök harczairól és vándorlásairól regélt, hősökről és patriarchákról énekelt légyen, kiknek tisztelete, kiknek bámulása a későbbi nemzedékek idealismusának és bátorságának táplálékot nyújthatna.

A nemzeti élet mind e mozzanatát hiába keresnök régiségök egyedüli emlékeiben, melyek költészetökben reánk maradtak. Költőik, midőn borról és szerelemről énekelnek, harczról és vérbosszúról, a vándorlás veszélyeiről, a sivatag borzalmairól, melyekkel apróra leírt tevéik hátán küzdenek meg, mindig az életnek csakis pillanatnyi érdekeit és múló vonatkozásait tükrözik: soha sem emelkednek föl a magaslatra, melyről a távol múltba is pillantást vethetnének. Nem fogunk csodálkozni azon, hogy ily lelkű emberek között eposz soha sem fejlődött ki azon apró csirákból, melyek reá alkalmat nyújthattak volna.

De még történeti életök is a Kr. u. V. század mögött jóformán egy teljesen üres lap, melyet az iszlám tudósai vallásos legendákkal, buzgó genealogok tendentiosus koholmányokkal, történelem számba semmi esetre sem mehető adatokkal töltöttek ki. A félsziget története legfontosabb fordulópontjainak semmi nyoma az arab hagyományban.

Erre nézve igen tanulságosak a következő példák:

Az ékiratokból arról nyerünk tudomást, hogy már 715 Kr. e. Assyria királya nagy hódító hadjáratot indított «a távollevő arabok ellen», kik a sivatagot lakják, s kikről a böl-

csek és irástudók mitsem tudtak». Apróra felsorolják a legyőzött arab kabilák neveit, és a sarcztárgyakat, melyeket tőlük haza vittek. Nem mondhatjuk-e föltűnőnek, hogy az éjszaki nagy hatalom e betörésének, mely mindenestre gyökeresen fölkavarta a kívülről csak nagy ritkán bolygatott arab sejkhek viszonyait, se híre se hamva az arabok emlékezéseiben és hagyományaiban!

S hogy későbbi időre térjünk, Augustus római császár (24 Kr. u.) egyik hadvezére, Aelius Gallus, is ott járt seregeivel a sivatag népei között. S bár az ellene kifejtett ellenállásukat nem volt mit szégyelniök — hiszen teljes kudarczczal végződött Aelius arabiai hadjárata — semmi emlékezés róla az arab hagyományt gyűjtő forrásokban nem esik. Teljességgel elenyészett a nemzet tudatából és Arábia történetének e fontos fejezetéről nem tudnánk semmit, ha valamint az assyriai hadjáratról a szokásuk szerint nagyhangon kérkedő ékiratok, úgy az Aeliuséről a római történetírók nem adnának hírt.

A régi korból csak egy nagy eseménynek emléke maradt fenn az arab nép hagyományában, egy eseményé, mely — úgy látszik — a sivatagban kóborló törzsekre sokkal mélyebbre ható következményekkel járt, semhogy kurta historia emlékezésükből teljesen kiveszhetett volna. Hisz ez esemény teljesen fölforgatá a tribusok ősi viszonyait; új elemeket ékelt e conservatív szellemű társadalomba és megváltoztatta évezredes alkotmányát. A sivatag népvándorlásának nevezhetjük; semmi esetre sem elfelejteni való dolog. Időszámításunk első századában ugyanis Délarábia törzsei egy pusztító áradás következtében*) éjszak felé vándorolni kényszerültek; egy részök Középarábiában telepedett meg; mások éjszak felé folytatták útjokat és az arabság legszélsőbb éjszaki határain önálló arab fejedelemségeket alapítottak, melyek a görögök és rómaiak között folyt háborúkban némi fontossággal is bírtak. Még e kivándorlás, az igaz, vajmi homályos és elmosódott hagyománya sem tartja fenn magát, ha következményei évszázadokon át mélyen bele nem nyúlnak a nomád törzsek békés és

*) Ezt az okot hozza föl az arab hagyomány. *Wetzstein* valóbszinűnek tartja, hogy Délarábia túlnépesedése volt a kivándorlás közvetlen oka. *Reisebericht über Hauran und die Trachonen, nebst einem Anhang über die sabäischen Denkmäler.* (Berlin, 1860) 104. l.

harczias csoportosulásának viszonyaiba és ha ezentúl az éjszak-arab fejedelemségek nem állanak fönn, mint azon historiai esemény élő emlékei.

S ha azon óriási terület fölött tartunk szemlét, melyet a pogány arabok az iszlám előtt elfoglaltak és a melyet ivadékaik még mai napig is elfoglalnak: semmi nyoma egy föliratnak, mely azon törekvésről tehetne tanúságot, hogy a nemzeti élet és történet valamely fontos eseményét az utókor számára megőrizni kívánták volna, úgy mint azt déli fajrokonai, az úgynevezett sábiai és minäusok tették, kiknek régi történetét most már vagy 3000-re menő fölirat segítségével rekonstruálják. Semmi nyoma az epigraphicus emlékeknek, a történelmi érzék e legközvetlenebb tanuinak a közép- és éjszaki arabság teljes területén. A mi fölirati emlék az éjszaki vidéken fölmerült, mind idegen, aramæus bevándorlók kezéből való; egy sem arab nyelvű.

Arábia éjszak-nyugati határán azon helység körül, melyet a Korán al-Hidsrnek, a régiek Egrának neveztek, vagy tizenkét évvel ezelőtt egy merész skót utazó, ki e vidéket bejárta, Doughty, egész nagy sorozatát fedezte föl a régi mausoleumoknak, a hegy oldalából kifaragott síremlékeknek, szakasztott másait azon temetkezési épületeknek, melyeket Jeruzsálem környékén, a Kidron völgyében szemlélnék az utazók. Az arabiai emlékek aramæus nyelvű föliratokkal lévén el látva, melyeknek hű másolatait az emlékek rajzaival együtt Doughty magával hozta Európába, az emlékek eredetét csakhamar megtudták határozni. A nabatäus nép köréből valók, azon népből, mely a Kr. e. IV. századtól kezdve szerepel a történetben és melynek uralma csak a Traján császár hódításaival ér véget, midőn a sziklás Arábia római tartományvá válik. E népnek, mint a töle fönmaradt építési emlékek mutatják, fejlődött volt a műveltségi állapota. Hatalmának tulajdonképeni fészke a Palestina déli része; Petra volt a fővárosuk. Volt idő, midőn éjszak felé egészen Syriáig terjedtek. Hogy dél felé egészen Egráig nyúlt a befolyásuk, csak az épen említett föliratokból tudtuk meg. E föliratok keltezése azt mutatja, hogy időszámításunk első századából valók, a nabatäus nép önálló életének legutolsó idejéből. *) Csak ötszáz éve-

*) Lásd czikkemet: *Legújabb fölfedezések Arábiában.* (Budapesti Szemle XLV. köt. 1886), 61 és kk. 1.

sek voltak tehát az emlékek, midőn az arabok, kik karavánjaikkal ősidők óta sűrűen jártak be e vidéket, már régóta elvesztették volt jelentőségök tudását. Őskori óriások hajdani lakóhelyeinek mondták és Muhammed, ki maga nagyon gyöngé volt historiai dolgokban, a nép e homályos hagyományát már arra használhatta föl, hogy a nabatäus síremlékeket egy bűnös nép palotái romjainak mondja, melyet Alláh a föld színéről elpusztított. Ily rövid volt az arabok emlékezete az országuk területének régiségeiről. Muhammed idejében Arabiának alig ötszázados múltja már évszázadok óta a préhistorikus idők mesés birodalmába tartozott.*)

Ily talajban, melyben a történeti érzéknek semmi fogamatja, nem csirázhattak azon elemek, melyekből az arabok történeti irodalma fejlődött.

III.

2. Másfelé kell figyelmünket fordítani. Át kell lépnünk a pogány idők határát és kérdésünk megoldására nézve attól a mozgalomtól reménylenünk, mely a VII. században új életet öntött az arab sivatag lakóiba, új czélokot tűzött harczaik és törekvéseik elé.

Hátha talán az iszlámmal járó magasabb műveltség, az általa élesztett fürkésző törekvés segítette elő a történetek iránti érdeklődést?

Ide is hiába folyamodunk. A keletkező iszlám, bár sok tekintetben és irányban a tudományos vizsgálódás ébresztésére nagy befolyást gyakorolt, a történeti tudás fejlesztésének nem kedvezett. E téren vele egyes-egyedül a Koránban érintett bibliai legendák fejlesztése áll kapcsolatban; a nemzeti történet az iszlám szellemétől áthatott körökben nem örvendhetett kedvező fogadtatásnak vagy buzditásnak. A tudományok közül csakis azon ismereteket és vizsgálódásokat mozdította elő, a melyek a Szent könyv megértését, szépségeinek méltatását czélozzák (philologiai tudományok), vagy a melyek a mindennapi

*) Lásd Renan bevezetését: *Documents epigraphiques recueillis dans le Nord de l'Arabie*, par M. Charles Doughty (Paris, 1884) 5. lapján.

életnek és társadalmi érintkezésnek a vallásos hagyományok és tanítások alapján való alakítását tűzték ki feladatul. Itt első helyen állott a kánoni törvény tudománya, melynek a római jog befolyása alatt*) vetették meg alapjait, alkották meg módszereit; mellette az e tudomány határszélein mozgó segédismeretek is virágzásnak indulhattak.

A történet e körnek sem középpontjában nem állott, sem pedig körszéleit nem érinté.

Nem volna nehéz feladat, e nevezetes jelenségnek okait fűrkészve, benső kapcsolatát felmutatni az iszlám szellemével, a tanításából táplált lelki iránynyal. De, úgy hiszem, célszerűbben használjuk fel az időt, ha ily elméleti magyarázatok koczskáztatása helyett azon tényt, hogy az iszlám iránya alapjaiban mennyire közönyös a történelmi ismeretek gyűjtése, megőrzése és feldolgozása iránt, az irodalomból kölcsönzött néhány positiv példával világítjuk meg.

A történelmi tudás iránt nyilatkozó érdeklődés az iszlám-ban az úgynevezett *magázi* gyűjtésében nyilvánul. Ez a szó annyit jelent, hogy: háborúk. Az iszlám háborúiról szóló adatokat gyűjtötték egybe és terjesztették szájról-szájra. A próféta életrajzára vonatkozó adatok és hagyományok gyűjtése is e törekvés kapcsolatában keletkezett. Ezekből indul ki az iszlámon belül a történelmi ismeretek fejlődése. A legelső történelmi munkák nem egyebek ily adatok egybeállítására és rendszerbe foglalásánál. Már pedig az iszlám kánoni körei e magázik iránt folytonosan ellenséges indulatot mutatnak. Ennek bebizonyítására sok adat kínálkozik.***) Csak egyet említek fel. Azt beszélnek, hogy Abd al malik ommajád khalifa egykor fia kezében egy magázi-könyvet látott, melyben a királyfi buzgóan olvasgatott. A khalifa megdorgálta ez olvasmányért, és helyette a Koránra és a szunnára utalta. Természetesen, esze-ágába se jutott a khalifának fiát a történettől elvonni és a theologiára buzdítani. De ez adat világos bizonyíték azoknak észjárására nézve, kik ez elbeszélést költötték. A magok érzületét a világi gondolkozású omajjád khalifa számára adták.

A muhammedánság legelső nagy kánoni tudósa Abu Ha-

*) Lásd: *A muhammedán jogtudomány eredetéről*, (Akad. értekezés) 1884.

**) *Muhammedanische Studien*. II. köt. 206 és kk. lapokon.

nifa volt; e férfiú rakta le alapjait az iszlám kánoni elmékedésének. Tanítványai között legnagyobb és leghíresebb volt Abu Juszuf, az iszlám első jogtudományi írója, ki fejedelme, Hárún al Rasid khalifa felszólítására egy terjedelmes emlékiratot dolgozott ki az állam közigazgatásáról — természetesen a vallás alapján. Ez az Abu Juszuf tanuló korában az ismeretek sok oldala iránt érdeklődő ifjú lehetett; szeretett a kánonjogon kívül történelmi dolgokkal is foglalkozni. A pogány arabok harczeitől fenmaradt hagyományokat, az iszlám hódító háborúinak történetét sem hanyagolta el. A magázgyűjtökhöz szokott eljárni, hogy tudósításaikkal ismereteit gyarapítsa. Ezért, úgy látszik, néha-néha a mester előadásairól is el szokott maradni. Abu Hanifa, egy ily elhanyagolt előadás után kitünő tanítványát, kinek a történettudás iránt tanúsított érdeklődése nem maradt előtte titokban, mindenféle gúnyos kérdéssel fogadta. A tanuló magára vette a történettudomány méltóságát sértő megjegyzéseket és így szólt a mesterhez: «Ha abban nem hagyod gúnyolódásodat, ó imám, e nagy társaság füle hallatára e kérdést intézem hozzád: Ugyan mondd meg, mi volt előbb, az ohodi vagy a Bedr melletti csata? (Két híres csatája Muhámmednek a mekkai hitetlenek ellen.) Te nem tudsz erre megfelelni, pedig az ilyen dolgot csak minden igazi muhammedán tudósnak ismernie kell.»

Meglehet, hogy e történet, mely egy Bagdad történetét tárgyaló komoly muhammedán krónikából van merítve, nem egyéb adománál, melyet az arab történetírók nagy előszeretettel szőnek szórakoztatásul száraz előadásuk közé; de mindenestre a tudományos állapotok valóságából van merítve és nem keletkezhetik, ha reá azon viszony nem szolgáltat okot, melyben a kánoni tudomány képviselői a történelmi ismeretekhez helyezkedtek. Nem tartották elég komoly, a vallásos kutatás méltóságának megfelelő foglalkozásnak, hiábavaló idővesztegetést, fontosabb dolgoktól elidegenített érdekfecsérlést láttak benne.

S hogy az az érzület, melyet az ép elmondottam történetet a nagy kánonistának tulajdonít, a vallásos körök hangulatának tényleg megfelelt, tanúság róla, hogy a theologusok a történettudományokra vonatkoztatják a Koránnak imígyen hangzó szavát: «Vannak emberek, kik hiú beszédet vásárolnak, hogy az Alláh útjáról eltévedjenek, tudomány nélkül, és tréfá-

nak tekintsék azt; sujtó büntetés éri őket» (31, szúra 5. vers). Ezen «hiú beszéd» alatt a történeti elbeszéléseket értik.*)

A történeti ismereteknek ilyenét méltatása egészen a XIII. századig, midőn az állami élet szerencsétlen fordulata történeti elmékedésekre ösztönözte a műveltebb főket,**) állandó hangulata volt azon tudományok képviselőinek, melyeknek a vallásos életre, sőt az általános műveltségre is legtöbb fontosságot tulajdonítottak. Még a X. század vége felé Ibn Haukal, a nagy geographiai író, nagyérdemű kultagunktól, De Goeje tanártól kiadott munkáját azon kezdi, hogy bocsánatot kér Alláhtól, izlésének és érdekének profán hajlamaiért, mely őt — úgymond — méltóbb, a vallásos kötelességgel összhangzóbb tanulmányoktól elvonta.***)

IV.

Egyébüttl, távol a sajátképeni arab nemzeti élettől és a muhammedán vallásos törekvésektől, fogjuk tehát keresni az arab történetírás legelső mozgó okát.

S azon tény megértésére, a melyet e kérdésre nézve eredményül felmutatunk, ismét egy kis bevezető kitérésre kell engedelmet kérnem.

Az arabok történelmi irodalma az arab kulturának egy kimagasló elemét képezi. E kulturáról kell néhány megjegyzést előrebocsátanunk.

A mit egy röviden összefoglaló kifejezéssel: arab kulturának szoktak nevezni, az a kultura ugyanis, mely a középkori Európával legelőször közvetítette a görög philosophiát és az exact tudományokat, az a szellemi légkör, melyben a középkor századain át az európai műveltség lélegzett, mindaddig, míg a renaissance a klasszicizmus tiszta forrásaihoz visszavezette: ez az arab műveltség, ha eredetét és alkotó elemeit kutatjuk, a kulturtörténet legbonyolultabb tüneményei közé sorolható.

*) *Al-musztavaf* 68. fejezet (ed. Kairo, 1275. II. köt. 190).

***) Lásd: *Az iszlám*. 293.

***) V. ö. Dozy, *Histoire d'Afrique et d'Espagne* par Ibn Adhari (Leyde, 1848—51) I. köt. 10.

A Kelet visszaajándékozza a Nyugatnak, a mit tőle nyert; de nyerte tőle oly sokágú csatornákon át, hogy ezeknek felderítése a legfinomabb elemzési munkát igényli. Nem fogunk ez alkalommal ez elemzésbe bocsátkozni. Csak arra akarunk rámutatni, hogy e műveltséget egyáltalán helytelen és megtévesztő szempont alatt szemlélnők, ha abból, hogy *arabnak* nevezzük, azt következtetnők, hogy e műveltséget az arab nép géniusza teremtette, hogy e nemzet szellemi életének vezérei művelték, hogy fejlesztéséhez leginkább e nemzet vezető elméi járultak hozzá, hogy egyáltalán azt, a mit arab műveltségnek nevezünk, az araboknak köszönte az európai középkor.

Történelmi hálaikat és elismerésünket tényleg oly irányban vesztegetnők, a honnan a vett jótétemény egyáltalán nem eredt. E műveltségnek csak nyelve volt az arab, mely az iszlám által a keleti emberiség irodalmi nyelvének polczára emelkedett, épen úgy, mint hasonló okokból a latin vált Európa tudományos köznyelvévé. A ki az arab tudományos irodalmat tanulmányozza, alig jó szellemi érintkezésbe tősgyökeres arab nemzeti íróval vagy gondolkodóval. Ha csak azt a három író veszszük, kiknek neveit kísérletünk kezdetén taláломra felemlítettük, egyikök ereiben sem pezsgett arab vér; kettejük perzsa volt, a harmadik berber eredetű. Az iszlám, mint azt semmiféle kozmopolita világnézet gyökeresebben nem művelhetné, a hatása alatt álló nemzeti egyéniségeket egybegyúrta, egybeolvasztotta, összeforrasztotta; az iszlám közösségébe fojtotta a nemzetek egyéni tudatát és az általa Ázsiában és Afrikában teremtett új világ szellemének közös eszközévé tette az arab nyelvet.

E réven tolmácsolta nekünk az arab nyelv azt a műveltséget, mely, miután hazájában, Görögországban, hontalanná vált, távol Keleten keresett menedéket és — a sors különös szeszélye — ép azon népnél, melylyel e műveltség ősei sok századdal ezelőtt Marathonnál és Salamis mellett oly hősieien megmérköztek volt!

Az arab műveltség eredetei nem választhatók el azon szellemi élettől, melylyel az arab hódítók Perzsiában érintkezésbe jutottak.

Most mindinkább kidomborodik azon sokrétű befolyás, melylyel a Szaszanidák uralkodása alatt Perzsiában meghonosodott kultúra mindenfelé kihatott. Újabb időben még saját

régisegtudományunknak is többféle ponton mindinkább szemkörébe tódul a szaszanida műveltséggel való ősz kapcsolat feltevése.

Mélyebb barázdákat ez a sajátyszerű kultúra azonban sehol sem szántott, mint az iszlámtól megalakított társadalom szellemi és politikai életében.

Már az iszlám előtti arabságban is a perzsa műveltség befolyásának mély nyomaival találkozunk. Egy nagy esomó perzsa vendégszó, különösen az öltözet és fényűzési czikkek megjelölésére használt kifejezések, élénk tanúi e befolyásnak, melyre a perzsa királyok kegyelméből Mezopotámiában (Hira fővárossal) fennálló arab fejedelemség nyújtotta különösen a közvetítő alkalmat. Délarábiában is sok ideig a perzsák uralkodtak. Mindmegannyi fényforrás, a melyből a perzsa műveltség a középső Arábiába kisugározhatott. Aztán Arábia sivatagjai nem is voltak annyira elzárva az idegen hatásoktól, nem voltak soha semannyira elszigetelve a nagy kulturák áramlataitól, a mint azt egy régi történelmi előítélet alapján hinni szoktuk. A félsziget keleti és déli partvidékeit már az ókorban nagy számmal keresték fel perzsa gyarmatosok, a kik idővel, a beljebb fekvő városokban is letelepedtek. *)

Ha az arab nyelvbe már a pogány korszakban behatott idegen szók jegyzékét csak felszínesen is vizsgáljuk — és ily jegyzékek és kimutatások egybeállításával a keleti tudósok megelőzték az európai philológiát — első tekintetre is szemünkbe ötlük az a körülmény, hogy mily nagy terjedelemben találjuk a perzsa szavakat az arab sivatag írni, olvasni nem tudó költőinek verseiben, nem csak azokéban, kik mint Al-A'sá sűrű utazgatásaik alatt, talán kereskedőktől is felszedhették a perzsa kifejezéseket, hanem még azoknál is, kik Arábia földjéhez tapadtak és csak a tősgyökeres törzsek között pengették lantjokat. S még a Korán is, mely e korszakot lezárja és az újabb fejlődés élén áll, teleteli van perzsa kitételekkel. Perzsa nevű ruhákba és ékes szövegekbe öltözteti Muhammed képzelete a földi kínlódásért a paradicsomban gyönyört és elégtételt élvező igazhitűeket. Még az édeni bort is perzsa nevezetű ser-

*) Glaser, *Skizze der Geographie und Geschichte Arabiens*. II. köt. (Berlin, 1890) 227 és kk. ll.

legből (melynek neve a török révén hozzánk is eljutott: ibrik) szörpölteti velük.

Az administratio szokásaiból is már Muhammed korában az egyik vagy másik részlet átszivárgott Arábiába. A Korán már használja a perzsából származó *vezír* szót (Áront nevezi Mózes vezirének). Meg a *dsizja* (a máshitűek türelmi adója) intézménye, mint újabb időben egy muhammedán tudós bebizonyította, egyenesen perzsa forrásra vall.*)

Mindezen befolyások, bármily jellemzők is a régi arabok külső kapcsolatainak megítélésére, az arab nemzeti jellemet csak felszínesen érintették, műveltségének lényegére és tartalmára emlékezetes nyomot nem hagytak. Sőt nem valószínű, — legalább számos adatból következtethetünk reá — hogy a beduin lelkiület gögös önérzettel nézte le az idegen népek, melyet ő a maga szempontjából barbárnak ('adám, annyi mint hebegő) gúnyolt, finomságait. Eltanulni valónak legalább nem tartották érdemesnek. Még a várost lakó arab ember is csak a sivatag életmódját tekintette az emberséges lét igazi eszményképének.

Tökéletes, emberséges ember csak sátrak alatt tanyázik. Nem irigyelte tehát a földművelőtől szántóföldjét, nem a nagy uraktól palotáikat. Nem óhajtott palástot cserélni burnusáért. A régi arab költészetben nem ritkák oly költemények, melyekben ez érzület nyilatkozik: a finom életmód közelébe jutó arab ember visszavágyakozása a sivatag szabadságába. Börtönnek is nevezi a perzsák kastélyait. Az igaz nemzeti ideálokért lelkesedő arabok még későbbi időkben is a sivatag törzsei közé küldték fiaikat, hogy e környezetben finomabb művelődésre tegyenek szert, a minőt a városi élet nem nyújthatna nekik.

Egyiptom mostani fejedelmét magasabb műveltség elsajátítása céljából a bécsi Tereziánumba küldötték. Alig egy félszázaddal ezelőtt más eszméken indultak e téren. Még századunk ötvenes éveiben I. Abbász pasa, jelenleg uralkodó névrokonának negyedik elődje, fiát, Muhammed pasát, a Haurán beduinjai közé küldte. Azt hitte, hogy az ifjú herczeg leg-

*) Samsz-ul-Ulemá. Maulavi Mohammed Shibli Nománi értekezésében: *The Jizya or Capitation Tax* (Urdu nyelvből fordítva) Aligarh 1894. A Korán perzsa elemeiről érdemes lesz egyszer külön szólni.

jobban a Ruvalá-törzs környezetében fogja elsajátítani azon erényeket, melyek egy arab fejedelmi ember jellemét tökéletessé teszik. A Ruvalá-arabok között halt is meg az ifjú herczeg 1854-ben. Sírhelyét és feliratát Wetzstein 1860-iki hauráni útleírásában ismerteti. *)

E viszonyokon, ez életnézetén még az előrehaladó hódítások nagy tényei is csak későn kezdenek változtatni. A perzsa kultúra döntő befolyása az arab műveltségre az iszlám II. századában jelentkezik. Nevezetes tüneménye a történetnek! Midőn a perzsa állam legutolsó nemzeti dynastiájával elbukik, midőn a Dáriusok és Xerxesek trónja végképen összeomlik, midőn az iszlám szilaj hatalma tomboló szélvészként elfújja Ahuramazda szent tűzét, elnyomja és elüzi Zoroaster tanítványait, **) csak akkor üli egyikét legtartósabb diadalainak a perzsák műveltsége. Győzelmet arat a hódító felett. Nyers erőszakkal kioltott életének utolsó pislogó szikrájával új tűzhelyet gerjeszt; még pedig azok között, a kik csak az imént sujtották le és porba tiporták ősi dicsőségét, romjaira alapítván a maguk hatalmát. A muhammedán hívek szellemi, de még politikai életének is irányát határozza meg; alakulásához a legértékesebb, a legtartósabb elemeket az elbukott nemzet szolgáltatja. A világtörténelemben aligha akad méltóbb és jogosabb alkalmazása Horatius szavainak (*Epist.* II. I 156): «Græcia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio.»

De tudnunk kell, hogy ez a perzsa műveltség, bár teljesen nemzeti alapon állott, és különösen a Szaszanidák alatt, kik hazájok történetébe a nemzeti romanticismus (az ős achæmenida birodalom helyreállítása) czimén nyúlnak be, az ősi nemzeti szempontokat lépteti elöterbe, maga is sokféle idegen

*) *Reisebericht über Hauran und die Trachonen*, 72. lap.

**) Hogy kevéssel elbukásuk után a perzsák miképen jellemezték az arab hódítást, arról nemrég érdekes okíratot tett közzé E. Blochet pehlevi nyelven franczia fordítással (*Textes religieux pehlevs. Revue de l'Histoire des Religions*, XXXI. köt. — 1895—241. és kk. lapjain). Többek között: «Most a tádsikok (arabok), a patkányevők, a kigyójelleműek és kigyótermészetűek, kik az egy húsfalaton veszekedő kutyák módjára esznek, a Khosroesek birodalmát elrabolták. Se tehetséggel, se hősiességgel, se az ész erejével nem hódítottak el, hanem erőszakkal és igazságtalansággal. Soha nép nagyobb vadsággal birodalmat nem pusztított». I. h. 242. 252. lapokon.

befolyásnak köszönte azt az alakját, melyben a Szaszanidák alatt ismerjük.

Mióta a nemrég elhunyt híres irániista, James Darmesteter, nagy Zendavesta-munkájában a perzsák szent könyvének alkotását gyökerestül új vizsgálat alá fogta, e kutatások alapján tudjuk, hogy már a Zend-Avestában az eredeti árja vagy inkább iráni eszmék mellett helyet foglalnak zsidó (biblia) és új-platonikus tényezők. S a Szaszanidák alatt uralkodó nyelvalak, a mint legalább az írott emlékekben nyilvánul, kétségbevonhatlan hűségű tükörképét állítja elének a semitismus nagy hatásának az akkori perzsa műveltségre.*) Hiszen a pehlevi — így hívják a szaszanida-korszak irodalmi és curialis keverék-nyelvét — telis-teli van aramäus elemekkel, körülbelül ép oly mértékben, mint a mai művelt perzsa nyelv az arab járulékokkal.

A sémi befolyáson kívül még a görög műveltség elemei elől sem térhetett ki egy nemzet, melynek közviszonyai a Nagy Sándor hódítása által gyökeres felforgatást szenvedtek volt. A Szaszanidák nemzeti mozgalma által Perzsia uralmából kiszorított parthus királyok udvarán, kik nagy előszeretettel használják a Philhellén czímet, nagyban járták a görög tragédiák.***) Aelianus nyomán (*Variae hist.* XII, 48) azt is szokták említeni, hogy még Homéroszból is készült legyen egy perzsa fordítás.***) De ennek semmi nyoma a fönmaradt irodalomban.

Látni való, mily vegyes elemek eredménye volt az a perzsa műveltség, melynek világra szóló hatása csak időszámításunk VIII. százada felé érvényesül. Valódi keverék-műveltség, mely talán már ily természeténél fogva is hivatva és képesítve volt, hogy a vele érintkezésbe kerülő idegen népelemre egyik vagy másik ethnologia mozzanata révén nagyobb hatást gyakoroljon, mint valamely egyöntetű nemzeti műveltség, melylyel egy másik, kizáró természetű nemzeti egyéniség alig azonosulhatott volna.

*) V. ö. Renan, *Histoire générale des langues sémitiques* (4. kiad. 1863) 284—286. lapjain.

***) Darmesteter, *Coup d'oeil sur l'histoire de la Perse* (Páris, 1885), 23. lap.

***) Wenrich: *De auctorum graecorum versionibus et commentariis* (Vinöobon. 1842), 76. lap.

Az iszlám hódításával érkezik el annak ideje, hogy e sok tényezéből összealakult kultúra a föléje terülő arabságot át-hassa. A muhammedán uralom I. századában, a míg patriarchális alapon épült fel az arabok szervezkedő közléte, majd később, midőn az Omajja családból származó uralkodók, az arab sivatag szélén, a fényes Damaszkusban a pogány arabság hagyományait folytatták, alig érezhető még valamelyes nyoma az idegen műveltség nagyobb mérvű hatásának az arab társadalomra. Syria lévén e korszakban az arab nagy élet tanyája, ez uralkodó körök a perzsa életviszonyokkal nem igen juthattak érintkezésbe.

Egy csapással új művelődési korszak nyílik meg, teljesen megváltozott életfelfogással állunk szemben, midőn a történelemből eléggé ismert forradalommal az abbászidák dynastiája kerül felszínre. Legelőször a hajdani Irán területén veti meg lábát és a muhammedánságra tért perzsa elemekre támaszkodva, ezek segítségével magához ragadja az igazhitűek kormánypalcáját. Csak ekkor lobban fel ismét azon lappangó szellemi erő, mely a szaszanida birodalom hagyományaiból a perzsa hatalom bukását túlélte.

Ennek jelei külsőleg legérezhetőbben a politikai viszonyok, a közjogi felfogás gyökeres megváltozásában mutatkoztak. A bagdadi khalifa — ezt már más alkalommal is kifejtettük,*) és most még alaposabb bizonyítékokkal volnék képes támogatni — közjogi állása egész fényét a szaszanida király attribútumaiból kölcsönözte. Nem Muhammed egyszerű utódja ő, mint a khalifa cím jelöli, hanem a legitimitás dicsfénytől körülövezett, isteni méltósággal felruházott theocrata. Ez nem a Mekka és Medina patriarchális nép vezérének, nem a damaszkusi omajjád világi uralomnak, hanem a perzsa nagykirályságnak öröksége. A nép szabad választásából és közmegegyezéséből eredő khalifai méltóság a perzsa hagyomány átültetése által változott át legitim theocratiává.

A perzsák a királyság intézményét a legrégebbi időktől egészen az állam végső bukásáig isteni jelleggel ruházták fel. Nem csak Aeschylus *Perzsái*-ban nevezik istennek a perzsa királyt, hanem még a Kr. u. V. században II. Jezdedsírd szaszanida király azt a hitet terjeszti magáról, hogy az isten-

*) *Budapesti Szemle*. 1892. LXX. köt. 367 és kk. lapokon.

séggel közvetlen személyes kapcsolatban van. A szaszanida királyok pénzei a következő felirattal bírtak:

«Mazdaizn Bági malkán malká Irán v Aniran minocsetri men Jezdán» azaz:

«A mázdahitű, isteni X. Y. Irán és Anirán királyainak királya, Jezdán (isten) magvából való.»*)

Bági, isteni, ez a szaszanida király állandó jelzője.

Ily felfogás erős hatása által fokozódott Muhammed utódja is az Alláh földi árnyékává. A khalifátusban ezentúl a perzsák isteni királyainak magasztossága válik túlnyomóvá és ez adja meg neki sajátos jellegét továbbfejlődése teljes vonalán. A khalifa Bagdadban megszűnt a beduin törzsek sejkjének képmása lenni. Az uralkodás arab eszményét teljesen kiszorítja a perzsa felfogás győzelme. A khalifa is bági-vá változik; a perzsa sáhán-sáh (vagy mint a fennemlített felírás sémi kifejezéssel mondja: malkán-malká) jellegét ölti magára. Hogy a fejedelmi jellem e változása a multakhoz viszonyítva mily gyökeres átalakulást jelez, talán egy aprólékos adattal is megvilágítható. Midőn Abdalmalik, omajjáda khalifa, a tőle száműzött Ibn Kejsz al-rukajját nevű költőnek megkegyelmezett, a költő szokás szerint egy dicsőítő énekkel járul a nagylelkű uralkodó elé. A kegyelmet nyert költő többek között a következőt mondja a khalifáról:

«Fejét korona (táds) övezi homloka fölött, mely olyan (fényes) mint az arany».

Ennek hallatára a khalifa így mond: «Hát perzsa királyt dicsérsz, hogy koronával látod el fejemet?»**) Az omajjáda uralkodó semmiképen nem gondolt arra, hogy az arab életből kölcsönzött hatalmát az idegenből vett eszmékkal fokozza. Nem kért belőle. Csak az abbászidák tértek ez útra: és úgy hiszem, teljes öntudattal tetszelegtek is a szaszanida szerep elvállalásában. Az abbászida családból származó egy költő, ki pár napig khalifa is volt, Abdalláh ibn al-Mu'tazz, egy 419 kettős verssorból álló történelmi tankölteményben azt mondja Mu'tadid khalifáról (49. vers):

*) *Journal asiatique* 1895 I. p. 167. V. ö. *Zeitschr. d. morgenl. Ges.* XXI. (1867) 429. 458. lap.

**) *Kitáb al-agáni* IV. kötet 158. lap.

«Olyan ő mint Perzsia Ardésirja (a szaszanida uralom megalapítója), midőn egy elpusztult uralmat felújított.»*)

A muhammedán állami élet átalakulása azon ponton kezdődik, midőn az abbászidák rendszere külsőleg arab színben a szaszanida királyság hagyományait feléleszti.

E politikai nagy átalakulás uralkodik ezentúl az összes életviszonyokon. Az iszlámra tért perzsa nagy családok nyerne befolyást a közélet vezetésébe. A perzsa vallás óriási, eddigelé alig méltatott, hatást gyakorol az iszlám vallásos alakulására. Muhammed szájára adnak a perzsa vallásból eredő mondasokat. Hogy az arabok művészetére mily szerves hatása volt a Szaszanidák művészetének, hogy az a mit rendesen mór stílusnak szoktunk nevezni, mily mértékben tételezi fel a perzsa művészetet, mint fejlődéstörténeti előzményt, azt legújabban különösen Marcel Dieulafoy műtörténeti tanulmányaiból tudhatjuk meg, melyeket a francia tudós építész szellemes felesége népszerű alakban közvetített a nagy közönséggel.

Minket azonban itt különösen az irodalmi hatások érdekelnek, melyek e szükséges kitérés után közelebb hoznak kiinduló pontunkhoz.

A perzsa tudósok a szaszanida uralom alatt sűrűen fordítottak az ind irodalomból. Midőn az iszlám hódítása után az új vallásra térnek, csudálatos gyorsasággal elsajátítják a hódítók, az uralkodók nyelvét, az arabot; a perzsa stíl finomságaival tökéletesítik használatának módját, nagy érdemeket szereznek az arab próza megalkotásában.

Ez lesz már most az ő irodalmi nyelvök is; használják pedig azon czélokra, melyeknek az imént még saját nemzeti irodalmuk keretében szolgáltak. A pehlevi nyelvből sűrűen fordítanak arab nyelvre. E nyelvnek hatalmi állása a középkorban meg azon eredményre vezet, hogy az ind nyelvből előbb pehlevire, ebből meg arabra fordított művek, további fordítások révén a világirodalom kincseivé válnak. Így vándorolnak Európába azon indiai mesék (Kalila va-Dimna stb.), melyeket az

*) *Diván Abdallah ibn al-Mu'tazz*. I. köt. 128. lap. 15. sor. E költemény külön ki van adva és magyarázva Lang által: *Mu'tadid als Prinz und Regent, ein historisches Heldengedicht von Ibn el Mutazz* (*Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellsch.* XL. kötet. — 1886—563 és kk. lapjain).

eredeti nyelvből a perzsák az ő pehlevijökre, később ugyanők arabra fordítottak, a mely nyelvből aztán különféle csatornákon a Nyugatra is eljutottak. Az *Ezer egy éj* legrégebb alkotó részei perzsa eredetiekből fordított regék, melyek a századokon át a mesemondók száján és tehetséges szépírók tollán folyton bővülve, a most ismert gyűjteményné növekedtek. E körhöz kell fordulnunk, hogy az arabok történelmi irodalmának legelső csirájára bukkanjunk.

V.

A perzsák irodalmának a Szaszanidák alatt egy igen kedvelt, és nagy terjedelemben művelt iránya volt, hogy királyaik életrajzeit, uralkodásuk történetét és viselt dolgaikat monographiákban tárgyalják, még pedig nem csak szorosán történelmi szellemben, hanem regényes, mondaszerű előadásban is.

Ez életrajzi monographiákat Kiár-námak (cselekedet könyvé)-nek nevezték. Mióta a Szaszanidák korabeli irodalom az európai tudomány számára hozzáférhetővé vált, ez életrajzi irodalommal is közvetlenül ismerkedhettünk meg. Nöldeke, a Benfey tiszteletére kiadott «Festschrift» során a szaszanida dynastia megalapítójának, Artachsir-nak, Kiár-námak-ját közölte német fordításban. A Firduszi *Sahnámé*-jában feldolgozott királyi mondák forrásai is e pehlevi király-életrajzok irodalmára vezethetők vissza. Az ily király-életrajzok szerkesztése a királyság perzsa felfogása révén fölötte nagy fontossággal birt. Nem pusztán az olvasó-közönség kíváncsiságát voltak hivatva kielégíteni, hanem egyik előkelő czéljok az is volt, hogy a nép tudatában a királyságról való eszméket erősítsék. Az Artachsir Kiár-námak-jából is kéri az a tendentia, hogy egyrészt a király legitimitását, másrészt isteni jellegét mutassa ki. Ilyen volt a czélzata ez egész irodalomnak. A szaszanida idő történetét nem mint a nép történetét, hanem inkább mint a királyok történetét adják elő. Egy-egy korszak története nem egyéb, mint az e korszakban uralkodó király életrajza; országa és népe csak annyiból jönnek tekintetbe, hogy a király ő fölötök uralkodott és az ő segítségükkel viselte háborúit.*)

*) Nagyjában ilyen az egész keleti történetírás iránya. Dozy

E szempontok a Szaszanidák idejében különös fontosságot kölcsönöztek a legitim uralkodók történeti életrajzainak. A szaszanida udvaron egy képeskönyvet tartottak, mely a királyi kincstárban őrzött eredeti képek alapján *) az összes uralkodókat királyi díszruhában mutatta be; a képeket pehlevi nyelven minden egyes király története kísérte. Al-Masz'údí (megh. 957), arab történetíró, e munkának biborpapírra írt eredetijét még saját szemével látta Isztakhr városában (a régi Persepolis). — A történetírás nálok, valamint más keleti népeknél, nem volt egyéb, mint az uralkodók történetének előadása.

E monographikus irodalom mellett azonban nem hiányzott a királyok történetének összefoglaló előadása sem. Hiszen már a «képeskönyv» is tulajdonképen e csoportba tartozik. A perzsa történet egyetemes összefoglalásaiból különösen egy könyv hagyott nyomot a perzsából leszármazó irodalomban. Legelőször a VI. században Khoszru Anusarván, Justinánus császár kortársa, és a romjaiban most is híres ktesiphoni palota alkotója, rendelte el a királyok történetének összegyűjtését a legrégebb mondai királyoktól kezdve egészen a legújabb időkig; e munka folytatását még a legutolsó szaszanida király, III. Jezdedserd is előmozdította.**)

A perzsák históriás mondái, úgymint a nálok dívó királytörténetek, úgy látszik, már az iszlám keletkezése idejében sem voltak ismeretlenek Arábiában. Erre nézve vajmi gyanús az adatunk, de mindenesetre felemlítem, mert nincsen kizárva

igen érdekesen tünteti elő a spanyol-arab historicusok munkáinak e jellemvonását. «Ce qui les intéresse, ce n'est pas l'histoire du peuple, l'état de la société, le mouvement de la vie publique, la guerre des factions, la lutte des tribus, des races ennemies, les agitations et les développemens du pouvoir et de la liberté mais c'est l'histoire toute personnelle des princes. Leurs ouvrages sont des chroniques de cour, des registres de famille, où l'on trouve énumérés, avec un soin minutieux et puéril, les employés les femmes, les enfants, les occupations journalières des rois» stb. *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne* par Ibn Adhári (de Maroc) etc. I. (Leyde, 1848—51) *Introduction* p. 19.

*) Csak mellékesen említem, hogy a fönt a 74. lapon idézett munka egy tudósítása szerint az indusoknál is szokás volt, híres embereikről arcképet festetni. *Merveilles de l'Inde* 98. lap.

***) Lásd Nöldeke: *Geschichte der Perser zur Zeit der Sasaniden* bevezetését. Justí: *Geschichte des alten Persiens*. (Berlin, 1879.) 216. l.

annak lehetősége, hogy az efajta elbeszélések Arábiába ugyanazon csatornákon szivárogtak, a melyeken az a nagyszámmal előforduló perzsa vendégszó, melyekről föntebb megemlékezünk, hatolt be az arabok nyelvébe.

Midőn az imént azon kedvezőtlen viszonyról szólottunk, melyben az iszlám vallásos iránya a történelmi elbeszélések műveléséhez helyezkedett, megemlítettük azt is, hogy e hangulat igazolására rendszerint a Korán e szavaira hivatkoznak: «Vannak emberek, kik hiú beszédet vásárolnak, hogy az Alláh útjáról eltévedjenek tudomány nélkül». E szavakhoz némely hagyományos magyarázók a következő adatot fűzik: «Ez a vers valami Al-Nadhr b. Al-Hárith ellen van intézve. Ez a perzsák könyveit megvette (más versió szerint: Hirában járt és ott a perzsa történeteket eltanulta) és a kurejsita araboknak (kikhez Muhammed első beszédeit intézte) elbeszélte tartalmukat. «Muhammed az 'Ád és Thamúd népek pusztulásáról regél nektek; ime én szebb meséket tudok nektek elmondani Rusztemről és Iszfendiár-ról és a perzsa királyokról».*) Ez a Nadr fia volt Hárith b. Kalda, iszlám előtti arab orvosnak, ki sokat járt Perzsiában és a perzsa udvaron is megfordult; sőt Ibn Abi Uszejbi'a, az orvosok életrajzait tárgyaló munkájában, tőle egy könyvet is említ, melyben azon beszélgetéseket örökítette volna meg, melyek közötté és Anusarván perzsa király között az orvostudományról folytak.**) Nadrnak már ezen a réven is módjában volt a perzsák történeteivel megismerkedni és belőlük egyet-mást mekkai körével közölni.

Ha ez adatra nem is óhajtunk fölötte nagy súlyt helyezni, mindenesetre figyelmet érdemel egy későbbi időre vonatkozó tudósítás, mely szerint Abú Zubejd Harmala b. Mundir, arab keresztyén, Othmán khalifa kortársa, «sokat fordult meg a perzsa királyok udvarán és nagyon járatos volt a Szijar-okban».†) Szijar (egyész szám: szíra) alatt értik a perzsáknál nagy mértékben elterjedt király-történeteket.††)

E szórványos adatok mindenesetre azt mutatják, hogy

*) *Ibn Hisám, Muhammed élete* ed. Wüstenfeld, I. p. 191 *Al-Bejdávi, Commentarius in Coranum* ed. Fleischer I. p. 112.

***) *Ibn Abi Uszejbi'a* ed. Müller I. p. 113.

†) *Kitáb al-agáni* XI. köt. 24. lap.

††) Lásd: *Muhammedanische Studien*. I. köt. 172. l. 2. jegyzet.

a perzsa monda és történet már Muhammed idejében és az azt közvetlenül követő időben útát talált az arab közönséghez és hogy a II. muhammedán században már kellőképen elő volt készítve a talaj arra, hogy a perzsa nép gazdag nemzeti irodalma hatást gyakoroljon a Perzsiában megtelepedő hódító arabokra, kiknek egész történelmi érdeklődésök ez ideig nem jutott volt el magasabb fokra, mint odáig, hogy törzsük bölcsői és javasai az egyéb törzscsoportokkal vívott vérboszú-háborúinak apró csete-patáiról adtak számot. Midőn a magasabb kulturélet közelébe jutottak, műveltebbjeikre nem maradhatott hatás nélkül az az előkelő szerep, mely a szellemi életüket egyébként is teljesen átmódosító perzsa népnél a régiség emlékeinek jutott. A perzsa műveltséget velök közvetítő férfiak, kik a perzsa hitről az iszlámra térvén, valóságos megalapítói voltak annak, a mit arab műveltségnek nevezünk, a perzsa irodalom klasszikus termékei mellett a perzsa királykönyveket is lefordították az általok csakhamar elsajátított arab nyelvre. Az iszlámnak ugyan az a perzsa neophytája, ki a *Kalila va-Dimma* című híres mesekönyvet tette át pehleviből arab nyelvre, melynek közvetítésével aztán a művelt világ közkincsévé válhatott, ugyanez az Abdalláh ibn al-Mukaffá' a nagy «királykönyv»-et is arab fordításban tette hozzáférhetővé a pehlevi nyelvet nem értő hódítóknak.

Az ily munkákkal megismerkedvén, ébredt bennök legelőször az ösztön, hogy saját történelmi hagyományukat is összegyűjtsék, saját történeteiket is megírják. Ily értelemben tehát bátran mondhatjuk, hogy az arab történetírás a perzsa irodalomnak gyermeke, vagy legalább is neveltje; nem nemzeti termék, hanem idegen hatások eredménye.

S nem kevésbé nevezetes az a tény, hogy az arab nemzet régiségeiből fenmaradt sovány adatok összegyűjtésében mily előkelő részök van a perzsa vérből származó tudósoknak, nem ritkán ép olyanoknak, kik a perzsa műveltségnek az elnyomatás idejében az arabok ellenében is szószólói voltak. Nem okozna nehézséget kimutatni, hogy a pogány arab-ság idejéből az Agáni-könyvben megőrzött történeti hagyomány túlnyomó része arabosított perzsáktól ered. Ezek véreben inkább volt meg a régiség után járásnak ösztöne, a történelmi ismeretek gyűjtésének hajlama, mint a tősgyökeres arabban, kinek csak hős lovagjai gőgös és nagyot szóló versei

okoztak gyönyörűséget. Alig tehetünk egy lépést a dsáhilijsa korszak történeteiben, a nélkül, hogy azon adatokra és tudósításokra ne akadnánk, a melyeket Abú' Ubejdának köszönünk, ki nem csak hogy perzsa származású volt, hanem irodalmi munkásságában a perzsa faj előbbrevalóságának az arab faj fölött legbuzgóbb szószólói és harczosai közé tartozott. Ha munkáiból egyebeket is bírnánk, mint azon idézeteket, a melyek későbbi feldolgozók könyveibe átmentek, ha nevezetesen az iszlám előtti arabságról szóló néhány monographiája, példának okául az arab lovagok harczeitől*) szóló munkája, vagy *A korona könyve* (Kitáb al-táds) és még egyéb monographiái reánk maradtak volna, mindenesetre összefüggőbb képet alkothatnánk a történelem e hiányos fejezetéről, mint a milyenre forráskészletünk jelen állása mellett képesek vagyunk. S ez az Abú Ubejda nem az egyedüli perzsa származású ember, ki az arabok régiségeinek összegyűjtése körül szerzett érdemeket. Csak a legkiválóbbak egyike; mellette a perzsa eredetű munkások nagy sorozatát említhetnők fel, annak kimutatására, hogy az arab historiographia legrégebb alapvetőinek túlnyomó zöme e körből került ki.

Nélkülök az arab történetírás nem teheti meg azt az első lépést, mely irodalmi kifejlődését megelőzi.

S midőn a régi hagyományok gyűjtésének stádiumából irodalmi magaslatra emelkedik, ismét csak perzsa nevekkal találkozunk a leghíresebb írók során. Említsük csak, hogy Muhammed b. Iszhák (megh. 768—70 körül), ki a *magázi* (I. fönt 85. l.) darabos adataiból a próféta életrajzát legelőször alkotta össze egy most is nagy tekintélynek örvendő könyvvé, melyet Weil Gusztáv német fordításában is használhatunk,**) perzsa származású ember volt; atyja az Abú Bakr alatt a perzsákkal vívott harcokból Arábiába került hadi foglyok közé tartozott, épen úgy mint egy másik nagy arab történetírónak Ibn al Kelbinek, nagyatyja.***) Ugyanaz áll a X. század

*) *Makátíl furszán al'arab*, idézi Al-Masz'údi, a *Kitáb al tanbihban* ed. de Goeje (Leiden, 1894) 102. lapon.

***) *Das Leben Muhammeds nach Ibn Ishak*, bearbeitet von G. Weil (Stuttgart. 1864).

***) V. ö. a munka arab kiadását ed. *Wüstenfeld*, II. köt. II. lap. jegyzetében.

nagy történetíróira nézve. Hamza Iszfaháni, ki latin nyelvre is lefordított Annaleseit 960 körül írta, és e munkában*) összegyűjtött adatainak nagy részét eredeti perzsa forrásokból merített, ugyanezen nemzethez tartozott, épen úgy mint az e tanulmány első fejezetében jellemezett híres Al-Tabari is, ki mint már neve is mutatja, tabarisztáni ember volt. Az arab történetírás atyja nemkülönben arab származású ifjabb kortársa (megh. 957-ben) Masz'údi, ki gyakran hivatkozik perzsa forrásaira, a perzsa történelmi műveltség hatása alatt állott.

Perzsa hatást kell feltételeznünk, — hogy e fejlettebb korból ismét a kezdetekre térjünk vissza — a történeti ismeretekét terjesztő délarab tudósoknál is. Mu'avijáról, az első omajjád khalifáról tudjuk, hogy Délarábiából egy 'Abid b. Sarija nevű történetelbeszélőt hitt meg udvarához, ki a régi történetekről külön könyvet is írt, mely Masz'údi korában még nagy divatnak örvendett és sűrűen került ki a másolók műhelyeiből. De tudnunk kell, hogy a déli Arábia, a régi sábiaiak országa, erős perzsa befolyás alatt állott, melynek a művelődés irányára, mindenesetre pedig a tudományos viszonyok alakulására szükségképen előkelő hatása volt. A Délarábiában megfogalmazott historiographiai hajlandóságban minden esetre nagy részt tulajdoníthatunk e perzsa befolyásnak, mely itt korábban fakasztotta a história-írás első kezdeteit, mint Arábia egyéb területein.

A Délarábiában megtelepedett perzsa elem nagy része bele is olvadt az arab nemzetbe; utódaikat sok ideig idegen származásuk szerint meg is különböztették a tősgyökeres araboktól. *Abná* (gyermek, azaz a perzsák gyermekei), e néven szokták az arab genealogusok a déli arabság e rétegét jelölni. E perzsa-arab elemből Délarábiában számos arab tudós került ki, kiknek irodalmi munkássága az arab kulturát gyarapította. Közülök példának okáért egyet emelhetek ki Vahb b. Munabbih — e melléknévvel al-Abnávi (azaz az Abná-származású) — megh. 728—30 körül, kilenczven éves korában, — ki a régi történetekre vonatkozó hagyomány gyűjtésében és feldolgozásában nagyon előkelő helyet foglalt el.***)

*) *Hamzae Iszpanensis Annalium*, libri X. ed. I. M. E. Gottwaldt, 2 kötet. (Pétervár, Lipcse, 1844—48.)

***) Ezt a Vahb-ot a későbbi kor valóságos esodatudós színében

Ugyancsak a perzsa műveltség befolyásának tudandó be a tulajdonképeni történetírás szépirodalmi hajtása, a történelmi regény, mely az arab irodalomban régi idők óta szorgalmas művelésben részesült.

Már mindjárt a történetírás kezdetén a magázi-irodalom vetette meg alapját a történelmi tények mondaszerű kifejtésének. S ez alapon indulva mindinkább fölszaporodtak a régi idők történeteiről szóló mesék*), melyeknek felhasználása a történelmi kritika elé Al-Tabaritól a jelenkorig a legbonyolódottabb problémákat tüzi. Különösen a hódítások története képezte az ily mondaszerű feldolgozás tárgyát és nevezetes, hogy nemcsak az iszlám első hódításai, hanem még a Spanyolország elfoglalását kísérő harcok is a régi magázi-irodalom egy újabb hajtását teremtették meg.***) Még tovább megy a tulajdonképeni történelmi regény. Az arab vagy muhammedán történet egy-egy előkelő személyisége vagy kimagasló eseménye körül a népies mondák gazdag koszorúja fűződik, mely idővel kisebb regényekké vagy bővebb keretelbeszélésekké növi ki magát. Az arab történet legkülönbözőbb korszakai,***) elkezdve az iszlám előtti pogány kortól le egészen az egyiptomi mameluk-korszakig, szolgáltatott hősöket az ily történelmi regényeknek. Már azon nagy szerep is, mely az elbeszélő munkákban a dívek és perik csudás közreműködésének és egyáltalán a csudás elemnek jut az események fejlődésében, a bonyodalmak előidézésében és megoldásában, arra mutat, hogy az arab irodalom ez ága perzsa befolyás alatt keletkezett. De reá mutat a regények egy jellemző formai mozzanata is: a versekkel átszótt prózai előadás. Az elbeszélés

tüntette föl. Azt regélték róla, hogy harmincz éven át nem feküdt le aludni; folyton tanult. Mondásai között a következőt említik: «Szívesebben látnám házamban a Sátánt, mint egy pamlagot; mert ez utóbbi alvásra csábíthatna». (Ali al-kári, *Sarh el-Sifá* ed. Stambul, 1299, I. köt. 167. l.)

*) Lásd erről, Kremer Alfréd: *Über die südarabische Sage*. (Lipcse, 1861) 51 és kk. lapjain.

***) Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen-âge* (3-ème édit. Leiden, 1881). I. köt. 21—40. lapjain.

***) *Revue de l'histoire des Religions* 1894. (XXIX. kötet) 216. lap.

rendszerint prózában indul; a mit a hősökkel vagy a regényben szereplő egyéb személyekkel beszélgetnek, azt versben adják elő. A beszélők gyakran versben elismélik azt, a mit megelőzőleg prózában mondtak el velök. Ez irodalmi modor az arab révén a román népek lovagregényeibe is belejutott. Számos ófrancia fabliaux, úgymint a granadai polgárháborúkról szóló spanyol történet, mely Schack kimutatása szerint egyébként is az arab befolyás számos jelét mutatja fel,*) versektől félbeszakított prózában vannak írva.***) Maga az arab irodalom kétségkívül a perzsák elbeszélő stílusától tanulta el e modort; ide pedig, úgy látszik, az ind irodalomból került, a hol a prózai elbeszélésekben legrégebben divott. Ez irodalomból a perzsák nagyon sokat fordítottak a magok páhlevi nyelvére, mely, a mint már láthattuk, egyéb téren is, legelső közvetítője volt az ind irodalomnak az európaiba való átszivárgásának.

Így tehát megfeleltünk volna arra a kérdésre: hogy az arab történetírás a keleti műveltségtörténet mily mozzanataiból fakadt.

Egy eddigelé teljesen figyelmen kívül maradt jelenségét láttuk a perzsa műveltség döntő befolyásának az úgynevezett arab műveltségre.

Mielőtt e jelenség további következményeire, melyek záró fejezetünk tartalmát képezik, áttérnénk, még egy megjegyzés számára kell az olvasó figyelmét igénybe vennem.

Azon mód, melyen a perzsa irodalom előzményei az arab történetírás fejlődésében nyilvánulnak, lényegileg különbözik azon osztályrésztől, mely a perzsa műveltségnek annak kifejtésében jut, a mit arab *tudományos* műveltségnek nevezünk. Más szóval a perzsaság hatása az arab történelmi irodalomra nem oly módon, nem oly mértékben, nem oly irányban nyilvánul, mint a philosophia és a vele összefüggő tudományok arab nyelvű megszólalásában.

Mig emezekben a perzsa irodalom csak csatorna, melyből a görög ősforrás élő vize az arab irodalom medrébe nyomul át, addig a történetírás terén a perzsa műveltség a közvet-

*) *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien.* (Berlin, 1865) II. köt. 139. lap.

***) Schack, *Mosaik* (Stuttgart, 1891). 273. lap.

len forrás, mely minden közvetítés nélkül termékenyíti az arab-ság talaját.

Különböző irodalomtörténeti processust látunk az egyik meg a másik oldalon.

A philosophiai és az exact tudományokhoz tartozó irodalmat a perzsák, illetőleg perzsa hatás alatt a syrusok, a görögből fordítják,*) a perzsa, illetőleg syr fordítást meg arabra teszik át; a történelem terén nem idegen, máshonnan kölcsönzött kincset adnak át őrizés végett az arab irodalomnak, hanem a magok nemzeti gondolatát tanultatják el az arabokkal. Nem is fordítások létesülésében nyilvánul a perzsa hatás az arab történelemre, hanem egy eszme átkölcsönzésében, a történelmi érzék és érdek kifejtésében és kifejezésében, egy oly nyelven, melyen e hatás nyilvánulása előtt a multak emléke soha meg nem szólalt.

Míg a philosophia és exact tudományok terén a legrégebb arab irodalom csupa görög eredetiek fordítása, addig a történelem terén soha ily fordítást meg nem kíséreltek. Van arab Plátó, Aristoteles, Themistuis, Alexander Aphrodisias, Euclides, Dioscorides, Galenus, Ptolemæus, de nincsen arab Herodotos, Thukydes, Polybius stb.

Ez utóbbi jelenségre nézve fölötte jellemző különben a következő, bár nem az arab fordítási mozgalom kezdeteire, hanem jóval későbbi időre vonatkozó adat, melyet az orvostudományi irodalom arab történetírója, Ibn Dsoldsol, Dioscorides arab magyarázójának életrajza alkalmából közöl.

Történt, hogy 950 körül II. Romanus byzancezi császár Abderrahmán kordovai khalifának kedveskedni akarván, egyéb ajándékok mellett két könyvet is küldött neki; egy görögöt, Dioscorides *Materia medicá*-ját, és egy latint, Orosius (ez rejlik az arab írás Herosis-a mögött) könyvét, «mely a korszakok híreit és a régi királyok történeteit foglalja magában». Mint-hogy a Dioscorides addig használt arab fordítása, melyet Stephanus Basilius fia Bagdadban egy évszázaddal ezelőtt készített, fölötte hiányos volt — a növénynevek nem voltak mind arabra lefordítva, Stephanus gyakran meghagyta a görög szót, ha hamarjában nem tudta arab megfelelőjét adni — a khalifa ez alkalommal teljesebb fordítást óhajtott eszközöl-

*) Lásd: *Renan, mint orientalista*, 36—39. lapokon.

tetni. De egész Kordovában abban az időben nem találkozott görögül tudó keresztyén ember, és csak úgy tudtak a munkához fogni, hogy a khalifa a byzancezi császártól kért egy görögül tudó szakembert, ki a Dioscorides teljes arab fordításában közreműködjék. Küldött is a császár egy Nicolas nevű barátot. Forrásunk már most körülményesen szól e fordítás létesítéséről és mindazokról, kik iránta érdeklődtek és benne közeműködtek. Hogy az Orosius fordításához is hozzáláttak volna, egy szóval sem említi, bár kiemeli, hogy latinul tudó ember nagy számmal volt Kordovában.*) Az irodalomtörténet nem ismer arab Orosiust. A byzancezi császár ajándék kéziratát a khalifa nem fordíttatta arab nyelvre.

VI.

Az arab történetírás első korszaka, melyet egyuttal ez irodalom fénykorának nevezhetünk, és melynek tetőpontját e két név jelzi: Al-Tabarî (I. fönt.) és Al-Ja'kúbî (800 körül) még homlokán viseli tagadhatatlan bélyegét azon hatásoknak, melyeknek e történetírás eredetét köszöni. Láttuk, hogy a perzsa történetírás középpontját az uralkodók története képezte, mindig azon főczzállal, hogy az életrajzi monographiákból a legitimitás és a *bághi* jellem domborodjék ki. Ez értelemben a szaszanida korszak történetírói működését a célzatoság jellemzi.

E tekintetben teljesen nyomdokaiba léptek azon perzsa műveltséggel telített arab történetírók, kik az irodalom e terén is a szaszanida kor műveltségének voltak örökösei. Alig lehetne a tények irányzatos előadására nézve valamely nép irodalmából erősebb példát felmutatni, mint a minőt az arab irodalom nyújt azon korszakból, a midőn az abbászida dynastia igazította az állam ügyeit.

Mint hogy a történetírásnak semmi előzménye nem volt az iszlám első századából, abból az időből, midőn az omajjádá dynastia foglalta el a muhammedán birodalom trónját, ez

*) *Ibn Abi Uszejbi'a*, ed. A. Müller II. 47. lap. v. ö. *Wenrich* i. h. 217. lap.

irodalom már első kezdeteiben az abbászidák politikai kívánságainak szellemében indult meg.

E dynastia jogosultságának két sarktétele volt az omajjádákkal szemben.

Először: az abbászidák vallásos tekintetben avatott természetűe, az uralkodók bághi-féle jellege; ezzel kapcsolatban az a tanítás, hogy az őket megelőző uralkodók istentelenségök, zsarnokságuk, a birodalom szent érdekeinek elárulása miatt érdemtelenek voltak az uralkodásra, hogy nem is voltak a vallásos közügy vezetői, hanem világi, vallástalan, gonosz fejedelmek.

Másodszor: az abbászidák legitimitása. Ők, mint a próféta vérbeli öröksei, örökölték azt az isteni szikrát, mely szent ősoktól a prófétára szállt, és mely ebben a családban nemzedékről nemzedékre öröklődik. Az omajjádák, mint a prófétai család távoli oldalrokonai, e képességgel nem bírtak; uralkodásuk a legitimitás szempontjából bitorlás, jogfosztás volt. A czím, melylyel őket rendszerint illetik, a következő: al-dsabá-bira, a zsarnokok, bitorlók,*) kik jogtalanul ragadták magokhoz a próféta örökségét és bűneik következtében veszítették el azt.

Mindkét tételre nézve az abbászidák hívei, és az amazokat is ellenző síták**) teljesen egy értelműek voltak. Csak abban különböznek, hogy mindegyikök a próféta családjának más-más ágát (az egyik az Abbász-ét, a másik a Fátimá-ét) ruházta fel a törvényes trónöröklés, a legitimitás jogczímével. Olyanok körülbelül, mint az Orleans-ok és Bourbon-ok, szemben a közös ellenséggel, a Bonaparte családdal.

Az általok közösen elítélt és gyűlölt omajjádák bukása után támadt történetírásnak e két tétel érvényre emelése adja meg jellegét. Közös jellemvonását az iszlám első százada történetének irányzatos előadása, nem ritkán meghamisítása képezi. A régiség tényeit, az iszlám történetének legelső gyökereitől kezdve, oly szempontból adják elő, hogy az omajjádák megbuktatása és az ezután támadt politikai viszonyok szük-

*) Ibn Rosteh, ed. de Goeje, 71. lap. 2. sor, 73. lap 16. sor.

**) Al-Ja'kubi siita szempontból dolgozta föl a történetet: *Ibn Wádhuh qui dicitur al-Ja'kubi Historiae*, ed. M. Th. Houtsma. 2 kötet. (Leiden, 1883.)

ségessége és jogosultsága, az előzmények jogtalansága és törvénytelenége az előadásból, a tények és viszonyok színezéséből mennél élesebben domborodjék ki. S jellemző tény, hogy e czélzatosság érvényesítését hol kezdik e történetírók. Nem várják be a tulajdonképeni pártharczok bekövetkezésének idejét, hogy keleti módra a majdan győzedelmeskedőnek pártját fogják legelőlről kezdve, és a *victrix causa*-nak tömjénezenek, a bukott ügyre pedig az igazságtalanság bélyegét süssék s elhomályosítsák vagy legalább is kisebbsítsék azon nagyszabású jellemeket és tehetségeket, melyek a keleti történet egy nagy tényekben gazdag évszázadának dicsőségét alkották.

A történeti előadás sokkal korábbi pontján rakják le alapjait azon irányzatos szemléletnek, mely a későbbi kor eseményeinek előadását át fogja hatni. Az omajjádák és abbászidák versengését mythos-szerű elbeszélésekben praeformálják,*) melyek a későbbi fejleményeknek mintegy kulcsául szolgálnak, és az omajjádák elleni ellenszenvet a legkorábbi időkbe terelik. Muhammed életrajzának előadását is telitik ily elemekkel; belészövik az abbászida pártirányzatot, és a mely pontján csak alkalmat találnak rá, arra használják, hogy az ommajádák őseit gyűlöletes színben tüntessék föl. Midőn a legderekasabb omajjádá khalifának, Abdalmaliknak, nagyatyja, Hakam, születik, az újszülött csecsemőt a prófétának bemutatják: «Hordd el magad átkozott, átkozottnak fia», e nem épen nyájas megszólítással utasítatják vissza a prófétával a hódoló omajjádákat. S a kit már születésekor a legszentebb szájjal «átkozott»-nak bélyegeztetnek meg, a majdani khalifa, Abdalmalik, atyja. Így már az iszlám történetének kezdő pontján minden alkalom adtán, az omajjád uralkodók eleit, férfiakat és nőket, mint a képzelhető legmegvetendőbb embereket mutatják be, hogy a közönséget a történelmi szemléletök elsajátítására kellő módon előkészítsék. A *dynastia* egyik ősanja, Al-Zarká-ról, azt beszélik, hogy Mekkában hírhedt nyilvános nőszemély volt,**) az első khalifának,

*) F. Wüstenfeld, *Über Häschim und Abd-el-Muttalib und über den Ursprung des Familienhasses zwischen den Abbasiden und Omajjaden.* (*Zeitschr. der deutschen morgenländ. Gesellschaft.* VII. köt. 1853. 28—36. lapjain.)

***) *Elfachri, Geschichte der islamischen Reiche*, ed. Ahlwardt, 144. lap.

Mu'ávijának, anyja, Hind, egy vérengző zszarnok asszony, ki Muhammed első híveivel a legkegyetlenebb módon bánik, és kinek embertelen tetteit az Ohod melletti ütközet történetébe szövik. Az omajjáda származású Othmán khalifát egy tehetetlen, gyáva aggastyánnak rajzolják, ki már fiatal korában azzal bizonyította szellemi gyengeségét, hogy a harczeret lehetőleg kerülte és nem igen kívánczozott oda, a hol minden igazi arab ember legjobban érzi magát, a csata hevébe. Hát még Ali családjának kiszorítása után az azon családból származó örökös khalifák! Jezid, kinek nevét e hivatalos történetírás nyomán az igazhitűek még ma is csak rettegéssel és undorral veszik szájokra, mert az ő rövid uralkodása alatt esett meg a kerbetai vérengzés, s a későbbi khalifák híres hadvezérei és helytartói, kik nagy államférfíui tehetségekkel azt az óriási birodalmat alapították meg, melynek gyors szétmállása abbászida utódaik gyenge politikájának volt a műve! A mekkai lázadók megfenyítését a szent város ellen intézett merénylet képében adják elő, az állam ellen fellázadó nyugtalan elemek — az igaz nem épen kímélettel járó — megfékezését nem a politikai viszonyok szempontjából beszélik el, hanem úgy rajzolják, mint a vallás védőinek kiirtását, a bitorló zszarnokok által.

Különösen egy szempont az, melynek előtérbe tolása mutatkozik az abbászida történetírás kiemelkedő céljául. Azzal a hittel kívánják a közönséget eltölteni, hogy az omajjáda dynastia semmi vallásos alappal nem birt, sőt egyenesen az arab pogányság folytatásául tekintendő; ellenben az abbászidák az iszlám dűledező oszlopai megtámasztóiul jelennek meg a szintéren. Valamint a főntemlitett Hakamról azt beszélik, hogy Muhammedet sárral dobálta és a Mekkába diadallal bevonuló próféta háta mögött, minden mozdulatát kigúnyolta és arczkifejezéseinek gúnyos utánzása által nevetés tárgyává kívánta tenni, úgy a tőle származó khalifák történetét is olyképen mutatják be, mintha uralkodásuk alatt a győző iszlám ügye inkább üldözés, semmint pártolás tárgyát képezte volna; megjegyzendő, hogy azon khalifákról van szó, kiknek az iszlám legfényesebb mecseteit köszönte, a csak nem rég tűzvész által elpusztult omajjáda mecsetet Damaskusban és a Sziklakupoláját Jeruzsálemben. Ha a hasonló keresztyén, görög és syr krónikákhoz fordulunk, e khalifák uralkodása idejéből valóságos vallásos fanatizmus tényeiről értesülünk.

Csak nem rég olvashattuk egy Rubens Duval által napfényre hozott syr történeti munkában, mily fanatismussal járt el Abdalmalik uralkodása alatt, a khalifa testvére, Mesopotámia helytartója, az iszlámra áttérni vonakodó keresztyének ellen. A legkegyetlenebb rendszabályokat érvényesítette ellenök; az örmények fölött a templomot, melybe gyülekeztek, felgyújtották, úgy hogy mindnyájan a tűzbe veszttek.*) Hasonló értesülésben részesülünk Theophanes és még egyéb keresztyén krónikások munkáiból, melyek itt-ott jellemző vonásokat közölnek az omajjád uralkodókról. Bajosan egyeztetethetjük össze a belőlök tanult tényeket azon jellemrajzzal, melylyel az abbászida arab történetírás az omajjádák vallásos közönyösségét mintegy történelmi axiomát hiteti el olvasóival.

S így hálával tartozunk azon szerencsés véletlennek, hogy az arab adatok ellenőrzésére a byzanci és syr történetírók némi segítséggel szolgálnak. De segítségünkre szolgál e téren magának az arab irodalomnak egy másik ága is. A mi tudniillik a tulajdonképeni történelmi irodalomból kiszorult, helyet talált az irodalom egy másik csoportjában: a philologiai és irodalomtörténeti munkákban. Fenmaradtak azon kor költőinek divánjai, melyekben az omajjáda idő énekesei, Al-Farazdak, Dserir, Al-Achtal és mások, az uralkodók tényeit dicsőítik. E költemények, a tőlök elválaszthatatlan túlzások levonása után is, oly színben mutatják elő az uralkodók vallásos és uralkodói jellemét, mely semmiképen nem akar összeilleni azon jellemzésekkel, melyeket a két századdal később író historicusok műveiből következtetnénk le.

S a philologusok, kik e költeményeket magyarázták, s az irodalomtörténeti írók, kik azon helyzetekről szólnak, melyek között amazok keletkeztek, oly közvetlen vonásokat tartottak fenn a hamisítatlan hagyományból az uralkodók életéről, hogy az európai történetíró ily ellenőrző adatokkal kedvezően egészítheti ki azon hiányokat, melyek a historiai források egyoldalú és irányzatos adatai mellett kritikai szemlélete számára fenmaradnak.

Hogy e források nem estek áldozatul az abbászida korszak hivatalos czéljainak, jó szerencséje az események és viszonyok objectív ismeretére törekvő tudománynak. Hivatalos

*) *Journal asiatique* 1893.

résről mindent elkövettek arra, hogy az emberek emlékezetéből elpusztuljanak az oly hagyományos elbeszélések, a melyek nyomán az omajjáda dynastia egyes tagjai esetleg kedvező világításban jelenhettek volna meg az utókor tudata előtt. Így például hiteles forrásból tudjuk, hogy Al-Ma'mún khalifa, Hárún al-rasid fia, nyilvános kikiáltót küldött ki azon feladattal, hogy Bagdad útezain a nép között hirdesse a fejedelem azon akaratát, hogy Mu'avijáról senki se merjen dicsérendő dolgot beszélni; az ez akaratnak ellenszegülőket fejedelmi ótalma megvonásával fenyegette. Még az énekesektől is rossz néven veszik, ha az előző kor khalifáit dicsőítő költeményeket dalolnak; előfordult, hogy ily énekeket Hárún al-rasid khalifa haragjának elkerülése végett, változtatott szöveggel kellett énekelni; különben az énekes még bajba is keveredhetett volna.*) Másrészt a khalifák edictumaikban a nép számára az omajjádák bűnlajstromát sorolták fel.**)

VII.

Ily szellem környezte az arab történetírás bölcsőjét, a pártszempontoktól sugalt irányzatosság szelleme. De azért mégis igazságtalanok volnánk, ha azt állítanók, hogy már most az ily célzattal dolgozó történetírás mindenestül megbízhatatlan és csak a legnagyobb óvatossággal használható kútforrásul saját kutatásainkban.

E feltevés nem felelne meg a tényeknek. Nem találná el igaz jellemét ez irodalomnak, ki azt állítaná, hogy sohasem *al narrandum*, hanem mindig csak *ad probandum* törekszik e történetírás. A mily részreelhajlók is az abbászida kor arab történetírói oly pontokon, a melyek az uralkodók és dynastiák méltóságát érintik, ép oly lelkiismeretesek a részletes tények felsorolásában és előadásában.

Ez irodalom első korszakában még a legszélsőbb pontossággal hivatkoznak a kútforrásokra; e kútforrások leginkább élő emberek, kiknek a tárgyalt tényről való tudása a közvetítő közlők lánczolatán át egy vagy több szemtanúig nyúl vissza.

*) *Kitáb al-agáni* IV. 161. lap.

***) *Muhammed. Studien.* II. köt. 46—47. l.

A történeti közleménynek épen úgy megvan a hagyomány-lánczolata (isznád), mint a vallásos hagyománynak (hadíth).*) Így aztán megesik, hogy a mint azt például még Al-Tabarínál láthatjuk, egy s ugyanazon eseményt a szerint a mint róla való tudás több szemtanúra nyúl vissza, több versioban közlik. Ezzel a mi kritikánknak oly anyagot juttattak keze ügyébe, mely az iszlám történetének positiv felépítésére minden tekintetben alkalmas.

S minthogy a személyes források névszerint vannak fel- említve, még arra is kiterjeszthetjük figyelmünket, hogy ha egymással ellenmondó tudósítások forognak fenn, az egyes közlöket nem pártszempontok tették-e elfogulttá a tények fel- fogásában és előadásában.

Azon beható vizsgálat, melynek az utolsó két-három évtizedben a khalifátus történeti forrásait alávetették, tény- leg azt bizonyította, hogy európai tudományunk, az épen fölsorolt kritikai szempontok alkalmazása útján, Ázsia története azon hetedfél évszázadának, mely Muhammed fellépése és a khalifátus pusztulása között lefolyt, tiszta és objectiv felfogá- sára tudott emelkedni.

Az utóbb említett esemény, a khalifátus pusztulása, nem- csak a muhammedán államiság történetében, hanem a törté- netírásban is nevezetes fordulópontot jelöl.

Hulágu, mongol khán, 1258-ban véget vet az abbászida khalifaságnak. Ez intézmény egyiptomi folytatása csak halvány árnyéka az egy fél évezreddel ezelőtt a szaszanidák örökségébe lépett khalifaságnak. Az emberek lassan-lassan hozzászoktak a szultánok uralkodásához és nem igen kutatták theocratikus jogosultságát. A történetírásban most már csak régiség számba megy azon százados pártharcz, mely az omajjádák bukását vonta maga után. Actualis érdekekkel, mely a történetírás irányát igazíthatta volna, egyáltalán nem birt már. Inkább a tudákos- ságot izgatta, semmint a személyes részrehajlást.**)

A történetírás czélzatosságára már most nem szolgál

*) Lásd: *Az iszlám*, 110 és kk. lapokon.

***) *Al-Makrizi* a XIV. században foglalja össze e kérdés adatait: *Die Kämpfe und Streitigkeiten zwischen den Banu Umayya und Banu Haschim*; eine Abhandlung von . . . Makrizi, ed. Gerh. Vos. (Leiden, 1888).

alkalmúl egy tényleg uralkodó dynastia, melynek érdekeit szolgálná a történetíró.

Midőn a mongol erőszak az abbaszidákat elűzi a próféta trónjáról, egy buzgó siita-párti író akad még, ki az iszlám ügyeinek szerencsétlen fordulatát épen csak az abbaszidáknak rója fel bűnül, és ép úgy bánik el a bukott dynastiával, mint ennek történetírói eddigelé az omajjádákkal bántak volt el. Az *Al-Fakhrí* című történelmi munka, melyet Ibn al-Tiktiká 1302 körül írt, a legutolsó irányzatos munka ez irodalomban. Az abbaszidák szerencsétlenségét azon jogfosztásból magyarázza, melyet az Ali és Fátima családján elkövettek. *) Hulagu az ő felfogása szerint az Isten ostroma, valamint Nabukodonozor volt a Jesájás és Jeremiás szemében.

Az ezután következő történelmi compilációk már teljesen figyelmen kívül hagyják e szempontokat. Pusztán tényeket jegyeznek fel, a melyeket az elődjök körülményes előadásából kivonnak. Nem törődnek az isznádokkal, nem az egy tényre vonatkozó ellenmondó versiókkal. Könnyű nekik ezeket kiegyeztetni egy közös formulát találni, mely az ellenmondásokat kiegyenlíti. A legjobb esetben nem is adják magokat ily kiegyeztetésre; hanem a különféle tudósítások közül tetszés szerint egyet kiválasztanak és azt illesztik bele rendszerökbe. E compiláló tevékenységet már Ibn al-Athír (megh. 1232-ben) kezdte meg krónikájával, **) melyben a történetet Al-Tabarí, és a hol ennek műve megszakad, egyéb források alapján egészen a saját koráig viszi le. Csak a legújabb időben nyertünk egy fiatal német orientálistától, Brockelmann Károlytól, egy alapos tanulmányt, mely e compilációnak a forrásaihoz való viszonyát felderíti. ***)

*) Elfachri: *Geschichte der islamischen Reiche vom Anfang bis zum Ende des Chalifates*. Arabisch herausgegeben von W. Ahlwardt. (Gotha, 1860); újabb kiadás H. Derenbourg-tól: *Histoire du Khalifat et du vizirat depuis leurs origines jusqu' à la chute du Khalifat Abbaside de Bagdídih avec des prologomènes sur les principes du gouvernement par Ibn'-at-Tiktaka*. (Páris, 1895.)

**) *Chronicon quod Perfectissimum (el-Kamil) inscribitur*. Edidit C. J. Tornberg, 14 köt. Leiden, 1851—1876. Vannak keleti kiadásai is.

***) *Das Verhältniss von Ibn al-Athir's Kamil fi-l-ta'rih zu Tabaris etc.* Strassburg, 1890. (doctori dissertatio).

Az Ibn al Arthir compilációjánál még kevesebb önállóságot mutat azon nagy történelmi munka, melylyel Európában legkorábban ismerkedtünk meg és mely a XVIII. században, midőn nyugoti tudományunk legelőször kezdett ügyet vetni a keleti történetekre, ezek számára kizárólagos kútforrásul szolgált. Értem az épen egy századdal Ibn al-Athir után író, hamáti szultán Abú-l-fida Iszmáil (megh. 1331) nagy történelmi munkáját, melyet a múlt század vége felé a klassika és a keleti philológiában egyaránt nagy Reiske adott ki arabúl és latinúl.*) A keleti történetírásra nézve már az is nagy haladásnak volt nevezhető, hogy századunk közepe felé a forrásainak használatában mindenesetre pontosabb Ibn al-Athirrel ismerkedtünk meg.

Könnyen érthető mindezekből, mily haladását jelzi keleti történetismeretünknek, hogy most, mióta Al-Tabari nagy munkája eredetiben vált hozzáférhetővé egész terjedelmében, a tőle földolgozott közvetlen forrásokhoz fordulhatunk, míg azelőtt leginkább Abu-l-fidá és Ibn al-Athir voltak a khalifátus történetében a legelőkelőbb útmutatók.

Csak azóta, hogy a Tabari munkáját használhatjuk, szólhatunk tulajdonképen a forrásokon alapuló keleti történelemről.

Még csak azon feladat van hátra, hogy a keleti történet e megbecsülhetetlen tárházát a nem-orientalista történetírók is megbízható fordításban használhassák.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

*) *Abulfedae Annales Muslimici* arab. et lrt. opera et studii Jo. Jac. Reiske, 5 köt. (Kopenhága, 1789—94); hozzá: *Abulfedae Historia anteislamica*, arab. et lat. ed. H. O. Fleischer, (Lips. 1831).

CLAIRE DE SAULNIS.

Beszély.

I.

Hát még mindig hisz ön, kedves barátom, az emberek egyetemes boldogságában, s még mindig ismételteti azon üres beszédeit, melyeket hallottam öntől, mikor együtt e tárgyról vitatkoztunk? Akkor ön azt állította, hogy minden ember önmaga kovácsa a saját szerencséjének, s csak az boldogtalan, ki valamely hibájának kiengeszteléseül kiérdemelte, hogy azzá legyen, — mintha ez a tökéletes igazságszolgáltatás, mely talán a más világon sem igen fog megvalósulhatni, már ezen a mi planétánkon szabadon és teljesen elkezdődhetnék érvényesülni! — Ön oly jogosan követelhetné azt, hogy már most mindjárt, itt élvezhesse az angyalok karának énekét és zenéjét, a seraphok társaságát, s mindazon gyönyöröket, melyek a túlvilági lét idejére vannak nekünk ígérve!

Különben a szó csak szó marad, s ha ön még mindig ragaszkodik nézetéhez, szíveskedjék meglátogatni engem abban a kis házban, hol én két szobát vettem ki bérbe, egyet könyveimnek, egyet meg, hogy legyen hol hálnom. Az egész ház csak három emeletkéből áll, körülbelül ugyanannyi a lakó is benne, s mégis csak nekem öt megtört szívről van e házban tudomásom — közējök nem értve magamat, — melyek mindegyikének előléte pedig, ha igazságosan tekintjük a dolgokat, vajmi csekély beszámítás alá eshetik

Legfőnt egy munkás-család lakik, — becsületes, dolgos emberek, kik megérdemlik, hogy az ég kegyét áraszsa rájuk, e földön pedig lehetőleg boldogúljanak . . . A múlt héten két gyermekök egyszerre valami ragályos betegségbe esett, s

én ablakomból láttam az első napokban, mint jön-megy az anya egyik ágyacskától a másikhoz, úgy szorgoskodva, mint egy madár, melynek két egymás mellett levő fészket kell gondoznia

Aztán az anya maga is megkapta a bajt, s kénytelen volt szintén ágyba feküdni. Ezalatt viszont az apa, ki tekintettel az orvos és a gyógyszerész számlájára, rendes munkáján fölül is akart valamicskét keresni, nagyon gyorsan talált szaladni a kezében levő teherrel, elesett, s lábát törte.

Ezek tehát, hogy az ön szája-íze szerint szóljak, ügyetlen emberek. kik magok keverték bajba magokat; ám legyen, de azért ez nem akadályozza meg azt, hogy az apróságok éhségtől ne sirjanak, a minék hallatára a szülőknek keserű könnyecseppek gördülnek alá szemökből, minthogy egyelőre nem tehetnek egyebet, — mert ön tudja, hogy az oly embereknél, kik úgy élnek napról napra, a munka szünetelése teljesen egyértelmű magával a nyomorral.

A lépcsőháznak az én emeletemre eső részén lakik egy özvegy, ki az Evangelium özvegyére emlékezteti az embert, egy szegény teremtés, kinek egyetlen gyermeke, fia, az elpusztulás útján halad egész biztosan.

Ugyanis mindkettejük jövője attól függ, le tud-e tenni sikeresen a fiatal ember bizonyos vizsgálatot. A szerencsétlen éjjelen túl is ott ül feladatához lánczolva, s keserves erőfeszítéssel töri a fejét, hogy valamiképen beléverje azon alapismereteket, melyeket a vizsgálati szabályzat okvetetlenül megkövetel. Pedig minden reggel, mikor fölkelve újra neki fog munkájának, azon veszi észre magát, hogy teljesen kárba veszett előtte való esti fáradsága, mindent elfelejtett, úgy oda minden, mintha nem is tanult volna. Valósággal olyan a feje, mint a rosta, minden átfut rajta, semmi sem marad meg emlékében.

Így aztán, mint gondolható, minden vizsgálat alkalmával elbukik, s mikor hazajön szobájába, kétségbeesetten üti-veri ártatlan fejét, s azt kiáltozza: igazok van, ha elbuktatnak egy olyan rettentő szamarat, a milyen ő! . . .

Hiszi ön, hogy a jámbor tényleg maga oka ennek a bajnak? . . .

Az első emeleten viszont egy fiatal leány lakik, húsz s egynéhány éves, a kinek sorsa talán az előbb említettékénél

is szánalmasabb. Gyakran találkozom vele egy szeszélyes, beteges, idős nő társaságában, kit sétáiban kísér, fél karjával őt támogatja, míg másik kezében egy féltuczat koczkás nagykendőt, egy napernyőt, két összehajtható széket, s egy csapat pines járszalagját tartja.

Csinos, árva és vagyontalan lévén, mint gondolható, azon fehér rabszolgák sorsa alatt görnyed, kiknek vásárlását nem tiltja oly törvény, minő a gyapjas hajú testvéreieét; azon rabszolgaság az ő osztályrésze, melytől egyaránt szenved ész és szív, egyaránt fáj a múlt emléke, s a jövő kilátása . . .

— Hétköznapi, elcsépeelt história, — mondja ön, — ezer meg ezer nőnek közös sorsa ez!

— Hát hiszen, én Istenem, a halál is ily hétköznapi, s mindenikünk közös sorsa. De azért, úgy-e, nem tartja ön kevésbé kemény végzetnek?

Ha egy férfit kizavar a véletlen azon helyzetből, melyet családjában s élete kezdetén élveznie volt alkalma, ez még hagyján. A férfinak úgyis sorsa a küzdelem, a mindennapi munka a megélhetésért.

De hogy ha egy fiatal leányt ér ilyféle végzet, művelt osztályhoz tartozó fiatal leányt érték, ennek azonnal oda lesz nyugalma, megszűnik továbbra is fölmentve lenni azon föladat alól, hogy az élet aprólékos anyagi gondjaival törődjek, pedig a nő sorsának mindig ez a legkellemesebb mozzanata, és kevés kivétellel minden reményét elveszti a jövőben, nem hiheti már, hogy a családi tűzhely örömeit megízlelheti majd, hogy egykor kis gyermekeinek dédelgetéseitől olvadozhat szíve.

Nos, higye el nekem, ez nincs rendjén, a természet ellen való dolog. Vajon azért metszünk le egy rózsát, hogy botot csináljunk szárából? Nem minden fából lehet mindent faragni, nem egyformán alkalmas minden mindenre. S ha a húsz éves lelkeknek is megtiltja a sors, hogy ábrándozzanak, boldog Isten, ugyan ki ábrándoznék hát akkor ebben a szép országban?

II.

Pedig Claire kisasszony bátor szívű, derék leányka, s ha tavaly télen, pályája kezdetén való élményei, az ön szavai szerint, bűneinek megbűnhődéseül szolgáltak, úgy azt hiszem,

ma már teljesen meg vannak bocsátva bűnei. Agg gyámja hirtelen húnýt el, hátrahagyott számadásai annyira furesán össze-vissza voltak kúszálva, hogy az árva részére nem maradt egyéb, mint egy kis ágy, egy szekrény, három szék, s egy évi lakbére annak a szobácskának, a Saint-Germain külváros egyik régi házának padlásán. Ime erre a valóságra kellett a leánynak fölébrednie, midőn először eszmélt, édes nyugalomban töltött napjai után.

Képzelteti, hogy nem volt fája tüzelni, míg körülötte fagyos éjszakák dühöngtek ; összes vagyunkája annyira vékony erszényben lapult meg, hogy minden fillért jól meg kellett fontolnia, vajon kiadja, ha nem oly ellenállhatatlanul szükségéről volt szó, mint például a legfőbb pont, a táplálék. Nem kell önnek sokat magyaráznom, hogy abban a januári időjárásban a szél ugyancsak kedvére süvölthetett ki- s be a kis szobácskába, melynek szegényességét, ha a szomszéd ház kényelmes szalonjának jólétével összehasonlította, nem tagadhatta, hogy sokkal könnyebb a padlásszobákba beférköznie, mint a nagyúri palotákba, hova csipős nyelvének épen csak hegyét nyújthatta be pillanatra.

Mindazonáltal, ismétlem, Claire kisasszony nem esett kétségbe, az ifjú lelkek bizakodó vérmességével tette túl magát ő is a jelen nyomorán, s mindezért kárpótolta a jövőbe vetett remény.

Kora reggeltől kezdve hajszolta a jó szerencsét, egyik helyszerző intézetből, s ügynökségből a másikba járt, vagy magánházaknál fordult meg, hol mindenütt csalódás fogadta, de a nélkül, hogy elvette volna kedvét a további próbáktól; s ha este aztán magányában végre egyedül volt, s szeméből kiszökött a könny, ez a kis csepp alig ért arca közepéig, máris fölszikkadt valamely jó gondolattól . . .

Néha az oly esteken, midőn a hó igen nehézkes és igen sűrű pelyhekben hullt, behavazott a fütetlen kandallónak aljába is, s ott maradt a hó. Ilyenkor nem jutott eszébe arra gondolni, mily szomorú egy jelkép, a mit maga előtt lát, csak letérdelt oda melléje, mint minden ifjú szív, az övé is derülten felélénkült ez érdekes látománytól, s összekulcsolt kezekkel nézte, mint szállingóznak a pelyhek egyenként, miközben halkan mormolá :

— Milyen szép ! Milyen tiszta !

S a fagyos kis fészek lassanként egészen kibélelődött a hópelyhektől.

Majd ha aztán beleúnt a fagyoskodásba, s bebújt ágyacskájába, nehéz szívvel oltva el a gyertyát, melynek fénye úgy betöltötte az ő magányát, fejét a kandalló felé fordította, hol az el nem olvadó hó vékony fehér sávként világlott; úgy aludt el, e mocsoktalan fényre szegezve szemeit.

Olykor az átellenben lévő palotából, az első emeletről zenekar hangjai hatottak föl hozzá. X. grófné szalonja volt ez, ki minden szerdán tánczestélyt adott. A szép téli éjtszakák élesen hangzó levegőjében a zene hangjai oly tisztán váltak ki, mint egy énekművésznő könnyed futamai. Az udvarban, a kapuk mellett, az urasági cselédek kiáltoztak, a lovak patkóikkal a kövezetet meg-megzörrentették, s midőn koronként egy-egy ablak kinyílt, hogy a füledt termekbe egy kis üde levegőt bocsásson be, hallani lehetett a nyugtalankodó anyák szavát, a mint a fiatal tánczosnőket arra intették, vonuljanak félre a légáram közeléből.

Claire a legtöbbször kissé mélabús jóindulattal hallgatta e zajt, épen úgy, a hogyan a havat szemlélte volt azelőtt. De egy-egy nap megesett, hogy azon mulatság lármája egész hangosan, s oly vidáman hangzott föl a kis sötét szobába, s ő azon este egyfolytában annyi régi keringőre ismert rá, melyek dallamánál ő is egykor annyit tánczolt előtte való télen, hogy minden lelki ereje mellett is keservesen összefacsarodott szíve. Ilyenkor aztán összekulcsolta arcán karjait, s azt az imádságot mondá el, melyet a kétségbeesésből környezett válságos percekben szokott.

— Én Istenem, tartsd meg nekem az én két kezemet, hogy legyen mivel dolgoznom, de vedd el szívemet, vedd el emlékeimet és ifjúságomat!

Komor órák voltak ezek, de legalább ritkán ismétlődtek; e fiatal léleekben annyi szívósság, rugalmasság rejtett, hogy egy semmiségtől, a környező külvilágnak csekélyke változásától, a napsugár kibukkanásától az ő lelke is földerült, visszatért erélye, mintha valahonnan nyílt és bizonyos ígéretet nyert volna, hirtelen jöendő boldogságára vonatkozólag.

Hogyha rendes járásai-kelései közben vagy egy rokonszenvező tekintettel találkozott, ha valamikor egy rendőr kezé-

nél fogva megállította őt, a mint a gyalogjáróról le akart lépni, s így szólt hozzá: «Tessék várni kissé, kérem, most nem lehet még átmenni!» ez mind bátorítólag hatott rá. Majdnem nedves szemekkel rebegett köszönetet a rendőrnek: annyira nagyra becsülte e pár rideg szót, melyekben minden banalitásuk mellett bizonyos védelmet látott nyilvánulni a maga személye iránt. És ha még hozzá a levegő tiszta volt, az ég derült, akkor, a mint fürge léptekkel lefelé haladt a Munceau-park vagy a Diadalív környékéről hazafelé, a Saint-Germain külvárosba, vére úgy megeléknkülve lüktetett ereiben, s úgy kipirultak tőle orczái, hogy egészen megifjodottnak, megerősödöttnak érezte magát, úgy elfogta az életkedv, úgy buzgott benne az életerő, hogy öntudatlan vidámság árasztotta el egész lényét, s ajkain mosolylyal lépdelt otthon fölfelé a lépcsőkön, emeletről emeletre. Bizony nagyon zavarba hozta volna őt valaki, ha egy-egy ily este azt találja kérdeni tőle, ugyan minek is örül tehát voltaképen ennyire? . . .

Egy reggel valahogyan ezeken a verseken akadt meg szeme:

Espère, enfant, demain,
 Et puis demain encore,
 Et puis toujours demain — —
 — — — — — — — — —

(Remélj, gyermekem, holnap, — aztán megint holnap még, — és aztán mindig holnap és holnap!)

Egy tiszta papírlapra leírta e sorokat, s négy gombostűvel fölfüggesztette azt a falra. Soha aztán nem irányúlhatott tekintete a szoba e részébe, hogy mosolyra ne derüljön.

Úgy érezte, mintha valaki — kicsoda, az közönyös volt előtte — kezességet vállalt volna vele szemben, s ennek írásba foglalt szerződése az, mit így maga előtt lát.

Szerencsére elfeledte odajegyezni a lap aljára az illető napot, melyen ez írás kelt, s így sosem vette észre, mennyi újabb meg újabb «holnap»-ot élt át így, remélve hasztalan.

III.

Mindazonáltal úgy tetszett, elvégre belefáradt a balsors az ő üldözésébe. Egyik hirlapban oly hirdetést fedezett föl,

mely kilátásba helyezte számára az általa rég sóvárgott munkát. Már ideje is volt, mert ha e földön egyszer minden végét éri, semmire nézve sem következik be ez a körülmény oly hamar, mint az oly csekély megélhetési forrásra nézve, melyet mi sem táplál már.

Az a foglalkozás, melyre Claire kisasszony vállalkozott, s mely a maga nemében elég különös állás volt, a következőkben határozódott: egy fiatal leány mellett, kit nemrég jegyeztek el, titkári teendőket kellett teljesítenie, vagy szabatosabban szólva, azon válaszok megszerkesztésében kellett neki segédkeznie, melyeket az ifjú menyasszony az ő közeli esküvője alkalmából nagy számmal kapott levelekre volt küldendő.

Marguerita D . . . egy nemrég nyugalomba vonúlt, igen gazdag kereskedőnek volt leánya. Épen befejezni készült tanulmányait a Sacre-Coeur nevelő-intézetében, valamint tizenhatodik évét is be volt töltendő, midőn egy szép napon reggel egész váratlanul a társalgó terembe hívták hirtelen, hol atyja várt rá; kocsiba ültették, néhány szalaggal fölcizcomázták, s bemutatták egy harmincz év körüli bárónak, egy szép, előkelő, szeretetreméltó férfinak, ki — mint a tündérmesékben — arany mátkagyűrűvel lepte meg őt, míg a be nem végzett feladat a nőnevelő dolgozó asztalán örökre ott maradt félbenhagyva . . .

Ábrándjai illetően megvalósulásának kezdete nagyon elbájolta a leánykát; annál is inkább, mert úgy találta, nem is oly nehéz a szerep, melyet neki játszania kell. Azonban nem telt bele egy hét, s kegyetlenül nagy zavarba jutott, melyből őt kisegíteni épen a Claire állásának volt föladata.

A jámbor apácák nagy gonddal nevelték föl őt, szokásuk szerint el-elnézték, hogy növendékeikhez a rácsozat lyukain át a nagyvilágiasságból is be-átszivárogon valami a küléletről, mindazonáltal Marguerite nem ismerte még a nagyvilági finom modornak száz meg száz csinját-binját, melyek nélkül épen oly nehéz bizonyos körökben megélni, mint a mily elkerülhetetlenül szükséges azon bizonyos jel ismerete, melylyel, ha valaki szabadkőműves, magát a kartársakkal megismertesse. Anyja már régóta meghalt, s így nem taníthatta meg őt erre a sajtáságos nyelvre, melyet nem beszélt, pedig okvetlenül szükséges volt, hogy ez a fiatal leány tudja a módját,

miként kell beszélnie korosabb nőkhöz, miként viszont kevésbé idősekhez vagy épen egész fiatalokhoz, midőn azon a ponton áll, hogy házasságra léptével rokonukká válják, s midőn az említett hölgyek, hercegnők meg marquisnők.

Miként fejezni be, vagy épen miként kezdeni a levelet?

Szíves köszönetet mondani valamely figyelmességért! Üdvkívánatokra válaszolni! Nemde ezek oly feladatok, melyek zátonyán a mi magunk okossága is nem egyszer megfeneklik? Hát még mily nehézségek voltak ezek e leánykára nézve, kinek jötehetetlensége születésénél és fiatal koránál fogva megkétszereződött.

Az apa, az egykori üzletember, azonban jól tudta, hogy pénzen minden kapható Párisban, még szellemességre is megtaníttathatjuk magunkat, csak hajlandók legyünk megadni mindennek illő árát, — ő tehát a hírlapokhoz fordult, s hirdetés révén egy oly jó családból való leányt keresett, ki jártassággal bírjon a nagyvilági modorban, s ki, ha csak lehetséges, fiatal legyen, mert úgy okoskodott az ő dilettans, vagy esetleg talán naturalista észjárásával, pénzeért megszerezheti magának azt a fényűzést, hogy azon levelek, melyek alá majd az ő leánya oda fogja írni a maga nevét, lehetőleg üde benyomásokról tanúskodjanak, melyeken mintegy az egyéni élmény közvetlensége érezzék.

Mintegy próbatétel gyanánt arra kérték föl Claire kissasszonyt, írjon pár köszönő sort azon névjegytartóért, mely aznap reggel érkezett, «s mely már a tizenharmadik volt e nemben, egy hét lefolyása alatt», mint az apa megjegyzé. S a Claire csinos írással hevenyészett kis levélkéje oly pompásan magában foglalta mindazt, a mit egy ily tartalmú iratnak kellett, oly mesterkéletlenül kezdődött, s annyira természetes volt egész menetében, oly finom tapintattal emelte ki a kérdéses csecsebecsének értékét, melynek mindössze csak sorozatbeli számát mellőzte, hogy szerzőjét azonnal megfogadták s azonnal meg is kezdte hivatalát, még mielőtt hazatérhetett volna lakására, a Grenelle-útczába.

Az új mesternő az első napokban lelkiismeretes odaadással iparkodott, hogy növendékének zavaros gondolatait tisztázódní, megszülemleni segítse, s épen ezért arra szorítózott, hogy a szokásos stilbeli fordulatokat vele elsajátíthassa; de a sok belejavítgatástól, kihúzogatastól az így szerkesztett

levelek olvashatatlanokká lettek. Így aztán Claire lassanként belefáradt abba, hogy növendékével ily keservesen hajsztolassa a legegyszerűbb szavakat, s midőn látta, mint találja Marguerite valósággal kedvét épen mind oly mondatok szerkesztésében, melyek minden harmoniával teljesen ellenkeztek, Claire fogta magát, vette a tollat, s e nyomorúságos toldott-foldott irka-firka helyett, egyhuzomban maga vetette papírra, mint mondá: a levélnek rövidre vont tartalmát, de melyben az alap gondolat finoman kiszőve, kidolgozva oly formában jelent meg aztán, hogy alig lehetett ráismerni eredeti mivoltára. A fiatal menyasszony maga is egész elragadtatással tapasztolt, midőn ezt a levélkét fölolvastatni hallotta, kedvvel másolta le mind e szellemes apróságokat a maga kissé esetlen írásával, és minden szégyenkezés nélkül írta oda alája nevét.

Lassanként ez az eljárás mód lett a rendes, a kizárólagos. Claire mikor megjött reggel, elolvasta előbb az érkezett leveleket, akár csak, mint valami nő-miniszter, aztán leült íróasztalához és egészen délebed idejéig ismeretlen nőknek a maga boldogságáról ömlengett, terveiről, arról, mily remek az ő kelengyéje, mily gyönyörű s pompás menyegzői ruhája.

«Valósággal ékszerzár esik itt nálam, írta egyik levélben; egyre-másra kellene udvari bálokat járnom, hogy ennyi tündöklő drágakövet értékesíthessek.

«Képzelve el, kérem, e diademeket hajamban; mintha megannyi élő virágos ágak volnának, rajtok ragyogó víz-cseppekkel, melyek úgy rezegnek, mint tavaszi reggelen a harmat.

«Úgy tetszik nekem, mintha újra olvasnám a tündérmesék leírását, a melyeket régente annyira szerettem. A herczegnőnek fejdíszén egyetlen egy kárbunkulus ékeskedett, melynek oly átható volt a tüze, hogy a ki közelébe jutott, azonnal lesütni kényszerült szemét. . . . Nyaklánczának rubinjai akkorák voltak, mint egy-egy dió, ruhaderekán a gyöngyök holmi közepes nagyságú galambtojásokkal vetélkedtek, a gyémántok pedig, melyekkel egyáltalán be szokta hinteni brokátját, a legszebb mogyorókhoz voltak hasonlók.»

Az ajándékok után leírta a bútorzat egyes részleteit; nagy szalonját, mely XIII. Lajos korabeli karszékekkel volt díszítve, meg annyi épen oly föltétlen hitelességű eredeti darab, mint akár az okírat tudósok által elismert tekintélyű

okiratok : e bútorokat a hozzájuk való kastélylyal együtt, mint vőlegénye egykori tulajdonát, úgy vásárolták vissza az utolsó perczben, egy környékbeli uzsorás körmei közül. Leírta a csecsebecséket, mütárgyakat, keskeny zsámolyszékeket, melyeken hajdanában herczegnők büszkélkedtek, mint a kiknek az uralkodó jelenlétében is joguk volt ülve maradni rajtok ; mind e dolgokon azon főúri hölgyek érintéséből, brokátselymükből, drága csipkéikből rajta maradt valami finom régies illat, a mit semmihez se lehetett hasonlítani, s a mit talán a «múltak kivonatának» nevezhetnének el. Leírta az ablaktáblák üvegfestményeit, melyek majd oly színes és kissé komor világításba fogják meríteni az ifjú párt, mint valami templomban Aztán a lakás háttérében egy téli kert fog állani, csudálatos szép, mely az egész termet betölti majd virágok illatával, úgy hogy e gyönyörű, zöldelő környezetben az ember azon fog majd tünődhetni, mint akár a félig festett, félig plastikai panorámákban, hol is kezdődik tehát a valóság, s hol végződik a képzelet világa.

Majd arról csevegett, mit lesz teendő az első napokban, úti terveiről beszélt, mint fogják követni a napfényt, melyet az ifjú pár egészen keletre szándékozott nyomozni . . . Mindazon bájos apró festményeket, melyek egy házasságot megelőznek, illetve azzal járnak, tollára vette, szellemének bájával költőiekké varázsolta, s mint helyesen sejtette előre az elmés üzletember, a leány apja, a Claire egyéniségének előkelősége és kedélyének üdesége elbűvölő ízt-színt kölcsönzött mindezeknek.

Claire, a nélkül, hogy világos tudata lett volna arról, a mit cselekszik, egészen azonosította magát növendékével, beleélte magát emennek helyzetébe, mint egy színésznő a színpadon. A tények tiszta látása lassanként megzavarodott nála. Annyit beszélt leveleiben boldogságról, reményről, a jövőről, hogy nem szünt többé szívének heves dobogása, mintha ő róla magáról lett volna szó, s az a május 4-dike, mikorra az esküvő napja ki volt tűzve, valósággal személyesen látszott őt érdekelni. Kikereste a naptárból, melyik szentnek nevenapja esik akkorra, hány órákor kél és nyugszik a nap akkor, s ha derült kék volt az ég, így szólt magában ennek láttára :

— Csak aztán negyedikén is ilyen idő járjon !

A mi Marguerite kisasszonyt illeti, ez nagyon fiatal, nagyon léha, felületes s meglehetősen korlátolt lélek volt; életének ez eseményében, a mi őt valóban érdekelte, az teljesen a ruhanemük kérdésében összegeződött, a minek elintézésénél rendkívüli tér állt rendelkezésére, atyjának rengeteg vagyona következtében.

E leánya órákig képes volt elbabrálni a szép szövetekkel, melyeket a kereskedők elébe tettek, s ha egy-egy szín különböző árnyalatai közül kellett választania, odáig volt a habozástól, oly rendkívül érdekelte ez a nagy dolog. Hogy milyen lesz jövendő otthona, ebből csak egy pont felől volt egészen tisztában, azon óriási ruharaktárt értem, melyet az ő fiatal menyasszonyi bájainak kifejtésére szolgáló csodás holmik számára tartottak fön.

Clairenek ellenben csak be kellett húnynia szemét, hogy tisztán lássa maga előtt az egyes szobák minden zeg-zugát, jól tudta, melyik sarok lesz elég tágas arra, hogy egy két üléses pamlagot lehessen oda állítani, jól ismerte a téli kertnek is földöttebb rejtkehelyeit, a hol azon keleti utazás mintegy kis kiadásban meg volt valósítható. Egészen ellentétes jellem levén fiatal «kliensével», nála minden érdeklődés a szívvilágra, az érzelmi életre szorítkozott, kizárólag ez foglalta el őt, mintegy ismét felvevődött, továbbfonódott múlt évi ábrándozásainak fonala, ott, hol a sors hirtelen csapásától ketté szakadt volt.

E körülmény hatása alatt, mihez hozzájárult még elszigeteltségének szívfacsaró gondolata, néha oly mély megindultságra, oly benső gyöngédségre való szavakat ejtett el tolla, a midőn saját érzelmeiből meritett anyagot ahhoz, hogy egy idegen nőnek boldogságát tolmácsolja, hogy nem egyszer Marguerite maga is kissé meglepetve kérdezte tőle:

— De ugyan az ég szerelmére, honnan veszi ön ezeket a dolgokat?

— Szívemből! felelhetette volna Claire.

De beérte azzal, hogy a kezében tartott papírt a kandallóba dobja, s így válaszoljon:

— Annyi tény, hogy már magam sem tudom, mit írok. Kilencz levelet szerkesztettem már meg ma reggel; nem csuda, ha a tizediknél az én eszem is fölmondja a szolgálatot. Majd holnap újra kezdjük.

Azzal hazament, meglepetve tünődven azon, miként lehetséges, hogy egy fiatal leányt arra kelljen tanítani, hogy gondolkozni s érezni tudjon, s még azután is, mikor már mindenféleképen megmagyarázták neki, se legyen képes föl-fogni a dolgokat.

Otthon aztán, szobácskájába érve, elgondolkozott a délelőtt mozzanatain; mindazt élénken visszaidézve emlékezetébe, a mit azon három óra lefolyása alatt látott: az egy-másra halmozódó újabb meg újabb ajándékokat, a szíves, meleg üdvkívánatokat, melyek mindenfelől érkeztek, az előre küldött meghívásokat, egyáltalán mindazt a szellemességet, a melylyel az ismerősök s rokonok újabb meg újabb selyemszálatkat iparkodtak beszőni a leányka életének már úgyis eléggé fényes szövédékebe. Legfőképen Claire előtt állt azonban az a néhány hosszú szál fehér orgonaág, melyek egy tölcéserszerű kristály edényben virultak közvetlen az asztal mellett, hol ő dolgozni szokott, s melyek üdeségében, alig észrevehető, finom illatában ő végtelen gyönyört talált.

IV.

Fenkölt, nemes jelleme nem engedte, hogy silány irigykedésnek árnyéka férjen hozzá, mindazonáltal lehetetlenség volt kikerülni minden összehasonlítást. Mily bőségben úszott egyikök, s mily mélységes nélkülözésnek volt rabja a másik! . . . Ez a szellemi és anyagi jólét, melynek nyilvánulásait úgyszólván kezével tapinthatta, kegyetlenebbül hatott rája, mintha csak úgy hallott volna róla beszélni. Bizonyos értelemben maga is részt vett benne, szemtanúja volt minden részleteiben, minden mesterkéltségig menő finomságaiban. És mégis midőn távozott e házból, egyetlenegy nyájas szó emlékét sem vitte onnan magával otthonába, mely szívébe továbbra is bátorságot öntsön, valamint nem vitt magával egy maroknyi rőzsét, melynek fénye világot és meleget áraszszon fagyos magányában.

Különben nem ez a pont okozott neki szenvedést. E fényűzésnek anyagi oldala egyáltalán kevés hatással volt rája; a mire ő hasonlíthatatlanul mohóbban vágyott, mint holmi ékszerre, az egy-egy jóságos mosoly volt; bizonyára inkább

ábrándozott azon fehér virágcsokrokról, melyek kizárólag őt illessék, s melyek virágai közé temetve arczát, úgy szedhesse szét őket egyenként, mintsem holmi nyakékekről meg karpereczekről.

Hiába volt minden józan okossága, folyton csak arra gondolt, mily boldogság oly szeretetnek lenni osztályrészesé, mely bennünket valaki szívében első helyre juttat, az a tudat, hogy van valaki, a ki gyöngéd gonddal pártol és véd bennünket, az a kettősben való magányos élet, melynek legcsekélyebb dolgairól ha szól az illető, mindig ez a kifejezés tolúl ajkára: «mi!» . . . Úgy érezte, hogy a szerelmi boldogságnak nem lehet nagyobb gyönyöre annál, mint ha a nő szemét egy oly szeretett alakra emelheti föl, mely az övénél határozottabb, férfias erő képviselője; s bár szemrehányást tett magának miatta, nem egyszer arra vetemedett lelke mélyén, hogy a két dolgot, mint azonosat társítsa gondolataiban: «Istenhez imádkozni, s férjének szemlélésébe merülni!» Az a gondolat, hogy pusztán csakis pénzkérdés az, mi őt e boldogság megvalósulásától elválasztja, fokozta bánatának keserűségét, s koronként föl-fölháborította a méltatlankodás, elgondolva, hogy még ott is, a szív ügyeiben, a hol pedig semmi beleszólásának sem volna szabad lennie, rendesen a vagyon kérdése intéz mindent.

Oly ábrándképekkel nem kecsegtette magát, hogy azt higye, majd egy szép napon esetleg ellenállhatatlan szenvedélyt találhat kelteni valakiben: tudta jól, hogy a szerelemnek oly hirtelen nyilvánulását azért szokás «villámütés-szerűnek» nevezni, mert az igazi villámcsapáshoz hasonlított, s mert az európai halandók sorában épen oly kevéssé szokott az nagyobb szabású pusztítást okozni, mint maga, a nagy természet villamos ereje: nem is szólva arról, hogy ha egy nő rendesen hajlandó megbirkózni egy szerényebb háztartás esélyeivel és nélkülözéseivel, a férfi, kiért ő készségesen meghozná ezt az áldozatot, fölöslegessé teszi, hogy egyáltalán ilyen gondolatokkal töprenkedjék, minthogy egész egyszerűen nem is kívánja meg tőle ezt az áldozatot: annyira uralkodik az ész higgadtsága a férfiaknál még akkor is, ha különben szerelem rabja szívek.

Másfelől elégszer tapasztalta, hogy ha a pénzkérdés egyszer tisztázva van, mily rohamos szerelemmel lángolnak föl

ugyane férfiak oly fiatal leányok iránt, kiket máskülönb en alig érdemesítettek volna tekintetökre, ha nem bizonyosodnak meg előbb arról, hogy illető viszonyai mind a lehető legkedvezőbbek. Claire ennek alapján arra a meggyöződésre jutott, hogy a földi paradicsom alkalmasint szintén csak olyan, mint a Hesperidák kertje, minthogy itt is aranyalmák teremnek. Úgy érezte, hogy ő méltalan ez édenbe lépni, mert nem tarthatja kezében azt a csudás gyümölcsöt, melyet joggal megkívánhatnak tőle, hogy jutalmul nyújtsa az érette jövőnek.

V.

Egy délelött, midőn épen távozni készült a házból, Marguerite kisasszony föltartóztatta:

— Ön mindennap le-leírja jegyesemet leveleinkben, szölt hozzá; pedig még nem is tudja, hogy milyen. Várjon vagy tíz perczet itt e helyen, majd mikor a terembe belépek, nem hajtom le az ajtófüggönyt, s ön látni fogja őt, a mint bejön.

Tehát még be sem mutatták őt neki. Claire sejtette, miért; gúnyos mosolylyal pillantott az íróasztalon szétszórtan heverő levelekre. Eleinte nem tudta, mit válaszoljon; bántotta kissé a dolog: a kíváncsiság azonban mégis ott marasztotta és mielőtt még valamire határozhatta volna magát, megnyílt a nagy szalon ajtaja, melyet onnan jól lehetett látni, majd hirtelen bezáródott valamely ügyes inasnak tapintatos kezétől, és sietve jött be egy magas, karsú, előkelő külsejű fiatal ember. Tekintete hirtelen végigfutott a termen, s mint-hogy ezúttal nem találta ott jövendő apósát, ki rendesen jelen szokott lenni:

— Ah egészen egyedül ön? szölt elragadtatás hangján.

S a következő pillanatban, mint a ki hirtelen eltökélte magát, hogy merészen él a percz nyújtotta alkalommal, jegyesének mindkét kezét megragadta, egyiket a másik után megcsókolta, miközben a fiatal leány egészen megriadtan a nyitott ajtó fele intett.

— A papa? kérdezte a fiatal ember halk hangon.

S midőn mátkája tagadólag rázta fejét, újra meg újra megismételte vonzalmának említett élénk nyilvánítását.

A báró fiatal ember volt még, bár vagyonilag tönkre volt menve arra nézve, hogy megpróbálkozzék a házassággal, de megbarátkozik vele miként a chloroform alkalmazásának gondolatával az, ki valamely tagját levágtatni készül. Aztán jegyesének ifjúi üdesége és csinos szemei azon mély szerelemre ihlették őt, a minőről föntebb beszéltem. Különben is nincs-e az ember hálára hangolva, ha az üdvöt, menekülést nyújtó segítő kéz elég formás arra, hogy örömmel nyomhassuk rá csökunkat? Épen ezért a báró egész őszinte szívvel teljesítette ebbeli teendőit . . . Claire akkor már régóta messzi járt, rég elsieltett.

Másnap, midőn beállított Claire, nagy izgatottságban, aggódva találta Marguerite-et. A mint hozzá akart fogni a rendes levélírási munkához, a leány félbeszakítá. Ezúttal egyéb teendőről volt szó, mint rendes foglalkozásuk. A báró ugyanis elútaozott előtte való este, s ma reggelire pár üdvözlő búcsúszt küldött mátkájának, a melyekre tehát ennek felelnie kellett. Claire fölkelte helyéből, s átnyújtotta a tollat, mire Marguerite türelmetlenkedve fölkiáltott:

— Dehogy! Csak írja ön! Úgy mint szoktuk.

Valami példátlan dolog volt az, hogy így egy harmadik kéz közvetítésével levelezgessen egy mátkapár. Claire makacsul vonakodott ily szerepre vállalkozni. Azonban Marguerite ki jól ismerte a maga képességét s a reggel óta különben is már több ízben sikertelenül próbálkozott saját erejéből boldogulni, kissé sirásra fakadt, atyjára hivatkozott, a ki szintúgy gondolkozik, mint ő ebben a dologban, s a kényeztetett gyermek hangján ismételtette:

-- Hát ugyan mit akar ön, mit írjak én annak az úrnak?

— Hát még én? — vágott vissza Claire.

— Ah önnek az is csak amolyan stílygyakorlat lesz. Képzelve, kérem, hogy ilyen föladatot kell kidolgoznia: *Levél jegyesemhez!* Lássuk, mit írna ön?

Hogy ő mit írna? Azt jól tudta ő. Nem állhatott ellent a kísértésnek, hogy bele ne élje magát a képzelődésbe: valószínűleg ezért engedett tehát végül növendéke sürgetéseinek.

VI.

A báró távolléte azonban, mely eleinte csak egy hétre volt tervezve, továbbra nyúlt. Személyesen ügyelt föl kastélyának újjáalakítására. Így aztán levélkéi napról napra terjedelmesebbek lettek. A fiatal ember élvezetet talált a soraira kapott válaszok olvasásában, melyek a legtöbbször rövidek voltak ugyan, de melyekből egy finom, gyöngéd szellemnek láthatatlan lényét érezte feléje áradni. Apránként mindenféle dologról kezdett írogatni menyasszonyának, lehető változatosan, mint a kit elbájoltak azok a gyors fölfogásra, eredetiségre valló kecses válaszok, melyekben ő teljes megértetését látta, s annyira élvezetes visszhangot talált szavaira. Egyszermind boldog volt, hogy előre megismerheti jövődő életársának hajlamait, ízlését, s hogy ezeket a magáéival annyira egyezőknél találja, nagyon tetszett neki az az enyhe, mélabús színezet is, mely e válaszokon mint egy öntudatlan megindultság és zavar jele végig vonúlt.

Egy alkalommal így írt a báró a leánykának :

«Mily bájos az ön neve, édes Marguerite; egyformán jelent nőt, gyöngyöt, virágot; ezt a három legszebb dolgot, melyek mind önben testesülnek meg! . . . Csakis azzal, hogy rája gondolok, birtam türelmesebben elviselni ezt az elég kellemetlen hosszú délelőtöt, melyet egy bérlőnél kellett eltöltenem, számadások átnézésével. Velem szemben az ablakon egy cserép szép marguerite-et ingatott a szellő, mikor a szerződési okiratok unalmas halmaza, melyeket fölülvizsgálat végett élembe raktak, már nagyon türelmetlenné tett, föl-föl-emeltem szemeimet a kedves virágokra, s így szóltam hozzájuk magamban : «Jó reggelt, kis marguerite-ek ; ti is olyan bájosak, fehérek, tiszták vagytok, mint az a fiatal leányka. kit én szeretek, a szirmaitoktól környezett aranyása kör pedig az ő aranyhajára emlékeztet engem». Ebből erőt merítettem a a következő pont letárgyalásához, mely után újra kezdtem beszélgetésemet az ön szép kis testvérkéivel.»

Harmadnapra egyéb apró hírek után, melyek a családi ügyekre vonatkoztak, a báró ezt a feleletet olvasta soraira :

«Fogadja köszönetem, a miért oly szép gondolatokat

sugalmazott önnek az én igénytelen nevem, alá is húztam a naptárban e nevet, mint oly szentét, kit addig ugyan vajmi kevésbé háborgattak tisztelői. Hanem én nem értem, miért tetszik önnek annyira épen az, hogy az én nevem virágot is jelent. Hisz a virág oly hamar múlik! Szirmai elfonnyadnak, vagy letépik, s azzal vége szegénynek! . . . Gondolja csak el, vajon akkor is ragaszkodnék-e ahhoz, hogy önt Margueritenek hívják, ha önnek az volna sorsa, hogy elhullni lásson tizenöt apró fehér levélkét, s az utolsóval az ön boldogsága is elenyészszék?»

A fiatal ember kissé megriadt ennek a válasznak meglehetősen szomorú hangjától, és élénken nyugtalankodva kérdezte mátkáját, mi bánthatja őt, de a leány derült, vidám hangon felelt, s a levelezés ismét tovább folyt rendesen, napról napra mind jobban fokozódó öröme a bárónak.

A mi Clairet illeti, ő teljesen átadta magát szerepének, és a nélkül, hogy sejtette volna, egészen hatalmába esett azon meg nem nevezhető érzelem bizarr varázsának, mely őt ez idegen fiatal emberhez fűzte.

Ő is élvezetet talált abban a tiszta, gyöngéd gyönyörben, hogy megérti és értéke szerint méltányolja őt egy oly kiváló elméjű és szellemes férfi, kinek odaadó érzelmei és szerelmi gyöngédségei, habár tulajdonképen nem is az ő személyét illeték nyilvánulásaikban, azért nem kevésbé hatottak oly kellemesen fülébe, mint valami édes zene.

Ellenállhatatlan hevültséggel engedte magát tovaragadtatni ennek a távolból folytatott társalgásnak szeszélyesen egymásra következő esélyeitől, melyekben ő teljesen kifejtette a levélírás művészetének mindazon segédeszközzeit, melyek ebben a lényegesen nőies stílusban csak képzelhetők, kaczerkodó finomsággal válogatva meg a szavakat, mint dédanyáink tették volt hajdanában, kik tisztán az írás kedvteléséből írogatták azon csinos levélkéket, melyeknek titka immár elveszett a mai kor számára, miközben öntudatlan mély érzelmesség fogta el, mely minden sorából kiérzett.

Minden közreműködött, hogy növelje ennek a különleges helyzetnek sajátos varázsát, egészen e levelek futó emlékéig, melyeket Claire csak egyszer olvasott ugyan, de melyeknek vissza-vissza igyekezett idézni emlékébe szavait, midőn otthon magára volt szegényes szobáskájában, s épen, mert csak

ily határozatlanul emlékezett a levelekre, ezek kifejezései százszorta tökéletesebb alakban szerkesztődtek újra egybe emlékébe, mintsem eredetileg tényleg írva voltak.

Claire csakis a jelennek élt, már nem is számította többé a napokat, «e fehér számokat», melyekről leveleiben beszélt, s melyeket az idő egyenkint tépdesett ki szívéből. O nem gondolt arra, hogy mégis ez az állapot véget fog érni, és pedig mielőbb.

VII.

Egy reggel, a mint belépett a kis írószobába, hol most az ő lelki világának láthatára korlátozódott, teljes útczai öltözetben, indulásra készen találta Marguerita kisasszonyt. Nagyon sietett; alig ért rá, hogy ennyit szóljon ő hozzá:

— Olvassa ezt. Ön határozott sikert aratott! Köszönöm. Isten önnel . . . Mert úgy-e, csak vehetek magamnak három napi szünidőt az esküvőm előtt? . . . különben negyedikén reméllem, még látni fogom önt!

S azzal távozott.

A levél jól ismert kéznek volt írása. Rövidre terjedt az egész, s így szólt:

«Hála Égnek, véget ért száműzetésem. Indulok, megyek, hogy örökre megtalálhassam az én kedves kis mátkámat, kit annyira imádok, s a kibe ezerszerte még jobban szerelmes vagyok, mint ideutazásom előtt. Mert most, midőn ön kétszeresen meghódított engem, hadd vallom be őszintén, hogy azelőtt, mielőtt ide jöttem, az ön lényének csak egyik felét szerettem.

«Hisz ön olyan hallgatag, olyan félénk, zárkozott volt velem szemben? Ki sejtette volna azt, mennyi bájosság és mennyi szellemesség kincsét rejtegeti ön lelke mélyén, mielőtt ön belőlök naponként küldözgetett nekem, egy-egy napsugárt küldve általok a szegény fogoly hajlékába!

«Azt tudtam, hogy ön elbűvölőn csinos; de az, hogy ily elmés, szellemes, ez valóságos meglepetés volt rám nézve. E meglepetést úgy tartogatta ön számomra: ma este érzelmeim egész hevével fogok érette köszönetet mondani!»

Claire némán, megkapatva olvasta e néhány szót. Szívét

oly érzelem dagasztá, melyben szomorúság és vidám büszkeség vegyült. Hogy mit érzett e perczben, maga sem tudta volna megmondani. Csak vállat vont, a mint elgondolta, hogy ez a menyasszony képes volt neki olvasni adni ezt a levelet, ő neki! Egyszersmind bizonyos féltékenység fogta el a miatt, hogy ez a leány így bitorolja tőle azt, a mi határozottan az övé volt.

Átolvasta a levélkét még egyszer, harmadszor is, tizedszer is. Mi történik velem, nem volt tudomása róla; csak ott állt mereven azon a helyen, míg nem egész csapat szolgáltontott be a dolgozó szobába.

Az nap este ugyanis itt szándékoztak kiállítani az ékszerket és a nászkosarat, s elkezdték bontogatni a piros peluchet, hogy az asztalokat vele leterítsék.

Claire mozdulatlan nézte, mit csinálnak; az íróasztalhoz támaszkodott. Míg nem az egyik ember véletlenül érinteni találta, s ezért bocsánatot kért tőle, azt vetve ellen, mennyire gyorsan kell dolgozniok, a lakodalom sietése miatt. Claire csak intett egyet a fejével, még mindig ujjai közt szorongatva a papírt. Aztán szó nélkül távozott.

Az udvaron egy komornyik futott utána, s megállította. Egy kis bepecsételt csomagot adott át neki, e fölvilágosító szavak kíséretében:

— A kisasszonyunk meghagyta, hogy adjam át ezt De Saulnis kisasszonynak, de nem tudtam, hogy olyan hamar el méltóztatik tőlünk sietni.

Egy kézmozdulattal megköszönte, s kirohant az útczára; oly gyorsan ment, hogy egy negyed órába sem telt, mire otthon volt.

Az aranytekerics, az eltöltött két hónap bére, kissé húzta zsebét; kivette most belőle, megszemlélte pillanatra, magasra tartva kezében; aztán hirtelen mozdulattal fölállította asztalán, két gyertyát gyújtott, egyiket jobb, másikat bal felől helyezve melléje, a sors ellen föllázadt gúny mosolyával letérdelt eléje, s halkán mormolá:

— Üdvözlégy, Úr Isten, ki mindeneket . . .

Majd szégyentől és lelki furdalástól megrohanva, egy ütással eldöntötte ezt az oltárfélét, leborúlt ágyára, szorult szívéből keserves zokogás fakadt föl, míg az áprilisi napfény,

darazáppal váltakozva, meg-megvilágítá és be-beesőzte azt a kis ablakot, mely a fedélben elenyészőn húzódott meg.

* * *

Íme lássa, barátom, minő sors jut néha némely fiatal leányoknak osztályrészü, ha becsületösen, tisztán, s mindenben tehetségökhöz képest legjobban töltöttek el vagy húsz évet életökből. Egészen biztos-e abban ezek után, hogy ön tudja, miért történik ez így némelyekkel? És hogy teljesen az ő hibájoknak rovandó föl?

SCHULTZ JOHANNA után, *franciából*

H. G.

MEGVÉNÜLÜNK...

(1895 július.)

Megvénülünk . . . No az nem oly baj,
Nem ok kétségbeesni tán !
Elég egy gondolat, egy sóhaj
Az elszállt ifjuság után :
És visszatér a régi emlék
— Nem vész el abból semmi sem —
Szint' oly üdén, mint megszülemlék ;
S nem vénülünk meg, kedvesem !

Az őszerétől csillog fürtünk
S fejünkre hull a tél hava.
De már mosolyguk, mennyit túrtünk
S hogy elmúlt életünk java.
Hőnapra így jó hűvös este
S az éj is itt áll már lesen . . .
Várjuk nyugodtan, nem sietve —
S nem vénülünk meg, kedvesem.

A míg gyönyört nyújt a természet,
S szemünk, ha kél vagy húny a nap,
Aranyló bitorára nézhet,
Hallgatva, hogy' zúg a patak,
Mit súg az erdő halk morajja ;
Vagy a madár dalát lesem —
S szívünk fülünknel jobban hallja :
Nem vénülünk meg, kedvesem.

S míg a hazát szeretni tudjuk,
— Téged, dicső magyar hazám! —
Véres multját el nem hazudjuk,
S jövőjén csüngünk igazán,
Míg bánatán tudunk könyezni,
Javán munkálni lelkesen,
Készek, ha kell, vele is veszni:
Nem vénülünk meg, kedvesem.

Míg otthonunk kis fecskéfészek,
Melyben a boldogság lakik,
Bár kívül zúgnak a szélvészek
S a menny dörgése hallatik,
Mi a vihartól mitse' félünk —
S öreg módjára, csendesen,
Egymást szeretve, éldegélünk:
Nem vénülünk meg, kedvesem.

Kertünk virági illatoznak,
Szemünk kis unokákra lát;
Este kinn ülünk óra-hosszant,
S hallgatjuk a tücsök dalát.
Oly szép az est — a hanyatló kor
A mint közelget csöndesen . . .
Ne feküdjünk le még oly jókor!
Nem vénülünk meg, kedvesem.

A szerelem forró vérhabját
Fölváltja a hű szeretet.
— Te sarjadékid öreg apját —
Én hön szeretlek tégedet.
Jó angyalok járnak körülünk
S hívnek magokhoz, kedvesem.
Egyszer csak hozzájok repülünk,
De nem halunk meg sohasem!

SZÁSZ KÁROLY.

EMLÉKLAPOK*).

I.

SZATHMÁRY KIRÁLY IDÁNAK.

Ifjú élted tündéralom,
 Madarének lombos ágon,
 Vigan lejtő csermely árja,
 Mely a rózsás völgyet járja.
 Hagyjon annyit, mennyi szükség
 Szép álmodból ébredésed!
 Mind beteljesülve lássad:
 A szép reményt, boldog álmat,
 Mit a gyermeklélek érzett!

(Jánosi, 1859 ápril 26.)

II.

ROFFI BORBÉLY PAULINA KISASSZONYNAK.

Mily szép: hol a föld javával
 A szív kincse egyesül;
 Bármit hoz a sors szeszélye
 Az nyugodt s boldog belül;
 Gyöngy ez, mit a bölcs a szívben,
 Nem a tengerben keres.
 Te nemes hölgy méltán várhadd,
 Hogy legyen a sors irántad
 Mint magad vagy, jó, kegyes.

(Jánosi, 1859 ápril 26.)

TOMPA MIHÁLY.

*) Tompa e kiadatlan költeményeit az eredeti emléklapokból annak idejében Kérészi István, sárospataki tanár, másolta le, s most dr. Zsindely István, szintén sárospataki tanár, küldötte be e folyóirat számára. Szerk.

A LONDONI NEMZETKÖZI FÖLDRAJZI CONGRESSUS.

A nemzetközi földrajzi congressus 1894-ben tartotta meg Londonban hatodik összejövetelét, a királyné és a walesi herceg védnöksége alatt. A congressus tagjai közt hírneves tudósok, jeles utazók neveit találjuk a világ minden országaiból. A gyülekezetet a londoni *Royal Geographical Society*, a földrajzi tudomány e nagyhatalmassága vezette s érteni lehet, hogy mindenütt nagy érdekeltséggel találkozott. Ha van nemzet, a mely a földrajzi fölfedezések történetével szorosán egybeforrt, úgy az angol az s a congressus nem találhatott volna méltóbb gyülekezési helyet, mint éppen Londont, a földrajzi kutatásoknak egyik főgócypontját.

Mint említők, a londoni nemzetközi congressus a hasonlók sorában a hatodik volt. Mikor 1871-ben a belga nép önkéntes adakozásából a két nagy flamand geographusnak, Mercatornak és Orteliusnak, emlékoszlopot állítottak, az ezzel kapcsolatos ünnepélyek mellett kívánatosnak látszott, hogy az ily összejövetelnek pusztá helyi érdeken kívül általánosabb jelentőséget is adjanak. E gondolat vezetett azután a geographusok gyűlésére s így keletkezett a *Congrès des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales* (ez a hivatalos czím), azon megszorítással azonban, hogy benne a kereskedés kérdései is pusztán csak földrajzi szempontból tárgyalhatók. Az első congressust 1871 augusztusában tartották meg, nagy sikerrel. Igen fontos földrajzi értekezéseket, jelentéseket hallottunk s annyira érezték a geographusok e nemzetközi találkozás előnyeit, hogy bizonyos évek közében a congressus új megtartását határozták el. Azon időben, a német-francia háború köz-

vetlen szomszédságában Európa szerte általánossá lett a földrajz iránt való érdeklődés. Mindenütt támadtak földrajzi társaságok; 1871-től 1880-ig mintegy 39 ilyen földrajzi egyesület alakult meg. Magyarországot akkor Antwerpenben Hunfalvy János képviselte s az antwerpeni congressus után nálunk is csakhamar megalakult a földrajzi társaság 1873-ban.

A második földrajzi congressusnak 1875-ben színhelye Páris volt. Ez volt eddig a legfényesebb. Lesseps Ferdinánd elnökölt benne. A megnyitáson megjelent a köztársaság elnöke, Mac Mahon; ő nyitotta meg a congressussal kapcsolatos földrajzi kiállítást is. Itt Magyarországot Hunfalvy már mint a magyar földrajzi társaság elnöke képviselte, ki az alelnökök (a különböző földrajzi társaságok elnökei) sorában magyar nyelven mondotta üdvözlő beszédét. Az összejövetelnek nagy érdeket adott a kitünően szervezett kiállítás, melyben a magyar osztálynak sikerét általánosan elismerték. E sorok írója rendezte és vezette azt, mint miniszteri biztos.

A harmadik congressus 1881-ben Velenczében gyűlt egybe. Nagy díszszel nyitották meg, az olasz király és királyné jelenlétében. A közelség miatt Magyarországot számos tag képviselte: Hunfalvy, Vámbéry, Türr, Berecz, Dechy, Zichy Ágost gróf voltak a hivatalos kiküldöttek. Velenczében is nagy méreteket öltött a kiállítás s a magyar osztályt Erődy Béla kiónően rendezte. Türr tábornok a korinthusi csatornáról beszélt, Déchy a Himalaya-kutatásokról értekezett, Vámbéry pedig egyik fő gyülekezeten lelkes beszédet mondott.

1889-ben a világkiállítás alkalmából nemzetközi congressusok egész sorát tartották Párisban. A párisi földrajzi társulat is hívott össze egyet s ez az ötödik. Csakhogy sok kormány, mert hivatalosan távol maradt a világkiállítástól, ide sem küldött képviselőt. A magyar földrajzi társaságot e sorok írója képviselte, ki a congressus egyik fő ülésén a Kaukasz vidékén tett kutatásairól értekezett, s utazási eredményeül bemutatta nagy kaukaszai térképét s számos fényképét, melyet oxyhydrogen fényenél vett fel. Höhnél főhadnagy pedig Teleki Samu gróf afrikai utazásának tudományos eredményeiről tett jelentést.

1891-ben Bernben gyűlt össze a földrajzi congressus s jelen volt a város hétszázéves emlékünnepe. A kiállítás újra fölötte érdekes volt s sokat nyert azáltal, hogy csak a földrajzi

munkásság néhány ágát ölelte magába s különösen az iskolai földrajzra s főleg az Alpesekre vonatkozó kartographiai anyagban volt gazdag. Magyarországot Lóczy tanár képviselte, ki akkor a magyar földrajzi társaság elnöke volt. Nagy sikert aratott előadása Széchényi Béla gróf ázsiai útjának tudományos eredményeiről. Sajnos, hogy Lóczy tanár nem bírt formális meghatalmazással, hogy a legközelebbi congressust 1896-ban Buda-Pestre hívhatta volna meg. Valóban kár, hogy a millennium fényét ez a gyülekezet nem emelheti. A sor tehát Londonra került, mely a mult évben július 26-ától augusztus 3-áig fogadta a congressus tagjait falai között. Az előkészületekből joggal lehetett következtetni, hogy a congressus fogadtatása méltó lesz az angol nemzethez, melynek sorából annyi jeles tengerész s felfedező útas került ki.

Az Imperial Institute disztermében nyitották meg a congressust, július 26-án, esti fél 10 órakor. Az Imperial Institute-ot 1887-ben alapították Viktoria ötven éves uralkodásának emlékére. Az épület hatalmas tornyaival a Kensington Museummal szemben emelkedik. Ott van kiállítva a brit birodalom nyers anyagainak s ipari czikkeinek gyűjteménye. Kisebb méretben más országoké is, hogy az angol birodalom földmívelésének, kereskedésének, iparának haladását más országokéval is szembe lehessen állítani. Az intézet gallériáiban a coloniák s India termékei vannak kiállítva; a falakon pedig fényképek lógnak a különböző tartományokról s népekről, termékekről stb. Vannak ott kereskedelmi irodák a termékek közvetítésére. Az intézet évkönyve és havi közlönye (*Imperial Institute Journal*) közli az idevágó adatokat. Azon kívül levelezői is vannak az intézetnek a birodalom minden gyarmatából. A tagoknak gazdag könyvtár s földabrosz-gyűjtemény áll rendelkezésére. Az angol clubok minden kényelmét föltalálhatni ez intézetben. — Azon kívül minduntalan időszaki kiállítást is rendeznek az épületben. A kertjei pedig társas mulatságra szolgálnak. Nyáron hangversenyeket tartanak, télen felolvasásokat. — Ez a nagyszerű intézet nyitotta meg kapuit a congressus előtt. Ott tartották a gyűléseket a nagy teremben s a kisebbekben; ott voltak a különböző irodák s a congressussal kapcsolatos kiállítás is a gallériákban s a termekben volt elhelyezve. A congressus tagjai a gyülekezet ideje alatt a club-helyiségek vendégei voltak. — Ez intézet

keleti termében gyülekeztek még a megnyitás előtt a különböző kormányok, a külföldi és gyarmatbeli földrajzi társaságok küldöttei s a londoni diplomatai kar tagjai. Az idegen küldötteket aztán az illető nagykövetek mutatták be a tiszteletbeli elnököknek, York herczegének. A magyar kormány és földrajzi társaság küldötteit, Vámbéryt, Déchy-t és Erőd-t Deym gróf, az ausztria-magyarországi nagykövet, mutatta be. Lóczy tanár, fájdalom, nem jött el.

A bemutatás végeztével az ünnepi terembe vonultak a diplomatai testület, az idegen küldöttek s az angol földrajzi társulat választmányja. A jelenlevők mind felállottak, mikor a yorki herczeg, a walesi herczeg fia, kedves benyomást keltő fiatal ember, az emelvényre vonúlt s az elnöki széken helyet foglalt. Oldalánál Markham Kelemen ült, a britanniai földrajzi társaság elnöke. A terem pompás képet adott. A vendégek nem voltak ugyan egyenruhában, de a fekete frakk egyhangúságán mégis kifogott a sok csillámló kereszt és rendszerlag és láncz, melyet a diplomaták, külföldi képviselők és az angol nagy urak viseltek. Az első sorokat egy nagy tömeg szép asszony foglalta el (s az angol nők nagyon szépek, ha szépek), s csak úgy csillogott rajtuk a sok gyémánt-ékszer. A termet a különböző államok zászlói díszítették. A következő államok képviselőit mutatták be York herczegének: képviselve volt Magyarország, Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Német-, Görög-, Olaszország, Németalföld, Norvégia, Portugál, Románia, Orosz-, Spanyol-, Svédország, Svájc, Törökország, az Egyesült Államok, Mexico, Brazília, Japán, Perzsia. Képviselve voltak az angol gyarmatok és: Új-déli Wales, Új-Seeland, Queensland, Ausztrália, Tasmania, Victoria és a Jóremény foka.

Csengő hangon üdvözölte a herczeg a jelenlevőket megnyitó beszédében. Elmondotta, hogy mint a congressus tiszteletbeli elnöke, kedves kötelességének tartja, a királyné és a walesi herczeg nevében is üdvözölni azt a sok jeles embert s előkelő idegen küldöttet, kik most itt egybegyűltek. — Azután udvariasan megjegyzé, hogy Anglia és Írország geographusai hálásak az előkelő vendégek megjelenéséért, kik így már eleve is biztosítják a congressus sikerét. S miután a congressus munkálatainak fontosságát rajzolta, biztosította a vendégeket, hogy minden meg fog történni, a mi a tagok londoni tartózko-

dását kellemessé teheti. Ezzel megnyitotta a gyűlést, miután még egyszer üdvözölte a congressus tagjait.

Hosszú taps követte a herczeg kedves szavait. Utána Markham Kelemen tartott hosszabb üdvözlő beszédet az angol földrajzi társaság nevében, kinek ezért a többi földrajzi társaságok korelnöke, Daly, New-Yorkból, mondott köszönetet.

A yorki herczeg erre bezárta az ülést, előadva a következő nap üléseinek programját s a jelenlevőket az Imperial Institute kertjeiben rendezett ünnepre hívta meg. Sokszinű villamos fényben ragyogtak este az intézet parkjai.

Másnap délelőtt (júl. 27.) volt a congressus első nagygyűlése s ezen tartotta Markham elnök tulajdonképi nagy megnyitó beszédét (opening adress). Először az eddigi congressusokat vázolta, üdvözölte aztán az egyes résztvevő országokat s felsorolta nagy vonásokban azt a munkásságot, melyet a földrajz s a felfedező utazások körében kifejtettek. A beszédre Bonaparte Roland herczeg köszönetet indítványozott; mit aztán a berlini társaság elnöke, Steinen pártolt s a tagok általános helyesléssel fogadtak. A congressus egy hét alatt végezte be munkálatait hat köz- és tizenegy osztály-ülésen. Nagyon megkönnyítette e munkát a gondos előkészítés. A tagok minden nap megkapták a Congressusi Napló egy számát, a melyben a többi közt az egyes napok programját s a múlt értekezleteknek rövid — s néha nagyon is hézagos — foglalatját találhatták. De kitünőleg tájékoztattak azon néha több nyelven is megszerkesztett kivonatok, melyek a naponként tartott felolvasásokról megjelentek.

E felolvasások, közlemények, javaslatok közül s a hozzájuk kapcsolódó vitából csak az általánosabb érdekűekről fogok itt e helyen megemlékezni. Időrendben sorolom fel, a mint a közös- vagy osztályüléseken előfordultak s alkalmilag néhány kritikai megjegyzést is fűzök hozzájuk.

A congressus programjában különösen két pont keltett fel általánosabb érdeklődést: a sarkvidéki kutatások s az afrikai gyarmatosítás. A második nap közlése az első kérdéssel foglalkozott. A polaris kutatás tudományos problémája itt Franklin és Ross hazájában, néha eszményi lelkesedést mutató s beható megvitatás tárgya lett. Németország ezúttal arra is ösztönzött, hogy a kutatásokat a déli sarkvidékre is terjesszék ki. Az idei husvétkor Brémában a német geographusok gyüle-

keztek s első sorban sarki kutatásokkal foglalkoztak; s már itt melegen hangsúlyozták, hogy mennyire szükséges, kutatásainkat a déli sarkvidékre is kiterjesztenünk.

Neumayer, Hamburgból, nyitotta meg a felolvasások sorát. Valódi lelkesedéssel utalt az öreg úr, ki már évek óta nagy pártolója a sarkvidéki kutatásoknak, azon tudományos előnyökre, melyek a déli sarkvidék átkutatásából fakadhatnak. A nagy közönség rendesen azt hiszi, hogy a sarkvidéki utazásoknak egyetlen célja, annak kifürkészése, hogy juthatnánk el az éjszaki vagy déli sarkhoz. Kétségkívül ennek is meg van a jogosultsága. Tudományos vállalatok igen gyakran társulnak az emberi tetterő gyakorlati érvényesítésével. Akadályokat, nehézségeket kell leküzdeni; emberek támadása, vagy a természet hatalmai ellen kell védekezni. S nem csoda, ha mindig messze terjedő érdekeltséget kelt, ha egy nehezen megmászható hegy-csúcs eléréséről, egy nagy folyam forrásvidékének fölfedezéséről, egy világrész ismeretlen vidékeinek átkutatásáról olvasunk.

Neumayer arra is figyelmeztette a gyűlést, hogy mennyire hasznára válnék sok tudománynak, ha a déli sarkvidékre is olyan-féle expeditió indulna, minőt ötven évvel ezelőtt Sir James Ross vezetett a sarki vidékekre. Rendkívül sokat nyerne a meteorologia s hydrographia s nagyon emelkednék tájékozódottságunk a földgömb klimatológiájában. Ha a déli sarkvidéken a mágnesség vizsgálatára egy év folyamára intézetet alapítanánk s azt a megfelelő készületekkel jól ellátnók, tudásunk a föld mágnességéről nagy lépést haladna előre. Neumayer előtt itt olyan megfigyelő helyek alapítása lebegett, melyeket az internationalis poláris bizottság állított fel 1882/3-ban. A déli sarkvidék átkutatása oly geodásiai adatok beszerzésére is nyújthat alkalmat, melyek a földgömb alakjának meghatározására szükségesek. Nem kevésbbé gazdag adatokat szolgáltatna egy ilyen antarktikus utazás arra nézve, hogyan képződnek s mily természetűek a jéghegyek, azonkívül a jégkorszaknak (az Európára is kiterjedő elmúlt geologiai korszaknak) magyarázatát is elősegítené.

Neumayer aztán még a déli sarkhoz vezető útról beszélt s végül az antarktikus kutatásokat melegen figyelmébe ajánlta a gyülekezetnek. Németországban már nagy az érdekeltség irántok; már tekintélyes tőke is áll rendelkezésre; egy

júniusban Berlinben tartott értekezlet az utak közül a Kerguelentől délre húzódót ajánlotta. Neumayer reményli, hogy napjainkban is ismétlődni fog az a nagy példa, mikor ötven év előtt három nemzet, az angol, a francia s az amerikai vállvetve s egymással versenyezve foglalkozott a déli sarkvidék átkutatásával.

A felolvasást fölötte érdekes vitatkozás követte. Markham elnök bemutatta a congressusnak Sir Joseph Hooker-t, Sir James Ross sarki expedíciójának egyetlen élő tagját. Sir Joseph Hooker mindenben osztozott Neumayer nézeteiben. A földmágnesség-ről való tudásunk kulcsa szerinte is a déli mágnessark fekvésének szabatos meghatározásában rejlik. Még semmit sem tudunk ez óriás terület meteorológiai viszonyairól. Az az út, melyen James Ross nagy fölfedezéseit tette Új-Seeland felé, ma is nyitva áll, míg a Cap Horn felé vezető irányban való hajózást nehezen megoldható feladatnak tartja. E tekintetben legtöbb tájékozást nyújtana különben egy előzetes hajózás a sark körül.

Dr. Merray — a nagyszerű tudományos eredményekben gazdag Challenger-expedíció tagja — néhány fölötte érdekes adatot közöl. Vannek jelek, melyek azt mutatják, hogy a jégkörön túl, a déli sarkon, szárazföld van. Norvég halászok nem régiben e vidékről való kövületeket s fát hoztak Amerikába; a mi arra mutat, hogy ott a tertiár-korszakban melegebb éghajlat volt úgy a tengeren, mint szárazon.

Anglián kívül nem igen lehetett volna annyi férfiút találni, kik személyes tapasztalatból beszélhetnek a déli és éjszaki sarkvidéki kutatásokról. Markham A. H. tengernagy például az éjszaki sarki utazás nehézségeiről, Greely tábornok pedig a sarki kutatások céljáról s értékéről tartott felolvasást. Mindketten a legszélsőbb határpontig eljutottak az éjszaki sark közelébe; Greely még valamicskével tovább, mint Markham.

Nagy és általános érdeklődést keltett a congressuson a svéd Andréé terve: léghajón hatolni az éjszaki sarkig. A pólushoz eljutni nem csak tudományos, hanem technikai probléma is s mivel a tapasztalás megmutatta, hogy az eddig rendelkezésünkre álló eszközökkel nem igen győzhetjük le a technikai akadályokat, a mérnökhöz kell fordulnunk új módokért. Andréé kifejezte, hogy a léghajózás oda technikai lehetlenségbe nem ütközik s le is irt egy ily fajta léghajót. A

léghajónak olyannak kell lennie, hogy 3000 kilogramm terhet elbírhasson : élelmet négy hónapra, műszereket s nehezéket. A léghajót csak a sarkvidéken kell majd megtölteni s egy bizonyos fokig kormányozhatónak is kell lennie. Andréé aztán kifejtette, hogyan akar e feltételeknek eleget tenni. Az észleletek, földrajzi fölvételek legnagyobb részét fényképezés útján kell végezni. A kiinduló pont a Spitzbergék éjszaknyugati szöglete volna júliusban. Andréé sokat foglalkozott a sarki vidékek meteorologiai viszonyaival s kedvező feltételeket talál bennök terve sikerültéhez.

Ily tervnek kétségtelenül meg van a maga, különösen sportszerű érdeke; azért az elnök nagyon helyesen mondotta, hogy e kérdésben a döntés nem a sarki kutatót, hanem a léghajóst illeti meg. A geographus sem maradhat azonban közönytelen az ily kísérlet iránt, a mely a sarki kutatásokat egészen új ösvényre terelheti. Markham tengernagy különben azt mondá, hogy egyszer ő is utazott léghajón, de a felszállás után három perczre már nem tudott a földön semmit sem megkülönböztetni, míg újra ki nem kötöttek. Lehetetlennek tartja, hogy valaki léghajón hosszúsági s szélességi méréseket tehesen, a víz és szárazföld alakulatait lejegyezze s természettudományi gyűjteményeket szerezzen. Mások a tervet vakmerős-ködésnek nevezték; Watson ezredes, a léghajós Wilson s Greely tábornok azonban némileg barátságosabban ítélték. Nem hűnytak szemet a veszélyek s nehézségek előtt, de azért érdekes kísérletnek mondták a sarki utazás megoldására. Azonban Greely tábornok ugyanakkor azt is kifejezte, hogy a congressus, mint geographus gyülekezet, ezt a tervet tekintélye súlyával nem támogathatja.

Andréé magyarázata a sarki vitát élénk módon zárta be. Onkénytelenül is legjobban érdekel a rendkívüli. Az ily légi utazás merészségén kívül, az éjszaksarki jégvilág félelmetességei is élénkebben foglalkoztatták a gyülekezetet. E benyomás alatt oszlott szét, miután egy bizottságot választott, melynek az éjszaki s déli sarki kutatások pártolását tette feladatává.

Valóban érdekes véletlennek mondható, hogy két nappal később, a congressus ötödik közös ülése napján, mikor a berlini földrajzi társaság elnökének, v. Steinennek az a resolútiója állott napirenden: hogy a déli sarki kutatások fejlesztésére még a század vége előtt küldessék ki egy expedíció:

az ülés elnöke azt jelenthette a gyülekezetnek, hogy a norvég Borchgrevin ép most érkezett meg a déli sarköv vizeiben tett útjáról s rövid jelentést kíván róla tenni, Borchgrevin Victoria földjén partra szállott s egész sor érdekes közleményt juttatott az ülés tudtára. Borchgrevin előadását nagy tetszéssel fogadta a gyülekezet.

A congressus harmadik napján a közülés napi rendjén a brémai földrajzi congressustól kiküldött bizottságnak jelentése volt, Penčk (Bécs) tanár indítványáról, hogy egy világabroszt készítsenek 1:1000,000 méretben. Az indítványozó a berni congressuson s azóta is egy csapat érveléssel buzgólkodott a terv mellett, melynek megvalósításával talán szívesen fűzte volna egybe nevét is — : azonban a berni congressus után következő időben sem történt ügye mellett semmi sem s Penčk indítványával, — mint előre volt látható — megbukott. A legtöbb kormány képviselőt sem küldött a bizottságba ; egy pár küldött ugyan képviselőt, de nem fogadta el a bizottság előterjesztését. A bizottság most a congressus elé egy olyan resolútiót terjesztett, mely felsorolta egy ily munkálat vezető elveit. Jelenben azonban nem csak pénzbeli akadályok teszik lehetetlenné az ilyen munkálatot, hanem az is, hogy a föld minden részéről még nem rendelkezünk e célra egyenlő értékű, tudományos adatokkal s anyaggal. E tanácskozásokban a legfontosabb az volt, hogy az angoloktól elfogadták a Greenwichi délkört, s mértékül ennek fejében különösen a francia Lapparent és Schrader élénk felszólalására — a méter-rendszert. Jellemző napjaink engedékeny hangulatára, hogy Angliában s annyi jeles angol tudós jelenlétében egyhangúlag fogadták el a resolúciónak ötödik pontját, mely így szól: «A bizottság egyhangúlag azt ajánlja, hogy a földabrosz részére a greenwichi délkört s mértékül a métert fogadják el.» — Ezzel a jelentéssel a világabroszról — bevégezte feladatát az illető bizottság.

A legnagyobb s legfényesebb hallgatóságot azonban a következő nap vonzotta az Imperial Institute nagy termébe, mert Afrika gyarmatosítása, a jelenkor egyik legéletbevágóbb kérdése volt napi renden.

Alig húsz év óta koronként élénken versenyeznek az európai nagyhatalmak egyes afrikai területek elfoglalásában. E rövid idő alatt történt, hogy Belgium megalapította a Kongó államot, Németország gyarmatokat alapított s biztosított,

Anglia, Franciaország s Olaszország birtokait tovább terjesztette, Portugál s Spanyolország is nagyobb gondot fordított afrikai érdekeire. Csak Ausztria-Magyarország foglalkozott pusztán platonice e mozgalommal. Mikor tudniillik a belga király kezdeményezésére minden államban bizottságok alakultak, melyek mint a Brüsszelben székelő nemzetközi afrikai nagy bizottság osztályai szerepeltek, Magyarországon is alakult ilyen bizottság, Koburg Fülöp herceg és Haynald bibornok elnökle alatt. Mikor azonban az ellentétes érdekek a nemzetközi együttműködést lehetetlenné tették, néhány év multán csakhamar feloszlott ez a bizottság is. Néhány év előtt Oroszország is tett — nem hivatalosan, természetesen — szerény kísérletet, hogy Afrikában is jelentkezzék; de akkor sikertelenül. E helyett most abessyniai küldetések vannak napi renden, állítólag vallási czélzattal, hogy az abessyniai orthodoxia s az orosz egyház közt szorosabban fűzzék a kapcsolatot. Szóval Oroszország már Afrikában is teremt magának érdekeket s majd a jövő fogja megmutatni, hogyan viselkedik Olaszország az orosz törekvésekkel szemben. Röviddel ezelőtt már járt egy abessyniai küldöttség Oroszországban s mind az állami, mind az egyházi körök nagy ünnepélyességgel fogadták.

A hol a földrajzi kutatások emberek lakta vidékre terjeszkedtek ki, rendesen politikai érdek is volt kíséretőkben. Az utazó, a kutató gyakran a katonának tört útát. Afrikában utazó, katona és politikus nem egyszer sajtáságos módon egyesült egyugyanazon emberben. Az afrikai kérdéseknek így politikai jellegök is van s nem csoda, ha általános érdeket keltettek, bár más alakban kerültek is a földrajzi congressus elé. Egy kissé meglepő, hogy a tudományos kutatás nem tiltakozik ellene, hogy nevében más érdekeknek is szolgáljon. Mert egészen más szempontból kell vizsgálnia a dolgokat, mint az egyes államok önző politikai szempontjából.

Afrika, e sötét földrész, melybe az európai kutatás akart bevilágítani, egyszerűen Európa prédája lett, s az európai hatalmak azon versenyeznek, melyikök tud magának ott kiterjedtebb vidékeket biztosítani. Vajon csakugyan egész jogsult-e a nemzetközi jog szempontjából a hatalmak eljárása? Az utazók után jöttek a diplomaták s erejükben s a benszülöttek gyengeségében bizva, értekezleteken felosztották országaik közt az uratlan területeket. Még el nem foglalt területeknek

nevezték s megalkották a határokat, melyeken túl az egyik állam nem engedi meg a másiknak a terjeszkedést.

E területek elfoglalása már jobbára megtörtént; e közben néha-néha felüté fejt egy-egy «afrikai kérdés», s az egyes államok részben birtokuk biztosításán dolgoznak, részben pedig már azon tanakodnak, mitévők legyenek az új szerzeménnyel. Igen életbevágó kérdés volt tehát az, melyet a congressus fölvetett: vajon a tropikus Afrika alkalmas-e a fehér bőrű népek colonisatiójára?

Hivatott utazók s tudósok egész sora foglalkozott e kérdés megvitatásával. Részt vett a tanácskozásban Sir John Kirk, hosszú évek során Anglia residence Zanzibarban s a tropikus Afrika kitünő ismerője; Pfeil gróf, a legkitünőbb német utazók egyike, kinek Németország afrikai birtokszerzésében nagy része volt; a híres Stanley, a kartograph Ravenstein, Silva White, Lugard kapitány az Uganda gyarmatról s még mások többen.

Sir John Kirk a parti vidékeket, egyáltalán az 5000 láb-nál mélyebben fekvő részeket nem tartja alkalmasnak európai gyarmatosításra. Azonban a magasabb fősíkokon kedvező az éghajlat a fehér fajnak. Telepedéseket rövid időre mindenütt lehetők tart Sir John. A benszülötteket meg lehet tanítani, hogy földjök fejlesztésében kezökre járjanak az európaiaknak; s Britt-Indiából kismérvű bevándorlásnak sincs ellenére.

Sir John e kedvező nézeteinek határozottan ellenmond Silva White. Szerinte a tropikus Afrika egészben alkalmatlan európai gyarmatosításra. Tovább fejlesztésére sem igen lehet gondolni; s ez a csekély mérvű fejlesztés is csak akkor állhatna be, ha a hatalmak az afrikai értekezleteken megállapított egyességet valóban végre is hajtánák, a hiányos benszülött munkaerőt importálttal pótolnák, s ha a parttól befelé, az európai telepítvények főbb pontjaihoz vasútat építenének.

A congressus így egymásután két ellenkező nézetet hallhatott. Többnyire az utazók voltak, kik a viszonyokról kedvezőbben ítélték, míg a tudomány emberei az ellenkezőt vitatták.

Pfeil gróf megvallja ugyan, hogy az a kérdés, hogyan gyarmatosítsuk a tropikus Afrikát, első sorban gyakorlati; de mégis helyén látja, hogy egy tudományos congressus is foglalkozzék vele. Afrika gyarmatosításának sikere szerinte három feltételtől függ. Az első az, hogy behatóan kell ismernünk azon vidék

természetét, melyet gyarmatosítani akarunk. Ezért szükségünk van a geographus szolgálataira. A második fontos dolog, hogy a legnagyobb figyelemmel kell tanulmányoznunk a tropikus hygieniát. Harmadszor tudnunk kell a módját, mint tehetjük a gyarmatosítás művében serény közreműködővé a négert is. Pfeil gróf nem akar az erőszak vagy katonai uralom mellett szólni, de azért nagyon távol áll azon képzelgőktől, kik azt hiszik, hoy a négert jó példákkal s a biblia olvasásával lehet nevelni. Pfeil abban találja a megoldást, hogy a négerbe be kell oltani a szükségletek érzetét, aztán majd dolgozni fog. Nem vettük észre, hogy a szavak mögött lappangó önzés nagyon feltűnt a gyülekezetnek. Hát azért keltsünk a «feketében» új szükségleteket, hogy ezek árán a fehér aztán meggazdagodhassék?

Lugard kapitány e részben inkább indiai gyarmatok letelepítését pártolja. Ezek nagyon hasznos szolgálatot tehetnének a meleg vidékeken, mint kézművesek s ügyes munkások s nagyon kezére járhatnának a fehéreknek a négerék megszelídítésében.

Nagy érdekeltséggel hallgatták Stanley előadását. Az aruwimi erdők borzadálya sem rontotta le Stanley optimismusát, noha nem osztozik teljesen Kirk kedvező nézetében Afrika gyarmatosításáról. Ő maga sohasem tervezte Közép-Afrika gyarmatosítását; azonban szívesen támogat minden oly tervet, mely e vidékeket majd egy későbbi gyarmatosításra alkalmasabbakká teheti. Különben inkább Pfeil gróf ellen fordult Stanley. Elmondotta, hogy mikor a Kongó államot alapították, nem igen sok időt vesztegettek a tudományos földrajz tanulására; egyáltalán nem ismer gyarmatot, mely a tudományos földrajzon alapulna. Minden elmélet ellenére nagyon hosszú idő kell ahhoz, míg az idegen nemzet a gyarmati életét megtanulja: s Közép-Afrikában is nem tudományos geographiára van szükség, hanem arra, hogy a fehér ember megtanulja, mint kell élni a tropikus vidékeken.

Élénk vitatkozás követte e megjegyzéseket, melyekre Pfeil gróf felelt. A gyűlés nagy helyesléssel fogadta Pfeil válaszát. Sokan megfoghatatlannak találták, hogy nyilváníthatott ily nézeteket tudományos congressuson Stanley, ki útjáról tudományos följegyzéseket s kitünő hosszúsági s szélességi méréseket hozott magával. Stanley különben kijelentette, hogy

csak erősebben kívánta hangsúlyozni a gyakorlati szempontokat, de maga is többször kijelentette e sorok írójának, hogy «a tudományos földrajz ismerete nélkül Afrika gyarmatosítása lehetetlen».

Nagy érdeklődéssel hallgatták azután Slatin basa előadását, ki Chartum elestéről, Gordon haláláról s a maga fogóságáról és meneküléséről beszélt. Tárnya azonban az előbbi kérdéssel semmi összefüggésben sem volt.

A szakcsoportokban tartott előadások s vitatkozások közül mindenekelőtt kiemelem az első napon tartott szakülés értekezletét, melynek tárgya a földrajzi oktatás volt. Első sorban Levasseur, párisi tanár, emlékirata állott «a földrajzról az iskolában és az egyetemen». Az Institut e tudós tagja a földrajzi oktatás jelen állásáról beszélt Franciaországban. Azután dr. Lehmann tett jelentést a földrajz tanítóinak egyetemi kiképzéséről. Elég fontos tárgy, ha meggondoljuk, hogy a művelt országok földrajzi ismereteiket nagyobbára mégis csak a középiskolai oktatásból merítik. A tanítókat erre képezni kell, ezt pedig csak az egyetemen lehet. Kell tehát minden egyetemen önálló földrajzi tanszéknek lennie — oly igazság, melyet ma már nem igen fognak kétségbe vonni. Dr. Lehmann azután érdekes megjegyzéseket tett a földrajzi tanárjelöltek oktatásáról. Nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy a tanulókat megtanítsák arra, hogyan kell a természetet a szabadban észlelni. S ez helyes dolog, csakhogy akkor a tanítónak is kell éreznie, hogyan fogja fel értelemmel s tiszta érzékkel a természet nyújtotta képeket s formákat. Nem lett volna érdektelen, ha a congressuson szóba kerül a magyar közoktatási miniszteriumnak már évek óta fönálló fontos intézkedése, melynek értelmében közép-tanodai tanárokat államköltségén egy előkelő szaktudós vezetése alatt évenként együttes külföldi útra küld, hogy megismerjék Olaszországot, a Középtenger partvidékét, Egyiptomot stb. Ezen utazások, ha néha műtörténelmi tanulmányok szempontjából esnek is meg, mindig kitünő földrajzi oktatást is nyújtanak. A földrajz tanára a földfelület alakulásait más elevenséggel fogja magyarázni, ha olyanról beszél, a mit saját szemével látott, mintha pusztán csak könyvekből olvasta volna.

Ugyancsak a congressus első napján a physikai földrajz szakosztályában Laussedat, francia táborokori ezredes egy dolgozata állott napi renden, azon módokról, hogyan lehet terüle-

teket lefényképezni. Egyszersmind bemutatták a tervezete szerint készült műszert is. Messze vezetne, ha technikai részletekbe bocsátkoznánk, csak annyit jegyzünk meg, hogy e sorok írója kezdette meg e kérdésben a vitatkozás sorát. Kifejtette angol nyelven, hogy matematikailag pontos felvételeknél a trigonometriai eljárást nem pótolhatja a fénykép, azonban különösen éles tagozatú területnél nagyon jó segédeszköz lehet. Még nagyobb fontossága van a fényképnek fölfedező utazásoknál, hol nehezen hozzáférhető területekről van szó, hol matematikai pontosságot nem kívánunk, csak pillanatnyi áttekintést.

E sorok írója rámutatott azon térképekre, melyeket az ő fényképei alapján a *Royal Geographical Society* a központi Kaukasus alpesi vidékeiről készíttetett. Ezek teljesen elütöttek az akkor meglevő typographikus (öt werst) térképektől. Az utóbbi években eszközölt orosz tábornoki újabb fölvételekkel azonban, néhány részlet kivételével, nagyon megegyezők.

John Coles, a *Royal Geographical Society* tudós kartographusa, azután előadta azt a módszert, mely szerint az én photographiai anyagom alapján e térképeket készítette. Az előbbi hibás felvételekkel szemben e térképek nagy haladást mutatnak s lényegesen előmozdítják azon vidékek jobb megismerését.

Thoulet, nancy-i tanár, arról szólt, hogyan lehet alkalmazni a photographiát oceanographikus térképek készítésénél; Hills kapitány pedig arról, hogy határozhatjuk meg a hosszúsági méreteket, photographia segélyével.

Az oceanographikus szakosztályban említsük meg Monaco uralkodó herczegének beküldött jelentését, az oceanographia újabb eredményeiről. A herczeg nagy pártolója a tengeri kutatásoknak, s yachtján maga is tevékeny részt vesz bennük.

A physikai földrajz és a geodäsia szakosztályában is egy egész sor érdekes kérdést vitattak meg. Megemlítjük Bonaparte Roland herczeg felolvasását a francia alpesi vidékek gletschereinek időszaki változásairól. Bonaparte herczeg e tárgygyal évek óta foglalkozik, nem kímél költséget s munkatársakat gyűjt maga körül. E munkássága annál fontosabb, mert a francia alpesi vidékek gletschereiről sokkal csekélyebb tudományos megfigyelés áll rendelkezésünkre, mint a svájci vagy osztrák gletscherekről. A sok földképpel és diagrammal magya-

rázott előadást vitatkozás követte, melyben az e téren híres szaktudósok, Foret és Buchanan, is részt vettek. E sorok írója is előadta a vitatkozás folyamán észleleteit a Kaukasus és Himalaya gletschereiről. Általános helyesléssel találkozott azon indítványa is, hogy az Európán kívül utazók figyelmét fel kell hívni a gletscherek kutatására. A nyert eredményeket azután a földrajzi társulatok közlönyeiben lehetne közzétenni.

Még egy sor felolvasásról tehetnénk említést, ha nem inkább csak a szakkörök érdeklődésére számítanának. A francia vidék propagandát fejtettek ki a decimalis rendszer alkalmazása mellett. Pailhade például, a kartographiában száz részre osztott körök alkalmazását indítványozta. A földrajzi nevek helyesírása is szóba került ezen a congressuson is, bár a vitatkozásnak eredménye most sem volt. Jól jegyezte meg valaki, hogy e kérdés földrajzi dilettansok kedves játéka lett. Gerland tanár azt indítványozta, hogy a földrengések megfigyelésére nemzetközi állomásokat alapítsanak. Tekintettel a múlt évek nagy pusztításaira s e természeti tünemény okainak hiányos ismereteire, a congressus joggal pártolta az indítványt. Különb, ha nem csalódunk, az utolsó geológiai congressus is hozott hasonló határozatot s mindenesetre küldött ki egy nemzetközi bizottságot a földrengések kérdésében. Leotard azon óhaját nyilvánította, hogy a földképeken rajta legyen megjelenések datuma. A kartographikus anyagunknak mai gyors változása következtében valóban megszívlelendő óhaj.

A congressus zárulásán a Kaspi tón túli vasút építője, Annenkoff tábornok, tartott egy értekezést «a földrajz fontosságáról, tekintettel a mostani mezőgazdasági s nemzetgazdasági válságra». Már az előadó személyisége érdekessé tette a felolvasását. A kemény katona franciaúl s bizonyos érzelgősséggel olvasott. Elmondja a tábornok, hogy az utolsó évtizedek földrajzi fölfedezései után eltűnt a földről a titokzatosság s a különböző földrészek közt fönnálló új s gyors összeköttetések s a különböző differencialis tariffák egészen új földrajzi képet teremtenek. Az emberiség geniusa olyan föltételeket teremtett, melyek lehetővé teszik a szó legtágasabb értelmében vett cserét a legtávolabb vidékek közt is. S mindamellert váratlan s kedvezőtlen eredmény előtt állunk; általános a gazdasági válság, melynek súlyát leginkább a számra nézve legtekintélyesebb, a munkás osztály érzi. A legújabb statisztikai adatok segítsé-

gével kimutatja Annenkoff, hogy a legfőbb élelmi szerekből Angliában egy személyre 109 font hús, 75 font czukor esik; Franciaországban ellenben 77 font hús, 20 font czukor, Németországban 69 font hús, 18 font czukor; Oroszországban 48 font hús s 8 font czukor.

Annenkoff azt hiszi, hogy az egyes országok nem ismerik eléggé egymás szükségleteit s termelőképességét. Innen származik a túltermelés alacsony árakkal, vagy bizonyos cikkek csekélyebb készlete magas árakkal. Mindkét esetben a paraszt s a munkás szenved. Ez ellen óvszerül új földrajzi vidékeket kell kutatni s tanulmányozni. Így az új területek kihasználásával a termékek nagy részét megtarthatnók alacsony áraik mellett; s viszont hasznos termékeket szállíthatnánk oda, hol azok hiányzanak. E részben kívánná az előadó a földrajzi társaságok közreműködését. A dolog azonban — az igazat megvallva — nagyon is távol áll körüktől.

A congressussal — mint már említők — földrajzi kiállítás is volt egybekapcsolva. Ha gazdagságban előbbi társai mögött maradt is, sok tanulságos és becses dolgot foglalt magában. Először a kiállítás angolországi részét említjük meg. Bő anyagot adtak tanulmányozásra az angol tengerészeti osztály fölvételei, az Indian Survey földképei, a Cap gyarmat és a Becsuánföld szép, új földképe (mindkettő trigonometriai fölvétel alapján készült); azután a Geological Survey, a Meteorological Council és a Palestine Exploration Fund pompás munkálatai. A többi országból csak Németország volt kellően képviselve. Kitünő rendezésben tüntette fel az állam, a társulatok s magán czégek földrajzi kiadásait. A francia osztályban a Madagascar-kutatónak, Grandidiernek, gazdag kiállítása vonta magára méltán a közfigyelmet. Említsük meg még Finnországot, mely földképeit teljességökben kiállította, Olaszország geológiai s montanistikai abroszait; Európán kívül pedig a Mexicoban, Peruban, Argentiniában készült földképeket. Nem szabad felednünk Japánt, mely e téren is élénk tevékenységet mutat. Ausztria-Magyarországból csak a katonai földrajzi intézet néhány mutatványlapja s néhány kiadócég kiadása volt kiállítva. Bosznia s Hercegovina kormánya azonban egész kis kiállítást rendezett, e sorok írójának is volt benne — a név megnevezése nélkül — egy fénykép-gyűjteménye, melyet azon tartományok magas hegyi tájairól készített.

A jelenkor annyi sok jeles terméke mellett is, azúttal a kiállításon a múlt idők keltették mégis a legtöbb érdekességet. Mert talán semmi sem vonzott annyira, mint a kiállítás történeti része: régi földképek s globusok, köztük Leonardo da Vinci rajzai s a British Museum külön kiállítása. Nem csak a tudóst érdekelték e dolgok s ösztönözték újabb kutatásokra, hanem minden művelt ember figyelmét is leköthették, mert láthatta a kartographia haladását, s érdekes módon észlelhette a fokenként javuló ismeretet, melyeket a földtömeg térbeli felosztásáról nyertünk. A műszerek s utazó készletekre alkalmas tárgyak első sorban a felfedező útra indulók számára voltak kiállítva. A kiállítók közt volt az angol tengeri hivatal hydrographiai osztálya, az Ordinance Survey Office, s híres angol gyári cégek, mint Casella, Negrezzi Zembra, Hicks stb. s az angol földrajzi társulat is. Az utóbbi társulat műszerei nem egyszer voltak már nagy utazók kezeiben.

Augusztus elsején bezárták a congressust. Előbb azonban egy sor határozatot terjesztettek elé elfogadásra, melyek közül néhányat már fölebb említettünk. Azután a congressus következő székhelyéről indult meg a vita. Az amerikai küldött, Rockhill, szólott először s a congressust kormánya nevében Washingtonba hívta meg. A hamburgi Neumayer azután a német földrajzi társulatok nevében azt indítványozta, hogy a közelebbi congressust 1899-ben Berlinben tartsák meg. Nagy helyeslésre talált e meghívás. E hangulat befolyása alatt Greely, amerikai tábornok, kijelenté, hogy belátja egy amerikai út nehézségeit s bár minden amerikai emberben az európai tudósoknak nagy tisztelete él, a meghívásról lemond s Neumayer indítványát pártolja. Így lett Berlin 1899-re egyhangúlag a congressus székhelyévé kijelölve.

Erre zárbeszédét tartotta meg az elnök. Azt hiszi — úgy mond — hogy a congressuson nagyon sok érdekes felolvasást tartottak, s hogy ezek, a most hozott határozatokkal együtt, a földrajzi tudományokat sok irányban előbbre viszik. A congressus e nyilvános működését mindenki ismeri; de ő azt hiszi, hogy sokak nevében beszél, ha e nyilvános eredménynél is talán többre tartja, hogy nagytehetségű férfiak a világ minden részéből eszmecekerét folytathattak, megismerkedhettek, barátságot köthettek, mely tovább fog tartani a congressus rövid heténél. Úgy érzi, hogy a közvetlen érintkezés előítéleteket

szüntet meg, érdelességeket hozsol le s úgy társadalmi és politikai szempontból is nagyon hasznos. A béke láncza, mely a földet egybefűzi — ne adja Isten, — de elszakadhat; de van e láncznak egy szeme, mely nem fog elszakadni s a legerősebb nyomást is kiállja; ez azon barátság, tisztelet s kölcsönös segély vágya, mely a geographusokat a világ egyik sarkától a másikig egyesíti.

Lapparent tanár a közbéke s emberszeretet hasonló szellemében válaszolt. Nem egy külön intézmény, vagy nemzet nevében akar beszélni, hanem egy nemzetközi gyülekezet érzelmét kívánja tolmácsolni. Végül Lapparent s Semenoff köszönetet mondanak az elnöknek. E békés szavak benyomása alatt rekeszté be Markham elnök a congressust.

Ha a congressus munkálataira s rendjére visszatekinünk, első pillanatra talán hiányokra is bukkanhatunk, s kor-szakos eredményt nem mutathatunk fel. De azért hasznát hiba volna tagadnunk, különösen most, mikor a hasonló gyülekezetek jelentőségét sok oldalról kétségbe vonják. Nem egy hasznos megjegyzés magvát szórták el a congressuson, mely valahol még gyümölcsöt fog hajtani; nem egy eszmének támadtak hívei, mely különben izoláltan maradt s talán észrevétlenül elveszett volna. Egyik-másik munkalat létrejöttét is biztosította a nemzetek közös munkája és sok eszme tisztultabbá vált a jeles szaktudósok eszmecseréje következtében.

A sarki, különösen a délsarkvidéki kutatások iránt is a congressus újra felélesztette az érdeket. Sőt kétségtelen, hogy talán nemzetközi alapon, ez irányban oly vállalatok vannak keletkezöben, melyek a földünkről való ismeretet lényegesen gyarapítani fogják. A congressus erre nézve megszólaltatta s a maga részére nyerte a közvéleményt. Az angol lapok már is hirdetik, hogy illetékes helyről e tárgyban előterjesztés készül a pénzügyminiszterhez s a többi nagy nemzet sem fog tétlen maradni.

De vajon a congressus határozatai megszüntetik-e azt a babyloniai zavart, mely a helynevek írásában uralkodik, az kétséges marad. Valamint az sem bizonyos, elfogadják-e az angolok a métert mint súly- és hosszúsági mértéket, ha mi cserébe meg a greenwichi meridiánt fogadjuk el. E kérdésben az oroszok magatartása is kérdéses.

Mindenesetre szép dolog volna az is, ha nemzetközi ala-

pon, az államok s földrajzi társulatok segélye mellett, egy nagy világabroszt adnának ki, egyenlő mértékben, egyenlő földrajzi jelzésekkel, fölhasználva a legújabb s legjobb adatokat, melyekkel a különböző országok topographusai s geographusai rendelkeznek. Azonban ennek ideje még aligha érkezett el. De az eszmecsere e tárgyban mégis tisztázza s közelebb hozza egymáshoz a nézeteket.

Az afrikai vita is érdeket keltett a legszélesebb körökben. Nem lehet tagadni, hogy némileg politikai jellegű is volt. S midőn egy francia utazó a congressuson azt az indítványt tette, hogy Afrikában bizonyos kérdésekben a gyarmatosító hatalmaknak megegyezésre kellene jutniok, az elnök felszólalására ezen indítványt, mint erősen politikai színezetűt, mellőzték. De azért nagyon érdekes volt hallani, hogy arról, a mit gyakran csak «afrikai kaland»-nak neveznek, hogyan gondolkoznak és nyilatkoznak magok az ott járt utazók, kik a tropikus Afrikát ismerik, s a tudósok, kik a gyűjtött adatokat rendezik s egységbe foglalják. Azonban mégis igaza volt Markham elnöknek, mikor a congressusnak talán legnagyobb vívmányául azt a barátságot emelte ki, melyet az együttlét a hasonló téren működő férfiak között teremtett.

Hogy a congressus e részben is megfelelhett hivatásának, s a roppant városban számos alkalmat nyújtott a tagoknak a fesztelen együttlétre: azt nagy részben az angolok nagyszerű vendégszeretetének köszönhetjük. Mert meg kell gondolnunk, hogy ez a congressus az eddigiek közt a legnépesebb volt s tagjai száma 1500-ra rugott. Az idegenek közt leginkább Franciaország volt képviselve, 100 taggal; a második a sorban Németország, 60 taggal.

S itt talán utalhatunk egy olyan hiányra, melyre nem eléggé vetettek ügyet. Voltak ugyan tagjegyzékek — a hol a mint sokan vélték, szükségtelenül még a sok tiszteletbeli bizottságok is fel voltak sorolva — de tulajdonképi teljes lajstrom a tagokról hiányzott, olyan például, milyent 1876-ban a statisztikai congressus közölt Buda-Pesten. Így aztán megtörtént, hogy csak az utolsó pillanatban, vagy még akkor sem, lehetett megtudni, vajon ez vagy az jelen van-e a congressuson.

Még szólnom kell arról a sok fényes ünnepélyről, melyet a londoni földrajzi társaság, más közintézetek vagy magán-személyek rendeztek a gyűlés tiszteletére. A megnyitó estélyen

volt az Imperial Institute kerti ünnepe; azután következett a Geographical és Cosmos Club, a Fishmonger Company meghívása; az angol Geographiai Társaság évi díszebédje, melyet ez úttal a congressus idejére halasztottak. Ha e díszebédekre nem is lehetett a congressus összes tagjait meghívni, mindannyian összegyűlhetnek több más ünnepi alkalommal. Erre szolgáltak az éji ünnepélyek a botanikus kertben, a Regentsparkban, Markham elnök és neje fogadó napja az aquarellisták galleriájában s Burdett-Courts báróné kerti ünnepélye Holly Lodge-ban. A külügyminiszteri államtitkár, Mr. Curson, is adott egy estélyt. Mr. Curson különben utazásai, munkái s földrajzi felolvasásai folytán méltán sorozhatta magát a geographusok közé, mint a hogy a középázsiai viszonyok személyes ismerete folytán méltán foglalta el külügyminiszteri állását. Earl és Lady Northbrook estélye s a clubbok s magánosok több más meghívása is alkalmat adott arra, hogy a tagok egymást lássák s egymással fesztelenül érintkezzenek. Egy érdekes reggeliről is meg kell emlékezni, melyet közvetlen a congressus bezárta után Bonaparte Roland herczeg adott a congressus kiváló szakférfiai tiszteletére. Bonaparte herczegben a geographia tudománya már évek óta tevékeny s áldozatkész pártolóra talált, kinek különböző geographiai kiadásai ép annyi szaktudásról, mint bőkezűségről tanúskodnak. A reggelin a meghívottaknak (Magyarországból Déchy s Vámbéry volt jelen) így még egyszer alkalmuk nyílt szűkebb körben fesztelen eszmeceserére. Álljon itt több vendég neve: Stanley, Götzen gróf, Annenkoff, Pfeil gróf, Slatin basa, Levasseur, Leyparent, Kerym bey, Murray John, Grandidier, Greely tábornok, Clement Hill Bouquet de la Goye, Lenz, Torres Campos, Bassot ezredes, Semenoff, Grigorieff, Loubet herczeg. Még meg kell említenünk azt is, hogy még a congressus bezárta után is számos résztvevő meghívást kapott Oxford, Cambridge s Liverpool meglátogatására. Így tehát minden megtörtént, hogy a hatodik nemzetközi földrajzi congressus sikere minden irányban biztosított.

S valóban korunk viszonyainak nemzetközi alakulása meg is kívánja, hogy a földrajzi műveltség minél szélesebb körökben terjeszkedjék a népek közt. Különösen Magyarországon sok a tennivaló e részben. Talán nincs helyén kívül, ha azon óhajunknak adunk kifejezést, hogy a magyar földrajzi

társaságot, mint e téren a leghivatottabb tényezőt, minél melegebb pártolásban részesítse a kormány s a közönség. Az 1870-ik év fordulót jelent a népek földrajzi törekvéseiben. A német tanító — mint mondják — győzelmet nyert a francziák földrajzi tudatlanságán. Igazán lázas tevékenységgel iparkodtak a háború után a hiányokat pótolni az e részben hátramaradottabb népek. Már czikkem elején említém, hogy 1870 óta több földrajzi társaság keletkezett, mint a mennyi addig összevéve fönnállott. A földrajzi oktatást is újjá szervezték, s a legelőbbre haladt államokban a földrajznak egyetemi tan-székeket alapítottak. Ismernünk kell a földet, ha urai akarunk lenni. Ezt szíveljék meg itthon, nálunk is, s fejleszsenek nagyobb érdeklődést a földrajz iránt. Ez is a nemzeti eszmének szolgál.

DÉCHY MÓR.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TÉLI TÁRLATA.

I.

Az bizonyos, hogy közönségünk nem igen vásárol művészeti tárgyakat, a minnek egyik, de talán csak legutolsó oka lehet, hogy hazai művészeink árai is szertelenül nem őszinték; azonban még bizonyosabb, hogy közönségünk szenvedélyesen szeret új képeket nézni. E kedvtelés, ha jó művekkel ápoljuk, az ízlés fejlődésének és művészetünk föllendülésének archimedesi pontját képezheti. A nekünk való jó képekre nézve zsinórmértékül a mostani tárlat szolgál. Az idén vagy helyesebben válogatták össze a meghívandó külföldi művészeket, vagy a véletlen szerencse a szokottnál jobban kedvezett a meghívóknak. Láttunk az elmúlt évek téli tárlatain is akárhány olyan művet, mely egy vagy más tekintetben jeles alkotás volt; egy részének a technikai iskolázottság volt az erős oldala, egy másik része pedig a művész egyéni fölfogásának fényével kápráztattott. Az idén bemutatott külföldi festmények jól megállják helyöket, átlagos művészeti értékre nézve fölülmulják a korábbiakat, van köztök néhány, mely épen olyan mesteri kimunkáltságú, mint am azok közül a legjobb, de azért a technikai járatosság nem toladodik előre, nem hivalkodik, mintha a művészetnek legfőbb alkotó eleme volna; másfelől meg a fölfogás eredetisége és ereje tekintetében is kiállják a versenyt azon korábbiakkal, de sajátjuk sem föltétlenül uralkodó, nem vakít el annyira, hogy a technika fontosságát kicsinyeljük, bennök gyönyörködve nem feledkezünk meg arról az igazságról, hogy a ki képet akar festeni, az tudjon bánni az ecsettel és a festékekkel. Mi félre esünk azon csatamezőktől, a melyeken a mai művészet nagy harczeit vívják; szemünk még nem elég gya-

korlott, ízlésünk még nem elég fejlett, hogy igazán megértsük azon kemény tusák mivoltát. Nálunk nincsenek helyen a roppant képek, melyek merészen vállalkoznak nagy problémákra, kápráztatnak, lesújtanak és eltemetnek. Nekünk kisebb terjedelmű, a gógtól és a főnléjazástól ment olyan képekre van szükségünk, a melyek nagy alkotások ugyan, de egyszerűségük látszatával bizalmat keltenek bennünk, bátorítólág intenek felénk, magokhoz édesgetnek, elfogultság nélkül érintkezünk velök, vezetősök mellett egy-egy pillanatra betekintünk a művészet mélységes titkaiba. A mennyire a külföldi művészetet ismerjük, a mi körülményeinkhez jobban illő, tanulságosabb, általán több haszonnal járó műveket alig lehetett volna összeválogatni. Van itt néhány festmény, a melyeu a tárgy, a fölfogás és a kidolgozás szép összhangba olvadnak. Egészséges szervezetű és egészségesen iskolázott művészi egyéniségek alkotásai ezek, melyek a képzelt tehetség és a tanulatlanság kínos vergődésének látványai közt — nálunk ez az uralkodó festészeti irány — enyhét, megnyugvást nyújtanak. Ilyen harmonikus művek képezik a tárlat fénypontját.

Ezelőtt befejezésül szoktunk megemlékezni a vízfestményekről, most a szokással szakítva, egy vízfestménynyel kezdjük meg a tárlat ismertetését. Brown T. A. angol festő *Friss fekvőhely* (78) című vízfestménye minden tekintetben méltó az első helyre. Tárgya egyszerű. Istállónak félhomályban derengő belsejét ábrázolja, női cseléd egy nyaláb szalmát tart hóna alatt és azt készül friss alomnak (nem fekvőhelynek) fölszórni; jobbról is, balról is néhány borjú nyújtogatja nyakát, hogy hozzáférjen a szalmához. Művészeti becse a tárgynak jellemző fölfogásában, a formák és a hangulat valószerű visszaadásában, különösen pedig abban rejlik, hogy mind ezt vízfestéssel éri el, a nélkül, hogy e technika sajátságain kényszerrel követne el; ellenkezőleg, kerülve a részletes kimunkálást, azon sajátságokat teljes mértékben érvényre juttatja. A színek melegségére nézve a kép ritkítja párját a vízfestmények közt. A nő ruházatának és a szalmának élénk világítású színeitől biztos kézzel könnyeden odavetett finom árnyalatok enyhe, alig észrevehető fokozatokban vezetik szemünket a háttér sötétségébe. E sötétségen is meleg derengés szűrődik át. A szétszivarogni hajlandó vízfesték szívesen követi az ecset irányát, s színeinek mélysége és világító ereje mellett kellő mértékig formai szabatoságnak is eleget tesz. A festészet elemeinek azon békülékeny kiegyenlítődéseiből, egymásba olvadásából keletkezik e szépen egyensúlyozott és egységes

voltánál fogva szinte lélekemelő alkotás. Az angolok már vagy száz éve nagy odaadással művelik a festészet e kisebbszerű technikáját és nem egy merényletet követtek el vele és ellene; fáradságuknak a kép egyik legérettebb gyümölcse, mely becses és tanulságos azért is, mert bebizonyítja, hogy kis technikával is lehet nagyot alkotni.

Lenbach Ferencz egyik festménye női, a második férfi arc-kép (11 és 55). A német festészetnek a képmás terén egyedül álló e mesterét közönségünk egy nem régi tárlaton bemutatott több műből ismeri; hatalmas egyéniségénél fogva azonban mindig új és akkor is meglepő, ha századszor látjuk. Egész alakot nem szokott festeni, mert Goethevel megegyezően azt tartja, hogy a végtagok ellenségei a lelki élet, az erkölcsi lény kifejezésének. Pedig művészetében az arc e fajta kifejezése képezi az ábrázolt egyén jellemzésének lényegét. E tekintetben egyenes ellentéte Benzur Gyula, a ki az arc anyagi mivoltára fordít több figyelmet, a lélekből, annak életéből csak annyit ad vissza, a mennyi nagyjában a formákkal jár; anatómiailag elemez, ethikailag nagyol. A német művész e két műve tárgyra s a tárgynak érdekességére nézve a lehető legmesszebb esnek egymástól. Az egyik igen szép, fiatal asszony, a másik borotvált, csontos arcú, törődött férfi. De egy elmének szülöttjei. Az asszony arczképe kétségtelenül érdekesebb, nem azért, mert asszonyt ábrázol, hanem az eszközöknél fogva, melylyel a festő célját eléri. E kép gyakorlati æsthetikai útmutatásul szolgálhat arra nézve, hogy a festészetben a valóság hatása miféle elemekből áll. A festés módja az áttetsző lazur-festékeken alapúl, a melyek segítségével a zöld, a sárga, a kék az élő test gyöngéd, puha színének hatásába olvadnak össze. Azonban, a kik azt hiszik, hogy tudják mire jó az anatómia a festészetben, a kik meg vannak róla győződve, hogy a formáknak a legapróbb részletekre is kiterjedő, anatómiailag szabatos rajzával mindig és csak egyedül azzal alkothatunk befejezett művet, azok nézzék meg jól a képet. Ha jól megnézték, majd azt veszik észre, hogy előbb a képet, most meg saját magokat bámulják. E képen megtanuljuk azt, hogy a festészet szemfényvesztés, hatása csalódáson alapul; hogy a valóságot nem azért kell a festőnek ismerni, hogy azt lemásolja, hanem, hogy azt minél nagyobb szemfényvesztéssel állítsa elének, hogy a csalódás teljes legyen. Annak az asszonynak világos kék, beszédes szemeivel űzi a művész s szemfényvesztést. Tulajdonképen csak a két szemből áll az arczkép, abból árad ki az asszonyi lény egész világa. Az a szem hihetetlen szabatosséggal van kidol-

gozva. Az arcz többi része, az orr, az ajkak, az áll csak jól rajzolt járulékok; mintha kevésbé az volna céljok, hogy az arczot teljessé tegyék, hanem inkább az, hogy a szem világító erejéhez szükséges színek hordozói legyenek. A haj, mely egy síkban van a szemmel, elmosódó tömeget képez, csakis színértéke van. Fogyatékos anyagi valóságosság, de élő, megragadó látszata a lelki életnek, teljes, valószínűségi egyéniség. A férfi arczképén a csontok szögei és a bőrnek lehámló fölülete az ábrázolt egyén physikai állapotát nyers erővel jellemzik, s ez erőnek visszfényében tükröződik le az erkölcsi egyén. A művész biztosnak érezte magát abban, a mivel céljára törekedett, különben nem ragaszkodott volna hozzá oly őszinteséggel. A szemlélő, a ki nem bír erről meggyőződni, nem is barátkozik meg a festménnyel.

Alma Tadema az angol festészet egyik legnagyobb mestere, a klasszikai világ idylli életének költői lelkű ecsetelője nálunk még ismeretlen, hasonlóképen Robert-Fleury francia festő. Richir Hermann belga festő azonban részt vett 1893-ik évi tárlatunkon. E három művész egy-egy arczképet küldött, a melyek nem oly mélységes mélyre ható tanulmány eredményei, könnyedebb fölfogású művek — a mi nem azt jelenti, hogy fölszínesek — igazi egyéni alkotások, jól föltüntetik a külföldi festészet e fajának fejlettségét és méltán sorakoznak Lenbach művei mellé. Kár, hogy az öt arczkép nem került egymás szomszédságába; összehasonlításukból közönségünk többek közt azonnal észrevette volna, hogy az angol festő mennyire másként formál, eljárása majdnem olyan, mint a szobrászé, a ki alakatlan tömegből mintázza az idomokat, egyiket a másik után. A szobrászi fölfogású formáknak meleg, világító színekkel ad életet, úgy hogy Lowenstam rézmetsző feje arczával felénk fordulva, szinte mozogni látszik (51). Robert Fleury (54) és Richir Hermann (102) női arczképei egyenlően pompás, üde festmények; nehéz lenne a kettő közül valamelyiknek az elsőséget odaítélni. Robert-Fleury képe egészségtől duzzadó, s szingazdag mezbe öltöztetett fiatal leány félalakját ábrázolja; e csontos alkatú leány jó egészsége és szép ruhája tudatában oly bizvást mosolyog felénk, mint a tavaszi nap; bizonyos, hogy jó a kedélye, nyugodt a lelke, de még is inkább a testi jóllét kifejezése képezi egyéniségének jellemző vonását. Kimunkáltságra nézve ez egyik legremekőbb képe a tárlatnak; a milyen vasegészségű a leányzó, olyan szilárd kéz vezette az ecsetet; nincs a festményen egyetlen téveteg, bizonytalan vonás. Richir műve egészen más, javakorabeli asszony egész

alakját ülő helyzetben mutatja. A fesztelen tartás, a szemek őszinte, beszédes tekintete, az arc derült kifejezése, a széles vonású, könnyed, de finom festési mód az alaknak megnyerő, közlékeny hangulatot kölcsönöznek; a lelki élet jellemző vonása, úgy látszik e pillanatban valami ötlete támadt. A három arcképet a legnagyobb haszonnal tanulmányozhatják azon a festőink, a kik a festészet e fajtát űzik.

Böcklin Arnold töről szakadt, erős egyéniségénél fogva, sajátos iránynyal bír, tehát határozottan harcziás festő. Azt értjük, hogy szenvedélyes művészi lelkületének egész hevével részt vesz a manapsági festészet nagy küzdelmében. Nálunk nem ismeretlen. Szilaj képzelet szülte néhány művét évekkkel ezelőtt láttuk a tárlaton. Most két kisebb munkáját mutatja be. Az egyik (36), melynek *Vadásznő* a címe, nem egészen félalakban életnagyságú nőt ábrázol. Skopas görög szobrász őrvjögő bacchansnőjét juttatja eszünkbe, a melyről azt olvassuk, hogy «ruhája lobog, karjai meztelenek, a dühében széttépett kecskét föltartja, fejét hátra veti, hajfürtjei a szélnek eresztve hullámszerűen, a bacchusi mámor önkívületes szenvedélyétől űzetve rohan.» Böcklin a vadászat mámorát festi; az alak arcának kifejezéséből látjuk, hogy féktelen szenvedély űzi a vad után, melyet elejteni készül. A klasszikus szellem él ez alakban, s azt a művész oly találóan, oly erővel fejezi ki, hogy azonnal a klasszikus művészet egy termékét idézi emlékünkre. Jellemzőségét fokozza, hogy ugyan az a szenvedély dúl az ábrázolás módjában, a rajzban és a színek lángoló melegében. E tüzes színek szokatlanok, de nagyon jól esnek a napvilágos és impressionista festészet mai korában. Kívántuk volna, hogy ez is egy sorban legyen az előbbi öt arcképpel.

A rendező, azaz a képeket fölraggató bizottság hangulata az idén határozottan kedvezett a torzképeknek. Nem a hazai impressionisták festményeiről kívánunk szólani; a hazai művészekről bemutatott arcképekre majd csak utóbb kerül a sor. Most a nagy teremben vagyunk, melyet a *Tárgymutató* VIII-as számmal jelöl meg. Itt látjuk a *Női arcképet* Csók Istvántól (232), a *Kozákok választát* Repin orosz festőtől (237), a *Szerződés nélküliek* című nagy képet Márk Lajostól (246), a *Pletykát* Fényes Adolftól (257), a *Mámoreban* című képet Eisenhut Ferencztől (262), végül *Ádámot* Ferenczy Károlytól (263). E képek szemlélete közben megzavarodott érzelmeinket jótékonyan megnyugtatja Viniegra Salvador *Antes de la corrida* festménye (249). A torreador virággal el-

árasztott házi oltára előtt, torreadori teljes díszbe öltözötten széken ül, s a bikaviadal porondján fenyegető veszély gondolatától elfogultan imádkozik, neje lábainál térdel, hozzája símul és sóhajt küld a férj imája után. Az áhitat, melyben a két lélek egygyé olvad, megkapóan mély bensőséget kölcsönöz a képnek; a lelki életnek meggyőzően, egyszerű eszközökkel élénk állított ez igazsága úgy hat, mint a nap fényében úszó virágos kert symphoniája. Az örök igazság egy szikrácskája jutott osztályrészeül.

Egy másik spanyol festőnek, Benliure Josénak úrnapi körmenetet ábrázoló műve gondosan, szépen elkészített, de csak is színhatásra nézve érdekes festmény (92). *Egy mese* Mac Ewentől (32), *Kertben* Firle Waltertől (122), *Istentisztelet* Mackensen Fritz-től (238) annyira megegyező fölfogásúak, mintha csak egy és ugyanazon mester tanítványai festették volna. Körülbelül úgy is van, a mennyiben mind a három azon nagyon elterjedt, de már nem igen divó irány követője, a melyet mintegy harmincz év előtt Jules Breton kezdett, s mely részben kiindulási pontja volt a napvilágos festésnek. Ide sorolhatjuk még Verhas Jean *Tengerparton* című kisebb festményét (163). Az e fajta festményeknek, akár valamely foglalkozást, akár lelki állapotot állítsanak elő, kevésbbé mély hatású hangulat képezi a lényegöket, a mely hangulatban egyenlően osztozkodnak az alakok és a környező természet. Firle korábbi művei, köztök az is, mely a nemzeti múzeumban van, sokkal jobbak voltak a mostaninál; ez bágyadt, hangulat nélkül való. Mac Ewen festménye üres. Mackensen valamennyit fölülmúlja, azonban a kép hangulatának enyhességéhez mérten nagyon sok az alak, s kárba vész az egyes alakok mesteri valószerűsége.

A megapadt számú tájképek közül kiválnak: Munth L. *Tél az erdőben* (74), Dameron *Virágszedés* (247), Bergmann *Hazatérés* (258) és Leemputten *Hazatérő nyáj* (21) című festményei. Az utóbbi a legigazabb, legüdebb; figyelemre méltó rajta az előtérben kiemelkedő nádszál, mely azt sejteti, hogy a belga művész a japáni művészettel kaczerkodik.

A 64 külföldi művész által küldött 89 festmény sorában vannak harcziás művek is; puskaporos szaguk elárulja, hogy a csatamezőről jönnek. Tárgyukra és irányukra nézve sokfélék; a mysticismus és symbolismus sem hiányzik közülök. Stuck Ferencz mystikus képe, *A sphynx* (250), a mozdulat valószerű kifejezésének és a festői előállításnak erejénél fogva olyan hatású, hogy tárgyának valószerűtlen volta iránt szinte megtéveszti a szemlélőt; a hév

ölelkezés annyira igaz, hogy lehetetlennek látszik, hogy az ölelkezők nem igazi lények. Tanulságos, érdekes ábrázolás arra nézve, hogy a mai festészet a természetűség érdekében elért nagy vívmányokat miként használja föl a valóság körén kívül eső tárgyakon. A nagy arany éremre meghívott, vagy talán berendelt orosz kép, a *Kozákok válasza*, Repintől, történeti epizódot ábrázol. Némi változtatással körülbelül így lehetne megfesteni azt a képet is, mely a bíráló bizottságot ábrázolná, a mint egyenkint tudomásul veszi a nagy érem reményében más nemzetbeliek által küldött műveket. Ambár a társulat oly őszintén játszsza e játékot, hogy talán senki sem hiszi, hogy itt a művészet komoly versenyéről van szó. Repin festménye különben igen kiváló mű, noha a kifejezés ereje kedvéért sok rajta az alak, s némelyiknek arca annyira eltorzult, hogy alig mutat emberi formát, ilyen például a mezítlen törzsű kozák mögött levő vén, s egy másik, a ki a mellett, hogy rút, félszemére vak is, s csorba fogú. Hogy ilyen jelenetet eltorzított arczok nélkül is meg lehet festeni, azt számos kitűnő alak bizonyítja, ilyenek: a fekete kucsmás, szikár alak, mellette az ifjú, mögöttök a napbarnította pipázó alak. A művész mesteri módon fest és igen erős a jellemzésben, azért nem csodáljuk, hogy szertelenségre ragadtatja magát, a minék árát azzal fizeti meg, hogy kierőszakolja a figyelmet, de a szemlélőben nem hagy tartós nyomokat. Collin *Ébredés* (242) nevezetű mezítelen női alakján a nyújtózkodás nem sikerült, a mozdulatból hiányzik a szervesség, a rhythmus, azonban törzsökén a formák gömbölyedsége mellett a színek áttetszősége és a visszaverődő világossággal való elbánás technikai remeklésnek mondható. A művész egyébire nem is törekedett. Ugyan e festőnek *Fiatalléány* című képe (248) nem oly nehéz föladatra vállalkozik, de a mire vállalkozik, azt jobban megoldja. Leempols festménye *A sors és az emberiség*, (26) a telivér symbolismust mutatja be, s a sok ezer kéz a feszület, a püspöki bot és a jogar körül úgy látszik, azt akarja kifejezni, hogy az emberiség végre is a keresztyén műveltségben fog egyesülni. Lehet azonban, hogy épen az ellenkezőjét fejezi ki. Az *Angyali üdvözlés* (110) (nem pedig *Üdvözlés*) festője, Frédéric Leon, az angol prerafaelitákat Sandro Botticelli értelmében és Udhét egy csapással akarta utánozni. Rotta Silvio műve, az *Elhagyatott vár* (75), sajnálatra méltó festészeti képtelenség, épen ellenlábasa Stuck művének.

II.

Azon hazai művészek miatt, kik a millenniumra készülnek, a mostani tárlat nem jobb, nem rosszabb, nem érdekesebb, nem érdektelenebb a korábbiaknál. Ekként kiderül a magyar festészet egy eddig ismeretlen sajátsága, mely abból áll, hogy a festők egy jelentékeny részének távolléte nem mutat észrevehető hiányt.

Ezúttal egyik legnevezetesebb esemény, hogy Karlovszky Bertalan képzőművészeti præparatornak ismét sikerült kaukazusi női arcbőröket szerezni, a melyeket oly bámulatos gonddal készített ki és feszített deszkára vagy vászonra, hogy közülök kettőt némi valószínűséggel arcképnek is nevezhet. E képek azonban azt is bizonyítják, hogy technikai jártassága még nem jutott megállapodásra, s így reméljük, hogy nem sokára megtér és magasabb rendű tehetségét az igazi festészet javára fogja érvényesíteni.

Minden irányból meg lehet térni. Íme, azt szépen bizonyítja a mostani tárlat legörvendetesebb eseménye, értjük alatta Rippl-Rónai József által bemutatott két fejet (206 és 219). Az emberi alak e művész szemében még tavaly csak sűrűre tömörült köd, vízpára volt. Egyik festményén például, mely nőt ábrázolt, a ki valamely fazekat helyezett egy magasabb polczra, a fazék formai jogosultságát elismerte annyira, hogy azt mindenki edénynek nézte, a nő azonban csak lebegő ködfolt volt. Mostani két festményén, kivált a 219-ik számú női fejen, a formák már jogaikba léptek; a köd szétfoslott és a fej rajzolata mentén sfumátót képez, a szép arcból pedig a művész fényes festői tehetsége sugárik felénk. Ez is érdekes jelenség. A XV. századbeli olaszok a formákat művelték, s ennek révén jutottak oda, hogy a formák eszközének, a rajznak látszatát lehetőleg elenyésztessék, a mit e törekvés fő képviselője, Lionardo da Vinci sfumátónak nevezett. Most meg a szenvedélyes magyar impressionista épen az ellenkező irányból közeledik ez állásponthoz. Ave Magister!

Az arckép most is uralkodó fajta, de ismét csak számra nézve. 106 magyar festő közül 28-an állítottak ki arcképet, közülök néhányan többet is; tehát negyed részök műveli a festészet e fáját. Ha a *Tárgymutató* készítői nem röstellenék azt a kis fáradságot és kitennék, hogy a hazai művészek közül kik, mikor állítottak ki először, tehát hogy körülbelül mikor léptek a nyilvánosság

elé, akkor valószínűleg kiderülne, hogy a 28 festő közt többen vannak, a kik most élnek a szárnypróbálgatás zsenge korát, a mi ismét azt bizonyítaná, hogy művészeti tevékenységünk nem egészséges, mert a divat a még gyöngye erőket a festészet e nehezebb fajtájára csábítja. Egyébként erről meggyőzőnek magok az arcképek is; közöttök sok olyan gyarló, üres munka van, hogy nem lett volna szabad befogadni, származzék akár öregtől, akár fiataltól. Az ábrázolt személy iránti rokonszenv sugallta magasabb művészi fölfogás, őszinte érdeklődés, eszmétől lelkesített és kedvvel végzett munka jellemzi a Balló-féle egyik arcképet (4); ugyan e művész szeretet és gondolat nélkül festé gróf Csáky Albin arcképét (106). Ferraris Arthur nem üti meg e fajta korábbi műveinek mértékét; egész alakú női arcképén a fehér selyem ruha kemény, festőietlen, az arc is híján van a művészeti érdekességnek (57); a másik azt árulja el, hogy a művész nem tudta mitevő legyen az arc formáival és az arc röpké hangulataival, a minél fogva az arczon a hangulat helyett az idegek nyugtalansága uralkodik (215). László Fülöp az arckép leghivatottabb művelőinek egyike, a miről bizonyosságot tesz a bolgár metropolitát ábrázoló kép, különösen az arc, a melyen a művész jellemzően kifejezi a személy hierarchiai állásával járó hangulatot, vagy más szóval megadja neki a jelentékenység vonását (120); gróf Chotek Bohuslav arcképe azonban rikítóan nyers színezésű és kimunkáltságú (81). Lotz Károly nagyon kedvezőtlenül állította be az alakot (214). Fölötte kívánatos volna, hogy Vastagh György valamit engedne a technikai iskolázottságból és a helyett valamivel több érdekességet kölcsönözne arcképeinek (224 és 255). Innocent festményére (98) nem igen illik az arckép elnevezés, sokkal helyesebben viselné e címet: *Nyár*. A Telkessy Valér-féle (31) művet üres, amphibialis voltánál fogva nem lett volna szabad a tárlatra bocsátani, már csak azért sem, hogy figyelemzetésül szolgáljon, hogy életnagyságú egész alak, s még hozzá arckép előállítására a színes kréta nem igen alkalmas, legkevesebbé annak kezében, a ki még gyöngén rajzol. Úgy látszik azonban, hogy a társulati bizottságokban a művészeti nézetek nem otthonosak. Az arcképek közt még akárhány van, mely szaporítja a nem oda való művek amúgy is nagy számát.

Pállik Béla állatképei, mint mindig, úgy most is derekasán megállják helyüket. Figyelemre méltó, hogy *Tehenek a lápon* című terjedelmes festményén az alacsony horizon által oly hatást ért el, mely közel áll a nagyszerűhöz (191).

Tornai Gyula keleti tárgyú három festménye szintén a tárlat kiváló művei sorába tartozik.

Sajnálattal látjuk, hogy két jeles művészünk színei mind inkább és inkább sötétülnek, szinte komorsággal fenyegetnek. Annál csodálatosabb a jelenség, mivel az egyik, Nadler Róbert, a könyedségre hajló technikát, a vízfestést űzte szép sikerrel, s a Balatonnak szelid derűtségű tájéka volt a tárgy, melylyel ecsetje a legszívesebben foglalkozott. Skutezky Döme pedig a mosolygó egű Velenzétől kölcsönzött jelenetek ábrázolása közben válik komolylyá.

A vallási, történeti és népéleti tárgyú néhány festmény alacsony fokon áll. Így: *Szent Norbert megtérése* Spányik Kornéltól, *A fumei podesta fölolvassa Mária Terézia 1779-ik évi adománylevelét* Dudits Andortól, Fényes Adolf *Pletyka* című képének vén asszonyai egyenként dicséretre méltó iskolai dolgozatok volnának. Tagadhatatlan, hogy a vén asszonyok szeretik a pletykát, mindazáltal, ha a művész számolt volna azzal az igazsággal, hogy a vénség szerencséje a közömbösség, akkor megfelelőbb fölfogással jellemezve alakjait, nem festett volna olyan képet, melyen a fiatalos élénkség megczáfolja a redős arcokat (257). Ipoly Sándor Krisztus és a hitetlen Tamást festése közben valamit álmodhatott Rembrandt művészetéről (252). Halmi Artur *Borbélynál* című képe annyiban fölülmúlja imént említett társait, a mennyiben több benne a festői elem. A népéleti tárgyú fogyatékos művek számát szaporítják Ferenczy Károly, Vaszary János és a hasonló ivású magyar impressionista festők.

A közepesebb művekkel, a mennyiben hivatottságnak és némi készütségnek a bizonyítékai, könnyen megbarátkozunk, de lehetetlen helyeselni, hogy tárlatainkon évről-évre szaporodik a kontár munkák száma. Ezúttal is egyes termekben, így például a VI-ik számúban huszával, harminczával vannak egy csoportban az olyan művek, melyeket a művészet igazi érdekei által vezetett bíráló bizottság nem fogadhat el. Ilyesmit csak is az üzleti szellem tart megengedhetőnek, mert ezt az a gondolat vezérli, hogy a rak-tár minél teljesebb legyen. Ez az üzleti szellem megrögzött a társulatban, s oka annak, hogy most midőn 18 év után bezáródik az Andrassy-úti műcsarnok kapuja, a leszámolás végeredménye az, hogy a festők száma ez idő alatt ijesztően megszorodott, festészetünk azonban most is oly sekélyes, mint volt 18 év előtt.

Az üzleti fölszínes szellem meglátszik a *Tárgymutatón* is. Már ismételtelen kifejeztük, s reméljük, be is bizonyítottuk, hogy a

közönség tájékoztatása kedvéért, de meg a művészek érdekében is, mennyire kívánatos volna a művészek nevéhez odatenni életrajzuk főbb adatait, kivált hogy mikor születtek s mikor állítottak ki először. A társulat és a benne uralkodó művészek azonban ilyen csekélységekkel nem törődnek. Az idei *Tárgymutató* több külföldi festmény címét nem fordítja le magyarra, másokét meg értelmetlenül adja vissza. Csodálatos, hogy a társulatban nem tudják, hogy azt a jelenetet, melyben az angyal üdvözli Máriát, magyarul angyali üdvözlésnek nevezzük és hogy a szalma nem fekvőhely, hanem alom; de még csodálatosabb, hogy Myskovszkynak a sárospataki, az árvai és a zólyomi várat ábrázoló vízfestményét építészeti rajznak tartják. E képek festészeti gyarlóságukra való tekintetből sem nevezhetők építészeti rajzoknak.

PASTEINER GYULA.

É R T E S I T Ó.

Erödi Béla, Utazásom Sicilia és Malta szigetén. Buda-Pest, 1896.

Elég föltűnő körülmény, hogy míg a külföldi irodalmakban évenként egész kis könyvtárt írnak egybe Olaszországról, a mi irodalmunkban alig van olasz úti rajz. Angliában Byron és Shelley népszerűsítették halhatatlan verseikben Olaszország szépségét, Franciaországban Madame de Staël kezdte meg egy regénynyel Italia kultusát, Lamartine pedig legdallamosabb verseit írta a nápolyi tengeröblről, Németországban Goethe *Mignonja* tolmácsolta legtökéletesebben az olasz éghajlat bájait, nálunk azonban az olasz föld remekeinek nem akadt éneklője. Jelesebb költőink közül csak a két Kisfaludy utazgatott Olaszországban: Károly mint vándor festő, olasz költeményeiben, «sötét olajfák illatos hűsében», csak a honvágnak keres költői kifejezést; Sándor pedig, ki mint katona tartózkodott Olaszországban, csak a szerelmet dicsőítette, a szerelmet, melytől elragadva, egy egész olajfa-erdő nem tud neki békét szerezni, míg különben egy olajfa-ág elegendő volt, hogy békét hozzon az embereknek.

Még föltűnőbb e hiány prózai irodalmunkban: a legújabb időkhöz alig volt magyar mű Olaszországról, egy-két zarándokút vallásos hangú leírásán kívül. A legutolsó hónapok azonban egyszerre több munkát is hoztak könyvpiaczunkra Olaszországról. Szorosan véve úti rajz azonban ezek közül csak az Erödi Béláé.

Az előttünk levő kis mű egy szenvedélyes utazó műve, ki élénken, vonzó módon írja le útazását Fiuméből Sicilia és Malta szigetére, melyek a szép Italia legolaszabb, de egyszersmind legkevésbé ismert részei. Az a kedv és fogékonyság, mely Erödít

útazásaiban folyton kísérte, meglátszik a mű minden oldalán. Kétségkívül, hogy másokban is kedvet fog ébreszteni, hogy e sajátos két szigetet meglátogassák. De a mi sokkal több: nem csak útasra való kedvet meríthet az olvasó e könyvből, hanem megtanulhatja, hogyan kell utazni: hogyan kell egyes kellemetlenségektől, apróbb utazó-bajoktól meg nem zavartan, a szépet élvezni és a történet és a természet nagy tanulságait lépten-nyomon fölkeresni és méltatni. Nemcsak a szenvedélyes utazó és a műbarát látszik meg az Erödi könyvén, hanem a geographus, ki e vulkánikus sziget természeti jelenségeit is figyelmes, szakértő szemmel kíséri. (Már Gøthe is azt írta Siciliáról: «Itt mindig geologussal szeretnék utazni.»)

Siciliában azonban nem csak vulkánikus, hanem újabban socialis kitörések is vannak. Erödi a szigetnek nemzetgazdasági viszonyait is néhány tanulságos példával illusztrálja: a nép nyomorát, a birtokviszonyok igazságtalanságát, a gazdagok önkényét és kapzsóságát. Erödi meglátogatta ama hírheft kénbányák egyikét, a hol a siciliai rabszolga-gyermekek, a karuzi-k, nyomorognak. A lapokban oly sokat lehetett a kénbányák iszonyairól olvasni, hogy talán szabad itt Erödinek, mint szemtanúnak, rövid leírását idéznem. «Itt állottam — írja Erödi — az alvilág egyik bejárata előtt. A mint pár lépést tettem a nyílás torkába, fojtó gőz, melegség, sötétség fogott körül. Egy-két másodpercig kellett várnom, míg szemeim hozzá szoktak e világításhoz és e légkörhöz. Még egy pár lépést tettünk s már a levezető létra fokán állottunk. Letekintettem a tátongó mélységbe. Pislogó lámpák, mint bolygó lidérczfények. tüntek föl itt-ott s a sűrű sötétséget még ijesztőbbé tették. Alulról meg-megújuló fájdalmas nyögés, sírányozás, majd ordítás, káromkodás hallatszott a mély üregből, a csákányok munkájának egyenletes kopogásától kísérve. Alig tettem egy pár lépést a rozoga, elkoptatott és síkossá vált létrafokon, már meg kellett szakítanom útamat s kitérnem a létra alján levő szikla-padmalyon. Két karuzi jött velünk szemben a bányákból, teljesen meggörbedve, vállukon a súlyos teher. Arczokról és vállukról csurgott az izzadság: ványszorgó járásuk teljes kimerültségükre vallott... A teherhordó karuzik egymástután jöttek. Szánalmas teremtések!

Ifjak, öregek egyaránt megtörve, elrúttítva. Éhségtől, fáradtságtól kicsigázott testök összeesett, fogaik a kengőztől kihullottak. hajuk elhullott, szempilláik kipirosodva, válluk kinöve, beesett, száraz arczuk halottsárga, bőrük kicserepezett. Astmatikus köhögé-

sök, hörgő léleketek mutatja, hogy a halál hirnöke költözött beléjük. Élő csontvázak mindannyian.»

A nyomor e rajza után aztán szinte jól esik, ha a könyvben a napfényben úszó tropikus tájak leírását találjuk: a tájkép közepén pedig görög, arab, normann városok dús növényzettel benőtt festői romjai, melyek fölött a világtörténet szelid melancholiája lebeg. Erődi műve, egész irányánál fogva, igen alkalmas ifjúsági olvasmánynak is. —s.

Astronomia. Az égi testek mozgásának és physikai tulajdonságainak ismertetése. Írta Polikeit Károly, tanár. Pozsony—Budapest, kiadja Stampfel Károly, 1896. Egyetemes ismeretek tára. Ára 2 korona.

Stampfel Károly pozsonyi könyvkiadó a tudomány, művészet, ipar, kereskedelem stb. minden ágára kiterjeszkedő, kis művecskékből álló kézi encyclopædicus könyvtárt szándékozik megalapítani. Úgy látszik, hogy a kiadónak e tekintetben a lipcsei Weber-féle *Illustrirte Katechismen* vagy *Naturwissenschaftliche Bibliothek* című vállalat lebegett szeme előtt. A gondolat kétség kívül életrevaló; ilyenmű vállalatnak mindenesetre számos olvasója, s így vevője is akad; a fődolog természetesen mindig az, hogy vajon sikerül-e a vidéki kiadónak az ügyesebb és jobb nevű tudományos írókat nyerni meg vállalata számára.

A mi most Polikeitnak előttem fekvő művecskéjét illeti, külső berendezését, kiállítását, csinos ábráit tekintve, igen jó benyomást tesz. A könyv fölosztása, elméleti és leíró csillagászatra, talán kissé szokatlan. Elméleti astronomia címén szerző összefoglalja a csillagászat három főfejezetét: a sphærikus, a theorikus csillagászatot és az égi testek mechanikájának eleit. A mit leíró astronomiának nevez, az a csillagászatnak azon új fejezete, melyet röviden astrophysika néven jelölünk.

Az *Elméleti astronomiában* az elemi csillagászati fogalmakat tárgyalja, szól a csillagkoordinátákról, a Föld alakjáról, méreteiről, kettős mozgásáról, a Föld Holdjáról, annak mozgásairól, továbbá a Nap-, Föld- és Holdból álló rendszerben végbe menő mozgásokból leszármaztatott időmérésről, hol a zóna-időre is kiterjeszkedik. Szól továbbá a bolygókról, a Naprendszerrel és a Copernicus-féle világnézetből kiindulva, a bolygómozgásnak Keplerrel

fölfedezett törvényeiről, a Newton-féle gravitatio-törvényről és ebből következtetésképpen a perturbációkról vagy háborgásokról.

A *leiró astronomia* című második részben a Nap, a Hold és a bolygók physikai viszonyairól szól, továbbá az álló csillagokról, az üstökös és a hullócsillagokról, a mennyiben ez égi testek physikai viszonyairól és chemiai összetételéről, a színképelemzés és teleskopikus vizsgálatok nyomán, tudomást szerezhethünk. Függelék képen szerző tárgyalja a photographia újabb fontos alkalmazását a csillagászatban és szól a telesköpök berendezéséről és azoknak legjelesebb példányairól a világ híres csillagtornyaiban.

A könyvben az imént röviden vázolt anyag jól érthető modorban van előadva. Kisebbszerű botlásokat és a szabatos értelmezés ellen vétő állításokat újabb kiadásban gondosan ki kell javítani. Csak néhány ily dolgot említek, melyek olvasás közben felötlöttek. Nem teljes az azimut definitiója, a tavaszi ponté épenséggel hiányzik. A 42-dik oldalon szerző azt állítja, hogy a Nap parallaxisát úgy határozták meg, mint a Holdét, t. i. a Föld két pontján eszközölt mérés alapján, a mi a Nap-parallaxis kicsiny voltánál teljesen kivihetetlen. A zóna-idő értelmezésekor szerző ugyanabba a hibába esik (47. oldal), mint számos más könyv. A 15 foknyi széles zónában az óra nem «azon helynek ideje szerint jár, melynek délkörével a zóna kezdődik», mint szerző mondja, hanem a zónagerezdnek közepét szelő délkör ideje a mértékadó. Newton-féle gravitatio törvényének tárgyalásában még kísért a század első felében elterjedt rossz mechanikai tankönyvekből származó úgynevezett pillanatnyi erő, melyet szerző érintő erőnek nevez.*) És ugyanott írja le azt a teljesen érthetetlen mondatot, hogy az érintő és a középponti erő egymás egyensúlyozása oka annak, hogy a bolygók a Napba nem esnek. A Föld sűrűségének meghatározása a függő ón kitéréséből a legbizonytalanabb és leggyarlóbb módszer. Maskelyne nem is találta 5·5-nek a Föld sűrűségét, hanem csak 4·7-nek, a mi jóval kisebb, mint a helyes szám. Zavaros és itt-ott helytelen a háborgások és a præcessio magyarázata (66. oldal). Az árapályra nézve a 66-dik és 67-dik oldalon egymásnak ellentmondót olvasunk. A Neptunus bolygót 1846-ban látta először Challis és Galle, nem 1845-ben. Azért, hogy a Mars pályájának excentricitása kilencz századrész, még korántsem szabad mondani, hogy «pályája hosszú

*) Egy későbbi helyen (107. old.) szerző az üstökös «röpítő vagy érintő erejéről» szól.

ellipsis» (90. oldal). A 134-dik oldalon szerző az æther létezését minden kétségen fölüli álló ténynek mondja. Hypothesis biz az, mint sok más! Az első teleskópot nem Galilei szerkesztette: Hollandiában készült az. Nem folytatom a gáncsoló megjegyzések lajstromát. Ha a könyv — mint várható — második kiadást ér, akkor szerzője javítsa út gondosan, iparkodjék minden adatra nézve megbízható forrásra visszamenni, s még egyet: írja helyesen a csillagászat nagy embereinek a neveit is; tehát Ptolemæus (nem Ptolomæus), Copernicus (nem Kopernikus), Keppler (nem Kepler), Fraunhofer (nem Frauenhofer). Ne iparkodjék továbbá fölfrissíteni oly régibb keletű rossz szavakat, mint a «kerülék» kifejezését ellipsis helyett, miután ez már, hála Istennek, lassankint feledésbe ment.

A könyv jó oldalaihoz tartozik a számos táblaszerű összeállítás, mint például a nevezetesebb helyek földrajzi fekvésének összeállítása. Végül azt kívánom, hogy a helyes kis művecskét nem sokára hibáktól ment alakban, új kiadásban újra láthassam.

Heller Ágost.

Györkönyi Károly. Novellák. Sopron, 1895.

Nem azért említjük föl a szerző novelláit, mintha talán nagyon lekötötték volna figyelmünket. De néha ügyet vethetünk a vidék irodalmi termékeire is, s miért ne jegyezzük meg, ha mutatkozik bennök valami tisztességes írói tulajdonság. Az előttünk fekvő novellákban is van valami magyaros ész s vidéki zamat. Egy pár ügyes vonással néha jó tájképet ír le szerzőjük s ismeri a falusi embert, a kis város ügyvédjét, s a vidéki urakat. Ha végig futunk a könyv lapjain, önkénytelenül is fölébred bennünk a kívánság, milyen jó volna, ha a fővárosi irodalmi divatoktól szabadon akadna a vidéken is egy-egy izmosabb tehetség, a ki analysisről, symbolismusról, modernismusról mit sem tudva, elfogulatlanul, a saját szemével tekintene maga köré s alkotna mesét abból a sok novellistikus motivumból, mely a vidéken kínálkozik. Még mindig kihasználatlan kincses bányá, melyből legalább is meríthetünk annyi újat, mint a külföldi irányok utánzásából.

Szerzőnk ugyan nem tartozik azok közé, kik ezt az aranyeret megleglik s csak épen mellékesen szolgáltatott megjegyzésünkre alkalmat, de nincs minden jó tulajdonság híjával. Keres alakjaihoz tisztességes mesét s ha fából faragja is jellemeit, hasonlít ahhoz a

fölszabaduló mesterlegényhez, ki valami remeket akar faragni. Meglátszik rajta a természetes tehetség, a munka kedve s a komoly igyekezet. Első novellájában, *Tálos Mihály uram pörében*, egy meggazdagodott kék zubbonyos parasztembert rajzol, kit azonban paraszt furfangja örökös pörlekedésre kész. Az elbeszélés háttérében a Fertő vidéki táj elég érdekes s Tálos uram alakja is megállana a talpán, ha a szerző humora bírná. Az *Utolsó dézsmában* egy hajdan gazdag család utolsó sarját rajzolja, ki elpazarolta mindenét s midőn az utolsó állomáson egy kis városkában az uracsot játszotta, becsületérzete utolsó föllobbanásánál agyonlövi magát.

A leghosszabb elbeszélés a *Gerjénes kincse*. Itt szerző valami mélyebb problémát akar megpendíteni. Egy mérnököt szerepeltet benne, ki mint minden ember, gazdagságra, hatalomra tör, míg egy falusi ártatlanság meg nem tanítja, hogy más úton fekszik a boldogság. Egy pár falusi jelenet könnyedén s elég ügyesen van benne elbeszélve. De vannak benne romantikus alakok — a faluba vetődő szép szemű s hollóhajú olasz szemfényvesztők stb. — a milyenek a régi novellistika lomtárából kerültek.

cs. b.

Új magyar könyvek.

Kármán Mór. A tanárképzés és az egyetemi oktatás. Paedagogiai tanulmány. Melléklet. A budapesti tanárképző intézet szervezetére vonatkozó munkálatok és ügyiratok. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. CXLVIII. 74 l.) 1 frt 60 kr.

Kempelen Farkas. Költemények. Buda-Pest, 1895. (Engländer J. Tatán). (8-r. 152 l.) 1 frt 50 kr.

Kincs István. Tarka világ. Tizenkilencz apró novella. Szombathely. 1895. Egyházm. nyomda. (8-r. 244 l.)

Kolmár József. Világnézet. Szatirák és epigrammákban. Buda-Pest, 1895. Szüts és Tsa. (8-r. 168, V. l.) 1 frt.

Korányi Sándor dr. Az idegyógyászat alapvonalai, orvostanhallgatók és gyakorló orvosok számára. Buda-Pest, 1895. Dobrowsky és Faanke. (8-r. 119 l.) 1 frt.

Kún László. A magyar ügyvédség története politikai s társadalmi tekintetben, a legrégebb időktől a mai napig, párhuzamban a bírósági szervezet fejlődésével. Buda-Pest, 1895. Boros J. (8-r. 392 l.) 2 frt 50 kr.

Ligárt János. A fegyvergűlák mögűl. Buda Pest, 1895. Ifj. Nagel O. (8-r. 221 l.) 1 frt 50 kr.

Lukács György. Az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi törvénycikk magyarázata. Buda-Pest, 1895. Ifj. Nagel O. (8-r. XVI., 516 l.) 3 frt.

Madzsar Gusztáv. A magyar népköltés versalakjai. Buda-Pest, 1895. Lampel R. (8-r. 88 l.) 50 kr.

Malonyai Dezső. Az utolsó. Regény 3 kötetben. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 190, 162, 93 l.) 2 frt 40 kr.

Mikes Lajos. Költemények. 1889—1895. Buda-Pest, 1895. Deutsch Zs. (8-r. 156 l.) 1 frt 50 kr.

Ohnet György. Régi harag. Regény. Fordította Fáy J. Béla I—II. kötet. (Égyetemes regénytár. XI. évf. 1., 2. köt.) Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 162, 149 l.) Egy kötet 50 kr.

Olcsó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1895. Franklin-társ. (16-r.)

346. sz. *Balsac Honoré* Elbeszéléseiből. Francziából fordították Béri Géza és Béri Gyula. Bevezette Béri Géza. (233 l.) 50 kr.

347. sz. *Rochevoucauld La,* gondolatai. Francziából fordította és bevezette Béri Gyula. (179 l.) 40 kr.

348. sz. *Guizot.* A democratia Franciaországban. Francziából ford. Kohlbauer Ferencz. (91 l.) 20 kr.

349. sz. *Zrinyi Miklós gr.* Szigeti veszedelem. Az első 1651-k-i kiadás után. 6. kiadás, (302 l.) 60 kr.

350. sz. *Mörike Ede.* Mozart prágai utazása. Németből ford. B. J. (87 l.) 20 kr.

351. sz. *Carlyle.* Scott Walter. Angolból fordít. Baráth Ferencz. (91 l.) 20 kr.

352. sz. *Freemann A. G.* A történelem tanulmányozásának módszerei. Angolból fordította Hegedűs Pál. (350 l.) 60 kr.

353. sz. *Prévost Abbé.* Lescout Manon és Des Grieux lovag története. Saint-Beuve bevezetésével francziából ford. Visi Imre (282 l.) 50 kr.

354. sz. *Kazinczy Ferencz* versei. Kiadta Kazinczy Gábor. 3. kiadás. (192 l.) 30 kr.

355. sz. *Poe A. Edgar* költeményei. Angolból fordította Ferenczi Zoltán. (144 l.) 30 kr.

356. sz. *Kisfaludy Sándor.* Himfy szerelmei. A kesergő szerelem. 9. kiadás. (176 l.) 40 kr.

357. sz. *Kisfaludy Sándor.* Himfy szerelmei. Boldog szerelem. 9. kiadás. (168 l.)

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek encyklopédiája 16 kötetben. X. kötet. Kacs-Közellátás. Buda-Pest, 1895. Pallas. (8-r. 965 l.) 6 frt.

Pekár Ggula. Lavina. Regény. (Egyetemes regénytár X. évf. 18. köt.) Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 141 l.) 50 kr.

Pesthy Gábor. Új testamentum magyar nyelven. (Novum testamentum.) Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. 252 lev. és 17 l.) 5 forint.

Popini Albert. Horatius. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. 153 l.) 1 frt.

Schwartzter Ottó tr. Az elmebetegek jogvédelme. A magyar törvények, ministeri rendeletek és a joggyakorlat alapján. II. kötet. (Büntetőjogi rész. Igazságügyi orvosi közigazgatás.) Buda-Pest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. VIII., 1044 l.) 8 forint.

Somfai János. Vázlatok. Buda-Pest, 1895. Boros J. (8-r. 123 l.) 1 frt 20 kr.

Somogyi József. Trenck Frigyes kalandos élete. Közvetlen forrásokból. Buda-Pest, 1895. «Budapesti Hirl.» kiadóhiv. (8-r. 228 l.) 1 frt 50 kr.

Sziklai Soma. Gloszszak. Egy pesszimista széljegyzetei. Kenedi Géza előszavával. Buda-Pest, 1895. Lampel R. (8-r. XV., 220 l.) 2 frt.

Tolstoi Leo gr. A Kreutzer-szonáta. Fordította Somogyi Ede. 3. kiadás. Buda-Pest, 1895. Robicsek Zs. (8-r. 158 l.) 80 kr.

Városy Gyula. Válogatott víg elbeszélések. Lugos, 1895. (8-r. 315 l.)

Vutkovich Sándor, ifj. A párbaj. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. 147 l.) 1 frt.

ELSŐ KERESZTÉNY TÉRÍTŐINK

NYELVÜNK, ÍRÁSUNK ÉS TÖRTÉNETÜNK TANÚBIZONYSÁGA
SZERINT.★)

Első közlemény.

I.

Tíz éve, hogy e helyen előterjesztettem *Kiktől tanúlt a magyar írni-olvasni?* című értekezésemet,**) mely nyelvünkben, de legfőképp írásunkban maradt nyomokból kimutatta, kik voltak műveltségünk alapvetői. Hogy írni-olvasni írásunk latin voltánál fogva első latin tanítóinktól kellett tanulnunk és hogy első latin tanítóink a dolog természete szerint csak első keresztény térítőink lehettek, az iránt addig is mindenki tisztában volt. De hogy mely nép kebeléből származhattak ezek a mi első keresztény térítőink, az már-már kifürkészhetetlen titoknak látszott. Történetíróink nagy kétségekben hol itt hol ott tapogatóztak, de biztos nyomra sehogy sem akadtak. Csak arra nem gondoltak, sőt még sejtteni sem merték volna, hogy egy olyan jelentéktelennek látszó valami, mint a helyesírás, tudjon a kérdésre megfelelni. Pedig minden népnek helyesírása vagy szorosabban mondva hangjelölése, mivel a legparányibb koholmányt, interpolatiót vagy

*) A magyar tudományos akadémia I. osztályában 1895. május 6-dikán és nov. 4-dikén olvasott rendes tagsági székfoglaló.

***) *Kiktől tanúlt a magyar írni, olvasni? A régi magyar orthographia kulcsa. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. XII. köt. 6. sz. Buda-Pest, 1885.)*

hamisítást is kizárja, minden oklevélnél és minden följegyzésnél erősebb, föltétlen megbízható adatokat őriz meg. Így a mi hangjelölésünkön is rajta hagyták első térítőink kiejtésüknek, nyelvüknek félreismerhetetlen és eltörölhetetlen bizonyítékait. Hangjelölésünk módja visszatükrözteti azt a latin kiejtést, melyet tőlük tanultunk; e latin kiejtés föltünteti azokat a sajátosságokat, melyek az ő nyelvüket jellemzik; nyelvük sajátosságai meg elárulják végre azt a népet, melyhez tartoztak. Minthogy pedig a magyar helyesírásban ma is tükröződő legrégebb latin kiejtésünknek jellemző sajátosságai teljesen összevágznak a velencevidéki olasz tájbeszéd jellemző sajátosságaival, úgy hogy csakis innen magyarázhatók, értekezésemben szükségkép arra az eredményre kellett jutnom, hogy az írás-olvasás mesterségében, ennél fogva a latin nyelvben és következőképp a kereszténységben is első igazi oktatóink velencevidéki olaszok voltak.

Értekezésem adatait, fejtegetéseit és következtetéseit két lustrum alatt sem rontotta le senki, sőt azt sem lehet mondani, hogy valaki akár mi igaz okkal megtámadta volna. Inkább az történt, hogy a hivatottak egészében és részeiben helyeselték, támogatták, erősítették és kiegészítették.*) Még az a nézet is,

*) Schuchardt Hugó, akadémiánk kitünő romanista külső tagja, nemcsak helyeselte értekezésemnek mind alapját mind eredményét, hanem igazoló adatokkal is erősítette (*Literaturblatt für germanische und romanische Philologie*. VII. évf. 1886. 4. sz. 152—157. l.). Körösi Sándor, ki megindította a magyar nyelvbeli olasz elemek gyűjtését és a velencez nyelvjárást beszélő Fiumében működik, előbb is utóbb is számos bizonyítékot szolgáltatott fejtegetésemhez (l. összefoglaló dolgozatát: *A magyar nyelvbeli olasz elemek*. Fiume, 1892). Simonyi Zsigmond ismételve méltatta értekezésemet és a magyar helyesírás tárgyalásánál kiindulól vette (*A magyar nyelv*. Buda-Pest, 1889. II. köt. 60—62. és 73. l. — *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. I. köt. Buda-Pest, 1895. 196—203. l.). Szinnyei József pedig értekezésemre építve, 1895. márcz. 4-én tartott akadémiai fölolvasásában (megjelent a *Magyar Nyelvőr* XXIV. kötetében és különyomatban) igen elmésen fejtegette: *Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?* De a nyelvészekon kívül más tudósok is figyelembe vették fejtegetésem eredményét. Így Beöthy Zsolt bevitte a magyar irodalomtörténetbe (*A magyar nemzeti irodalom ismertetése*. I. köt. 6. kiad. Buda-Pest, 1891, 21. l.) és Karácsonyi János a magyar történeti irodalomba (*Szent Gellért élete és művei*. Buda-Pest, 1887. 187—189. l.), a ki tovább menve, még arra a fontos körülményre utalt, hogy minél régebb időre megyünk vissza, annál sűrűbben találkozunk olasz szár-

mely szerint az írás-olvasásban mestereink és így első térítőink csehek lettek volna, melyet értekezésem mint teljesen alaptalan elvetni volt kénytelen, egészen elhallgatott és úgy látszik végkép lerakta a fegyvert.*) Nem hiú czélből emlitem ezeket, hanem mert azt hiszem, hogy nemcsak a kutatóra, hanem a tudományra nézve sem lehet közömbös, hogy valamely tudományos állítás okai még vita alatt vannak-e vagy már megállották a tűzpróbát és így megnyugvással lehet-e rájuk építeni.

Hanem ezek alapján úgy látszhatik, mintha már nem forogna fönn annak a szüksége, hogy e tárgyat újra fölvegyem, különösen mikor tulajdonkép se hozzátenni, se elvenni, se módosítani valóm nincs. A kérdés azonban nem csak, sőt első sorban sem nyelvtudományi, hanem valójában történeti. A nyelvtudomány itt inkább segédtudománya a történetnek. Ezért is, meg abban a nézetben, hogy nem kell a farkasnak berket mutatni, régi értekezésemben kevés történeti adatra szorítkoztam. Azt hittem, hogy történetíróink, a kik első keresztény térítőinkről addig semmi bizonyosat nem tudtak, meg fogják ragadni a segítséget, melyet nyelvünk és írásunk nyújt nekik. De csalódtam. Most is csak ott állunk, a hol álltunk; a kérdés azóta egy lépéssel sem ment előbbre. Pedig kereszténységre

mazású» magyar keresztnevekkel, a mi szintén nevezetes bizonyítéka annak, hogy «első térítőink olaszok voltak, a kik a hittel együtt a náluk divatozó keresztneveket is átültették hozzánk».

*) Még 1885-ben Ásboth Oszkár így szólt: «a kérdést ellenfelem oly térre vitte át, melyre csak akkor léphetek, ha tanulmányaim megengedik, hogy hosszabb időre teljesen félbeszakítsam őket» (*A zsoldár szó és még valami. Magy. Nyelvőr* XIV. köt. 455—456. l.). E tér a romanisztika volna, a hová azonban tíz esztendő alatt sem követte ellenfelét. Így természetesen nem tudhatom, ragaszkodik-e ma is ugyanakkor mondott következő szavaihoz: «Azon jámbor reményével szemben pedig, hogy erőtelen argumentumainak hatása alatt csak lemondok arról, a mit kutatásaim eredménye gyanánt közzé tettem, kijelentem, hogy egyetlen egy fontosabb kérdésben sem változott azóta meggyőződés» (u. o. 459. l.). Annyit látok, hogy azóta írt dolgozataiban egész következetesen kerüli régi nézetének ismétlését. Ez aligha magyarázható máskép, mint hogy legalább hallgatag elismeri egykori tévedését, és így «jámbor reményemben» talán mégsem csalódtam és «argumentumaim» talán mégsem bizonyultak olyan szánandó «erőteleneknek».

térésünk történeti fontosságra nézve bizonyára a legelső kérdések közé tartozik, hiszen mi biztosította a magyar nemzetnek életben maradását, ha nem a kereszténység befogadása? A honfoglalásnak száz évet, a kereszténységnek kilenczszázat köszönünk. Azt hinném, ez elég nagy ok lehetne, hogy történetíróinkat kereszténységre térésünk kérdése valamennyire mégis érdekelje.*) De hát történeti tekintetben az ügy állása ma is a régi és így kénytelen vagyok nyelvész létemre a történet terére átsapni és azt, a mit tíz évvel ezelőtt csaknem tisztán nyelvtudományi úton bizonyítottam, történeti adatokkal is bőven fölvilágosítani. Régi értekezésemből csak a kevés történeti adatot lesz szükséges nagyobb teljesség okáért ismételnem, a nyelvi dolgokat elég ha érintem, mivel amott bőven és legtöbbször egész behatóan tárgyaltam és így e részben rendszerint beérhetem a pusztá utalással.

II.

Mikor első térítőinket említem, nem értem azokat, a kik egyszer-egyszer sikertelen vagy múló eredményű kísérletet tettek. Nem vehető számba Püligrim passauai püspöknek lát-szatra nagyobbszabású próbálkozása sem, kinek a térítés, ha ugyan térített, különben sem volt igazi célja, hanem csak kívánatos eszköz nagyravágyásának kielégítésére. El is enyészett még a nyoma is annak a kereszténységnek, melynek malasztjában ő részesítette volna őseinket. Általában azok az egyes térítők, kik eleinte szórványosan ellátogatnak a pogány magyarokhoz, nem is annyira a kereszténységet terjeszteni jöttek, mint inkább a rettenetes hirű nemzet kegyetlen vadságára számítva, dicső vértanúságot kerestek. Hiszen még 1010-ben is, mikor Szent István már javában térítette népét,

*) Pauler Gyula ugyan észrevette értekezésemet (*A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Buda-Pest, 1893. I. köt. 493. l. 35. jegyz.), de legfeljebb annak adja jelét, hogy egy kicsit lapozgatta; mert csak annyit látott, hogy az valamit czáfol, de nem csekély terjedelmű positiv része már egészen elkerülte a figyelmét. Karácsonyi János jobb hasznát vette, a miről fentebb a 178. lap jegyzetében szóltam.

szent Romuald azért indul el huszonnégyszáz tanítványával Pe-reumból, Ravenna vidékéről, Magyarországra, hogy itt «Krisztusért vérét ontsa».*) Nem mellőzhetem ugyan e próbálkozókat sem, mert alig van köztük olyan, kinek valamelyik történetírónk biztos alap és irányító híán különös fontosságot ne tulajdonított volna. De igazi térítésről mindenütt csak attól fogva lehet szó, mikor püspökségeket, káptalanokat, kolostorokat, iskolákat állítanak, mikor kánon és szabály szerint rendezett, egységesen vezetett és mind nagyobb számmal az ország fiából alakuló papi kar egész rendszeresen, minden mellékcél nélkül, tisztán a vallás meghonosításáért fog a magasztos munkához, hogy minden lelket megnyerjen az üdvösségnek és a mi még fontosabb, állandóan meg is tartson a hitben. Erre egyes bolyongó jövevények teljesen képtelenek. Ha szereznek is egy-két hívet, azok csakhamar ismét visszaesnek a pogányságra. Jellemző példa erre nálunk Bulesu, ki Konstantinápolyban megkeresztelkedvén, itthon sietett «Isten-nel kötött szerződését megszegni».**) A mint nem volt támasza, megint martaléka lett a pogányságnak.

Mi is tartaná az új híveket a kereszténységben, ha a pogánysággal szemben, melyben nevelkedtek s mely őket minden oldalról körülveszi, se állandóan látott keresztény élet, se folytonos hitbéli oktatás és buzdítás nem erősíti? Az egyenként ide Magyarországra vetődött térítők rövid idő múlva fájdalmasan csalódva távoztak. Se igazi kereszténység nem támadt a nyomukban, se az annyira áhított vértanúságra nem tudtak szert tenni. Vallás dolgában a magyar

*) «Interea Romualdus audiens, quia beatissimus vir Bonifacius» (querfurti Brunó értendő, ki «1009. d. 16. Kal. Martii» szenvedett vértanúságot) «martyrium suscepisset, nimio desiderii igne succensus, ut pro Christo sanguinem funderet, Hungariam mox ire disposuit . . . Deinde licentia ab apostolica Sede suscepta, et duobus e suis discipulis in Archiepiscopos consecratis» (ezek az 56. és 61. szakasz szerint Ingelbertus és Gregorius voltak), «cum viginti quatuor fratribus iter arripuit. Tantus enim ardor moriendi pro proximo in omnibus æstuabat, quod vir sanctus ad tale negotium cum paucis ire difficile poterat». Petri Damiani *Vita s. Romualdi* 63. (Mabillon: *Acta sanctorum ordinis s. Benedicti*. Sæc. VI. pars I. pag. 266.).

***) Georgii Cedreni *Compendium historiarum*, pars II. (Parisiis, 1647. Tom II. pag. 636.)

sokkal közömbösebb volt, mintsem hogy az új hit mellett vagy ellen egykönnyen lángra lobbant volna. A keresztvíz egy-maga nem változtathatta se az egyest se a népet mélyen valóságossá; arra szakadatlan lelkipásztorkodás, örködő gondviselés, szüntelen oktatás, lankadatlan buzdítás, folytonos példaadás volt szükséges; igazi keresztény neveléssel keresztény világnézetet és keresztény életet kellett teremteni és biztosítani. A kik nem kapkodva fogtak e munkához, hanem tervszerűen kezdték és rendszeresen iparkodtak azt végrehajtani, azok a mi evangéliumi emberhalászaink, azok a mi igazi térítőink. De még ezeknek is jó ideig foganatlan maradt volna minden fáradozásuk, ha nem előzték volna meg olyanok, a kik hasonlóan a folyton eső vízcepphez, mely idővel követ váj, a rendszeres térítők munkáját lassan-lassan előkészítve és megkönnyítve, a magyar nemzetet a kereszténység befogadására hajlandóvá tették. Ez úttörők azonban, mint látni fogjuk, nem voltak egyes kalandozó kísérlettevők, hanem olyanok, a kik a családokba férközve, ingatták meg a pogányságot.

Az első keresztény térítő, ki a magyaroknál megfordult, ha nem is térítés céljából, tudomásunk szerint Konstantin philosophus, a szlávok későbbi nagy apostola volt, ki 856 körül a görög császár parancsára a Don és Volga mellékén lakó kazárokhoz utazott, hogy fejedelmeket maga kértére az igaz hitre oktassa. Konstantin Chersonból, hol előbb megtanulta a kazár nyelvet, indult oda és ez útjában a magyarokhoz jutott, kik akkor, mint a bolgárok szövetségesei, a Duna torkolatánál tanyáztak. A magyarok «farkasok módjára üvöltve» megrohanták, hogy megöljék; de imádsága lecsillapította és megszelidítette őket.*) A második térítő, a ki szintén még azon régi lakóhelyükön jelent meg náluk, Konstantin bátyja, Methodius pannoniai érsek volt. Ez életének utolsó éveiben, 885 előtt, Basilius császár meghívására még egyszer ellátogatott Konstantinápolyba és midőn a magyarok vidékére ért, nagyfejedelmük látni kívánta. A nagyfejedelem szívesen fogadta, szépen

*) *Vita s. Constantini*, cap. 8. (Dümmler és Miklosich: *Die Legende vom heiligen Cyrillus. Denkschriften der kais. Akademie. Philos. hist. Cl. Bd. XIX. Wien, 1870. 230—236. 1.)*

meghallgatta és gazdagon megajándékozta. Több eredménye e látogatásnak nem volt. *)

A honfoglalás után még hosszú ideig nem az országban kísérlik meg a térítést, hanem kint járó magyarokat iparkodnak megnyerni a kereszténységnek. A görögök igen ügyesen a Konstantinápolyban megforduló magyar fejedelmekre vetették ki hálójukat. Amúgy is értették a módját. A császár kitüntető fényvel fogadja az udvarához érkező magyar fejedelmeket és a keresztiség nagy ünnepi szertartása után patriciusi ranggal megtisztelve és kincsekkel elhalmozva bocsátja őket vissza hazájukba. Így tett először Bulcsuval, a ki azonban, mint már említve volt, itthon újra visszatért régi hitéhez és azután is csakúgy harczolt a kereszténység ellen, mint azelőtt. Nem sokára Bulcsu után, 950 körül, elmegy Konstantinápolyba Gyula fejedelem; őt is fényesen fogadja a császár, ő is megkeresztelkedik és ugyanoly kitüntetésben részesül mint Bulcsu. Itt már bevált a görögök számítása. Az új hívő, hogy a visszaesés veszélyét eltávoztassa és másokat is a kereszténységre bírjon, bizonyára nem az okos görögök tanácsa nélkül, magával hozta a kegyességéről híres Hierotheus nevű szerzetest, a kit Theophilactus patriarcha előre fölszentelt a megtérítendő Magyarország püspökévé, és Hierotheus azután a kereszténység terjesztésében csakugyan buzgólkodott is. Mekkora volt a sikere, arról nincs adatunk; egyet azonban elért: Gyula állhatatos maradt a hitben és nemesak hogy a keresztényeket többé maga sem bántotta, hanem a keresztény foglyokat is kiváltotta, gondjukat viselte és szabadon bocsátotta. **) Gyula megtérése egyáltalában az első és hosszú időn az egyetlen is, melynek fontosságot lehet tulajdonítani. Az ő leánya Sarolt, Géza ***)

*) Cum vero in partes Danubii venisset, rex Ungrorum videre eum voluit, et quibusdam dicentibus et putantibus, Methodium non sine malo discessurum esse, tamen ad eum accessit. Rex vero, ut dominum decet, excepit eum honorifice et sollempniter et cum gaudio, et, ut talibus viris colloqui convenit, cum eo collocutus et adamatum deosculatus dimisit cum magnis muneribus, dicens ei: memento mei, venerande pater, semper in sanctis precibus tuis». *Vita s. Methodii*, cap. 16. (Miklosich kiadása. Bécs, 1870. 23. l.).

**) L. a 181. lap 2. jegyzetét.

**) Géza nagyfejedelem nevének kiejtéséről l. Szabó Károly: *A magyar vezérek kora* (Buda-Pest, 1883) 339—340. l. jegyz. A való-

nagyfejedelemnek felesége és nemzetünk igazi apostolának, Szent Istvánnak anyja. Bár mit mondjanak forrásaink Sarolt férfiás, heves természetéről, annyit elismernek, hogy ő kezdte támogatni a kereszténységet *) és szent fiának igazi mély kereszténységében bizonyára több része volt mint az élte fogytáig felpogány Gézának. Gyula megtérése nem magában, hanem közvetve dicső unokájában, Szent Istvánban, hatott a nemzetre.

Míg keleten békés szándékkal járó magyarokat iparkodnak megnyerni, addig itt-ott nyugaton pusztító haddal berontóknak is próbálják hirdetni az evangéliumot. Nem kell gondolni, hogy annak nem lehetett volna foganatja, mivel őseink nem értették Krisztus jámbor vitézeinek beszédjét. Mindig voltak velük olyanok, kik azt tolmácsolni tudták. Így például, mikor 926-ban megszállják a szentgalleni kolostort, egy fogoly pap volt velük, a kit azért tartottak meg életben, mivel nyelvüket jól értette és beszélte.***) Azért semmi lehetetlenség abban, a mi ilyesfélét legendákban és kolostori krónikákban olvasunk. Midőn a magyarok 954-ben a Maason túl kalandozva, a gemblouxi kolostorra rontottak, szent Guibert fegyvertelenül, «csak Isten igéjének kardjával övezve», bátran eléjük állott és hogy lelküket megmentse, békét ajánlva nekik, oly hévvel oktatta őket a vallás szent igazságaira, hogy néhányat közülük sikerült is neki «az ördög birodalmából kiragadni és a keresztény vitézkedők közé iktatni.»****) «Hasonló eredményért», mondja Marczali Henrik,†) «dicsőítette egy régi szentgalleni följegyzés Prunvartot, ki Szent Gál szolgálai közül való volt és sok magyart királyukkal együtt megtérített.»

színűség Gyejcsa és Gyejcs mellett szól. Géza mindenesetre helytelen, de annyira megszoktuk, hogy az érthetőség kedvéért megtartottam. *Video meliora proboque, deteriora sequor.*

*) «Miserat his diebus ad Ungrorum seniores magnum, inno ad uxorem eius, . . . qua duce erat christianitas coepta». Brunonis *Vita s. Adalberti*, cap. 23. (Pertz: *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum* tom. IV. pag. 607.).

***) Ekkehardi IV. *Casus S. Galli*, cap. 3. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* II. 104–110.)

****) *Vita s. Wicberti Gemblacensis monachi* (Pertz: *Mon. Germ. Script.* VIII. 514.).

†) *A magyar nemzet története.* Szerkeszti Szilágyi Sándor. Kiadja az Athenæum. I. köt. (Buda-Pest, 1895) 204. l.

A hány száz meg száz kolostort mint Isten ostora ők meglátogattak, bizonyosan több olyan elszánt szerzetessel találkoztak, ki kockára téve életét, az Isten igéjével próbálta «csillapítani dühöket» és megtérítésükön fáradozott. Sokszor ismétlődhetett a gemblouxi és szentgalleni eset, de azért csatlódnék, a ki azt hinné, hogy e kísérletek a pillanatnyi hatáson kívül mélyebb és maradandóbb nyomot hagytak. Idővel meg is szokhatták az ilyen fogadást és ha egyszer-másszor valamely istenembere tiszteletparancsoló föllépésével mégis megdöbentette őket, a meglepetés elmúltával szétfoszlott szavainak varázsa és ők ismét elfelejtették azt is, a mit netalán fogadtak.

Itt az országban kelet felől, mint láttuk, a honfoglalás után jó félszázad múlva teszik az első térítő kísérletet, akkor is óvatosan, magyar fejedelem, Gyula oltalma alatt; nyugat felől meg éppen még jó húsz évvel később jelenik meg az első nevezetesebb hithirdető. Ez a késelem abból érthető, hogy a nyugati országokkal a magyarok sokkal gyakoriabb és sokkal nagyobb ellenségeskedésben éltek, mint a görögökkel. Az első nyugati kísérlet igen gyöngé is volt. A svábföldi Einsiedeln kolostornak egy szentéletű szerzetese, a jámbor és tudós Wolfgang, már elég kedvezőnek tartván az időt, csekély kísérettel a bajor földön keresztül 972 táján Magyarországra indul. Itt semmi bántódása nem esik, de «a megrögzött tévelygések dudváját kiirtani, a csökönyös szívek parlag mezejét az evangéliumi kapával porhanyítani és a hit magvait elhinteni hiába fáradozott».*) Mind a mellett voltak, a kik azt állították, hogy ő «térítette a magyarok királyát és népét a szent hitre»;**) pedig nemcsak hogy hasztalan fáradozott, hanem térítő mun-

*) «Huius rei gratia abbatiss sui licentia monasterium, et non monachum deserens, immo secundum apostolum maiora charismata æmulari cupiens, per Alemanniam devenit exul in Noricum. Ad cuius orientalem plagam cum humili comitatu pergens, prædicandi gratia Pannoniæ petit confinia. Ubi cum veterum fructices errorum extirpare et steriles squalentium cordium agros euangelico ligone proscindere frugemque fidei insemnare frustra laboraret, a Piligrimo Pataviense pontifice ab incepto revocatus est opere». Othloni *Vita s. Wolfkangi*. cap. 13. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 530—531.).

**) «Dicitur regem gentemque Ungariorum ad sacram fidem convertisse necnon baptizasse». Othloni *Vita s. Wolfkangi*, Prologus (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 525.)

kássága itt igen hamar véget is ért. Véget vetett neki Piligrim passauai püspök, a ki egyházi kormányát ki szeretete volna terjeszteni Magyarországra és így nem tűrhette, hogy más püspök alá tartozó térítő talán elvonja tőle a magyarokat. Piligrim mesterkedései, melyekkel egy sereg koholt és hamisított oklevél alapján a salzburgi érsek hatósága alól szabadulni iparkodott, püspökségét érsekséggé, magát metropolitává akarta emelni és Pannoniát nem a salzburgi, hanem a koholt lorchi érsekséghez vagyis ő hozzá tartozónak vitatta, sokkal ismertesebbek, mintsem hogy bővebben kellene tárgyalnom.*) Elég annyi, hogy Wolfgangot Passaubá idézte, ott hite felől szigorú vizsgálat alá fogta és noha igazhitűségéről, tudományáról és jámborságáról teljesen meggyőződött, a magyarországi térítés folytatásában mégis megakadályozta,**) oly szín alatt, mintha sajnálná, hogy «oly jeles munkás terméketlen barázdákra vesztegessen fáradozását».***) Hogy pedig végkép lehetetlenné tegye a derék szerzetesnek további buzgólkodását, a «promoveatur ut amoveatur» szabálya szerint 972-ben a regensburgi püspökségre segítette.†)

Most maga Piligrim fogott volna a magyarok térítéséhez. Erről nincs más bizonyosságunk, mint magának Piligrimnek alkal-

*) Tüzetesen szól erről Dümmler: *Piligrim von Passau und das Erzbisthum Lorch* (Leipzig, 1854).

***) Arnoldus szerint Piligrim egyenesen eltiltotta Wolfgangot a további térítéstől. «Apud quem» (tudniillik Piligrimnél) «etiam rogatus et iussus mansit aliquot diebus; hoc inter cetera prudenti secum tractans mente, quare prohibitus sit ab adducenda ad Deum Pannoniorum gente». Arnoldus *De s. Emmerammo* lib. II. cap. 1. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 556.)

****) «Dolebat enim idem pontifex» (tudniillik Piligrim), «tantum colonum in sulcis sterilibus expendere laborem». Othloni *Vita s. Wolfgangi*, cap. 13. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 531.)

†) «Quo commorationis tempore idem episcopus optime usus, utpote qui erat sagacitate plenus, iuxta quod apostolus docet: Probate spiritus si ex Deo sint, clandestina et manifesta divini servitii observatione ac assidua sacræ scripturæ indagatione satis probavit, hunc quem susceperat peregrinum non esse gyrovagum, sed stabilem veræ fidei domesticum. Unde et quosdam de suis familiariter alloquitur, dicens: O quam felix ecclesiæ, quæ Deo volente isto donabitur sacerdote. Ergo necessarium valde videtur mihi et utile, ut huic famulo Dei petam regimen Ratisponensis episcopii». Othloni *Vita s. Wolfgangi*, cap. 14. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 531.)

masint 974-ben VII. Benedek pápához intézett levele. *) Ha e levélnek hitelt adnánk, csak azon kellene csodálkoznunk, hogy a magyarok megtérítésére miért volt még szükséges Szent István. Piligrim nemcsak a békéről emlékszik meg, mely lehetővé tette, hanem a magyar néppel kötött szerződésre is hivatkozik, mely egyenesen biztosította a térítést. Sőt mi több, a magyarok maguk «hitták meg sok kéréssel, hogy menjen el személyesen vagy utasítsa hozzájuk küldötteit az evangéliumi munkára». Ennek megfelelően, «küldött is nagyon alkalmas szerzeteseket, kánoni papokat és minden rendű klerikusokat» és «az isteni kegyelem azonnal oly nagy sikert szerzett» embereinek, «hogy csak az előbbkelő magyar férfiak és nők közül is, a katolikus hitbe avatván és a szent keresztség által megtisztítván őket, mintegy ötezret nyertek meg Krisztusnak». Még azzal tetézi jelentését, hogy «majdnem az egész magyar nép hajlandó a szent hit fölvételére. Az aratás tehát bőséges; csak a munkás kevés». Minthogy ő maga nem győzi «főpapsága annyi kerületében a prédikálást», néhány püspök kellene, kik segítségére legyenek. Hogy ilyeneket fölszentelhessen, kéri a pápát, «küldje el neki követeitől az érseki palástot és süveget, melyeket a római szent szék csak a metropolitáknak szokott küldeni és melyeket a legfőbb egyház dicsőséges főpapjaitól elődei is mindig megkaptak». Ez a kérés legjobban magyarázza a nagyszavú levelet. A mit Piligrim tett és mond, vagy csakis mond, azért tette és mondja, vagy csakis mondja, hogy megnyerje a pápától a metropolitaságot. Azért kétség fér minden szavához.

Először is nagyon gyanús a magyar nemzettel kötött szerződés. Történetíróink hajlandók Piligrimnek ebben hitelt adni, de nézetem szerint egészen ok nélkül. Mert mit akar a ravasz püspök e szerződés említésével? Ha a magyarok csakugyan kérve kérték őt, hogy térítsen vagy téríttessen náluk, és ha csakugyan az egész magyar nemzet hajlandó volt a szent hit fölvételére, akkor arra, hogy téríthessen vagy téríttethessen, nem kellett szerződés. Mást akar ő a pápával elhitetni. Azt sejteti, hogy a magyarok megengedték, hogy országukban az ő hatósága alá rendelő püspökségeket állíthasson. Erre már csakugyan kellett volna szerződés. Csakhogy ez soha sem jött létre.

*) Közli Endlicher: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana* (Sangalli, 1849) 131—133. l.

Annyi igaz, hogy ilyen szerződést már I. Ottó szeretett volna Gézával ennek mindjárt kormányra léptekor kötni és hogy Piligrim ebben közre is működött. Ottó el volt szánva, ha az békén nem sikerül, hogy háborúval kényszeríti rá Gézát. De Géza mind a kettőt ki tudta kerülni. Világosan elárulja I. Ottónak szándékát és a szükség szerint választandó eszközét az a levele, melyet bizonyosan 972-ben írt Piligrimnek. Ebben a császár fölszólítja, hogy Brunó verduni püspököt minden szükségességgel tisztességesen ellátva segítse a magyar határszélre; azután így folytatja: «Mert oda, a magyarok földjére küldjük őt, hogy királyukat mennél előbb a mi szándékunkra hajlítsa. Különösen ügyelj tehát arra, hogy e követség a leggondosabb óvatossággal történjék; mert ha szándékunk kívánságunk szerint sikerül, az mind neked, mind a tiednek nagy hasznukra lesz.»*) Brunó tehát követ színében járó kém, azért a nagy óvatosság. A mit a császár akarhat és a mi Piligrimnek oly nagy hasznára lehet, az kétségkívül püspökségek fölállításának és Piligrim hatósága alá helyezését biztositása. A térítés akkor egészen magától értetődik és miatta külön szerződés nem szükséges. Oly dolgoknak megengedésére pedig Géza, ha a térítéstől nem idegenkedett is, egész uralkodása alatt soha sem volt hajlandó. Géza ugyan 973-ban, midőn I. Ottó márczius 23-án húsvét napját Quedlinburgban ünnepelte, illendően viszonzta a császár követségét magyar követséggel, de ebben udvariasságnál és békés hajlandóságnál többet látnunk, a következmények tanúsága szerint, nem szabad. Békén tehát nem jött létre a kívánt szerződés, háborúra pedig Géza nem szolgáltattott okot és I. Ottónak már nem is lett volna módja reá, mivel már néhány hét múlva, május 7-dikén, Memlingenben meghalt. Géza egyébiránt, ha akarta volna sem engedhetett volna püspökségeket fölállítani, mivel ebbe nagy beleszólásuk volt a törzsfőknek. Előbb az egész magyar földet kellett volna hatalmába kerítenie, teljesen meg kellett volna változtatnia a magyar birtokviszonyokat, hogy olyan szerződés megkötésére és foganatosítására gondolhasson, mely Magyarországon püspökségek fölállítását és idegen egyházi hatóság alá rendelését megengedi. Szent István is csak a térítés miatt támadt lázadások leverése után foghatott püspökségek alapításához. Piligrim

*) Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae* I. 257.

szerződése tehát bátran oda tehető számos többi koholmányához.

Azután nagyon szabad kételkednünk abban is, hogy Piligrim, a megtérteknek hirtelen oly nagy számra szaporodását egészen mellőzve, egyáltalában küldött-e a magyarokhoz térítőket. Neki addig, míg a metropolitaságot el nem éri és míg Pannoniára a salzburgi érsek tarthat jogot, épen nem volt érdekében a térítés. Azt nem akarta, hogy más térítsen, de maga sem szeretett volna más javára fáradozni és költekezni. Mert ne feledjük, hogy azok a «nagyon alkalmas szerzetesek, kánoni papok és minden rendű klerikusok», kiket állítása szerint Piligrim a magyarokhoz küldött, mikor itt nem csak keresztény községek, hanem még hívek sem voltak, a püspök busás segélye nélkül meg nem tudtak volna élni. Már pedig a jó Piligrim a többi közt híres volt szükmarkúságáról is.*) Nem verte az magát költségbe csupán reménybeli haszonért. Más-kép állott volna a dolog, ha a pápa csakugyan metropolitává emeli és neki ítéli Pannoniát. Akkor a hasznáért Piligrimnél jobban senki sem buzgólkodott volna. Addig azonban ép azt vélte hasznosabbnak, hogy semmit sem kockáztatva, ezt a térítést is, mint sok egyebet, pusztán koholja. A pápa majd csak elhiszi nagy érdemeit és megküldi neki a palliumot és érseki süveget; ha pedig nem, még mindig nem olyan nagy kár, mint ha megerőltette volna magát és mégsem nyerné el a metropolitaságot. Valamit azonban mégis tett. Levelének több helye mutatja, hogy a magyarországi állapotokat jól ismeri; tehát mint okos számító szemmel tartotta, kikémlelte és kikémleltette a magyarokat, kiket szeretett volna egyházi hatósága alá kapni. Kémkedését azután fölfújta térítéssé, egy-két kémét pedig számos térítővé.

Történetiróink azonban, mintha nem ismernék Piligrimet, rendületlenül hisznek térítésében. Minthogy pedig hatásának semmi nyomát sem lehet fölfedezni, újabban a sejtelmet hitták segítségül. Arra építve, hogy a passauai egyháznak szent István első vértanú volt a védő szentje, azt hajlandók hinni, hogy Piligrim térítette meg a magyar fejedelmi házat, mert hiszen Szent István királyunk is az első vértanúról vette

*) Jó képet festett e tulajdonságáról Scheffel (*Ekkehard. Eine Geschichte aus dem zehnten Jahrhundert.* 80. kiad. 430. i.).

nevét.*) Mintha ezért Passauba kellene fáradnunk! Olaszországban tömérdek sok és hajdan még több volt a «chiesa di Santo Stefano Protomartire». De oda se kell mennünk, elég tekintetbe vennünk, hogy Szent István anyját, Saroltot, görög pap keresztelte és oktatta és hogy a keleti egyháznak az első vértanú mindenkor egyik főszentje volt.***) Mi szükségünk akkor Piligrimre és a passauai egyházra? És hát maga Piligrim szövegelevelében a fejedelmi család megtérítéséről? Miért akarunk olyat ráfogni, a mivel a hazugság nagymestere maga sem mer dicsekedni? E mellett van olyan bizonyítékunk is, mely Piligrimet a számításból egyenesen kizárja. Ez Gézának szoros viszonya II. Henrik bajor herceghez, mely megszerezte Géza fia, Szent István számára II. Henrik leánya, Gizela kezét. Ismeretes dolog, hogy I. Ottó császár halála után II. Henrik bajor herceg, I. Ottó öccsének fia, és II. Ottó király közt viszálykodás támadt, mely a két unokatestvért 974-ben elkeseredett harcba sodorta. A számító Piligrim pedig abban a reményben, hogy a király győzelme esetére szolgálata jutalmául mégis megnyeri az érseki méltóságot, saját hercege ellen II. Ottóhoz pártolt. Gézának e miatt bizonyosan nem lehetett kedves embere, a ki alkalmasint különben sem szerette. Ezt Piligrim, úgy látszik, jól tudja. A pápához intézett levele, habár ugyanabban az esztendőben is, kétségkívül még a németországi beháború kitörése előtt kelt; de azért a magyar nagyfejedelmet egy szóval sem említi benne. Ez világosan mutatja, hogy Gézához ennek barátja ellen fordulása előtt sem mert közeledni. Hogy azután milyen indulattal voltak Géza és magyarjai Piligrim iránt, az kitűnik négy oklevélből, melyeket II. Ottó 976-ban és 977-ben és III. Ottó 985-ben adott ki számára.***) Ismételve pusztították Piligrim birtokait, különösen

*) Pauler: *A magy. nemz. tört.* I. köt. 26. l. és Marczali a Szilágyi szerkesztette magyar történet I. köt. 225. l.

**) «Sextum in Capurlas» (Caorle) «episcopium similiter constituit. Eodem edificavit Helias patriarcha parvum castellum, intus autem composuit ecclesia ad honorem sancti Stephani protomartiris; demum autem illuc fecit episcopium». *Chronicon Altinate* (Pertz: *Mon. Germ. Script.* XIV. 14.). Megjegyzendő, a mire különben a név is utal, hogy Helias «fuit autem nacione Grecorum» (u. o. 16.).

***) *Monumenta Boica* XXVIII. köt. I. r. 219—220., 223—224., 243—245. l. és XXXI. köt. I. r. 227—228. l.

az utolsó alkalommal iszonyú fosztogatást, égetést és öldöklést követtek el bennök. Piligrim erre bőven rászolgált, mert mindenkinek készséges szövetségese volt, a ki a magyarok ellen harczolt. És történetíróink, noha mindez nem ismeretlen előttök, mégis hisznek Piligrim térítésében, csak azt a hirtelen nagy sikerét nagyolják, hogy olyan hamar, a köznépet nem is számítva, csak előkelő magyar is vagy ötezer tért volna meg. Pedig ez már csekélység ahhoz képest, hogy Piligrim az egész térítést is költötte. Keresik, kutatják, mikor szünhetett meg magyarországi működése, mikor mehetett veszendőbe, a mit teremtett, és mi lehetett az oka, hogy nem maradt nyoma; holott azt kellene kérdezniök, egyáltalában kezdett-e és egyáltalában teremtett-e itt valamit. Szerintem mindenképp csak az tűnik ki, hogy Piligrimnek a magyarok térítésében legparányibb része sincs, sőt Wolfgang működésének megakasztása és saját magának gyűlöletes volta miatt a kereszténység befogadásának egyenesen hátramoszdítója volt.

A kísérletezők sorát befejezi szent Adalbert prágai püspök, kinek magyarországi működésével nem kell hosszan foglalkoznunk, mivel hatásának megítélésében újabb történetíróink kellő óvatosságot tanúsítanak. Így a régiebbek túlságait szükségtelen bírálunk és czáfolunk; a mai magyar történetírás e részben megtette kötelességét.*) Mind a mellett azt hiszem, hogy szent Adalbert egyenes hatását a valónál valamivel még mindig nagyobbra becsülik, közvetett hatását ellenben mintha nem egészen érdeme szerint méltatnák. Magyarországi térítéséről egykorú életírói közül Canaparius egyáltalában nem tud,**) querfurti szent Brunó pedig a semminél nem több eredményt tulajdonít neki.***) Adalbert borzadt a lanyháktól, keresztényektől, pogányoktól egyaránt; még jobban irtózott azoktól, a kik a kereszténységet pogánysággal fertőztették.

*) Elég Paulerre (*A magy. nemz. tört.* I. köt. 25—26. l.) és Marczalira (a Szilágyi szerkesztette magy. tört. I. köt. 225—227. l.) utalnom.

***) *Johannis Canaparii Vita s. Adalberti* (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 581—595.)

****) «Non tacendum, quod iuxta positis Ungariis nunc nuncios suos misit, nunc se ipsum obtulit; quibus et ab errore suo parum mutatis umbram christianitatis impressit». *Brunonis Vita s. Adalberti* cap. 16. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 603.)

A magyaroknál pedig oly nagy hitbeli közömbösséget tapasztalt, hogy félkereszténységnél többet nem gondolt elérhetőnek; ő meg egy csapásra tiszta lelkes keresztényekké szeretne volna őket változtatni, vagy legalább vértanúhalált szenvedni tőlük. Minthogy se az egyiket se a másikat nem remélte, egészen elkedvetlenedett és idegenkedése annyira fokozódott, hogy még az ő kedves Radláját is el akarta vonni innét. Lengyelországból 996-ban levelet küldött «a magyarok nagyurának vagyis inkább a feleségének», melyben kéri: «Papasomat», így nevezte mindig kedveskedve Radlát, «ha a szükség kívánja, tartsd magadnál; ha nem, az Istenért küldd el hozzám». Radlához pedig titkon más értelmű levelet juttatott: «Ha jó szerivel teheted», így szól, «jól van; ha nem, szökve iparkodjál jönni ahhoz, a ki vágyva vágy utánad, a te Adalbertedhez».*) De Radla, mint maga mondta Brunónak, erre nem állt rá. Ő másképp gondolkozott mint Adalbert és itt érdemes tennivalót talált.

Brunó egy helyt megemlíti, hogy Adalbert «a szomszéd magyarokhoz», tehát Csehországból, «majd követeket küldött, majd maga ment el», de habár «valamennyire megváltoztatta is tévedésüket, a kereszténységnek csak árnyékát» tudta «rájuk nyomni».**) Ez úgy látszik 992 és 995 közt történt, mivel Brunó ott szövi be, a hol elmondja Adalbertnek első visszatérését Rómából. Az 992-re esik és 995-ben Adalbert ismét elhagyva Prágát, már újra Rómába menekül. Hogy Gézával és Sarolttal szorosabb, csaknem bizalmas viszonyban kellett lennie, arról tanúskodik az imént idézett levele, különben honnan tudta volna a fejedelem vagy fejedelemné, kit ért ő az enyelgő

*) «Miserat his diebus ad Ungrorum senioreem magnum, inmo ad uxorem eius, quæ tantum regnum manu tenuit, virum et quæ erant viri ipsa regebat, qua duce erat christianitas coepta, sed inmiscabatur cum paganismo polluta religio, et cœpit deterior esse barbarismo languidus et trepidus christianismus. Ad quam tunc per venientes illuc nuncios in haec verba epistolam misit: Papatem meum, si necessitas postulat et usus, tene; si non, propter Deum ad me mitte meum. Ipsi vero clam cartam alia mente, alia sententia misit: Si potes, inquit, cum bona licencia, bene; si non, vel fuga fugiens, tempta venire ad eum, qui te desiderio concupiscit, Adalbertum tuum. Ipse autem venire non potuit, et ut homo noluit». Brunonis *Vita s. Adalberti*, cap. 23. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 607.)

**) L. a 191. lap 3. jegyzetét.

«papas» néven? Adalbert tehát személyesen is, mások útján is, sokat tehetett volna, ha fellengős gondolkozása, végletekre hajlása nem gátolja. Közönséges emberek közt ő se élni se munkálkodni nem tudott. Egyrészt szemlélődő természete a kolostor csendjébe vonta, hogy ott a világról elfelejtkezve, egyedül Istennel foglalkozzék; másrészt lelkesedése vad pogányokhoz ragadta, hogy lánglélekkel hirdetve Isten igéjét, Krisztusért vérét ontsa. Keresztény életet teremteni, rendezni és föntartani, arra nem volt hivatása. Más szóval: szervezni, adminisztrálni nem tudott és azért idegenkedett is tőle. Bizonyosság reá, hogy a prágai püspökséget először el sem akarta fogadni és azután kétszer is odahagyta (989-ben és 995-ben). Géza ugyan, mint említettem, nem állíthatott volna püspökségeket és hajlandó sem volt rá; de ha akart volna állítani, Adalbertet nem sikerült volna neki rábírní, hogy a munka élére állva, ő rendezze és vezesse a magyar egyházi ügyeket. Eleget bajlódott a csehek tökéletlen kereszténységével, hogy ne kívánjon a magyaroknak még gyarlóbb kereszténységével vesződni. Mindent összevéve tehát, Adalbertnek térítésünkben egyenes része alig is lehetett.

Más eredményre jutunk, ha közvetett hatását tekintjük. Adalbertnek legkedvesebb barátjai indították meg rendszeres térítésünket, a kiknek sikeres munkásságukért a magyar keresztény egyház megalapításában Szent István mellett is jelentékeny érdemet kell tulajdonítanunk. Dicső barátjuk magasztos példakép állott lelkük előtt, de nagy szerencsénkre világraalóbbak voltak. Jobban bíztak a sikerben és nem tartották a magyart fáradtságukra méltatlannak. Ebben az egyben nem követték nagy példaképüket, máskülönben egész lélekkel csüggttek rajta. Nemes gondolkozása, tiszta élete, erkölcsi fönsége mély hatást tett rajtuk kívül Szent Istvánra is, a kinek abban az időben, mikor Adalbertet szent buzgósága Géza udvarához vezérelte, bizonyosan alkalma volt őt személyesen megismerni és közéről csodálni.*) Az Isten szeretetében égő

*) A nagy Gellért-legendában arra emlékezteti Maurus pécsi püspök Anastasius pécsváradi apátot, hogy sz. Adalbert Istvánt mint kis gyermeket nevelte. *Acta s. Gerardi*, cap. 7. (Batthyány: *Sancti Gerardi scripta et acta*. Albo-Carolinæ, 1790. pag. 312.). Ez ugyan nem vehető szó szerint, de annyit mutat, hogy István személyesen ismerhette sz. Adalbertet.

férfiú lánggra lobbantotta a serdülő ifjú lelkét, melynek tüze többé ki nem aludt. Midőn Szent István az esztergomi érsek-séget alapította, a székesegyházat szent Adalbert nevére szenteltette, annak bizonyosságául, mily kegyeletes nagy tiszteletben tartotta emlékét. Adalbert tehát nem egyenesen, hanem Szent Istvánra és íőapostolaira hatva mozdította elő nálunk a kereszténység terjesztését, meggyökerezését és főképen mélyítését. Hagyományaink Adalbertre vonatkozó adataikban igen gyakran és nem csekély módon tévednek, de valamennyi tévedésükben, még a legnagyobbakban is, az a tiszta igazság tükröződik, hogy a szent férfiúnak kiváló és mély hatása volt kereszténységünkre; csak abban hibáztak, hogy közvetett hatását egyenes hatásának tekintették.

Még néhány elkésett próbálkozóról kellene emlékeznem, a kik szintén sikertelen jártak nálunk. Ezek közt legnevezetesebb volt a már sokszor említett querfurti szent Brunó, szent Adalbert életirója, «a pogány népek érseke», a ki 1004 és 1006 között időzhetett Magyarországon. Maga mondja II. Henrik német királyhoz, Szent István sógorához, 1008-ban intézett levelében, hogy a magyaroknál «sokáig hiába ült».*) Brunó azért Magyarországból Oroszországon keresztül a besenyőkhöz, «a pogányok legkegyetlenebb fajtájához» indult, onnan pedig tizenhatszerezettel a poroszokhoz ment, a hol mint előbb szent Adalbert is, társaival együtt 1009-ben vértanúhalált szenvedett. Ennek hírére úgy föllelkesültek a Pereum szigeti kolostor lakói, hogy 1010-ben szent Romuald, mint már említve volt, huszonnégyszáz tanítványával, kik közül kettőt: Engelbertet és Gergelyt, a pápa «pogányok érsekévé» szentelt, Magyarországra indult, hogy «Krisztusért vérét ontsa». De Romuald útközben megbetegedett és hét tanítványával, kettőt már előbb elbocsátott, a magyar határszélről visszafelé Istriaiba ment és ott hosszabb ideig Parenzoban tartózkodott. Tizenöt tanítványa azonban nem állott el szándékától és vértanúhalált keresve, Magyarországra jött. De kívánságuk nem teljesült; néhányukat megvesszőzték, többüket szolgaságra vetették és

*) «Certe dies et menses iam complevit integer annus, quod, ubi diu frustra sedimus, Ungros dimisimus et ad omnium paganorum crudelissimos Pezenegos viam arripuimus». Giesebrecht: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*. II. köt. 5. kiad. (Leipzig, 1885) 702. l.

eladták, hanem egyik sem érte el a vértanúságot.*) Brunó is, Romuald tanítványai is, akkor jöttek hozzánk, mikor Szent István már rég lerakta a magyar keresztény egyház alapját és buzgón munkálkodott épülete emelésén. Neki rendes munkások kellettek, rajongók számára nem volt helye. A kik vértanúságra vágytak, azoknak Magyarország azelőtt sem, Szent István alatt pedig még kevésbé volt alkalmas tér. A kísérlettevők, régiebbek és elkésettek, mindnyájan csalatkoztak, mert ábrándjukat követve, úgy fogtak a térítéshez, hogy nem annyira nemzetünket az üdvösségben részesíteni, mint inkább maguknak a vértanúság koronáját megszerezni volt a céljuk. Így nem csoda, hogy nyomot nem hagyva egészen hiába fáradoztak és hogy az igazi térítés kezdeményét és minden érdemét át kellett engedniök Szent Istvánnak, a ki nemzetünket újjá teremtő nagy munkájához bámulatos bölcseséggel meg tudta választani a legalkalmasabb embereket és a legcélszerűbb eszközöket. Hagyományaink a térítésnek nem csak megindítását és intézését, hanem valósággal végrehajtását is neki tulajdonítják, vele hirdettetvén az Isten ígését és vele kereszteltetvén a megtérteket.***) Ha ezt nem szabad is szószerint értenünk, a dolog velejére nézve teljes igazuk van: Szent István a mi első és fő apostolunk.

*) L. a 181. lap 1. jegyzetét. Damiani így folytatja: «Euntesergo cum jam ipsis Pannoniarum finibus interessent, repente Romualdus languore correptus, ulterius ire non potuit . . . Quindecim igitur Hungariam prodeuntibus, duobus alio jam dimissis, vix septem cum magistro discipuli remanserunt. Euntium autem quidam flagellantur, venduntur plures, ac servitutum pro Domino subeunt: ad martyrium tamen, sicut vir sanctus prædixerat, non pertingunt». Petri Damiani *Vita s. Romualdi* 64. (Mabillon: *Acta sanct. ord. s. Benedicti*. Sæc. VI. p. I. pag. 266.). «Post hæc Romualdus denuo Parentium navigavit» stb. U. o. 68. (Mabillon 267. l.)

**) Azt mondja a XIII. századbéli troisfontainesi Albericus: «Tamen dicunt Hungari, quod s. Adalbertus Pragensis episcopus regem Stephanum ad fidem convertit et baptizavit, et ipse rex sua prædicatione Hungaros convertit et maiorem ecclesiam Strigonii in honorem Adalberti instituit» (Pertz: *Mon. Germ. Script.* XXIII. 779.) és Anonymus (cap. 57.): «Dum beatus rex Stephanus verba uite predicaret et hungaros baptizaret» stb. (Florianus: *Historiæ Hungaricæ fontes domestici* II. 51.)

III.

A kísérlettevőknek még azt az érdemet sem tulajdoníthatjuk, hogy a nemzetet a kereszténység elfogadására legalább előkészítették, hajlandóvá tették volna. Történetíróink figyelme e részben mind erősebben az országban talált népekre és a külföldről behurczolt számtalan keresztény foglyokra fordul. Ez igen helyes; csak gondosabb körütekintést és több kritikát kell kívánnunk. Az kétségtelen, hogy azon szlávok közt, kik azután magyar uralom alá kerültek, a kereszténység már a IX. század második felében némi virágzásnak indult, sőt nemzeti egyházuk is alakult, latin helyett szláv liturgiai nyelvvel; de épen oly bizonyos, hogy ez egyházuk nem érte meg a század végét sem, mert már vagy tíz évvel honfoglalásunk előtt megbukott és vele együtt kereszténységük is az enyészet lejtőjére jutott. Nem volt már se szláv, se más papjuk s nem csoda, hogy a pusztulás rohanva haladt, különösen mikor a kereszténységnek még elég ideje sem volt, hogy mélyebb gyökeret verjen. A magyarok megjelenésekor a meghódoló szlávok már csaknem egészen visszaestek régi pogányságukba. Ezt tudva, csak csodálkozhatunk, hogy magyar történetíró így szólhat: «A magyarok megtérítésének műve legnagyobb részét szláv papokra háramlott, kik német egyházakhoz, Salzburg, Passau, Regensburghoz, vagy az újonnan alapított cseh prágai püspökséghez tartoztak, melynek hatósága — elméletileg legalább — úgyis a magyar föld egy részére, a Vágig kiterjedt. E szláv papokhoz sok régi szál fűzhette a magyar földet» (talán inkább megfordítva) «még a honfoglalás előtt való időből; azokat teljesen nyolcz-kilencz évtized sem szakította szét, s a legyőzöttek lelkipásztorai lehettek azok, kik leggyakrabban és legkönnyebben találtak utat a győzők füléhez. E névtelen apostolok emlékét nem a történetírás, hanem a nyelv tartotta fenn. A keresztény vallás fogalmait: a keresztényt és pogányt, keresztelést és bérmlást, a püspököt, papot, barátot, a szentet, az angyalt, az oltárt a magyar nyelv mind a szlávból, a szlovénból vette, egyet sem a németből.»*) Ezt elfogult szláv tör-

*) Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi*

ténetírónál még értenők, ámbár azt is méltán érné a szemrehányás, hogy a legvilágosabb történeti adatokat mellőzve, kénye-kedve szerint csavarja az igazságot.

A mi itt csaknem kétségtelen való gyanánt van állítva, mind pusztá következtetés, mely csupán a nyelvre van építve. Szláv papok térítették meg a magyarokat, mivel «a keresztény vallás fogalmait a magyar nyelv mind a szlávból, a szlovénből vette». Ez az állítás veleje. Nyelvésznek szabad pusztán a nyelvre építenie; de akkor el legyen készülve arra is, hogy a történet halomra döntheti okoskodását. Oly merészen azonban nyelvésznek sem szabad következtetnie; mert először is tudnia kell általában, hogy a szóátvételnak ezer útja-módja van; másodsor pedig tudnia kell különösen, hogy a magyar nyelvbe óriási többségben oly szók is szivárogtak «a szlávból, a szlovénből», melyek nem tartoznak a keresztény terminológiához és így nem szükségkép csak szláv térítésből magyarázhatók; végre harmadsor tudnia kell azt is, hogy a keresztény terminologia szavai közt sok olyan is van, mely nem «a szlávból, a szlovénből», hanem az olaszból került a magyar nyelvbe, a milyen az elősoroltak közt egész határozottan a püspök, kétségkívül az angyal és sok más későbbem említendő szó. A magyaroknak különösen a honfoglalás óta, mikor a krónikások keserű panaszai szerint nagyon is szorosan és nagyon is sűrűn érintkeztek a keresztényekkel, a többi közt sok keresztény szót is el kellett sajátítaniok, melyeknek a kedvéért eszük ágában sem volt, hogy pogány hitöket elhagyják és keresztényekké legyenek. Akkor hát épen csak «a szlávból, a szlovénből» kellett szükségképen megtérésük árán venni keresztény szókat? Ily módon be lehetne bizonyítani azt is, hogy nekünk mai magyaroknak a korán, mecset, minaret, imám, mufti, dervis, hadsi, hodsa és más ilyféle mohamedán szók kedvéért az iszlámra kellett térnünk. Ha tehát a szóátadásnak a térítés volna az egyetlen módja; ha «a szlávból, a szlovénből» csupán csak egyházi szókat vettünk volna át; ha egyházi szókat is kizárólag csak «a szlávból, a szlovénből» kaptunk volna: akkor, de csakis akkor mondhatná a nyelvész, hogy térítőink «szláv papok» voltak. De még nyelvésznek is rögtön más magyará-

zatot kellene keresnie, mihelyt történeti adat csak bizonytalanná tenné is következtetését. Már többször említett értekezésem részletesen kimutatta, hogy írásunk minden szláv térítést kizár és hogy az ó-szlovén nyelvből került régi szláv jövevényszavaink csakis az ó-szlovén nyelvet beszélő szlávoknak a magyarságba olvadásából magyarázhatók. Azért ennek itt újra fejtegetését mellőzhetem. Annyi a mondottakból világos, hogy történetírónk állítása nyelvtudományi szempontból is határozottan megfontolatlan.

De nem vet számot a történettel sem. Hogyan képzeljük magunknak azokat a salzburgi, passauai, regensburgi vagy prágai püspökségekhez tartozó szláv papokat? Mint hozzánk belátogatókat-e vagy pedig mint köztünk lakókat? Ha rendes állomásaikat határunkon kívül keressük, akkor hogyan hozhattak volna nekünk ó-szlovén szókat? Mert régi szláv jövevényszavaink mind az ó-szlovénből valók és így szükségképen ilyeneket kell tőlük követelnünk. Már pedig a mondott püspökségekhez tartozó nem magyar földi szláv papok először is mindnyájan a latint használták egyházi nyelvül és másodsor nem az ó-szlovén, hanem az új-szlovén és cseh nyelvet beszéltek; ennél fogva sem általában szlávokul nem hathattak reánk, sem különösen ó-szlovén szókat nem hozhattak. De képzeljük köztünk lakóknak, a mire a «legyőzöttek lelkipásztorai» kifejezés úgyszólván kényszerít; mert a «legyőzötteken» csak az uralmunk alá került pannon és morva szlávok érthetők. Akkor meg tud-e a történet arról, hogy a honfoglaláson túl is valamely magyarországi, nem ideig-óráig vendégül itt időző pap külső püspökséghez tartozott volna? De hát a honfoglalás előtt tartoztak a mondott püspökségekhez, hiszen az van mondva róluk: «E szláv papokhoz sok régi szál fűzhette a magyar földet még a honfoglalás előtt való időből; azokat teljesen nyolcz-kilencz évtized sem szakította szét». De oda tartozhattak térítésünkör is; csak azt kell föltennünk, hogy annak idején «a legyőzöttek lelkipásztorai» voltak, de a honfoglaláskor kimenekültek és a mikor lehetett, «nyolcz-kilencz évtized» múlva ismét bejöttek téríteni. Ennek a föltevésnek azonban sok egyeben kívül az is a baja, hogy a térítés csak Géza alatt kezdődött és így azokat a honfoglaláskor kimenekült szláv papokat, ha futásukkor még olyan fiataloknak gondoljuk is, visszatértükör legalább száz éveseknek kell képzel-

nünk. De ne menekültsük őket, hagyjuk itt híveik közt. Akkor sem lehet tagadni, hogy a térítés csak Géza alatt indult meg és így akkor is csak legkorábban száz esztendőskorokban foghattak volna a magyarok térítéséhez. Avagy talán tud a történet arról, hogy maguknak itt az országban utódokat, újabb papi nemzedéket képeztek volna? Mind a mellett hagyjuk meg a legyőzötteknek lelkipásztoraikat és tegyük föl, hogy nem voltak idegen földiek, hanem a meghódított pannon és morva szlávokból valók. Ezek akkor csakugyan ó-szlovénül beszéltek és így adhattak nekünk ó-szlovén szókat. De hogy e szók nagy számának nyelvünkbe jutását magyarázhassuk, kérdeznünk kell, hogy azok a hazai szláv papok minő nyelven hirdették a magyaroknak az evangéliumot. Talán ó-szlovénül? Hogy érthették volna a magyarok az ó-szlovén prédikációt? Tolmács segítségével? Vagy talán a magyarok maguk is beszéltek az ó-szlovén nyelvet? Hol van erre a bizonyosság? De ha azok a szláv papok idevalók voltak, csak ők ne tanulhatták volna meg a magyar nyelvet? Ha pedig ők is csak úgy megtanulhatták mint más, akkor minek nekik a tolmács? De prédikálhattak volna sok ó-szlovén szóval vegyes magyar nyelven. Csakhogy ó-szlovén jövevényszavainknak legfőlőbb tized része olyan, melynek használatára prédikációban mód lett volna. A többi akkor hogyan került nyelvünkbe? Ha meg ezeket más úton származtatjuk, miért ne származtassuk ugyan ez úton valamennyit? Hiszen ó-szlovén keresztény szót is nem egyet kellett a magyaroknak, mint említettem, már pogány korokban kapniok. Mikor annyi mást átvettek, bizonyára a szükség követelte és alkalom adta keresztény szókat sem mellőzték, hacsak talán arra nem volt gondjuk, hogy ezer év múlva valamely történetírójuknak módja legyen szláv papokkal téríttetni őket. Látni való, hogy térítéssel, akár ó-szlovén nyelven, akár ó-szlovén szókkal sűrűn kevert magyar nyelven történetnek gondoljuk, nem boldogulunk.

De mentsük meg legalább a keresztény terminologia ó-szlovén szavait. Ez úgy válik lehetségessé, ha fölteszszük, hogy azok a szláv papok egyházi nyelvül az ó-szlovént használták. Itt is az a kérdés alkalmatlankodik ugyan, hogy mi nyelven térítettek, de már ne törődjünk vele. Van elég más baj. Ime mindjárt az írás kérdése. Végleg eldöntöttnek vehető, hogy az eredeti ó-szlovén írás a glagól volt; de tartsa bár valaki ré-

giebbnek a cyrillt, az minden kétségen fölül áll, hogy a latin írást soha sem alkalmazták az ó-szlovén nyelvre. *) Ha már most «a legyőzöttek lelkipásztorai» térítésünkör az ó-szlovént használták volna egyházi nyelvül, akkor kétségkívül a glagól vagy legföljebb a cyrill írásra tanítottak volna minket, mint a hogy az oláhokat is, a kik csak harmincz év óta használják a latin betűket, az ő szláv térítőik a cyrillre tanították. Van-e nyoma, hogy mi valaha akár glagól, akár cyrill betűvel éltünk volna? Tud-e a történet más mint latin írásunkról? De minek az okoskodás, mikor van biztos és világos történeti adatunk, mely az egész föltevést halomra dönti? Határozottan tudjuk, hogy akkor és ott, a mikor és a hol «a legyőzöttek lelkipásztorai», a pannon és morva szláv papok minket téríthettek volna, az ó-szlovén többé nem volt egyházi nyelv és így elesik annak nem csak szüksége, hanem lehetősége is, hogy egyházi terminológiánk ó-szlovén szavait tőlük térítés útján kapjuk, és elesik a glagól vagy cyrill írás kérdése is. A pannon szlávok herczegsége, mely a Balaton vidékén volt, Koczeg herczeg halálával 873 után végkép föloszlott és Methodius pannoniai érsek, a nagy szláv apostol, Mosaburgból Szvatopluk morva herczeg kérésére visszatért Morvaországba. Itt 885-ben bekövetkezett haláláig működött, folyton küzdve a frank pap-ság gyűlölsége és üldözése ellen. Halála után Szvatopluk elfordulva a szláv egyház ügyétől és birodalmában már csak latin szertartású papokat tűrve, kiszolgáltatta Methodius követőit és tanítványait ellenségeiknek, a kik 886-ban durva zsoldosokkal kiűzték hazájukból. A szerencsétlen szláv papok részint a bolgárokhoz, részint a szerbekhez és horvátokhoz menekültek, elvívén magukkal az ó-szlovén szent könyveket is. **) A szláv egyházi nyelvnek ezzel mind a pannon, mind a morva szlávoknál örökre vége volt. Ez vagy tíz évvel a honfoglalás előtt történt. A magyarok bejövetelekor «a legyőzötteknek» tehát már csak olyan «lelkipásztoraik» lehettek,

*) Az ó-szlovén írás kérdését kimerítően tárgyalja Miklosich kitünő dolgozata: «*Glagolitsch*» az Ersch és Gruber szerkesztette *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* I. sectiója LXXVIII. részében, 412. sk. ll.

**) Dümmler: *Geschichte des Ostfränkischen Reiches*. II. köt. 2. kiad. (Leipzig, 1887) 382—383. l. és III. köt. 2. kiad. (Leipzig, 1888) 253—257. l.

a kik egyházi nyelvül a latint használták. Akkor pedig, ha szlávok voltak is, a miben nagyon szabad kételkednünk, csak mint latin szertartású papok számítanak és nem mint szlávok hatottak reánk.

De általában olyan erős volt-e a legyőzött szlávoknál a kereszténység, hogy náluk kereshessük térítőinket? Erre már régebben tagadó választ adott Horváth Mihály;*) én csak egy pár nevezetes adattal világítom meg a dolgot. Lássuk a morvák kereszténységét. A bajor püspökök 900-ban IX. János pápához panaszlevelet intéztek,** melyből megtudjuk, hogy Szvatopluk fia, II. Moimiri követséget küldött a pápához azzal a kéréssel, hogy az árvaságra jutott morva egyház számára új püspököket szenteljen föl. Methodius halála és tanítványainak elűzése után ugyanis nagy zavar állott be, mely a cselszövő Wiching nyitrai püspök elkergetése és 893-ban Szvatopluk ellenségeihez pártolása után még fokozódott. Az egyház ügyei Morvaországban tehát egészen ziláltak voltak és azért IX. János készségesen teljesítette Moimir kérését. De az új püspökök nem sokáig működtek, mert négy-öt év múlva 904 és 906 közt a magyarok a morva birodalmat tönkre verték.***) Nevezetes az is, hogy 950 táján fia számára írt tanításában Konstantin császár Morvaországot egyenesen keresztetlennek nevezi.†) A bajor püspökök pedig inémt említett levelükben még ily súlyos vádat emelnek a morvák ellen: «Épen ők tették azt, hogy nagyszámú magyarokat fogadtak magukhoz és azok szokása szerint pogány módra fejüket megnyírták és velük együtt keresztényeinkre rontottak, a kiket részint foglyokul ejtettek, részint

*) Horváth Mihály: *A kereszténység első százada Magyarországon*. (Buda-Pest, 1884) 29—21. l.

***) A bajor püspökök panaszlevelét közli Boczek: *Codex diplomaticus Moraviae* I. 60—64.

***) Regino a 894. év alatt jelentve Szvatopluk halálát, megjegyzi: «regnum filii eius pauco tempore infeliciter tenuerunt, Ungaris omnia usque ad solum depopulantibus». (Pertz: *Mon. Germ. Script.* I. 606.). Ezt Regino 907-ben vagy 908-ban írja, mivel munkáját csak 906-ig viszi. Akkor tehát Szvatopluk fia, Moimir, már nem uralkodott, a ki öcsétől, II. Szvatopluktól, már 898-ban magához ragadta az uralkodást. A magyarok 906 nyarán már a levért Morvaországon keresztül Szászországba rontanak.

†) *Ἡ μεγάλη Μοραβία ἡ ἀβύππιστος*. Constantinus Porphyrog. *De administrando imperio*, cap. 40. (Bonnæ, 1840. 173. l.)

megöltek, részint börtönben éhséggel szomjúsággal vesztek el; számtalanokat pedig nyomorba taszítottak, előkelő férfiakat és tisztos nőket rabszolgaságba hurczoltak, fölperzselték a templomokat és földúltak minden épületet». Ha ebből leszámítjuk is, a mit a gyűlölet nagyittat a bajor püspökökkel, még mindig nem kapjuk eredményül azt, hogy a morvák honfoglalásunk korában valami jó keresztények voltak. A magyarok már nem igen találtak náluk kereszténységet és így alig volt mit elrontaniok. Mikor pedig maguknak sem voltak már papjaik, hogyan adhattak volna a magyaroknak? Helyesen mondja Horváth Mihály: «A magyarok beköltözését követett új «szláv» nemzedékekre mind kevesebb, mind zavartabb eszmék szállottak át a keresztény tanokból, míg azok végre, mondhatni, egészen elenyésztek, s e szláv népség is csak utóbb, egy század múlva, a magyarokkal együtt» és tegyük hozzá, már megmagyarosodva «tereltettek be újra a keresztény egyház keblébe».*) Ha történetíró a nyelvtudományban nem elég jártas, az baj ugyan, de fölróni méltatlanság volna. De nagy hiba, ha nem tekint szét a maga tudományában. Ha pedig szétté tekint, az ellenző történeti adatokkal le is tartozik számolni. Neki ezeket vagy tekintetbe kell vennie, vagy pedig le kell rontania. Ha egyiket sem teszi, akkor bizonyos, hogy az igazság keresésében legalább is lanyhán jár el. A helytelen eljárásnak következménye ebben a mi kérdésünkben csak olyan eredmény lehet, melynél hibásabbat a legelfogultabb szláv történetírótól sem várhatnánk. Nincs annál merészebb, alaptalanabb állítás, mint hogy a magyarok kereszténységüket szláv térítőktől vették.**)

A ki számunkra akárhol is szláv térítőket keres, lidérczény után bolyong. Belülről sem volt lehetséges kapnunk, kívülről meg még kevésbé kaphattunk volna. Ó-szlovén jövevényszavaink minden oly szláv nép hatását kizárják, mely nem az ó-szlovén nyelvet beszélte, akár térítést értsünk e hatáson, akár pedig beolvadást. Az ó-szlovén térítést meg, nem szólva arról, hogy nem egyházi természetű ó-szlovén jövevény-

*) Horváth Mihály: *A kereszténység első százada* 21. l.

***) Újabban Marczali is arra az eredményre jutott, hogy a szláv térítés nem vehető számba. *A magy. nemz. története*. Szerkeszti Szilágyi. I. köt. 205. l.

szavaink jóval nagyobb száma térítésből nem származtatható, általában kizárja az ó-szlovén írás és különösen belföldiek részéről kizárja a történet is. Elesnek a lengyelek, csehek, korontálok, a kik egyházi nyelvül sem használták az ó-szlovént, nem hogy beszéltek volna. Az oroszokat még csak említeni sem lehet; eddig különben nem is jutott eszébe senkinek se, hogy tőlük szerezzen nekünk térítőket. A horvátokról elég annyit tudunk, hogy a zágrábi püspökséget csak Szent László 1093 táján alapította, «hogy a kiket a bálványimádás tévelygése az Isten tiszteletétől elidegenített, a püspöki gondviselés útján az igazság ösvényére visszavezérelje».*) A dalmát horvátok használták az ó-szlovént egyházi nyelvül glagól írással. Így voltak a szerbek is, kik már korán a cyrill írással éltek. Mind ezek nem adhattak volna nekünk ó-szlovén szókat, mert egészen elűtő nyelveket beszéltek. Ha pedig azoktól, a kik közülök az ó-szlovént használták egyházi nyelvül, elfogadjuk keresztény terminológiánk ó-szlovén szavait, akkor egyrészt még nem tudjuk magyarázni többi ó-szlovén jövevényszavainkat, másrészt meg el kell fogadnunk régi írásunkúl, noha legkisebb nyoma sincs, a glagólt meg a cyrillt. A bolgároktól talán kaphattunk volna ó-szlovén szókat, mert egyházi nyelvül is használták az ó-szlovént és mert némelyek azt is hiszik, hogy a régi bolgár nyelv nem volt más mint az ó-szlovén.***) De ha az a nagyon gyöngye talán a lehető legbizonyosabb dolog volna is, hogyan szállítsuk ide oly messze földről néhány térítővel azt a nyelvünk egész területén eláradt, legnagyobbbrészt nem egyházi természetű sok ó-szlovén eredetű szót? Azonkívül az írás okozta nehézséget sem kerülhetjük ki. A bolgárokhoz Methodius tanítványai a glagól írást vitték, kik közül Kelemen veliczai püspök azt a X. század elején ott bolgár földön a görög betűkhöz jóval közelebb álló és sokkal kényelmesebb cyrill írással cserélte föl.***) Tehát a bolgároktól is a X. században,

*) Egy 1123-ban kelt oklevélből. Fejér: *Cod. diplom.* I. 484—486.

***) A régi bolgár nyelv nem lehetett azonos az ó-szlovénnal, vagyis az ó-szlovén nyelv hazája nem Bulgária. Erről l. *Magy. Nyelvőr* XV. (1886.) köt. 122—126. és 162—168. l. (*Még egy kis szlavisztika*) és *Nyelvtudományi Közlemények* XXV. (1895.) köt. 245—247. l. (*Ószlovén, újszlovén*).

***) L. a 200. lap 2. jegyzetét.

ha az ő papjaik térítenek minket, szükségképen a cyrill írást kellett volna kapnunk. Minthogy pedig újra mondva, ilyen írásunk soha sem volt, tehát a bolgárok nem részesíthettek kereszténységükben sem. De különben is az összes szlávok részint nem sokkal előttünk, részint pedig velünk egy időben, sőt némelyek még később is tértek a kereszténységre. A mi térítésünkör még valamennyinek kevés volt a papja, még mindnyájan maguk is máshonnan voltak kénytelenek egyházi segítséget szerezni; hogyan adhattak volna tehát nekünk térítőket? A ki mind ezt megfontolja, csak ámitó szándékkal állíthatná, hogy mi szlávoknak, akár kívülről jötteknek, akár itt találtaknak, köszönhetjük kereszténységünket.

VOLF GYÖRGY.

EGY ANGOL MINISZTER A KERESZTYÉN HITRŐL.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

LEHETSÉGES-E ISMERET?

Balfour a naturalismus e szomorú következményeinek föltüntetésével természetesen nem látja eldöntöttnek a fő kérdést, igaz-e a naturalismus? Hisz az igazság lehet szomorú is, s az emberiségnek belé kellene nyugodnia a naturalismus igazságába, ha be lehetne bizonyítani.

A naturalismusnak két fő tétele van, az egyik, hogy csak természettudományi ismereteink lehetnek, a másik, hogy a mit a természettudományok útján meg nem ismerhetünk, az egyáltalán megismerhetetlen.

Balfour megelégszik az első tétel vizsgálatával, s azt kutatja, minő természetűek szorosan természettudományi ismereteink, min alapulnak?

A mivel kiváló philosophusunk, Böhm Károly vesződik *Az ember és világa* című nagy munkájában, tudniillik a megismerés lehetőségének magyarázatával — habár e lehetőséget csak arra szorítja, mi a lét, mi az alkata, mi a célja, s lehetetlennek tartja annak megismerését, miképen keletkezett? ennek a föladatnak egyik része foglalkoztatja Balfourt, s arra az eredményre vezet, a melyet Böhm is megállapít, hogy a naturalismusnak nincs ismeretelmélete, illetőleg, hogy a

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 229. számában.

Comte- és Spencer-féle irány megelégszik az ismereteink eredetének kutatásával, de nem törődik igazolásukkal, szóval a bölcséletet egyedül lélektanra, lelki jelenségeink egymásra következtetésének tudományává teszi.

Min alapulnak hát természettudományi ismereteink? A kísérleti lélektan bűvara időreactiókkal s egyéb, a test és lélek viszonyát illusztráló, fontos dolgokkal foglalkozik, a physiologus az élő szervezet titkait akarja ellesni, a biologus az egyén fejlődését és a faj változásait, a vegyész az atomok és molekulák combinatiói fölött uralkodó törvényeket kutatja, a physikus az anyag és energia legbensőbb titkaival bajlódik.

Vegyük a természettudományok ez ágainak bármelyikét, egyikök sem bír kutatásaiban mozdulni a tér, az idő, az anyag, az ok, az energia, az érzéklés fogalmai nélkül, melyeknek pedig oly sokféle értelme lehet; de elvont kérdésekkel a művelt olvasót nem lehet terhelni.

E helyett elég azt kutatni, miért tartjuk mindazt igaznak, a mit a természettudományok tanítanak?

A természettudomány is, a naturalismus is, azt felelik: Érzéki tapasztalat szolgáltatja előzmények miatt. Tapasztalataink nyújtják a közvetlen tudósítást a dolgokról, és e tudósításokon alapszik minden ismeretünk. A tudósítások bizonyossága, melyet érzéki tapasztalataink nyújtanak, semmi más magasabb tekintélytől nem függ, a természettudományok bizonyossága is tehát azoktól a közvetlen ítéletektől függ, a melyeket a természeti dolgokról a látás, a hallás, a tapintás actusában alkotunk.

De mit szól maga a természettudomány az érzékeknek erről a közvetlen tudósításáról?

A míg ugyanis a közönséges fölfogás azt tartja, hogy tapasztalatunk a dolgok természetéről egyenesen értesít, addig a természettudomány fölvilágosít, hogy minden egyes tapasztalatunk az okok és okozatok hosszú láncolatában a végső szem, a melynek kezdete elvész az anyagi világ bonyodalmai közt, végződése pedig nem más, mint bizonyos fajta változás az illető tapasztalást tevőnek az elméjében.

Így például a látás közönséges esetében minő okok eredményezik végső sorban, teszem, egy közel álló zöld fának nyilván közvetlen észrevételét? Ily okok a nap részecskéinek rezgései, a nap és a látott fa közti æther hullámzása, e hul-

lámzások absorbeáltatása a fa részéről, a zöld maradék visszaverődése s egy részének megtörése a szemlencsén, elrendezkedése a retinán, a látó ideg izgatása, végül az agyféltekék bizonyos pályáinak molekuláris változása, melyek által valami úton-módon keletkezik az a bonyolult lelki tény, a mit a fáról való közvetlen tapasztalatunknak mondunk.

Ha már most közvetlen tapasztalatainkat, mint összes tudományos fölfogásaink végső alapját egybevetjük azzal, hogy a fönnebbiek szerint minden egyes ilyen közvetlen tapasztalat, természeti törvényeknek jelentéktelen, mondhatni véletlen terméke, furcsa eredményre jutunk.

Hogyan lehetséges ugyanis, hogy arról a lelki állapotról, melyet physikai okok idéztek elő, egyszerre közvetlen meggyőződésre ugorjunk, ennek a lelki állapotnak távolabbi physikai okait illetőleg is? Látom a fát; emlékembe hívom az okok hosszú sorozatát, a mely észrevételemet előidézte, elképzelem, hogy ez okok némelyikét valami más ok helyettesíthette volna, a nélkül, hogy észrevételem változott volna és ítéletem a tárgyra nézve, habár épen oly közvetlen bizonyosnak látszott, hamis lett volna. Például ha valami más tárgy hasonló zöld sugarakat, s ugyanoly alakban áraszt szemeim retinájára, mint a fa, a fáról való tapasztalatomhoz teljesen hasonló tapasztalatot nyújtott volna.

A közvetlen bizonyosság, melyet érzékleteink nyújtanak, az előzményekre nézve tehát nem létezik.

Közvetlen tapasztalatunk kilencz tizedrésze szemléleti, de minden szemléleti tapasztalat a tudomány szerint téves, a mennyiben a szín nem a látott dolog színe, hanem a dolog okozta érzékletünk. Mi oknál fogva hirdetjük igaznak a közvetlen tapasztalatot, ha valami szilárdnak és kiterjedtnek realitását bizonyítja és hamisnak, ha valami színesnek realitása mellett tanúskodik?

A felelet természetesen az, hogy a fölfogás, mely szerint valami kívülünk levő realitást fognánk föl, nyers közhit, mert önálló valóságokról nincsenek érzékleteink, hanem csak agyvelőbeli változásaink lelki eredményeiről. Ha fát látok, akkor abból a tényből, hogy bizonyos érzéseim vannak, azt következtetem, van ok, mely ily érzéseket létrehozni bír. Ez a magyarázat kétségtelenül plausibilis, de nem oszlatja el a nehézségeket.

Hogyan préselhetünk ki érzékleteink és érzéseinkből megbízható ismeretet az állandó és független anyagi mindenségről, a melynek múltó, futólagos hatásai csak az érzékletek és érzelmek?

A naturalismus szerint a természettudományok leírta anyagi világ, ha léteznék, olyan érzékleteket és benyomásokat idézne elő, mint a minőkről tapasztalataink értesítenek, hogy valóban előfordulnak. Föl kell tehát vennünk, hogy ily világ létezik. De tehetünk-e ily ugrást az ismertről az ismeretlenre? Hisz a naturalismus szerint közvetlen tapasztalatainkat illetőleg, érzékleteink körébe vagyunk bezárva. Hogyan láthat el ez a kör bennünket elvekkkel, arra nézve minő okát keressük érzékleteinknek? Miért tekintjük éppen a való világot ennek az oknak? Semmi esetre sem tudományos alapon, hanem, mert erre ösztönszerűleg késztetve vagyunk.

Így csinált a naturalismus egy hybrid világot, a mely félig megegyezik a fogalmakkal, melyeket róla szilárdság, kiterjedés tekintetében, de félig sem egyezik meg azokkal, melyeket az úgynevezett másodrendű tulajdonságok: szín, melegség tekintetében alkotunk.

A vezető naturalista philosophusok ily hybrid világot nem bírtak megemészteni, a mely egyrészt mikrokosmosokból áll, a melyeknek — természetesen csak múltó és lelki — benyomásaik és fogalmaik vannak, másrészt anyagi dolgokat tartalmazó makrokosmosokból, a mely dolgoknak tulajdonságai világosan hasonlítanak a mikrokosmosok fogalmi- és benyomásaihoz, azzal a zavaró különbséggel, hogy se nem múltók, se nem lelkiek.

Mit tehetek egyebet, minthogy ezt a makrokosmost, abban az alakjában, a melyben a természettudomány fölfogja, valami fogással végkép kiűzték a világból.

Mill, Spencer, habár elismerték, hogy kell lenni valami független valóságnak, az érzékleteknek azzal az örökké mozgó árával szemben, a melyről közvetlen tapasztalatunk van, mindegyikök elvetette azt a független realitást, a melyet a természettudomány fölvesz és magyaráz, s helyébe mindegyik a saját külön realitását tette.

Így, a hol a természettudós valóságos atomokat, mozgásokat, erőket vesz föl, ott Mill nem lát egyebet érzékletek állandó lehetőségénél. De Mill állandó lehetősége csak névben

állandó, mert mielőtt érző lények keletkeztek, nem volt, s ha ezek megszűnnek, nem lesz.

Spencer pedig a realitás helyére az ismeretlent teszi. Az ismeretlen bizonyára erős realitás, de nem olyan, a minőt a tudomány kíván. Nincs térben, nincs időben, nincs se tömege se kiterjedése, nem bír mozogni, s mint ilyen nem alkalmas tudományos tárgyalásra. Ha az érzések és benyomásokon kívül csak az ismeretlen létezik valóban, akkor minden természettudomány oktalansággá válik, az evolutio a képzelet szülöttévé.

A mily kevéssé bírja a naturalismus a független anyagi mindenség hypothesisét igazolni, s kénytelen vagy egy hybrid világot fölvenni, vagy a természettudományt merő játéknak minősíteni, épen oly kevéssé tudja az okozat fogalmát, melyre okvetetlen szüksége van, a tapasztalatból levezetni.

Nem az emberiség általános tapasztalatából, mert hogy erre hivatkozni lehessen, már fel kell venni az okozati kapcsolatot, a természet folyásának egyformaságát, úgy hogy az utóbbiaknak előbb kell bizonyosaknak lenniök, s csak aztán lehet az emberiség általános tapasztalatára támaszkodni.

Az okozati kapcsolatnak általános tapasztalat útján való igazolása azt, a mit még csak bizonyítani akar, a bizonyítás legfontosabb előzményévé teszi.

Csak egyéni tapasztalásból lehetne tehát az okozat törvényét igazolni. Ámde az egyéni tapasztalás rávisz bennünket bizonyos kapcsolatok, következtetések szükségességére, igazolhatja bizonyos várakozásainkat és számításainkat, de a tényeknek szük egyéni világunkban észlelt következtetes kapcsolatát, egymásra következését átvinni a mindenségre, teljes képtelenség. Mert a természetnek vannak nagy szabályosságai, minőket például a csillag világ mutat, de bonyolultabb jelenségeiben épen oly sok szabálytalanságra akad az egyéni figyelő. S ha mindezek ellenére mégis hiszünk a természet egyformaságában, ez nem azért van, mert ezt tapasztaljuk, hanem, mert hiszszük, hogy tapasztalataink, látszólagos szabálytalanságuk ellenére is, követnek bizonyos ismeretlen szabályt, szóval, mert mi már előbb, tapasztalat nélkül meg vagyunk győződve a világban uralkodó változatlan törvényekről.

De mindez nem dönti-e meg a természettudományt? Nem, csak a naturalismust. A természettudomány következte-

téseinek nincs szükségök végső elvek útján való igazolásra. A természettudomány megelőzte a saját elméletét, s független tőle, megelőzte a naturalismust, s túl fogja élni.

Hasonló nehézségek, mint a naturalismus tekintetében, merülnek föl Balfour szerint a transcendental idealismus megfejtési kísérleteire nézve, melyeket mellőzök, minthogy maga Balfour, is olyannak nyilvánítja könyve ezt a részét, a melyet csak a szakszerű philosophus érthet meg, de nem az általános művelt olvasó.

Napjainkban tehát nincs kielégítő metaphysikánk, de a természettudomány kielégítő elmélete sincs megalkotva. Az első állítást a legtöbben elfogadják, ellenben, ki kétkedik érzéki tapasztalataink megbízhatóságában? Nem mintha ez nagyobb volna, mint amaz, hanem mert nem szoktunk az érzéki, a mindennapi tapasztalat szülte bizonyosságon kételkedni.

Minő állást foglalhat ma el az ember a gondolkodás ilyen stádiumában a természettudomány, az ethika, a vallás problémáival szemben? Gondolkodásunk mai állása mellett a lényeges igazságnak minden rendes mértéke, bizonyosága hiányzik.

Nevezetesen kénytelenek vagyunk, a mit közönségesen, habár némileg visszásan, a vallás és tudomány ellentétének mondanak, egészen más szempontból tekinteni.

Nem fogadhatjuk el többé azt az egyszerű megoldást, mely egykor általában elfogadott volt, hogy ha vallás és tudomány között ellentét van, a tudományt, mint eretneket, el kell vetni, sem azt, hogy minden vallási tétel, melyet a tudomány nem támogat, kétes, a mely pedig vele ellenkezik, hamis.

Ily fölfogás csak akkor lenne lehetséges, ha oly tan birtokában lennénk, a mely nemcsak bölcselmileg teljesen megalapított, hanem a melynek bizonyítási szabályait minden más tan köteles elfogad i.

De ha ily tan nincs? Vajon úrrá tehetjük-e az ellenkező nézetirányok egyikét a másik fölött? Mondhatjuk-e, hogy habár nincs alapelveiben biztos ismeretelmélet, időleg akár-melyiket el kell fogadni?

Ily fonák álláspont szülte az utolsó háromszáz évben a rationalismust, az úgynevezett művelt közvéleményt. Ez a gondolkodásmód ellenhatás volt a dogmatikus theologia ellen,

s a józan ész, a tudomány, a fölvilágosodás nevében azt követelte, hogy minden hit csak addig állhat meg, a míg az érzéki tapasztalat magyarázataival összeegyeztethető.

A rationalismus nem kereste a megismerés végső elveit, hívei úgynevezett józan, művelt emberek voltak, a kik nem törődtek sem azzal, lehet-e a mindennapi életben követett vizsgálati módszereket az emberi élet magasabb régióiban alkalmazni; sem azzal, vannak-e még más módszerek is?

A rationalisták, az érzéki tapasztalat alapjára állva, minden ösztönszerű ellenkezés, begyökerezett szokás ellenére, habár fokként, kénytelenek voltak az úgynevezett természetfölötti dolgokra, minők Isten, Cél, Lélek, Szabadság, Lelkiismeret, földadni a harcztot és a rationalismus naturalismussá lett.

A tapasztalat magyarázata ideig-óráig nem zár ugyan ki minden vallást és theológiát. Így keletkezett a természetes theologia, mely a természetben található czélszerűségből Teremtőre, még pedig jóakaró Teremtőre következtet, a ki magát ki is nyilatkoztatja.

Ennek a kinyilatkoztatott hitnek az igazságai, illetve a tények, melyekre az igazságok alapíttatnak, egyszerűen a bizonyítás tárgyai lesznek, mint a természet és történelem egyéb tényei.

A következtetéseknek ez a sorozata nem hibás, de a végkövetkeztetés még sem elég erős, hogy a naturalismus erős szikláját megdöntse. Ugyanis a naturalista előtt a vallások támadása és hanyatlása, a legendák csodái, a mártirok, a szentek szenvedései tünemények lesznek, melyeket antropologia, sociologia által törekszik magyarázni, mint a természeti törvény hatásait az emberi fejlődés bizonyos fokán.

De ha a naturalismus híve elfogadná is, bárcsak föltételelesen, a történelmi tényeket, melyekkel a kinyilatkoztatott vallás bizonyíttatik, mi lenne a felelete? Azt, hogy az ily csodás tényeket történelmi bizonyítékokkal bebizonyítani alig lehet, s az ily bizonyítás a legkevésbbé lenne kielégítő, mert azt kívánná, hogy módosítsuk összes elveinket, a melyek szerint a mindenségről gondolkodunk.

V.

MEGGYŐZŐDÉSEINK, HITÜNK FORRÁSA NEMCSAK A TAPASZTALAT ÉS OKOSKODÁS, HANEM FŐKÉPEN A TEKINTÉLY.

Hova forduljunk hát gyógyszerért? Egyelőre tegyünk félre minden böleselkedést, s nézzük, a naturalismus szokása szerint, honnan erednek meggyőződéseink, fölfogásunk, hitünk.

Ha egy más bolygó lakója nézné és vizsgálná e jelenségeket, kétségtelenül külső dolgoknak az organismusra, névszerint az idegrendszerre való hatásából származtatná, de azt is megjegyezné, hogy nem minden organismus hoz létre ily hatásokat, s a melyekben előfordulnak is, nagyon különbözők, elkezdve az alsóbb rendű állatok idegizgatásától az emlősök látásáig, még inkább az ember ítélő, érző tehetségeig. De megjegyezné egyszersmind azt is, hogy az érzések, fölfogások, melyek ekként a természetben találhatók, viszonylag igen jelentéktelenek, és az illető lények physiologiai szerkezetének mindössze hasznos pótlékai.

Hasonló lenne ítélete azokról a fölfogásokról, a melyek nem közvetlen észrevételen alapulnak, mint az emlékezés a múltra, bizonyos ösztönszerű várakozás a jövőt illetőleg, melyeket alsóbb rendű állatoknál a physiologikus tényezők pótolnak.

A jelenlevők érzékléséből, s a távollevőkre vonatkozó emlékezés és sejdítésből vonja ki az ember — a naturalismus tanítása szerint — okoskodás útján, összes többi meggyőződéseit. Képzleti szemlélőnk azonban azt is találná, hogy okoskodáson kívül más befolyások is vannak, arra valók, hogy kiegészítsék a viszonylag egyszerű physiologikus és psychikus okokat, a melyek a jelenlevők érzékléséből, s a távollevőkre emlékezésből eredő meggyőződéseket szülik. Mindezekkel ugyanis távolról sincs kimerítve a meggyőzéseknek, a hitnek köre, melyet az emberi nem tudományos, társadalmi vagy szellemi életében találunk. A meggyőzéseknek, a hitnek im e része is számos okoknak eredménye, fölteszi például már az érzéklésen, az emlékezeten, a sejdítésen alapuló meggyőzések lételetét, s ezekre van építve. De mindezekon kívül az

embernek kellő környezetre van szüksége, s ebben létezik egy tényező, a mely a legfőbb fontosságú, s ez a tekintély.

A tekintélyről az a közkeletű nézet, hogy az emberi meggyőzések alakulásában nem lehet, nem szabad részének lenni, s ha mégis van, egyszerű betolakodó, a kit le kell teperni és ki kell dobni, mert a képtelenségek mentsvára, s az ember, ha okos lény akar lenni, csak az ész által vezettetheti magát.

Tegyük föl azonban, ha valamely emberi közületben, mindenki lerázná magáról nevelése előítéleteit, mindenki kritikailag vizsgálná a törvények és erkölcsi szabályok okait, elemezné mindazt a loyaltást, a mely a társadalmi életet lehetségessé, s a kisebb fontosságú conventionalis kötelességeket, melyek kényelmesebbé teszik: az ily közület nem állhatna fönn, mert az egyes emberek rendkívül eltérőleg vélekednek a tekintetben, mit, mennyiben és miért kelljen jónak tartani. Sőt ha tényleg valamiben megegyeznek is, az okokra nézve, a melyek miatt valamit elfogadnak, a legnagyobb eltérés van köztök. Utóbbi a legjobban bizonyítja, hogy az egyéneket nem okoskodó értelmök, hanem más valami, a tekintély vezeti meggyőzéseikben. Mert az, hogy az emberek bizonyos következtetésekben megegyeznek, az indokokban pedig eltérnek, azt tanúsítja, hogy e következtetések előbb megvoltak, mint okaik. Nevelés, előítélet, társadalmi befolyások, törvények, büntetések idézték elő a meggyőzéseket, melyekhez az egyén utóbb keresett magyarázatot, indító okokat.

Nagy hiba általában az emberiség fejlődésében minden jót az észnek, minden fönnakadást a tekintélynek tulajdonítani. E hiba onnét ered, mert fölteszik, hogy az ész mindig helyesen működik, a mi egyenlő azzal a követeléssel, hogy a tekintély mindig jogosat parancsolna. Továbbá onnét, mert az ész uralma az egyén szabadságának szentesítése. Láthatólag ugyanis az ész az egyénben nyilatkozik, s az ember esze által változtathat sorsán, ellenben a tekintély annak kifejezése, hogy az egyént más vezeti.

Bármennyire igaz is az egyéni észnek nagy fontossága az ember jólétére, magasabb erkölcsi valójának föntartására, kétségtelen másrészt, hogy épen ez a fontosság téveszti meg ítéletünket az ész szerepére nézve, melyet a dolgok általános rendjében elfoglal.

A mikor gőzgép kezdetleges formájában működött még, szükség volt egy inasra, a ki a szelepet, a melyen a gőz a hengerbe jut, kinyissa. Később az inas munkáját sokkal egyszerűbben, s biztosabban, mechanikus úton tudták végeztetni; a míg azonban a mechanizmus föl nem volt találva, az a fiú tekintette magát a gép legfontosb, mert egyedül eszes részének. Épen így hiszszük, hogy mindazok közt az élettani és lélektani folyamatok között, melyek az élethez szükségesek, a mi eszünk a fő fontosságú. A politikában is, a miatt a rész miatt, melyet az ész az országlásban játszik, elfeledjük a sokkal fontosabb ösztönszerű folyamatokat, melyek együttműködése teszi az állam életét egyáltalán lehetségessé.

A tekintély működésének igen finom, de szerfölött hatásos módja az, a mit «lelki klimá»-nak, «korszellem»-nek nevezhetünk, a melynek terjedelme, erejének foka igen különböző lehet, de fontosságát nem könnyű túlbecsülni.

De hát a lelki klimák nincsenek-e észből, okoskodásból összetéve? A mint a lelki klimák meggyőződést, hitet keltenek; úgy viszont a meggyőzések az okok között szerepelnek, a melyekből a klimák származnak, s így minden okoskodásnak, a mely meggyőződésre, hitre vezet, részének kell lenni az eredményekben, a melyeket a meggyőződés fejleszt. De vajon ez eredmények rationalisak-e? Következnek-e az észből, az okoskodásból, mint ilyenből, avagy olyanok, mint az iskolás fiú könnyei, Euclid valamely tétele fölött: az okoskodás folyományai, de nem következtetések belőle?

A rationalistikus klimában például számos ember vélekedését nem bizonyíték, hanem lelki hajlam dönti el. Lehetett ezt látni a Mesmerismus tekintetében, a melynek kézzel fogható tényeit tagadták.

A tekintély és ész különben könnyen egybefolynak, az előbbit az utóbbi támogatja. Így az angol nagy forradalom alatt a tekintélynek segítségére jött Hobbes bölcelete és az anglikán egyház elmélete az isteni jogról, vagy ismét később az «ember jogai»-nak tana volt az, a mely a modern democraticus mozgalmat gyermekbetegségein átsegítette.

A tekintély hatását gyakran eltakarja a beszéd. Így azt mondani, hiszek valamit, mert atyám, mert falumban mindenki hiszi, a hitnek csak okát adja, nem alapját, ellenben hiszem, hogy a föld ilyen sebességgel forog, mert ahhoz értő

csillagászok kiszámították, okoskodásra, nem tekintélyre van alapítva.

Gyakran megtörténik az is, hogy valamely hitnek, fölfogásnak egy vagy más okát, a mely szülte, állítják oda alapjául. Csakhogy az ily alapnak nincs az a természete, a mi a tekintélynek és nem magában, hanem az ész útján áll fönn.

A keresztyén egyházak különböző felekezeteinek tana valamely csalhatatlan vezető létéről, ebben a hibában szenved. A csalhatatlanságban lehet hinni, de annak a bizonyos csalhatatlan vezetőnek a léte nem lehet oka, hogy csalhatatlannak tartsuk.

A viszony ész és tekintély között tehát a következő.

Az észnek köszönjük nagyrészt az új ismeretet és a régi-
nek megrostálását, azoknak a következtetéseknek rendszerezését, melyekből mindennemű tudomány áll. Neki köszönjük mindennapi dolgaink kezelését. Az ész vezeti vagy félrevezeti a nemzeteket abban a korlátolt körben, a melyet szokás és hagyomány az országlásnak szabadon hágy.

Az ész öntudatos munkája azonban csekély a tekintélynek öntudatlan alkotásai mellett. Bármily nagy legyen az elsőnek tekintélye, jellegének méltóságánál fogva, hatása semmiség, csekélység az utóbbinak mindent átható befolyásához képest.

Életünk minden percében, mint egyének, mint család-, egyház-, párt-, nemzettagok a tekintély befolyása alatt állunk, érzéseink, törekvéseink, meggyőződéseink tekintetében.

S nincs mit sajnálnunk, hogy a tekintély oly nagy, s az ész oly szerény szerepet játszik életünkben. Nemcsak azért, mert nem ismerjük a kellő adatokat, a melyek a közélet kérdéseinek megoldásához szükségesek, sem azért mert ez adatok igen bonyolultak, hanem mert az ész mindenekfölött bomlasztó, elkülönítő erő, már pedig első sorban kötő erőkre van szükség, melyek összetartsanak, erősítsenek, mert e nélkül nem léteznék társadalom, a mely fejlődhessék.

Könnyű példákat fölhalmozni, a melyekben a tekintély megörökítette a hibákat, s megakasztotta a haladást, mert sajnos, az emberiség történelmét alakító tényezők egyike sem, az ész legkevesebbé, hozott létre hamisítatlan jót. A források, melyekből az emberiség szomját oltja, mindig zavarosak.

S ha paradox ízűnek tetszik is a mondás, nem túlság

állítani, hogy ha meg akarnók találni azt a tulajdonságot, a mely által legszembetűnőbben fölülmuljuk a baromi világot, nem annyira okoskodás útján meggyőzni és meggyőzetni bíró tehetségünkben kellene azt keresni, mint abban, hogy tekintély által vezetni, illetőleg vezettetni bírunk.

VI.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI, MINT ETHIKUS MEGGYŐZŐDÉSEINK ALAPJA A KERESZTYÉNSÉG.

Ha tehát meggyőződéseinknek, hitünknek ily különbözők a forrásai, hogyan lehet őket kapcsolatos egészbe foglalni?

Ennek kell kétségkívül a törekvésnek lenni, de bele kell nyugodnunk, hogy ezt csak tökéletlenül érhetjük el. A legjobb rendszernek is lesznek hézagai és repedései, kifoszlott végei és rongyos sarkai.

A mint a hajós, ha delejtű és időmérő nélkül kénytelen nehéz tengereken, ködös egék alatt utazni, hajóját vaktába menni még sem engedi, épen így kell szellemi életünkben minden lehetőet megragadni, a mi helyzetünkről tájékoztat, s az irányt megjelöli, melyet követnünk illik.

Ily rendszernél az első követelmény, hogy különböző meggyőződéseink, hitünk tekintetében csak ott tegyünk különbséget, a hol tényleg ily különbség van. Először is el kell tehát vetnünk a fönnebbieket szerint a naturalismusnak azt a követelését, hogy természettudományi meggyőződéseinknek nemcsak különböző, hanem biztosabb alapja van, mint másnemű meggyőződéseinknek, másnemű hitünknek, sőt, hogy a természettudomány mértékeivel lehet egyedül az igazságot megtalálni, mert bizonyos, hogy a természettudományok végső alapjai épen úgy föltevések csak, mint más meggyőződéseinké.

Igaz, a természettudományi meggyőződéseink kikerülhetetlenek, mindenkinek kell, hogy valami meggyőződése legyen a mindennapi életre nézve, ellenben az erkölcsi, vallási életre ezt nem lehet állítani. S a mig Isten létén könnyű kételkedni, addig az anyagi világ valóságát illető kételyek az alanyi reflexio legritkább esetei.

Ebből azonban nem következik, hogy az anyagi világrealitását illető meggyőződéseinknek észszerűbb lenne az alapja; mert nem észszerű, spekulatív alapon, hanem az anyagi világ kényszerítő erejénél fogva, testi szűkölködő voltunknál, az életföntartás ösztönénél fogva hiszszük annak valóságát.

Ha elfogadjuk, hogy az anyagi világra vonatkozó ítéleteink végső alapja, — e világ valósága tekintetében — állati természetünkben, szűkölködő voltunkban rejlik, nincs ok, miért vessük el, mint alapot a szellemi világ valóságára nézve, hasonlókép szellemi szűkölködésünket. Az ember ily világ létét épen olyan alapon tartja valónak, a mely alapon van meggyőződve az anyagi világ valóságáról.

De ekként nem építünk-e babonát skepsisünkre? Meggyőződésünk nem lesz-e a logika szabályaival ellentétben, egyszerűen vágyaink sugallatának visszhangja? Nem az ember alanyi szükségleteit teszszük-e az objectiv világ mértékévé?

Az a rendszer, a mely a különböző eredetű emberi meggyőzödéseknek némileg össze akarja egyeztetni, kétség kívül nemcsak előzményeket és következményeket vesz tekintetbe, hanem szükségleteket, hiányokat is, s azok kielégítését is követeli. Lényünk alkotásánál fogva gyakorlatilag kénytelenek vagyunk tapasztalati ítéleteinknek megfelelő való világot fölvenni. A külvilágra vonatkozó minden meggyőződésünk gyökerét az a hallgatag követelmény alkotja, hogy önbensők és a mindenség közt valami összhangnak kell lenni. Nem lehet-e ideiglenesen hasonló összhangot lényünknek más, habár bizonytalanabb, de nem hitványabb eredetű elemei és a mindenség közt fölvenni?

Vajon ez az összhang, ez a viszonylagosság jól fejeztetik-e ki, mint olyan viszonylagosság, a mely a szűkölködés, a szükséglet és kielégítése közt fönnáll, kétséges lehet. Semmi esetre sem jelenti azonban az előzmény és következmény, a vágy és teljesülésének viszonyát.

Az ily elmélet nem nyújtja a vallás bölceletét, de nem bánik el vele rosszabbúl, mint a természettudománnyal.

Elmondhatni róla, hogy practikus, nem theoretikus bizonyosságot nyújt az igazságokról, a melyekkel foglalkozik, de vajon az anyagi világra vonatkozó igazságaink más neműek-e?

Elfogadja ideiglenesen a természettudományi módszert,

a mely meggyőződéseinknek eredetét oly okokra viszi vissza, a melyek nem rationalisok, s melyekben nincs kezesség, hogy belőlök helyes vélemény fog folyni, csak azt tagadja, hogy az érzéki tapasztalatokat szülő okokban több bizonyító erő lenne, mint azokban az okokban, a melyek az etikára vagy theologiára vonatkozó ítéleteket létrehozzák.

Végül, a mint fölveszi a Mindenségben az emberi öntudatosságot, úgy visszautasítja az oly rendszereket, melyek, mint a naturalismus, ennek az öntudatosságnak nevezetes részeiről tudomást nem vesznek, s meg nem engedheti, hogy a Megismerhetőt olyan határokkal lehetne körülírni, a melyekről az Ész maga mondja nekünk, hogy nem rationalisok.

Spencer népszerű filosóphiájának ebben rejlik a hibája. Elismeri, hogy a természettudományok végső fogalmai épen oly elgondolhatatlanok, mint a valláséi, miből az következnek, hogy egyenlőn bánjunk velök. Spencer, azonban nem tartja megengedhetőnek, hogy a tudomány következtetéseit ily metaphisikus kérdésekkel bolygassuk, ezért fölosztja az igazságokat, a melyeket hinni lehet, olyanokra, a melyek a megismerhetőkre és olyanokra, a melyek a megismerhetetlenre vonatkoznak. A megismerhetők a közel fekvő jelenségek, s ezekkel foglalkozik a tudomány, a megismerhetetlenek ellenben a végek, a végső fogalmak, s ezek a vallás birodalmához tartoznak.

Ha ekként Spencernél a vallás az «elgondolhatatlanok» bizományosa lesz, azzal vigasztalhatja magát, hogy ő bírja az egyedül «realist», mert a tudomány, habár az elgondolhatónak monopoliuma nála van, a dolgok lényegét, a reálist, nem ismerheti, hanem csak tüneményeiket, a viszonylagost. A tudomány bírja mindazt, a mi megismerhető, a vallás mindazt, a mit ismerni érdemes.

Spencer belátta, hogy nem lehet tudványunkat, hitünket a tünemények egymásutánjára és egymás mellettiségére szorítani, mint az agnostikusok akarják, a kik szerint a valóság két részre oszlik: fölfoghatóra, a mely bennünket érdekel és fölfoghatatlanra, a mely nem érdekel bennünket.

De nem látta be, mily értelmetlen és czéltalan a közel fekvőnél megállapodni, ha a megismerhetőnek, a közel fekvőnek függését a távol fekvőtől, a megismerhetetlentől elismerjük. Mert ha az ismerhető az ismerhetetlentől függ, lehetetlen az

elsőt is észszerűen megállapítani. Nem látta be, hogy az a bizonyosság, a melyet a tudomány nyújt, kifürkészhetetlen mysterium mélységeibe vész, s ugyane mélységekből kell a vallás bizonyosságainak kiemelkedni.

Oly rendszer alkotása, a mely a tudományt és theológiát összefoglalja, nem azért nehéz, mert természetfölötti okot kell fölvennünk, s ezt az okot eszesnek kell tekintenünk. Erre a föltevésre nemcsak azért van szükségünk, hogy a világban rejlő tervszerűséget igazoljuk; hanem azért is, hogy az ismeret lehetőségét elgondolhassuk. Ész, ismeret a naturalistikus tan szerint az anyag módosulása, az atomok játéka csak. Nehéz belátni, hogy az atomokban valami különös előítélet legyen az igazság mellett és hogy játékuk szükségképen helyes előzményeket és helyes következtetéseket szüljön.

A naturalistikus tan, különösen agnostikus ága, szerint ugyan a kiválás törvénye vezetne bennünket az igazsághoz, mert e törvény a magasabb fokú lényeket környezetökkel teljes összhangba hozza, a legmagasabb összhang pedig a lény és környezete között az, a mely a tényeknek és a felőlők való vélekedéseknek megegyezésében mutatkozik.

De hihetni-e, hogy a tehetségek, melyek a kezdetleges embernek lehetővé tették, hogy sikeresen öljön és békében párosodjék, melyeket physiologikus folyamatok szültek, melyeknek a tudvágygal semmi közük nem volt, majdan a mindenség titkainak fürkészésére alkalmasokká válnak.

A bonyodalomból, melybe a naturalistikus tan az ismeret lehetősége tekintetében is sodor, nincs más menekvés, mint oly eszes lényt fölvenni, a ki a világot értelmessé alkotta, egyidejűleg pedig minket is bármely kis mértékben megértésére alkalmassá tett.

A tudománynak is szüksége van hát a theismusra, a maga igazságainak kimagyarázására.

Másrészt kétségtelen, hogy ha a theismus némely nehézségeknek elejét veszi, másokat támaszt. Névszerint arra nézve, hogyan gondoljuk, minő viszonyban áll, mi módon teremtette Isten a világot, mi módon tartja fenn? Hasonló kérdés elől azonban a tudomány akkor sem menekülhet, ha Istent el nem fogadja, nevezetesen, minő az ember, az Én viszonya a világhoz?

Ha a tudomány és vallás között nincs szükségkép ellentét, egy legfőbb lény szükségét illetőleg, kétségtelen nehéz a

világban található rosszat, a bűnt, a jogtalanságot magyarázni, a mit azonban a naturalismus kevésbé aknázott ki, s inkább a csodák kérdését ragadta meg. A csodák nehézségének kérdése azonban nem ott rejlik, a hol rendesen keresik. Nem a természet egyformaságával, sem az össztermészet egyes külön jelenségeinek, mondhatnók töredékeinek egyformaságával, sem az egyes természeti törvények változhatatlanságával nehéz a csodákat összeegyeztetni. A főnehézség ott van, lehet-e Istennek különös beavatkozást, személyek vagy dolgokban válogatós eljárást tulajdonítani? Lehet-e azt, a kitől minden függ, a teremtés egy részével valami különös viszonyba helyezni?

Ha azonban Istennek ily különös beavatkozást nem tulajdonítunk, ha közönyösnek vesszük nyomor és boldogság, igazság és tévedés, bűn és erény iránt, nemcsak a theologia, de az erkölcsstan is lehetetlen.

Nem elég tehát azt állítani, hogy a tudománnyal nem ellenkezik Istent fölvenni; a tudomány egyenesen kívánja ezt.

Azok a nehézségek is, melyek a naturalismusból támadnak, csak Isten fölvétele által oldhatók meg.

E nehézségek legfőbbike abban állott, hogy vélekedéseink, meggyőződéseink és eredetők között, kiegyenlíthetetlen ellentét van. Eszünk legmagasabb nyilvánulásait vak, természeti erők eredményének kellene vennünk. Csak úgy hihetjük, hogy maga a természettudomány nem illusio, ha Istent vesszünk föl. Hasonlóképen, habár erkölcsi érzéseinknek forrása nagyon aljas, habár a természet azonagy kiválasztó ereje fejlesztette erkölcsi érzéseinket, a mely valamely utálatos élősdifajt véd: az isteni czélzat világában a kifejlett sarjadékot nem rontja meg csirájának nemtelensége.

Vajon vihethjük-e tovább e folyamatot, kimondva, hogy a szellemvilág magyarázata megnyugtatóbb? tudományos, erkölcsi, vallási meggyőződéseink kapcsolata teljesebb lesz, ha kerete nemcsak theistikus, hanem keresztyén? A felelet gyakran tagadó.

Fölveszik, hogy Isten megtestesülésének tana a hitre újabb teher, s ha hajlandóság mutatkozik is, a meggyőződéseket a természetes vallás követelményeinek alárendelni, visszarettennek a nehézségektől, a bonyodalmaktól, melyekbe őket a keresztyén vallásnak ez a központi mysteriuma keveri.

E nehézségek nem tudományosak, kívül esnek a tudomány körén, a mint a tudomány már saját én-ünk teljes megmagyarázására is elégtelen.

Mindenesetre másként áll a dolog a történelmi bizonyítékokra nézve, melyeken a keresztyénség nyugszik. Ezek történelmi bizonyítás tárgyai, mely bizonyítást azonban nem lehet teljesen elkülöníteni a Krisztust illető és egyéb keresztyén tanok belső értékének és szükségességének kérdésétől, a mi meg már nem a történelem, hanem a philosophia föladata. Csakugyan el kell dönteni a keresztyénség ethikai értékét, nevezetesen, mennyiben tesz eleget ethikus szükségletünknek, mielőtt Krisztus történetének ismert bizonyítékaival foglalkozunk.

Minden ethikus rendszernek támogatnia kell az ember erkölcsi hajlamait, szükségleteit, s föntartani a hitet, hogy e szükségletek kielégítésre találhatnak. Bizonyos továbbá, hogy a legelismertebb ethikus szükségletek egyike az, hogy az egyénnek és a köznek érdekei összhangba hozassanak. Ezt igen szűk és durva körben elérhetni bitófa és börtön által, majd tágabb körben a közvélemény segít ide, de legjobban a jövő élet tana.

Kant állította, hogy ethikus szükségleteinkből következtethetünk azoknak a föltételeknek realitására, melyektől kielégítésök függ, s ez alapon talált helyet rendszerében a Szabadság, a Halhatatlanság, Isten számára. De az isteni gondviselés általános fogalmából történelmi események valóságára következtetni, az isteni dolgok oly ismeretét kívánja, a minőt nem bírunk, de melyet isteni kinyilatkoztatás sem bírna velünk közölni.

Csak azt kérdehetjük, vajon oly világban, a melyet föltevés alapján erkölcsi kormányzat alatt állónak tekintünk, nem lehet-e oly tényeket vélelmezni, a melyek ha igazak, legfőbb ethikus szükségleteinknek segítségére vannak? és vajon ily vélelem nem bírja-e legyőzni az ellenkező vélelmet, a mely oly vakon vezette újabb időben a keresztyénség történelmi igényei ellen irányzott kritikát.

Balfour mindkettőt lehetségesnek tartja.

E részben különösen annak kiemelésére szoritkozik, hogy a segítség, melyet ethikus szükségleteinknek a keresztyénség nyújt, egyre nagyobb lesz az ismeretek növekvésével, a tudomány fejlődésével.

Az egyszerű theismus nem állhat meg a világnak oly ismerete előtt, a minőt a mai természettudomány nyújt. A bölcsélet Istenét elrejtí, a helyett hogy kinyilatkoztatná, a természettudomány elemezte tünemények rengeteg mennyisége, s mentől inkább növekszik e mennyiség, Ő annál jobban visszavonul a velünk való minden gondolható kapcsolatból, a mérhetetlen ismeretlenbe.

Csak a Megtestesülés tana szabadít meg bennünket saját fölfödéseink zavaró erejétől. Az egyszerű theismus szemüvegén át nézve, Isten hatalma minden oldalon körülöttünk van, mint általános, összezúzó hatalom; ellenben erkölcsi jóságát nehezen, szemenként kell kiszedni saját erkölcsi természetünk spekulatív elemzése által, a mire az emberiség nem adja magát. Ha tehát kívánatos, hogy e nagy igazságról képzelet legyen, elgondolhatatlan, hogyan lehetne ezt teljesebben elérni, mint a Megtestesülés tana által!

Mentül jobban kimutatja a természettudomány az anyagtól való függésünket, annál kevésbbé lesz, ethikus szükségünket tekintve, elégséges annak analitikus kimutatása, hogy lelki életünk, habár idegváltozások nélkül lehetetlen is, még sem agybéli változásokkal járó egyszerű szikrázás.

Szóval a test, az anyag súlya igen nagy, hogy tőle elvont spekulatio útján szabaduljunk. Minő segítséget adhat a hit olyan Istenbe, a ki minden emberi életviszonyoktól kimondhatatlan távol áll, azoknak az embereknek, a kik töprenkednek, vajon elpusztuló barmok vagy Isten fiai közé számítsák-e magokat? Van-e más út, mint a Megtestesülés, mely áthidalja az űrt a végtelen szellem, s köztünk gyarló emberek között?

A «rossz problémája» is könnyebben megoldható a keresztyén, mint az egyszerű theismus mellett. A mindenható Isten miért nem alkotta rossz nélkül, baj nélkül a világ rendjét? A zúgolódást az ártatlanok, a méltatlanul szenvedők miatt, a kiket e világ rendje fölmutat, csak a keresztyén hit hallgattathatja el, mert ennek alkotója nem áll közönyösen távol a bajoktól. Ha az ember szenved, nem szenvedett-e Ő is érette? Ha a szenvedés nem a vétkest éri, nem volt-e ártatlan Ő?

Kicsinyes szörszálhasogatással lehet állítani, hogy a keresztyén hit nem oldja meg kételyeinket, sem magyarázatokkal nem lát el. De valamivel jobbat nyújt, mint sok magya-

rázat: segít, illetőleg az a való, a mely mögötte van, segíti ethikus; szükségleteink egyik legmélyebbikét. E szükséglet nemhogy a csökkenés jeleit mutatná, növekedni látszik a civilizatio növekvésével, s annál erősebben bánt, mentül inkább múlik a korábbi idők zordonsága.

VII.

A VILÁG FORDULTA.

Balfour bölcsellete bizonyára nem oldja meg a hit és tudás ellentéteit, nem fejt meg a kérdéseket, melyek az emberiséget szellemi világunk természetére nézve főleg napjainkban foglalkoztatják. A fönnebbiek szerint ezt ő maga legjobban tudja, s keresztyén theismusát, melynek igazságától mélyen át van hatva, mint a természettudomány és theologia, mint összes meggyőződéseink bölcselmi alapját egyelőre csak viszonylag jobbnak állítja annál az alapnál, melyet a naturalismus nyújtani bír.

Fejtegetéseinek végeredményét azzal jellemzi, hogy csak meg akarta pendíteni összes meggyőződéseink egységesítésének módját, alapját, s nem gondolja, hogy azt keresztül vinnie sikerült volna.

Balfour könyvének jelentősége szerintünk abban áll, hogy helyreállítja lelki világunkban az egyensúlyt és kimutatja, hogy fölfogásaink közül azok is, a melyek fogható tárgyra vonatkoznak, nem egyedül az észen és értelmén alapulnak, hanem a hitnek közvetlen szemléletein is, hogy a vallás az észnek és az értelemnek különösen szükséges kiegészítője az erkölcsi, az æsthetikai, általában az egész szellemi világra nézve.

Balfour könyve, Comte Ágost álláspontjának helytelenségét illusztrálja, mely szerint a vallás az emberi fölfogásmód legprimitívebb szakáiban foglalhatna csak helyet, a melyből a magasabb fejlődéssel elúzi a metaphysika, ezt pedig a még nagyobb fejlődéssel fölöslegessé teszi a (természet)tudomány. Mert ha az arányra nézve, a melyet az emberi léleknek vallási, bölcselkedő és exacte ismerő erői az emberi élet háztartásában elfoglalnak, nagy különbségeket mutatnak is az

emberiség életfolyásának korszakai, ez arányok nem abban a sorban változnak, a melyben őket Comte föltünteti, hanem megfordítva is, s a metaphysikus, az exact tudományos áramlatokat vallásiak váltják föl. Az ókor és a keresztyénség, a renaissance és a vallási reformatió, a XVIII. század materialismusa és metaphysikája, s a jelen század elejének vallási megújhodása, a legközelebbi időkben a naturalismus után a vallási életnek új erőre jutása, mind Comte ellen bizonyítanak.

Korunkban újra nyilvánvaló, hogy a «tudomány merész követelése» az emberiséget egyedül a tudomány segélyével szervezni (organiser scientifiquement l'humanité) lehetetlen, s ebben a nagy föladatban épen oly lényeges rész jut a nyers erőnek, mint a legeszményibb vallásosságnak.

Annak az álláspontnak a tarthatatlanságát is kimutatja Balfour, a melyből Spencer a vallást tekinti. Ez a Comte nyomdokain megindult naturalistikus gondolkozó, tudvalevőleg épen ellenkező következtetésre jut, a vallás jövőjét illetőleg, mint előfutára, a mi természetes, mert elismeri egy valóság létezését, melyet ugyan meg nem ismerhetünk, mindazt ellenben, a mit megismerhetünk, múltó jelenségnek tekinti. «A kik azt hiszik», mondja *Princ. of Sociol.* IV. köt. 660. §., «hogy a tudomány megdönti a vallásos meggyőződéseket, feledni látszanak, hogy a mi mysteriumot a tudomány a régi magyarázatoktól el bír ragadni, hozzá kapcsolódik az újakhoz. Sőt helyesebb volna azt állítani, hogy a mysterium a régi magyarázatokról az újakra szállva, mélységesebb lesz . . . Az ismeret haladása mindig együtt járt a csodálat tehetségének fokozódásával. A vadak közt is, a legdurvábbakat ejtik legkevésbé bámulatba a civilisatio legjelentékenyebb termékei . . . A vallásos áhítat érzése valószínűleg inkább emelkedni fog, mint csökkenni az emberi ismeret elemzése által, mely ha egyrészt agnostikusságra teszi is hajlandóvá az embert, másrészt arra ösztönzi, hogy a nagy rejtély megfejtését keresse, jóllehet tudja, hogy megtalálni nem fogja.»

«A mysteriumok közepett, melyek annál homályosabbakká válnak, mentül mélyebbre ásunk bennök a gondolat ásójával, az az egy föltétlen bizonyosság emelkedik ki, hogy mindig annak az örök és végtelen erőnek színe előtt vagyunk, a melyből minden dolgok erednek.»

Sőt egyenest kimondja Spencer, hogy az ő elmélete

szerint, az elhaltak lelkeitől való babonás félelemtől eredő vallás fogja a tudománynak összefoglaló erőbeli gyengeségét kipótolni, ez fog bennünket a mindenségnek olyan összképéhez segíteni, a minőhöz a tudomány juttatni nem bír.

Nehéz azonban elképzelni, hogyan lehessen ennek a nyers, mechanikus, csak a legközelebbi okokra tekintő spenceri elméletnek gondolatköréből a megismerhetetlen való iránti áhitatra ébredni, ha a vallási érzés alapján minden szellemiségtől ment babona és ha ez a való mindenben különbözik azoktól a gondolatoktól, melyeket magunknak a dolgokról a naturalistikus ismeretelmélet szerint alkothatunk.

Ha meg a megismerhetetlen az egyedüli föltétlen valóság, mi pedig és öntudatunk a valóságunk csak múlt jelenségei, homályos sejtelmei vagyunk, viszonylagos igazságú gondolatainknak szükségkép szét kell foszlaniok ez abszolút erő előtt, s gyenge alapon nyugvó tudásunknak tiszta vallási szemléletté kell alakulni.

Balfour, kinek munkájában épen azt hibáztatják, hogy a tekintélynek túlságos engedményeket tesz az ész rovására, szellemi világunk tényezőinek arányára nézve ennél a Spencerénél csakugyan sokkal elfogadhatóbb fölosztást tesz, a mint ezt föntebb röviden kifejtettük.

Spencer megismerhetetlen valóságából mindent ki lehet magyarázni, ha e valóról és működéséről megfelelő tárgyak nélküli gondolatokat, öntudati állapotokat létrehozni szabad.

Lelki világunkat úgy szétszaggatni, mint Spencer teszi, szükségképen oda vezet, hogy gondolkodásunk és vallási szemléleteink közt a legkiáltóbb ellentét lesz, s durva gondolkodás a legfellengzőbb mysticismussal, fantastikus spiritismussal fog karöltve haladni.

Mert, a mint nem lehet okoskodó, következtető gondolkodásunkat elfojtani, épen úgy hasztalan az összképekben fölfogó, szemléletekre törekvő hitnek szárnyát szegni akarni.

S ha e lelki irányok minden belső kapcsolat nélkül maradnak, s egyúttal az emberiség történelmi eseményei mellőztetnek, más nem lehet a következmény, mint a vallások fönnébb jelzett alakjai.

Balfour könyvének legbecsesebb része az, a melyben az ész és a tekintély részét meggyőződéseink (beliefs), hitünk keletkezésében megállapítja.

Maga Spencer elismeri válaszában, melyet Balfournak ellene irányuló támadásaira adott (Mr. Balfours dialectics. *Fortnightly Review*, June 1895), hogy Balfour idevágó okoskodása «egészben és részeiben bölcselmi erővel, tiszta megkülönböztetésekkel, s a leírás szokatlan világosságával tűnik ki».

Csak kár, hogy Balfour tovább nem elemezte a tekintély természetét!

Mert a tekintély szükségképen valakinek a tekintélye, s igen nagy különbséget tesz, vajon e valaki egyes ember-e? vagy pedig egyes emberekből álló egész? egy osztály, egy törzs, egy felekezet, egyház, egy nemzet?

Az egyes embernek, mint ily nagyobb egészből kiszakított egyénnek a tekintélye végelemzésben azok jó vagy rossz okoskodásán, eszbeli megfontolásán alapszik, a kik neki különös jelentőséget tulajdonítanak.

Az igazi tekintély, mint az egyéni észről független meggyőződések forrása ellenben ott van, a hol a jóról, a szépről, az igazról alkotott fogalmaknak és viselkedésnek helyessége iránt a meggyőződés nem egyes embertől, hanem valamely nagy lelki egésztől: törzstől, nemzettől, intézménytől, bizonyos kortól, a közvéleménytől ered.

Az ilyenféle tekintély szentesítette meggyőződések, szokások azonban nemcsak nem észszerűtlenek szükségképen, sőt a legnagyobb bölcsesség lehet bennök. A nyelv, a logika, a jog, a közízlés, erkölcs nagyobb része nem egyéni megfontoláson, hanem köztekintélyen alapszik, s cseppet sem észszerűtlenebb, mint az a rész, a melyet egyéni okoskodásnak lehet tulajdonítani.

Ha a dolog így áll, önként merül föl a kérdés, nem az észnek csak más formájával van-e dolgunk a tekintély kimondásaiban is? Nevezetesen, hogy a mit észnek mondunk, tulajdonkép az egyéni ész, a tekintély mögött pedig a collectív ész rejlik; az észnek e két formája egymást ellensúlyozza, kiegészíti, s együttes munkájuk teszi az ember szellemi életét lehetségessé.

A positivizmus és naturalizmusnak egyik főgyengéje abban rejlik, hogy az ember erkölcsi, vallási eszményeinek eredetét kimagyarázni nem bírja, eszményi szükségleteinek pedig kielégítést nyújtani éppen nem tud. Másutt már bőven

foglalkoztam a positivizmusnak e hiányával (*Magyar Igazságügy*, XXIV. köt. 3, 4. füz.), s természetesen Balfournak hasonló irányú kiinduló pontját a legnagyobb örömmel láthatom.

«A meggyőzéseknek (beliefs) semmiféle rendszere kielégítő nem lehet, a mely tudományos meggyőzéseink mellett az ethikusokat is föl nem öleli, vagy a mely kizárja ethikus meggyőzéseink köréből, az egyenes erkölcsi parancsokra vonatkozókon kívül, mindazokat, a melyek erkölcsi érzéseinket, eszményeinket, törekvéseinket lehetségessé teszik, s így erkölcsi szükségleteinket kielégítik.»

Balfour könyvének ez, mondhatni, alaptétele. Okoskodása, hogy ha föltevésünk helyessége, mely szerint a physikai világ megfelel a róla alkotott ismereteinknek, tulajdonképen egyedül physikai szükölködő voltunkban rejlik, a mely arra kényszerít, hogy a világot olyannak vegyük, a minőnek fölismerjük, mert különben elpusztulnánk, nincs ok, miért járjunk el másként, szellemi szükségünket illetőleg: bizonyára több alappal bír, mint akár a positivistáké, a kik e szellemi világot megismerhetetlennek, akár az agnostikusoké, a kik reánk nem tartozónak, érdektelennek állítják.

További következtetését, hogy a keresztyén hit erkölcsi szükségleteinket jobban kielégíti, mint az egyszerű theismus, azt hiszem eléggé igazolja a keresztyén élet, a mely az erkölcsi tökéletességnek a socialis létra legfelső és legalsó fokain álló emberek, műveltek és műveletlenek körében annyi példáját mutatja, a mennyit, aránylag véve, az egyszerű theismus hívei körében hasztalan keresünk.

A keresztyén hitet, mint az erkölcsi élet rugóját, csakugyan nem múlta felül semmi elmélet, s azok a rendszerek, melyek magasabbra czéloztak, mint a keresztyén felebaráti szeretet, például a kötelességnélküli morál, a psositivista altruismus, mint elméletek hamisak, mint cselekedetek ösztönzői pedig meddőknek bizonyultak.

A főkérdés, a melyet Balfour fölvet, mindenesetre az, mennyiben fogadhatni el a keresztyén tant nemcsak, mint erkölcsi rendszert, hanem, mint egész szellemi világunk alapját.

E tekintetben helyesen utal arra Balfour, hogy a tiszta

theismus a természettudományok lánczolatán nem kevesbbé megy túl, mint a keresztyénség a maga mysteriumaival.

A keresztyénség mysteriumai is ott kezdődnek, a hol a tudomány nem bírja tovább fűzni oklánczolatait és csak úgy mysteriumokba vész, mint a vallás.

«Azt hiszszük», mondja Darwinnak egy éles elméjű követője, Romanes, «kimagyaráztunk valamit, ha okát megtaláltuk, holott tényleg tovább nem jutottunk, minthogy a kimagyarázottat a titkok titkának mélyébe sülyesztettük».

Ha pedig e mysteriumokat, a végső okokat fölbontani, kimagyarázni iparkodik a tudomány, kénytelen az okozati kapcsolat fölött álló ható erőt, czélt fölvenni, s így hasonló alapra állani, mint a keresztyénség, a melynek élő Istene a tudomány nyelvére átfordítva az immánens czél.

A keresztyén tan a szellemnek mindent: testet, lelket átható erejére van alapítva, s így nincs közte és a tudomány között elvi ellentét, mert a tudomány is csak a szellem erejeként, vagy a naturalismus nyelvén szólva, az erő legbonyolultabb nyilvánulásaként foglalhat el a mindenségben központi helyet. Ha ily helyre igényt nem tart, lehetetlen vele vitatkozni, mert, mint az élet alantosabb nyilvánulása, természetesen nem érhet el annak magasabb nyilvánulásáig, a minőnek a szellemi világ, s abban a hit tekintetni kíván.

A keresztyén tan és a tudomány között, alapjuk egyformasága mellett, a mely a szellem szabadságában, alkotó erejében áll, nagyok lesznek a különbségek, az első az élet titkát mondhatni művészi képben, teljes concret valóságában, a másik a tiszta gondolat száraz, elvont mezében törekszik elének adni, s a míg utóbbi gondolatlánczolat csupán, addig az előbbi a lelkület, az akaratnak iránya is.

A vallás az egész embernek egyszerre való szellemi megnyilatkozása, a maga értelmi, képzelő és akarati erőivel, míg a tudomány merőben az ember logikai részének érvényesülése; innét az ellentét lehetősége tudomány és a vallás között, jóllehet forrásuk közös.

Ha az ember a hasonlítathatlan, a páratlan hatást tekinti, melyet az evangéliom és hirdetőjének személye kortársaira azonnal, az emberiség sorsára állandóan gyakorol, ha az ember tanait hosszú, személyes élettapasztalat útján kipróbálja, az érzelem és akarat sphærájába átviszi, s lelkiismereté-

nek irányzójává emeli, mindenesetre más eredményekre fog jutni, mint ha a keresztyénséget logikai schémává alakítja, s ebből von egyedül logikai következtetéseket.

De következik-e ebből, hogy a logikai schéma adja vissza teljesen az ember lelki világát, és egyedül ez a schéma fejt meg a mindenségnek és benne az emberiségnek valódi lényegét? A képzelő erő, a művészi alkotó hajlam, az erkölcsi ösztönök, az akarati törekvések, mint a megismerésnek, a tapasztalásnak eszközei, semmik-e az ember szellemvilágában, az értelmi fölismerés és következtetés mellett? De különösen nincsen-e szüksége bármely ismeretnek, gondolatnak, hogy az életbe átmenjen, s az embert bensőleg újjá szülje hitre? s minden hit között a legszellemibbnek, s egyúttal a legszemléltetőbbnek: a keresztyén hitnek egeket mozgató erejére? Mert végre is az emberben a legnagyobb nem a gondolat, hanem a tett, mely amannak külső létet is ad; legyen e tett akár művészeti remek, akár tudományos rendszer, akár a magán vagy a közélet valamely alkotása.

A világ mind e kérdésekre nézve újabban nagyot fordult.

A vallás háttérbe tolását, a metaphysikai gondolkodás elerőtlenedését, a természettudományi mámort a fölszinen maradó szemlélő az emberiség positivistikus korszaka eljöttének tekinthette századunk második felének elején, ha a nemzeti eszmének ez időbeli erős küzdelmei, ha a képzőművészeteknek, de kivált a zenének ekkoriban legélénkebb cultusa előtt szemet huny.

Mert már az utóbbi jelenségek mutatták, hogy az emberiség életét logikailag teljesen nem elemezhető képzetek, a közvetlen okokon túl fekvő erők irányozzák, s a realistikus kor, nem bírva a keresztyén idealismussal kapcsolódni, a nemzetinek, a művészetnek, a zenének küljelek és nem gondolatok által kifejezett eszménységéhez menekült, s a szépirodalom anarchikus világában az egyes írók szerint igen különbözően fölállított ideálokban találta a hit pótlékait.

A szépirodalom az utóbbi időkben csakugyan az emberi lélek véges küzdelmei helyett a végokok szülte lelki harcok rajzává lett.

Tolstoi mysticismusa, Bourget, Loti melancholiája, Mrs. Humphry Word *Elsmer Róbertje*, Nitsche *Zarathustrája* mi

egyebek, mint az ember vergődései a tudomány által megismerhetetlennek nyilvánított mögé kerülni, a vallásnak leg-egyénibb formáit előállítani.

De a vallásos szükséglet egyenesen is útat tör magának. s a legsajátosb vallásalapítási törekvésekkel találkozunk. Itt körünkben egyre terjed a nazarénusság, Schmitt Jenő «a szellem vallása» mellett izgat, az atheismusnak egykor rajongó angol hirdetője, Besant Annie beáll a theosofia noviciusának, Booth az üdv hadseregét szervezi, s a spiritismus, a negyedik dimenzióban való hit Zöllner, — Wallace-féle férfiakat számálhat hivei közé.

Sőt a vallási fölgerjedésnek egy része határozottan keresztyén és oly oldalról jó, a mely minden vallási jelenséget kicsinyelni szokott.

Kidd Benjamin, a socialis evolutio törvényéből jósolja a vallásos erő nagy emelkedését, Drummond Henrik a természetes evolutióval akarja magyarázni a keresztyén mysteriumokat, melyek mellett sajátságos tanúságot tesz az atheistából agnostikussá lett Romanes, Darwinnak egyik kiváló követője.

Balfour könyve, mely a keresztyén tanban látja tudományunknak is alapját, nem kiáltó szó hát a pusztában, hanem, — hogy Balfournak szerencsés kitételével éljek, — annak a lelki klimának a gyümölcse, a mely a nézetek, a vitatkozás szabadsága által eléggé elfogulatlanokká tette az embereket, hogy a keresztyén hitet, mint tényt elismerjék, képzeiteit, hatásait úgy rationalistikus, mint természettudományi előítélet nélkül vizsgálják, s vele, mint a világ legnagyobb szellemi jelenségével foglalkozzanak.

A mit Eötvösünk a keresztyénségnek a gyakorlati életet alakító erejéről, erkölcsi hatalmáról mondott (*XIX. század uralkodó eszméi* II. köt. 4. l.), hogy «a keresztyén polgárosodás még nem végezte be föladatát, mert azon eszmék közül, melyek alapjáúl szolgálnak, mindeddig még egyiket sem mondhatjuk megvalósultnak», ezt negyven év múltával Balfour a keresztyénségnek szellemi életünkre, tudásunkra gyakorolt hatásáról, hitelvi magváról állítja, arra támaszkodva, hogy a természettudományból kifejtett positiv, sociologikus bölcelem kevésbé tudja szellemi világunkat magyarázni, kevésbé

szolgálhat magának a természettudománynak alapúl, mint a keresztyén hit.

Balfour művének e végeredménye, a mint láttuk, nem egy hívő lélek egyszerű vallástétele. Szorgos, körültekintő vizsgálat, kifogástalan okoskodások segélyével jut el hozzá, s az emberi gondolkodás történelme, meg vagyok győződve, az angol kincstár első lordjának munkáját, nemcsak a keresztyén érzület erősítése, hanem a bölcselmi kutatás mélyítése körüli érdemei miatt is, kiváló helyre fogja majdan állítani.

CONCHA Győző.

A MAGYAR NEMZET ETHNIKAI MEGHATÁROZÁSA.

E közlemény *A honfoglalás története* című (sajtó alatt levő) munkám bevezető részének egyik fejezetét képezi; ott is csak szerény kísérlet, azon kétségtelenül nagy és nehéz kérdés megoldására, melyről nálunk, évek óta, heves viták folytak.

Megjelölt munkám keretében csak vázlatosan tárgyalhattam e feladatot, mégis figyelembe kellett vennem úgy az összehasonlító nyelvészet által megállapított eredményeket, valamint a történeti kútfők közléseit — e tárgyra nézve.

Bármily fontos azonban az összehasonlító nyelvészet a nyelvrokonság kiderítésére; — valamely nép eredetének megállapítására nem teljesen megbízható eszköz; szükséges, hogy azt a hagyomány, s a nemzet ősi intézményeit s egyéb ethnikai viszonyait megörökített egykorú és közelkorú történeti följegyzések, adatok, támogassák.

A nyelv ugyanis számtalan befolyásnak van kitéve, más nyelvvel összevegyül, változik, átalakul. Nem egy nép elhagyta saját nyelvét s idegennel cserélte föl, a nélkül, hogy megszűnt volna létezni. Sőt például a bolgár nép egyik ága, csak akkor emelkedett nagyobb történeti jelentőségre, midőn nyelvét elhagyva, — elszlávosodott.

Az egykorú vagy közelkorú történeti adatok ellenben, azon kornak, melyről szólnak, legközvetlenebb, leghitelesebb emlékei. Ezeket a nyelvészetből levont következtetések nem pótolhatják.

Ezért a magyar nemzet eredetét pusztán az összehasonlító nyelvészetből nem fogjuk eldönthetni soha.

Újabbán tudósaink figyelme ismét az őstörténelmünkre

vonatkozó adatoknak összegyűjtése s tüzetesebb tanulmányozására fordult.

Csakhogy ez adatok gyűjtésében, kiválasztása s kritikai földolgozásában a legnagyobb gonddal és vigyázattal kell eljárunk, nehogy téves eredményekre jussunk.

Jól tudjuk ugyanis, hogy az ó- és középkor történeti íróinál a magyarokra nézve saját nevök alatt (Ptolemæus egyetlen adatát kivéve) sehol nem találunk adatokat.

Tudósaink ennél fogva, abból indulva ki, hogy nemzeteink az ural-altáji népcsoport finn-ugor ágához tartozik, ez említett íróknál előforduló jyrkák, turkok, urogok, ugorok, ogorok, hunugorok s egyéb (ez ághoz sorolt) népek nevei alatt keresik őseinket.

S minden adatot, a mit e népekről följegyezve találnak, őseinkre szeretnének vonatkoztatni.

Pedig, ha e népek mind az ugor ágához tartoztak is, lehet, sőt valószínű, hogy e népek valamelyike alatt őseink értenődök; de a fent elsorolt valamennyi nép neve semmi esetre sem jelentheti őseinket. Ugyanez alapon ez adatokat az ugor ágához tartozó vogulok és osztyákok szintoly joggal igényelhetnék a magok őstörténelme javára.

Pedig még az sem áll kétségen felül, hogy őseink a finn-ugor ágához tartoznak.

A nyelvrokonság a finn-ugor népekkel elvitázhatatlan; csak az ural-altáji népcsoport eddigi osztályozása — az a vitás.

E közleményben szólnom kell egyetmást a származás, a rokonság kérdéséről is; de feladatomból csak a honfoglaló magyarok (a mint őket a IX. és X. századbéli történet ismeri) ethnikumának meghatározását tűztem ki.

Hogy történeti tárgyú munkámnak épen (az ethnologiába vágó) részét választottam ki mutatványul: — ennek okát abban adom, hogy olvasó közönségünknel talán épen e kérdés iránt az érdeklődés a legélénkebb.

* * *

Az ethnographia az emberiséget külső ismérvek (a test bőrének színe, az agy idoma, haj stb.) alapján, több népfajra osztja fel.

Jól tudjuk, hogy származás, égalji viszonyok, külső jelleget is nyomnak rá az emberre; bár ez ismérvek más vidéken, más emberekkel való együttlakás, a fajok keveredése által — lassanként elmosódnak, eltűnnek.

Ezért nem sikerült eddig a föld összes népeit fajilag helyesen osztályozni.

S a fajokra való felosztás nem is tartozik szorosan az ethnographiába, hanem az anthropologiába.

Minket ezúttal nem annyira az a kérdés érdekel, hogy mily népfajok léteznek a világon, s melyik népfajhoz tartozik a magyar; mint inkább az, hogy mely népek vezethetők vissza egy közös eredetre, s mely népcsoport, népesaládkhoz tartozik a magyar?

Az ethnographia legmagasabb felosztási egysége — a népfaj.

A népfaj több népcsoportra, a népcsoport több ágra, az ág több népesaládra s mindegyik népesalád több nemzetre szokott felosztani.

Az úgynevezett mongol (helyesebben talán középázsiai) fajhoz tartozó népcsoportok közül minket az ural-altáji érdekel, melyet szintén több ágra szoktak felosztani, s melyek közül a legismertebbek a finn-ugor és a török-tatár ágak.

A finn-ugor ághoz tartoznak, ethnologusaink általános véleménye szerint, az ugor, bolgár, permi és finn népesaládok.

Az ugor népesalád pedig magában foglalja az osztyák-vogul és magyar népeket.

A török-tatár ághoz viszont a tatárok, kirgizek, özbégek, turkomannok, karakalpakok és ozmanlik (törökök) népei tartoznak.

Ezt a felosztást tanítja a mai ethnographia, különösen Castren óta, ki az altáji népekről jeles ethnologiai tanulmányokat tett.

A népcsoportot tehát, melyhez a magyar nemzet tartozik: ural-altáji-nak nevezzük, kétségkívül azért, mert e népcsoport zöme akkor, midőn vele a történelemben először találkoztunk, az Ural-Altáj hegyvidék táján lakott.

Az előadottak szerint tehát a magyar nép az ural-altáji népcsoport finn-ugor ágának ugor népesaládjához tartozó nemzet volna.

Az ethnologusok ez osztályozása főleg a nyelv (beszéd)

hasonlatosságán (a szókincs közösségén, szó és mondatszerkezet közös szabályain) alapszik.

E mellett azonban magok az ethnologusok is beismerik, hogy a nyelv magában véve nem kizárólagos s nem is föltétlenül megbízható eszköz valamely nép eredetének megállapítására.

Mert például nyelvök alapján a mai bolgárokat valószínűs szláv eredetű népnek kellene tartanunk, holott jól tudjuk, hogy a «dunai bolgárok» csak jóval megtelepedésök után szlávósodtak el, s az ethnographusok szerint finn-ugor származásúak.

Az észak-amerikai néger angolul beszél, nyelve szerint tehát (mint Peschel mondja) «telivér angolszász» eredetűnek tarthatnók; holott faji típusa elárulja a négert.

Itt még segítségünkre vannak a származás kiderítésében a népfajt jellemző külső ismérvek, melyek azonban sok nép-nél (így a magyarnál is), a fajok keresztezése miatt, teljesen eltűntek.

Mindezek ellenére a nyelv, bár nem egyedüli, de mindenestre fontos eszköz valamely nép eredetének megállapításánál.

Az ethnologusok általában megegyeznek abban, hogy a nyelven kívül a faji ismérvek, a vallás, szokások, társadalmi szerkezet s egyéb intézmények azok, melyek együttes vizsgálata alapján a nép eredetét, ethnikai minőségét megállapíthatjuk.

Az előadottak után most már áttérünk a magyar nép származásának megállapításához, még pedig először a nyelvészet segélyével.

E részben nem a saját nyelvészeti tanulmányunkról akarunk beszámolni, melynek ki kellene terjedni az összes finn-ugor és török-tatár ágak népeinek nyelvére; mint inkább részben hazai, részben külföldi nyelvészek tanulmányainak eredményét a lehető legrövidebbre összefoglalva, fogjuk elmondani tudósaink véleményét s végül a magunk nézetét.

Nem kísértjük meg, hogy állításaink igazolására összehasonlító példákat felhozzunk, mert akkor kötetekre terjedne ki rövid értekezésünk, a mi nem lehet célunk e munkánk keretében.

Az összehasonlító nyelvészetnek a magyar és finn-ugor

nyelvekre vonatkozó adatait Hunfalvy dolgozta föl ismételten, főleg ő reá hivatkozunk e részben!

A magyar és török-tatár nyelvek rokonságára pedig Vámbéry tanulmányait vesszük alapul.

Hunfalvy, különösen *Ethnographiájában*, érdekesen kimutatja, hogy az emberi test egyes részeinek elnevezése, a természetből, társadalmi életből vett fogalmak, továbbá a számnevek, a viszonyítók; — a magyar, vogul, osztyák és finn nyelvekben közös eredetre vallanak, sőt a névragozás; igeragozás (különösen a tárgyias és tárgyatlan közti megkülönböztetés) alakjára, szabályaira nézve a magyar és finn-ugor nyelvekben igen hasonlít.

Valóban nem lehet csodálni, hogy a magyar nyelvnek a finn, különösen az ugor (vogul, osztyák) nyelvekkel való összehasonlítása alapján, Hunfalvy arra az eredményre jut, hogy a magyaroknak legközelebbi rokonai a vogulok és osztyákok.

Ezzel szemben Vámbéry különösen «*A magyarok eredete*» című munkájában a magyar nyelvet a török-tatár nyelvekkel összehasonlítva, nemcsak a nyelvkincre nézve számos közös tőszót talált az összehasonlított nyelvek között, különösen a családi élet, házi állatok, a növényország, a lakás, ruházat, házi eszközök, a vallás és hadviselés köréhez tartozó fogalmak köréből; de rámutatott arra is, hogy a név- és igeragozás, a személyes névmás ragozása, a birtokos ragozás, névutók használata — analog szabályok szerint történik a magyar és török-tatár nyelvekben.

Kimutatta végre, hogy a finn-ugor nyelvekben használatos dualis (kettős szám) a magyar és török nyelvekben hiányzik.

Ily viszonyok között bajos a nyelv alapján a magyar nemzet eredetének meghatározása.

A két ethnographus és nyelvbűvár, Hunfalvy és Vámbéry, azonban tanulmányaik alapján megalkotván nézeteiket, egymással ellenkező eredményekre jutnak.

Hunfalvy a magyarban oly népet lát, mely finn-ugor eredetű; mert a magyarok nyelve a finn-ugor népek közösségében (együttlakása idején) képződött; csak utóbb vegyült a magyar nyelvbe (valószínűleg a kabarok csatlakozása alkalmával) a török elem. Bár maga Hunfalvy is elismeri, hogy a

házi állatok nevei, a földművelés, házi eszközök, szellemi és vallási életre vonatkozó fogalmak jobban hasonlítanak a törökhöz.

Ezzel szemben Vámbéry keverék nyelvnek tekinti a magyart, melybe a finn-ugor elem ősrégi időkben került bele ugyan; de a nép javának, zömének, nemcsak szellemi, de de physikai tekintetben is török származásúnak kellett lenni.

E két ellenzézetből irodalmi vita fejlődött ki, melyben Hunfalvy és Vámbéry újból reassumálták nézeteiket, s a melyben utóbb mások is részt vettek: a nélkül, hogy a vitás kérdés köztök eldőlt volna.

Azonban úgy a két jeles tudós, mint elődeik, végre azoknak tanulmányai, a kik az összehasonlító nyelvészet terén újabban működtek, beigazolták azt, hogy nyelvi szempontból a rokonság mindkét részről (tehát úgy a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvekkel) tagadhatatlan, s hogy egyedül az összehasonlító nyelvészet segélyével a magyar nemzet eredetét eldönteni lehetetlen.

Mert nemcsak a magyar nyelv rokon úgy a finn-ugor, mint a török-tatár nyelvekkel; de e két ághoz tartozó többi nyelvek is rokonságban vannak egymással, annyira, hogy a török-tatár és finn-ugor nyelvek még oly sajátságokban s tőszavakban mutatnak rokonságot, melyeket a magyar nyelvben hiába keresünk.

S e két ághoz, sőt az egész ural-altáji népcsoporthoz tartozó nyelvek, általában megegyeznek a tőhöz alkalmazott ragok (suffixák) használata s a hangzó-egyeztetés (vocalharmonia) szabályai által; tehát nemcsak közös szókincscsel, hanem közös, vagy legalább hasonló grammatikai formákkal, szabályokkal bírnak.

Ez ok előrebocsátása s a két ellenzézet rövid ismertetése után, elmondjuk itt saját nézetünket is.

Úgy képzeljük az ural-altáji nyelvcsoport alakulását, hogy egy közös tőből három ág fejlődött ki. Vagy a mint Hunfalvy*) helyesen megjegyzi: «a finn-ugor és török nyelvek valaha egy köznyelvet tettek, melynek népe hasonlóképen egy közös, magában még nem oszlott nép vala».

*) Hunfalvy Pál: *Ugor- vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?* című művében.

Az egyik ág volt a finn-ugor, mely éjszak felé terjedt el, a másik volt a török-tatár, mely délnek tartott, s a kettő között terjedt el a magyar, melynek voltak közelebbi testvérei is, de a mely testvérnépek nyelvei ma már nem élnek többé.

Innen van, hogy a magyarban oly eredeti (tehát nem kölcsönzött) szavak, szótók vannak, melyek se a finn, se a török nyelvekben elő nem fordulnak.

Ha a magyar nyelv az ugor nyelvekből szakadt volna ki, akkor minden szava, mely a vele érintkezett népek nyelvéből kölcsönözve nincs, valamely ugor nyelvből volna megfejthető.

Ha pedig a magyar nyelv keverék nyelv volna, az összekevert nyelvkincs minden egyes szavát, vagy legalább tőszavait, azon nyelvekből lehetne megfejteni, mely elemekből a nyelv összekevertetett.

A finn-ugor és török-tatárral közös nyelvkincs a magyarban tehát nem annyira a közös területen való lakást s a szavak kölcsönzését, mint a közös származást igazolja.

A mely pillanatban a magyar nemzet megalakult, abban a pillanatban saját nyelve is volt, nem kellett neki szomszédaihoz fordulni, hogy a test részei, a házi állatok, eszközök, ruházat fogalmaira a szókat kölcsön kérje.

A keverék nyelv theoriája ellen szól végre az a körülmény is, hogy nyelvünk csaknem valamennyi finn-ugor és valamennyi török-tatár nyelvvel többé-kevésbé rokon s úgy föl sem tehető, hogy valamennyi irokon-nyelv keveredett volna össze a magyarral.

Ellenkezőleg épen ez a körülmény igazolja, hogy e nyelves rokonság csak a közös eredetet bizonyíthatja.

Kiváló elismerés illeti ethnologusunk, Vámbéry kutatásait a nyelvrokonságra nézve; de se a keverék nemzet általa felállított elméletét, se azt el nem fogadhatjuk, hogy e keveredés még az avar korban itt a Duna-Tisza vidékén történt volna.

A magyarokat az arab írók (Dsajhani, Ibn Rosteh, Ibn Foslan és Gurdézi) már akkor ismerték, mikor még nem laktak mai hazájokban. S ha a magyar nyelv itt képződött volna, honnan tanulták ezt meg a Volga mentén visszamaradt magyarok, kiket Julian szerzetes megértett és a kik Herberstein szerint még a XVI. század derekán is ott laktak.

Különösen az emberi test részeinek elnevezése, kétségtelenül mutatja, hogy miután azok felében a finn-ugor, felében a török-tatár (ugyanoly értelmű) tőszavakkal hasonlók: hogy itt nem kölcsönzött szavakról, hanem közös nyelvkincs-ről lehet csak szó.

Így tehát úgy a finn-ugor, mint a török-tatár rokonság vitatóinak igazuk van, hogy a magyarok úgy az egyik, mint a másik ággal nyelvileg rokonságban állanak.

E rokonság pedig meglehetősen egyenlő foka úgy az egyik, mint a másik ághoz.

Sőt a finn-ugor és török-tatár ágakhoz tartozó nyelvek is rokonok egymás között; csak hogy itt már a rokonság kevésbé szembeszökő, mert közöttük a magyar nép és testvérei laktak a nyelv fejlődésének első stádiumában, s így az egymásra való hatás közvetlensége, sokkal rövidebb ideig tarthatott.

Azt mondtuk, hogy a magyar az ural-altáji népesoportnak középső ágát képezte, s hogy ez ágban a magyarnak valószínűleg voltak testvérei.

E népeket positiv őstörténelmi adatok s azon népek nyelvének alapos ismerete s összehasonlítása nélkül bajos határozottan megjelölni.

Mindazonáltal vannak olyan adataink, melyek legalább némi következtetésre adnak alapot, azon kérdés eldöntésében: kik, mely népek voltak azok, melyek a magyarral egy ághoz (egy népcsaládhoz) tartoztak.

Az oroszok legrégebbi krónikása, Nestor, a kazarokat következetesen «fehér ugorok»-nak s a magyarokat «fekete ugorok»-nak nevezi.

Már magában az elnevezés is valami nyelvi vagy ethnikai rokonságra enged következtetni e két nép közt.

Eichwald szerint a törökök a kazarokat fehér kazaroknak (ak- kazar, akaczir?) hívták s a magyarok hét törzsének nevei között Konstantinnál a kara és kaza (helyesebben talán karakazar=fekete kazar) elnevezést találjuk.

Köztudomású dolog, hogy a IX. és X. század byzanci írói a magyarokat «turkok»-nak hívják, és Theophanes (I. k. 485. l.) azt mondja, hogy a «keleti turkokat» kazaroknak nevezik.

Mindezek a magyarok és kazaroknak akár nyelvi, akár ethnikai közel rokonságát látszanak igazolni, mely rokonság

nemcsak Byzanczban, hanem Kiewben (Nestor előtt is) ismeretes volt.

Ez adatokon felül azonban a legvilágosabb bizonyítékra, Konstantin azon adatára hivatkozunk, a hol elbeszéli, hogy a kabarok törzse elszakadt a kazaroctól és a magyarokkal egyesülve, megtanították ezeket saját nyelvökre (a kazarra), viszont pedig megtanulta a magyarok nyelvét.

Képzeltetetlennek tartom, hogy akár a magyarok egész népe a kazarok nyelvét, akár a kabarok törzse a magyarok nyelvét kölesönösen megtanulhatta volna, ha nyelvök nem lett volna a lehető legközelebb rokonságban.

Csak nyelvjárási (dialectus) különbség volt köztük Konstantin szerint.

Ugyancsak e rokonság igazolására szolgál József kazár király ismert levele Khasdai Ben Sapruthoz, melyben nevezett király magát Jáfet fiától, Togarmától származtatja, a kinek tíz fia közül csak Ujurt, Avazt, Uguzt Kazart és Bulgart említjük.

Ezek közül Ujur (Ujgur) a magyarok őseit, Avaz (Avar) az avarok, Uguz (Guz) a törökök, Kazar és Bulgar pedig a hasonló népek őseit jelenti.

A bolgárok nyelvéről Ibn Haukal azt mondja, hogy az hasonló a kazarokéhoz. Ezt igazolják a reánk maradt személynevek is.

Ha pedig a bolgárok és kazarok rokonyelvűek voltak, okvetlenül az előbbi nép is rokona volt a magyarnak.

Böles Leó azt az ethnikailag nagyon szembeszökő tulajdonságot említi fel a bolgárokról, hogy a scytha népek között csak ők és a turkok (magyarok) «ügyelnek erősebb hadszerkezetre».

Az avar népről s annak nyelvéről igen keveset tudunk. A megmaradt nevek és szavak (vadon, vetvár, fertő) magyar rokonságot mutatnak.

Egyik törzsünket Theophylaktus «tarniak» néven említi föl, a mely név igen emlékeztet a Konstantin által említett hét magyar nemzetség egyikére, a «Tarján»-ra.

Végre Maurikiosnál (*Strategicum* XI. k., 3. fej.) olvasva az avarok hadviselését, azt látjuk, hogy az teljesen megegyezik a magyarok hadviselésével, a hogy azt Böles Leó taktikájából ismerjük.

A kazar, bulgár, avar és magyar népek egymás közti

rokonságát, a mint föntebb láttuk, József kazar király levele is igazolja.

Végre a 940 körül készült József Ben Gorjon há-Kohen könyve is azt mondja, hogy Togarma 10 családjából származnak a kazar, bulgár, turki, ungri (Ungar) népek.

A származásra nézve tehát e mű igen megegyezik József kazar király által előadottakkal.

Az elmondottak alapján azt hisszük, hogy az ural-altáji népesoport középső ágához a kazar, avar, bolgár és magyar népek tartoztak s ezek egymásnak legközelebbi rokonai, valószínű testvérnépek lehettek.

Ha faji és nyelvrokonságról szólunk, ezalatt semmiképen sem értjük az illető népek egynyelvűségét; mert az illető testvérnépek nyelve különböző volt, csakhogy ez úgy egymáshoz, mint különösen a magyarhoz közelebb állott, mint a finn-ugor vagy török-tatár nyelvek állottak s állanak a magyarhoz.

Kár, hogy e népek nyelvéből csak egyes, a byzanci és arab kútfőkben itt-ott említett, jobbára eltorzított szavak megnevek maradtak fenn, a melyekből bajos a nyelvkincsre s a nyelv szó- és mondatszerkezetére következtetnünk. Különbösen nagyobb alapossággal lehetne e kérdéshez hozzászólanunk. — Az imént előadott történelmi adatok alapján tehát azon nézetünknek adunk kifejezést, hogy az ural-altáji nyelvsoport (népesoport) egyik ágát képezte a finn-ugor, melyhez a finn, permi és ugor népek, másik ágát, a török-tatár ág, melyhez a tatárok, kirgizek, turkomannok és ozmanlik (törökök) népei; végre a középső (nevezhetnök talán kazar ág), melyhez az avarok, kazarok, bolgárok és magyarok tartoztak.

Ennyit a nyelvrokonságról.

Vizsgáljuk most már a magyar nép faji jellegét, szokásait, viseletét, életmódját, vallását, társadalmi szerkezetét, hadviseletét s egyéb intézményeit, hogy azon gyér adatokból, melyek a IX. és X. század iróinál találhatók, a magyarok ethnikai minőségét megállapíthassuk.

A faji jelleget (typus) a mongol (középázsiai) fajú népek-nél az ethnographusok a következőleg írják le:

A mongol faj sárgásbarna arczbőrű, ferde szemű, ritka szakállú, széles fejű, lapos orrú.

Azonban a mongol fajhoz, különösen annak egyik alosztálya az ural-altáji népesoporthoz tartozó népek egy része (pél-

dául a finnek) mentől jobban terjedtek el vagy költöztek nyugat felé, annál jobban közeledtek a földközi (kaukázi) faj jellegéhez, úgy, hogy például a finn és orosz között alig lehet ma különbséget tenni.

A török (ozmanli) és magyar nép pedig már egészen a földközi faj jellegével bír.

A külső faji ismérvek tehát nem, hogy a szorosabb ethnikai, de még a faj szerint való osztályozására sem szolgáltatnak, se általában, se pedig a magyarokra nézve biztos eszközöket.

A IX. és X. század magyarjainak leírt életviszonyai pedig, a mint utóbb látni fogjuk, alig elegendők arra, hogy az eredet, a származás kérdésére biztos tájékozást adjanak.

A magyarok a IX. században pusztai nomádok voltak. Vadászat-, halászáttal s Lebediában (Ibn Rosteh szerint) már baromtenyésztés és részben földműveléssel foglalkoztak.

Sátrakban laktak, Gurdézi szerint színes szövet- vagy selyemruhában jártak s a Pontus vidéken a görögökkel cserekereskedést folytattak. Rabszolgáikat bársony, szövetfélék és tarka szőnyegekért eladták.

Hét nemzetségre voltak felosztva, mint a turk származású népek, kik őseiket «Jeti ata» (hét atya) kifejezéssel szokták elnevezni.

Hadviselésök, a harczedzett s a hadakozásra jól begyakorolt, erős fegyelmet tartó lovas népé, hasonlított a bolgárokéhoz.

Vallásukról a byzanci írók semmit sem jegyeztek föl. Az arab írók egy része tűzimádónak, a másik része bálványimádónak mondja.

Lehet, hogy mindkét adat való, s hogy őseink legalább a IX. és X. században nem egy vallást követtek. Tudjuk, hogy halottaikat hol elégették, hol eltemették.

Társadalmi szerkezetök és hadviselésökről utóbb külön fejezet alatt szólunk s így azt itt nem ismertetjük.

Ki kell azonban itt emelnünk, hogy őseink vezérei és bíráinak elnevezése (kundu, dzsila, karkhas vagy karkhan és gylas), valamint a honfoglalás ideje és a vezérek korából ismert személynevei : Ugek, Álmos, Árpád, Zsolt, Előd, Bulesu, Gyeics, Taks, Vajk, Ound, Torda, Ete, Kádár, Buda, Csaba, Aladár, Aba, Akus, Zemera stb., a finn-ugor nyelvekből nem magyarázhatók meg; míg a török-tatár nyelvekben értelmök és jelentésök van.

Ez azonban még nem bizonyítja a török eredetet, török-

tatár nyelvűséget; de kétségtelenül igazolja e népekkel való ethnikai rokonságot.

Mindezeket összevetve, a következő eredményekre jutunk.

A nyelvrokonság a finn-ugor és török-tatár népekkel kétségtelen.

Ha valaki ez iránt kételkednék, utaljuk Vámbérynak több munkájában előforduló azon adatára, hogy míg az emberi test részeinek elnevezése felében a finn-ugor, felében a török-tatár nyelvek megfelelő fogalmai, tőszavaival megegyezik.

Így például a szem, száj, fül, nyelv, fog, kéz, szív, vér határozottan a finn-ugor; míg a kar, térd, talp, hát, has, nyak, orr, szakáll és bajusz a török-tatár nyelv hasonló jelentésű tőszóival azonos.

Arra pedig már korábban rámutattunk, hogy ezen az emberi nyelv alapfogalmai, kölcsönzött szavak nem lehetnek, hanem igenis közös eredetre s a két ággal (finn-ugor és török-tatárral) egyenlő fokú rokonságra vallanak.

A származás kétségtelenül nem is lesz kideríthető, míg az őstörténelmi adatok kritikailag feldolgozva nincsenek.

Ez az egyik oka, hogy az eredet kérdését még el nem dönthettük.

A másik oka pedig abban áll, hogy nyelvtudósaink vagy a finn-ugor, vagy a török-tatár nyelvekkel foglalkozván, a fölfedezett nyelvrokonságból egyoldalúan vagy a finn-ugor, vagy a török-tatár rokonság kétségtelen voltát vitatták.

Igen fontos eszköz tehát az eredet megállapítására a nyelv, azonban nem egyedül célra vezető.

Az összehasonlító nyelvészetnek pedig őseink eredetének kutatásában csak akkor lesz kétségtelen és teljes értéke, ha nyelvbúváraink figyelme úgy a finn-ugor, mint a török-tatár ágak nyelveire egyaránt kiterjed; mert csak valamennyi rokonnelv ismerete után fogjuk osztályozhatni nyelvünket valamely ág és népcsalád kategóriájába s megállapíthatni a rokonságnak távolabbi vagy közelebbi fokát, végre meghatározni őseink eredetét.

Népünk, nemzetünk eredetének kiderítése nélkül is, azonban, a felsorolt adatok alapján, azt hisszük, módunkban áll a honfoglaló magyarok ethnikai minőségét megállapítani, mert a népet nem annyira nyelve teszi külön néppé (mivel ez változik, átalakul, fejlődik, sokszor más nép nyelvével elcserél-

tetik), mint inkább a szellemi erkölcsi élet, szokások, intézmények, társadalmi szerkezet.

Mielőtt azonban ezek alapján nézetünket elmondanók, vizsgáljuk, milyen fajú, származású, ethnikai jellegű népnek tekintették az egykorú és közelkorú írók a honfoglaló magyarokat.

Hogy az egykorú vagy közelkorú történetírók reánk nézve kettős beccsel bírnak, azt nem kell talán bizonyítani.

Épen nem szabad tehát ezekkel szemben akként eljárni, a mint Vámbéry, ki a hazai és az összes byzanci egykorú írók adatát, hogy a magyarok első fejedelme Árpád volt, kétségbe vonja, azt állítván, (*A magyarság keletkezése* című művében, 141. lapsz.), hogy: «Árpád a fejedelmi méltóságot jelentő szó, nem pedig tulajdonnév».

Megengedjük, hogy Árpád nevének van jelentése; de azért első fejedelmünket Bölcs Leó, utódait, vezéreit Konstantin személyesen ismerte, s így nevöket is megtudhatta.

A Gyula névnek is van jelentése, de azért gyakrabban előforduló név a vezérek korában.

Az arab írók közül Ibn Rosteh, ki művét a X. század elején írta, azt jegyezte föl őseinkről, hogy «turk fajbeliek» vagy a mint Vámbéry fordítja, «a török nemzetséghez tartoznak».

Gurdézi szintén «török fajú népnek» nevezi a magyarokat.

Intézményeik közül az írók adataiból is tudjuk, hogy a magyarok lovas, harczias, nomád nép, kiknek fejedelme a a kundu (köndö) vagy «kende», vezére pedig a «dzsila».

A byzanci íróknál, a mint említettük, «hunok», «ungrok», «avarok» és «turkok» néven említettnek.

Az egykorú byzanci írók azonban nem is turk nemzetiségűeknek, hanem egyenesen «turkok»-nak nevezik a magyarokat; sőt még évszázadok múlva is Magyarországot «Turkiá»-nak hívják.

Pedig ez elnevezés Bölcs Leó és Konstantin Porphyrogenitusnál, a kik a magyarokat közvetlen érintkezésből ismerték, alig magyarázható másként, mint úgy, hogy ők őseinket turk fajú népnek tartották, s talán épen a magyarok turk fajú népnek mondták magokat.

Különösen Konstantinus Porphyrogenitus a Pontus vidéki népekre vonatkozó X. századbéli összes történelmi és ethnographiai adatai csaknem kizárólagos kútfőt képeznek az idő s e vidék története és néprajzához. Ő minden népet saját

nevén nevez meg, ír a kazarak, bessenyők, úzok, bolgárok, oroszok (rószok), morvák, szerbek, horvátokról.

Elsorolja a magyar nemzetségek neveit, lebediai és etelközi tartózkodásuk és történetükről a legtöbb adatot nála találjuk.

Ismeri Előd (Lebed) és Álmos vezéreket, Árpád fejedelmet; közli Árpád fiai és unokáinak neveit. Nehány adatot közöl a nemzet alkotmányáról, szerkezetéről, s adatait általában helyeseknek és hiteleseknek ismerik el a történétírók. Csak ebben az egyben, a magyarok elnevezésében, faji meghatározásában tévedett volna oly annyira? s ha tévedett, e hibát még akkor sem vette észre, midőn Bulcsu, Árpád unokájával (Termácz-czal) hosszabb ideig Byzanczban mint «vendég» tartózkodott?

Ez nem valószínű!

Hogy a magyarok törökök nem voltak soha, azt tudjuk; de hogy valami alapon nevezhették az egykori írók «turk fajbeliek»-nek, az iránt most már kétségünk alig lehet.

A nyugati krónikások közül Liudprand is (II. k. 4, 5. fejj.) «turkok»-nak hívja a magyarokat. A többi frank írók adatai a magyarok ethnikai minőségének meghatározására alig vehetők figyelembe, mert náluk egyszerűen «gens scythica», «gens parthica»-nak neveztetnek.

Miután pedig a scythák valószínűleg nem is egy népfajhoz tartoztak, hanem több fajú és különböző eredetű népekből állottak, kiket a régiek e gyűjtőnév alá foglaltak: a «gens scythica» meghatározás igen tág értelmű és kétes értékű.

Az előadottak után mindenekelőtt azt a véleményünket kell kifejeznünk, hogy se a nyelv, se a társadalmi élet, se a történelem eddig ismert adatai nem nyújtanak elég alapot arra, hogy a magyarok eredetét kideríthessük.

Azonban azok a történelmi adatok, melyek a nemzet viszontagságai, élete, szokásai, szerkezete, hadviselésére vonatkoznak, úgy a hogy azok a X. század iróinál találhatók, arra a következtetésre jogosítanak fel, hogy a nemzet a honfoglalás idején egész lényével, intézményeivel, egész szerkezetével határozottan a «turk» jelleget viselte magán.

Lehet, hogy őseink finn-ugor eredetűek voltak és csak később ütötte rájuk egy hóditó török-tatár (turk) törzs, midőn őket hatalmuk alá hajtotta, saját népjellegét és nyelvöket el-sajátította; lehet, hogy megfordítva áll a dolog.

Figyelmet érdemel a skandináv tudományos kutatók azon elmélete is, hogy a magyarok finn-ugor nép, török (turk) nemes-séggel.

Mi a származás kérdését egyelőre eldönteni nem akarjuk, sőt eldönthetőnek nem is tartjuk.

Feladatunknak csak a nemzet ethnikai meghatározását tartottuk, s erre nézve csak azokat az adatokat használhattuk, a melyek kétségtelenül reájok s nem másokra vonatkoznak; de melyek a IX. századot megelőző korba bepillantani nem engednek.

A honfoglalás idején azonban őseink «turk» jellegű népek voltak, mert erre vallanak egész népeletök s magok az egykorú történetírók.

Nem változtat ez eredmény azon nézetünkön, melyet a nyelvre nézve elmondottunk, mert a nyelvből vont összes következtetésekkel arra az eredményre jutottunk, hogy az ural-altáji népesoport (nyelvsoport) egyik ágát képezi a finn-ugor, melyhez a finn, permi és ugor népesaládok tartoznak, másik ágát képezi a török-tatár, melyhez a már felsorolt népek tartoznak; végre a középső (nevezzük kazar) ághoz tartoznak: a kazar, a bolgár, az avar és a magyar népek.

Már Kunik s utána Vámbéry észrevették, hogy a Wolga-Ural és Donvidék népei közül a kazar, avar, bolgár, kabar és magyar népek nevei, egy közös «ar» képzőben végződnek.

Ez is egy okkal több a nyelvrokonság igazolására. Ugyan e vidéken találjuk azonban: az ujugur, hunugur, uturgur, kuturgur és sarogurokat, kiknél a «gur» képző közösségét veszszük észre.

S miután az ujugurok török-tatár népek, valószínű, hogy a többi «gur» képzős népek szintén ez ághoz tartoztak; — míg a főntebb említett népek nézetünk szerint a középső (kazar) ághoz sorolandók. A finn-ugor népeknél azonban ily közös képzőt nevékben — nem találunk.

Szükséges végre még arra a kérdésre is megfelelnünk, hogy a nyelvkinesünkben található perzsa, mongol, szláv szók, miként jutottak a magyar nyelvbe?

Előre kell bocsátanunk azt, hogy e szók nyelvünknek nem eredeti tulajdonát képezik, hanem kölcsönzött szavak, a milyeneket minden nép nyelvében szoktunk találni.

Ezek tehát nem valamely távoli rokonságot, közös ere-

detet, hanem egyszerű hosszabb együttlakást, érintkezést jelentenek, az illető nemzetek, népek között.

A hagyomány szerint, a mint előadtuk, őseink egykor Perzsia szomszédságában, Eviláth földén laktak. Onnan költöztek a Maotis mellé, utóbb Scythiába. Fölemlítettük Herodot elbeszélését a scythák költözéséről, kik az Araxes vidékéről törtek be a Don és Wolga vidékére s megtörték a maoti kimmereket.

Később a sarmaták törtek be Media felől, s leverték a scythákat.

Úgy látjuk, hogy az emberiség (a bibliai előadás szerint is) Előázsiából terjedt el éjszak, utóbb nyugat és keletnek.

Ez a scytha-sarmata nagy vándorlás kora lehetett az az idő, midőn a magyarok népe, fejlődése, alakulása első stádiumában, az iráni népekkel (perzsákkal, médekkel stb.) érintkezett.

Peschel szerint pedig, midőn a «turk» törzsek Kasgariát, Ferganát és Chowaresmet hatalmuk alá hajtották, a városokban ó-perzsa lakókat találtak, kikkel együtt lakva, nyelvükből sok szót vettek át.

Lehet, hogy a magyarok ekkor még a turk törzsekkel együtt költöztek s nem képeztek külön népet, s hogy Evilath valahol Turan vidékén volt.

Az Altáj hegység vidékén lakhattak azután őseink, mert nevöket ott a «Madsar-dagh» (Magyar hegy) Balch mellett fekvő «Mazar» helység és Taskentől délnyugatra «Awlia-Masar» város tartja fenn maig.

Itt érintkezhettek a mongolokkal, itt vehették föl nyelvükbe a mongol szókat.

Ha őseink a scytha vagy sarmata népek gyűjtőnevébe bele nem foglalhatók s első költözésök korábbi időre esik: akkor a scytha vagy sarmata nagy népáradat szoríthatta őket a többi ural-altáji népek társaságában éjszak felé olyképp, hogy a finn-ugor népek legéjszakábbra, középre a magyarok s ezektől délre a török-tatár népek jutottak.

Csak ezután következhetett be a szláv népekkel való érintkezés, a kiktől szintén vettek át egyes szókat, különösen a földművelés némely eszközeinek elnevezését. Bár tagadhatatlan, hogy némely szláv szókat már mai hazájukban, a keresztényen vallás fölvétele után vettek csak át nyelvükbe.

Őseinknek e költözését részben a hagyomány, részben a nyelv tanúsága alapján adtuk elő.

Történeti alapon e költözésről s részleteiről, a mint már kiemeltük, mindaddig nem szólhatunk, míg őstörténelmünk kutatói által nagy gonddal és szorgalommal összegyűjtött s a még összegyűjtendő anyagot alapos kritikával föl nem dolgozzuk.

E kritikára pedig azért van szükség, mert őseink a IX. század előtt (kivéve Ptolemæus később ismertetendő egy adatát) saját nevök alatt elő nem fordulnak s amaz általunk előbb elsorolt különböző nevek nem mindegyike vonatkozhatik a magyarokra. Legújabban gr. Kuún Géza nagybecsű tanulmányában (*Relationum Hungarorum cum oriente, genti busque orientalis originis historia antiquissima* I. k. Kolozsvár 1892) e részben figyelmet keltő előtanulmányokat tett.

S ha kutatásainak eredményeivel mindenben nem is értünk egyet, szívesen elismerjük úttörő munkájának nagy becsét s méltányoljuk érdemeit.

* * *

A nemzeti hagyomány és összehasonlító nyelvészet szövétneke csak halvány világosságot vet e történelmileg ismeretlen, homályos korszak évszázadaira. Azokat, a miket őstörténelmünkre és nemzetünk eredetére nézve elmondottunk: — inkább csak sejtjük, következtetjük.

A történelmi kutatás, adatgyűjtés és ez adatok megválasztása és kritikai földolgozása van hivatva (a mint ismételtén hangsúlyoztuk) arra, hogy e homályos korról a bizonytalanság leplét föllebbentse.

A mit azonban a nemzet ethnikumáról a honfoglalás idejére nézve elmondottunk: azt, bárcsak hézagos és töredékes, — de positiv történeti és néprajzi adatokra alapítottuk.

Nézetünket szabadon, tárgyilagosan és részrehajlatlanul adtuk elő. Nem csatlakoztunk az egymás ellen küzdő iskolák egyikéhez sem.

Ítélje meg az olvasó közönség, helyes volt-e kutatásaink iránya s helyes-e az eredmény, melyre kutatásaink vezettek?

ROHONYI GYULA.

JOGI OKTATÁSUNK JAVÍTÁSÁRÓL.

Jogász-nemzetnek szoktuk magunkat nevezni.

Ha azt tekintjük, hogy mily számban vannak ifjaink a jogi főiskolákon, hogy hány ügyvéd van a kamaráknál bejegyezve, hogy földbirtokosok, magánzók és különösen az állami tisztviselők között hányan végeztek jogi tanfolyamot: úgy méltán jogász-nemzetnek hívhatjuk magunkat.

Ha azonban azt nézzük, hogy mily módon és mily eredménnyel folyik a tanítás a jogi főiskolákon, hogy mily fokon áll nálunk a jognak tudományos művelése, hogy mily jogász-képzettsége van azoknak, a kik közigazgatásunkat szolgálják, hogy mily jogász-érzék nyilvánul vezető közhivatalainknak legkülönbözőbb munkálkodásában: úgy a legnagyobb chauvinismus mellett sem lehet magunkat «jogász-nemzet»-nek nevezni.

Kétségtelenül nagy baj van jogászaink képzésében. Baj az elméleti és gyakorlati képzésben egyaránt.

Az államok ereje az igazságon épül, s ez igazság érvényesülésének módjait, az államélet minden részecskéjében, a jog állapítja meg.

Ez okból manapság — a midőn a köztevékenység körében mindenütt az opportunismus igyekszik érvényesülni — a jogász-képzés jóságának biztosítása fokozottan fontos nemzeti érdeket képez.

E cikkünkben az elméleti jogi képzés javítására vonatkozó nézeteinket akarjuk vázolni . . .

A lefolyt tanévben a joghallgatók megoszlása az egyes jogi főiskolákon a következő volt:

A budapesti egyetemen beiratkozott volt 2326, a kolozs-

vári egyetemen 325, az összes tizenegy jogakadémián pedig 884 hallgató.

Látni való ebből, hogy a jogászi képzés jóságának mértékénél legfőbb és döntő tényező az, hogy miképpen képesek az egyetemek, különösen pedig miképpen képes a budapesti egyetem e téren való hívatásának megfelelni.

Tudva levő, hogy a mi egyetemeink lényegileg a német egyetemek mintájára vannak szervezve.

E szervezet két alapelve: a tanítási és a tanulási szabadság.

A tanítási szabadság azt teszi, hogy minden tanár taníthat azt és úgy, a mint neki tetszik. A tanulási szabadság pedig azt jelenti, hogy a tanuló szabadon választhat a tárgyak közt és a tanulásban nem áll semmiféle ellenőrzés alatt.

E két elv korlátlan érvényesülésének köszöni a német birodalom azt, hogy egyetemeire — mint a nemzeti erő gyarapodásának fő-fő forrásaira — nem csak a német nemzet minden fia méltán büszke, hanem hogy azokat Angolország, az Egyesült-Államok, sőt Franciaország legilletékesebb fiai is irigylésre és utánzásra méltó intézményeknek ismerik el.

A német egyetemek célja a tudomány művelése és az, hogy a tudománynak tovább művelésére alkalmas egyének képeztesse.

E célnak minél teljesebb megközelítése és saját tudományos hírnevének ápolása képezi és képezte, különösen a múltban a német egyetemi tanárnak legfőbb élettörekvését.

A tudomány utáni kiapadhatatlan szomjuhozás az, a mi ott a legtöbb tanárt és az ifjúság zömét egyaránt, az egyik egyetemtől a másikhoz való örök vándorlásra készíti.

Nyilvánvaló, hogy a hol ez a szellem uralkodik, ott a siker érdekében, az egyetemek szervezetének megállapításánál nem kell semmi egyéb, mint hogy azok életműködésében a szabadság, a minél tökéletesebb szabadság, biztosítva legyen.

De vajon a mi egyetemeinken és különösen a mi egyetemeink joghallgató ifjúságánál is megvan-e általán a tudomány után való azon fékezhetetlen vágyódás, a melynek uralma mellett kétségtelen, hogy az egyetem igaz célja akkor van legjobban biztosítva, ha e vágnak, — minden irányító és ellenőrző intézkedéstől ment, — szabad folyást engedünk ?

Azt hiszszük, senki sem oly merész vagy tudatlan, hogy erre igennel válaszolna.

Mindenki, a ki az egyetemeink és különösen a budapesti egyetem jogi karának életét csak némileg is ismeri, azt kénytelen felelni, hogy nálunk az ifjúságnak talán közel kilenczven százaléka, vagy ennél is több, nem azért iratkozik be, hogy a jog tudományos művelésére képessé legyen, hanem legnagyobb részben egyszerűen csak azért, hogy eleget tegyen azon alakiságoknak, a melyek mellett köztisztviselői vagy ügyvédi pályára jogosító vizsgálatra bocsátják.

Ilyképen azután az ifjúságnak igen messze túlnyomó részénél nincs is meg az a törekvés, a mi nélkülözhetetlen előfeltétel arra, hogy a minden ellenőrzés nélkül való tanulási szabadság célra vezető üdvös intézmény legyen.

Ha ez így van — a mint hogy így van — a bajnak orvossága, legalább első látszatra, a tanszabadságnak megszüntetése lenne.

Azonban ez csak az első látszat tanácsa lehet.

Az egyetemnek ugyanis mindenekelőtt a tudomány érdekeit kell szolgálnia; a tudomány pedig csakis a szabadság légkörében fejlődhetik.

Az említett gyökeres orvosságra tehát még gondolni sem szabad, mert az a halállal lenne egyértékű.

Az igazi orvosság nem a szabadság megszüntetésében, hanem azon akadályok elhárításában van, a melyek miatt e szabadság célra vezetően nem érvényesülhet.

Ez akadályok között a legfőbb a tanulók sorában azon elemek tömege, a melyeknek a szabadság, a tanulási szabadság rendszere nem való, a kiknek nincs meg az a képességek, hogy e szabadsággal célirányosan élni tudjanak.

Az egyetem jogi karát elárasztó ez elemek, tömegöknek túlnyomó súlyával, szükségszerűleg leszállítják az egyetemi tanítás színvonalát és fő akadályát képezik annak, hogy e tanítás módszerében és eredményében megközelíthesse az egyetem igaz célját, — azt a célt, a mi nem állhat egyébben, mint hogy az egyetem oly jogászokat képezzen, a kik a szó valódi értelmében jogászok s a kik a jognak tudományos művelésére is képesek.

Szerény nézetünk szerint az egyetem jogi karának a tanszabadsággal élni nem tudó elemektől, vagy legalább azok

nagy részétől, való megszabadítására és általán a jogi oktatás javítására a következő módok szolgálhatnának :

I. A polgári iskolának és ezzel együtt a minősítési törvénynek oly irányú reformja, hogy bizonyos kisebb állásokra ne csak a szoros értelemben vett középiskola, hanem a polgári iskola is képesítsen.

II. Egy a jogakadémiákról szóló külön törvénynek megalkotása; abban a jogakadémiáknak szakiskolákként való szervezése; a tanidőnek leszállítása; és az e szakiskolák jóságát és vonzó erejét biztosító többrendbeli intézkedések megtétele.

III. Egyes jogakadémiákon egy vagy másfél éves tanfolyamoknak szervezése a jogászai működéstől távol eső azon szakok némelyike számára, a melyeknek körében a hivatalok elnyerése eddig teljes jogvégzettségtől volt föltételezve.

IV. A jog és államtudorságnak tisztán tudományos jellegű fokozattá való átszervezése.

V. Buda-Pesten egy jogakadémiának föllállítása és a tanulási szabadságra nem alkalmas elemeknek a jogakadémiákba kényszer-intézkedésekkel való terelése.

I.

A polgári iskola működése minálunk úgy szólván csakis abban áll, hogy az elemínél szélesebb körű műveltséget nyújt.

Ez iskola a főiskolákba való lépésre nem jogosít, — a kereskedelmi felső iskolákkal való szerény kapcsolatát kivéve — a közgazdasági tevékenység különböző pályáival összeköttetésben nincsen, és a segédhivatali irodákban való kezelési munkálkodást leszámítva, közhivatal viselésére nem képesít.

Ha meggondoljuk, hogy minálunk a kevésbé tehető osztályoknál mily kicsiny a műveltség becse iránt való érzék és hogy mily rengetegül nagy a kis hivataloknak és az ezek elnyerésére törekvőknek száma : természetesnek kell találnunk, hogy a polgári iskola az imént vázolt jellegében, ha itt-ott fönn is tartotta és tartja magát, általában véve nem bizonyúlt igazán életképesnek.

Az ipari, a kereskedelmi és a mezőgazdasági élet igényeivel való közelebbi kapcsolatba hozása bizonyára javítana a

polgári iskola jelen tengődő állapotán. Igazán életképessé azonban ez iskola, a mi viszonyaink közt csak akkor lehet, ha reformált szervezetet nyer és ha a minősítési törvény megváltoztatásával kimondatik, hogy elvégzése mindazon közhivatalokra képesít, a melyeknek igényeit az ez iskolának tantervében kifejezésre jutó műveltség, a dolog természete szerint, kielégíti.

Úgy látszik, hogy a midőn minősítési törvényt megszerkesztették és megállapították azt, hogy az egyes hivatali állásokra mily iskolák elvégzését kívánják meg, egyáltalán nem voltak tekintettel arra, hogy mi az egyes iskolák tantervében biztosított cél, vagyis, hogy milyen azon műveltség, a mit az illető iskola tényleg nyújt. Természetesen, ha erre nem voltak tekintettel, még kevésbé gondoltak arra, hogy a minősítési törvénynek egyes rendelkezései összhangban álljanak azon föladatakkal, a melyeket az egyes iskolanemeknek a közoktatásügyi szervezet helyes tagoltsága érdekében be kell tölteniök.

Az egyetlen és kizárólagos szempont, a mi a minősítési törvény megalkotóit az egyes minősítések megállapításánál vezette, úgy látszik, az volt, hogy a minősítés, az illető hivatalok nagyobb tekintélye érdekében, a lehető legmagasabb iskolai képesítéshez legyen kötve. Egyszerűen az volt az észjárás, ha a számvevőségi szolgálatra például elegendő számú oly folyamodó volt, a ki érettségi vizsgálatot tett, akkor e szolgálatban mindenkitől érettségi vizsgálatot lehet és kell követelni.

Az egyéb szempontokat nyilvánvaló, hogy nem vették számba. Azzal nem törődött senki, hogy mi a gymnasiumnak és mi a polgári iskolának tanterve, hogy mi ez intézeteknek igaz rendeltetése, valamint nem gondolt senki arra, hogy ez intézetek igaz jellegének föntartása oly állami érdeknek képez, a melyet minden, ez iskolákat érintő, törvénynek támogatnia kell.

Ily eljárás mellett a minősítési törvény meghozatalának természetes következménye az volt, hogy a polgári iskola — a melyet a törvény úgyszólván teljesen ignorált — még inkább elnéptelenedett és népszerűtlenné vált; a gymnasium pedig — melynek elvégzése úgyszólván valamennyi közhivatal elnyerésének előfeltételül szabott — még inkább megnépesedett.

A polgári iskola — a mely iskolanem még különben sem

vert volt gyökeret és a melynek bizonyítványával a hozott törvény szerint még zálogházi, börtönügyi vagy dohány-eladási tisztviselői állásra sem lehet pályázni — a törvény életbeléptetése után senkinek sem kellett s ez időtől fogva általános jelenséggé lett, hogy minden legkisebb város gymnasiumért esengett.

Ez óta megyék, városok, országos képviselők s közéletünk minden befolyásos tényezői folyton-folyvást versenyt ostromolják a kormányt, hogy oly helyeken is, a hol a culturalis élet legegységesebb előfeltételei is alig vannak meg, gymnasiumot állítson föl.

Meg is szaporodott a gymnasiumok száma úgy, hogy ha csak ezek száma szerint ítélünk meg az ország műveltségének fokát, bizonyára megelőznők a legelső culturnemzeteket.

És gymnasiumainknak nem csak száma nagy, hanem népségek is óriási.

Gymnasiumaink oly zsúfoltak, a mint sehol a nyugati művelt nemzeteknél. Úgy, hogy ha csak népségek mérvét vennők tekintetbe, azt kellene mondanunk, hogy a gymnasiumoknak mint legkeresettebb és legéletképesebbnek látszó intézeteknek további szaporítása közoktatásügyi politikánk sürgős föladata.

Ez az éremnek egyik lapja: a fényes lap.

A másik, a sötét lap, pedig azon tényben van, hogy e gymnasiumok oly elemekkel vannak zsúfolva, a mely elemeknek vagyoni, családi és társadalmi viszonyai, valamint az e körülmények által irányított életezélja nincs összhangban a gymnasium azon fő hivatásával, a mely szerint az az egyetemi oktatásnak előiskolája.

Az ily előzmények mellett természetes állapotnak még természetesebb következménye az, hogy nagy számú és népes gymnasiumaink a tanítás módszerében, szellemében és eredményében nem képesek igaz hivatásuknak megfelelő színvonalra jutni és hogy az azokból kikerülő ifjúság nem viszi magával a tudomány iránt való azt a lelkes szeretetet, a melynek érzetével a németországi ifjú hagyja el a középiskolát.

A tanügyi kormányznak a középiskolai oktatást vezető közegei a gymnasiumi tandíjak fölemelésével, az alsó osztályokban szigorúbb osztályozásra való fölhívással és egyéb hason erőszakos intézkedésekkel igyekeztek a gymnasiumok

túlzsúfoltságra irányuló áradatot apasztani. Csakhogy ez igyekvés — mely egyesekre súlyos igazságtalanságokat hártott — egészben véve hiúnak bizonyult, mert hisz az áradat főforrása: a minősítési törvény és a polgári iskolai szervezet érintetlenül maradt.

Itt az ideje, hogy tovább ne késlekedjünk és a bajt gyökerében orvosoljuk.

A polgári iskolának oly soká vajudó reformját a legsürgősebben létre kell hozni.

E reformnak olyannak kell lenni, hogy a polgári iskola tekintélyre és népszerűsége tegyen szert.

Hat osztály keretében — a classikus nyelveket kivéve — lényegileg teljesen azt a műveltséget kell adnia, a mit a gymnasium ad, és ki kell mondani, hogy a tanuló befejeztét követő zárvizsgálatról szóló bizonyítvány mindazon állásokra, vagy legalább azoknak messze túlnyomó részére minősít, a melyek ma a szoros értelemben vett középiskola elvégzését igénylik.

Tudjuk, hogy sokan vannak, a kik elvökként vallják és tetszelegnek azon elvnek hirdetésében, hogy semmiféle hivatali minősítést sem szabad leszállítani.

Csakhogy ez elvnek mondott kijelentés, ha a dolgok mélyére megyünk, meg nem indokolható.

A közhivatal érdeke nem az, hogy a minősítés «magas» legyen, hanem hogy «megfelelő» és «jó» legyen.

Az illető egyénnek magánérdeke s — a mi ennél sokkal fontosabb — a nemzet közgazdasági érdeke, szintén azt kívánja, hogy semmiféle állásnak megszerzése se kerüljön több időbe és fáradságba, mint a mennyi idő és fáradság révén az azon álláshoz szükséges általános műveltség és szakképzettség megszerezhető.

Ha a polgári iskola hat osztály keretében — a classikus nyelveket kivéve — lényegileg megadja azt a műveltséget, a mit ma a gymnasium tényleg ad: úgy ez iskola a gymnasiumot, a jelölt hivatalok szempontjából, teljesen pótolja és még azt a nagy előnyt nyújtja, hogy két év elpazarolt munkáját menti meg az államnak s két év nélkülözött keresményét juttatja az egyénnek.

Látni való ebből, hogy a polgári iskolának a minősítési törvényvel kapcsolatos reformja nemcsak a gymnasium és

egyetemi tanítás érdekeit, hanem az összes tanügyi intézmények összhangban tartásával kapcsolatos egyéb nagy jelentőségű érdekeket is szolgálná.

Igen. E reform nem csak azt eszközölné, hogy a gymnasiumi tanításnak színvonala, valamint az egyetemre járó tanulóknak a tanszabadságra való alkalmatossága emelkednék: hanem eszközölje lenne annak is, hogy a tanügyi célokra rendelkezésünkre álló anyagi eszközök, valamint a nemzetnek az a nagy tőkéje, a mi a tanuló ifjúság szellemi erejében van, célirányosabban, a gazdálkodás helyes elveinek megfelelőbb módon lenne fölhasználva.

II.

A jogakadémiák, mint szakiskolák születtek; 1874-ben és még inkább 1883-ban több irányban jog- és államtudományi kar jellegét vették föl s azóta a szakiskolai és egyetemi szervezet közt helyet foglaló amphibialis lényekként tengődnek.

Az ebből származó bajt növeli az, hogy határozott irány nélküli életük folytatásában úgy szólva egészen szabadjára vannak hagyva.

Illustrálására ennek azt hiszem elég, ha azt hozzuk föl, hogy a királyi jogakadémiák — a melyek valaha a királyi főigazgatók fölügyelete alá tartoztak — ma tanügyi tekintetben minden rendszeres és szakszerű fölügyelet nélkül állanak. Az autonom felekezetek által föntartott jogakadémiák élete pedig annyira souverain és rendezetlen, hogy még a tanári állások betöltésénél sincsenek semminemű szabály által korlátolva.

Ezekhez járul, hogy az utóbbi évtizedek alatt a kormány és a különböző föntartó testületek nem csak erkölcsileg, de anyagilag sem gondozták a jogakadémiákat oly merőben, mint az egész iskolákat.

Ily körülmények közt — különösen a mióta a jogtudóság bizonyos állásokra kötelezővé tétetett — természetesnek találjuk, hogy a jogakadémiák nem gyakorolnak nagy vonzó erőt az ifjúságra.

Gyökeres és sürgős reform-intézkedésekre van szükség, hogy a vonzó erőt megnyerjék.

A fő oka annak, hogy a nyilvánvalóan szükséges szervezés már eddig is be nem következett, nyilván abban van, hogy alkotmányunk helyreállítása óta folyton-folyvást változó vélemények voltak fölszinen arra nézve, hogy a jogi oktatás szervezetében mi sors érje a jogi akadémiákat?

Főntartassanak-e egyáltalán és ha főntartatnak, mint szakiskolák szerepeljenek-e, vagy pedig mint jog- és államtudományi karok, a melyek a jövő egyetemek jegecedési pontjaiként vannak hivatva szolgálni?

Arra nézve, hogy a jogakadémiák általán véve hirtelen és minden más pótló rendszer életbe léptetése nélkül meg nem szüntethetők, bizonyára teljes egyértelműség uralkodik, mert hisz az egyetemek és különösen a budapesti egyetem tűrhetetlenül túl van zsúfolva.

Arra a kérdésre, hogy a jogakadémiák mint szakiskolák, vagy pedig mint egyetemi jelleggel bíró és egy-egy jövőbeli egyetem csíráját képező jog- és államtudományi karok szervezessenek-e, határozott véleményünk az, hogy ez intézetek okvetetlenül csakis mint magas színvonalú szakiskolák szervezendők.

Hét rendbeli okunk van, hogy e véleménynek legyünk hirdetői.

Az első okunk a reform szükségességének sürgősségéből folyik és abban áll, hogy a jogi oktatás egész szervezetének jövőbeli esetleges alakulására való tekintettel, nem szabad a jelen és a közel jövő jogi oktatásának jóságát föláldozni; vagyis nem szabad az egyetemek szaporításának kétséges értékű eszméje miatt a jogakadémiai szervezet meglevő nyilvánvaló bajainak orvoslásával kiszámíthatatlan időkig késlekedni.

A másik ok abban van, hogy mi nálunk számos körülmény miatt, de különösen az állami és egyéb közhivatalok rengetegül nagy száma miatt összehasonlíthatatlanul tágabb körű szükséglet forog fönn arra nézve, hogy gyakorlatilag jól képzett jogászaink legyenek, mint azon nem kevésbé fontos szükséglet kielégítésére nézve, hogy legyenek kellő számban oly jogászaink, a kik a jogot tudományosan művelni és fejleszteni is képesek.

Kétségtelen, hogy a fönn említett és tetemesen több egyént igénylő gyakorlati szükségletet a szakiskola — a mely meghatározott tanterv szerint halad és a hol a tanítás és a

tanulás ellenőrzés alatt áll — sokkal biztosabban és általán véve jobban is elégíti ki, mint az egyetemi szabadság, a mit azok, a kik a jog tudományos művelése iránt nincsenek előszeretettel, többé-kevésbé csakis visszaélésre használnak föl.

A harmadik okunk az, hogy nincsenek meg a szellemi és anyagi előfeltételek arra, hogy új egyetemet állíthassunk. Hiszen a meglevő egyetemeknél is — úgy az orvosi mint a jogi szakban — aggódnunk kell arra nézve, hogyan fogjuk a közel jövőben a megüresedő tanszékeket megfelelő tanerőkkel ellátani. És ki van számítva, hogy a legolcsóbb megoldási módot választva, körülbelül tíz millió forint kellene, hogy a meglevő két egyetemünket a szükséges épületekkel ellássuk.

Negyedik ok az a tapasztalat, hogy úgy a budapesti mint különösen a kolozsvári egyetemnél a karok — épen abban, a miben az együttességnek leginkább lenne becse — úgyszólván különvált életet élnek. Úgy hogy szintén nem nagyon túlozunk, ha azt mondjuk, hogy a kolozsvári egyetem tulajdonképen nem egyéb mint közös földél alá helyezett négy szakiskola, a melynek postája az egyetemi tanács.

Az ötödik ok azon tényben van, hogy egyetemeink jog- és államtudományi karai a kötelező collegiumok és alapvizsgálatok nagy száma miatt nélkülözik az igazi szabadságot. Ha jogi szakiskolák létesülnének, az egyetem e korlátok jó részétől megszabadulhatna, — a mi az egyetem működésének tudományos voltára igen nagy hatással lehetne.

A hatodik ok azon alapszik, hogy a meglevő jogakadémiákat föntartó egyházak — ha ez intézetek eltörlése vétetnék tervbe — oly ellenzést fejtenének ki, a melyet földézni a mai politikai viszonyok közt — és bizonyára még igen nagy ideig — a kormány hajlandó nem lehet. Arra, hogy e felekezeti jogakadémiák mind megannyi egyetemek jegecedési pontjai legyenek, általán véve nincsen kilátás. Sőt nézetünk szerint még ott, a hol, mint Debreczenben, erre törekvés van, a kormány által e mozgalom is csak mint a felső oktatásnak szakiskolák keretében való tökéletesítésére irányuló mozgalom támogató. Nem szabad reményeket engedni arra nézve, hogy bármely felekezet is egyetemet állíthasson és ott tudományos fokozatokat oszthasson. Ha ma engedélyt adunk a protestansoknak, hol van biztosíték arra, hogy a jövőben majd a románok vagy a szászok nem fognak-e hason igényekkel előállani?

Hogy pedig egy nemzetiségi egyetem mily veszélyt rejtene magában, azt fölösleges fejtegetni.

A hetedik ok abban van, hogy a középiskolákból kikerült ifjaink óriásilag túlnyomó részében nincsen igazi tudományos törekvés és így nem alkalmasak a tanszabadságra.

Ez az egy magában is oly ok, a mely miatt nekünk, szerény nézetünk szerint, még akkor sem kellene az egyetemek szaporítására gondolnunk, ha az azok létesítésére szükséges szellemi és anyagi erőt nem nélkülözőnők is, ha a vázolt egyéb nehézségek nem feroznának fönn.

Bajnak tartjuk, hogy jeleseink közül többen, a kik a közvélemény alakítására irányadó befolyást vannak hivatva gyakorolni, a harmadik, sőt a negyedik egyetem fölállítására, különösen a fölállítás helyére nézve, nyilatkozatokat bocsátottak világgá és ez által önkénytelenül is okozói lettek annak, hogy a közönség érdeklődését a jelen állapot javításának kérdései helyett igaz jogosultsággal nem bíró nagyzó törekvések kötik le.

Nekünk nem sok, de igazán tudományos egyénekre, és nem sok, de az egyetem céljait igazán megvalósítani képes jó egyetemekre van szükségünk.

A mi valóban tudományosan törekvő elem van hazánk jogtanuló ifjúságában, az a meglevő egyetemek jogi karán nagyon is bőven elfér, csak alkalmas módozatok szerint ki kell azokból telepíteni azon elemeket, a melyek nem oda valók.

Ha az egyetemeket megelőző iskolák szervezetét, valódi céljok és az élet igényeinek megfelelőleg reformáltuk s egymással kellő arányba hoztuk, ha kiváló jogi szakiskolákat létesítettünk, ha úgy ez, mint egyéb a nemzetet szellemi és vagyoni erejének színvonalát valóban emelő intézkedések révén megjavítottuk a talajt arra, hogy egy oly nemzedék keletkezhessek, a melynek kebelében a tudományos törekvésű és a tanszabadsággal helyesen élni tudó elemek száma tetemesen megsaporodott s ha elvégeztük mindazt a sok nehéz teendőt és meghoztuk mindazt a sok nagy áldozatot, mi szükség arra, hogy a meglevő egyetemek a jogos igényeknek mindenben megfeleljenek: akkor és csak akkor lesz ideje annak, hogy egy harmadik vagy negyedik egyetem fölállításának kérdésével foglalkozzunk.

A míg mind e föltételek be nem következnek, nem arról kell elmélkednünk, hogy miképen létesítsük azt a harmadik

és negyedik egyetemet, a melyet anyagi eszközök hiányában amúgy sem létesíthetünk és a melyet ha az anyagi eszközök meglennének, egyéb föltételek hiányában amúgy is csak rosszúl létesíthetnénk — hanem javítani kell a jelen egyetemek állapotát és minden további elmélkedés mellőzésével hozzá kell fogni, sürgősen cselekedni kell, hogy magas színvonalon álló szakiskolákat szervezzünk.

E nézetünk nem csak a jogi, hanem a többi s különösen az orvosi szakra is áll. Ennek a szaknak céljait sem szolgálja az egyetem jobban, mint a megfelelőleg szervezett és a közegészségügy gyakorlati intézményeivel közvetlen kapcsolatban álló szakiskola.

A szakiskolák mellett számos gyakorlati jelentőségű érv harszol.

Az egyetemi szervezet mellett az a két nagy eszményi érv, hogy a tudomány fejlődésének szabadság kell, és hogy a tudomány egységes. Tanárnak és tanulónak egyaránt módot kell tehát nyújtani, hogy ez egység minden részével kapcsolatot köthessen.

E két nagy érv előtt, különösen pedig az első érv előtt, mi is hódolva hajolunk meg.

Ámde e két nagy érvnek nem lehet súlya ifjúságunk azon messze túlnyomó részével szemben, a melyet felső iskolai működésében a tudomány egyáltalán nem lelkesít, a kikkel csakis a kenyér utáni vágy ösztökél és a kikkel szemben még remény sem lehet arra, hogy közülök tudományos törekvésű egyének váljanak ki.

Egyetemi szervezetet, mint minden intézményt a világon, csak úgy szabad létesíteni, ha a sikeres működés igaz föltételei megvannak.

Nálunk a szükséges föltételek ifjúságunknak és a számba jövő egyéb tényezőknek csak egy oly csekély körére nézve van meg, mely körnek igényeit a meglévő egyetemek bőven kielégíthetik. Az igények azon részének kielégítésére, a melyek e körbe nem tartoznak, a gyakorlati viszonyok útmutatásai szerint kell eljárunk s az ez útmutatásoknak megfelelő szerveztű más főiskolákat — szakiskolákat — kell fölállítanunk.

Hangzatos, de a gyakorlati kivitel föltételeit nélkülözö eszmék varázsa ne kápráztasson el bennünket; és felső oktatásunk szervezetének irányításában ne essünk ugyanazon hi-

bába, mint a melyeket a liberalismus czége alatt hirdetett különböző jelszavak hatalma alatt ipari, kereskedelmi és igazságügyi törvénykezési alkotásainkban elköveltünk.

Jelen cikkünk keretébe nem tartozhatik annak részletes fejtegetése, hogy mily intézkedések volnának teendők arra nézve, hogy a jogi szakiskolák magas színvonalon álljanak és vonzók legyenek. Csak röviden jelezzük azon nézetünket, hogy a kérdés sikeres megoldásának kulcsa nem az épületek és felszerelések pompájában, nem a tanterveknek a tanár egyéniségét megköti részletességében és nem a fölügyeletnek kicsinyességekre és külsőségekre hajló belterjességében, hanem mindenenek fölött abban áll, hogy jók legyenek a tanárok és hogy a tanidő ne legyen fölöslegesen hosszú. Ezeken kívül a legfontosabb mozzanat az, hogy legyenek jó tankönyvek és hogy a köteles tantárgyak jól legyenek megválasztva.*)

A tanidőnek, nézetünk szerint, három évig vagyis hat fél-évig kellene tartani.

Hogy a jelenlegi nyolcz félévre terjedő tanidő fölöslegesen hosszú, nyilván mutatja azon tényleges engedmény, a mely szerint az, a ki egy éves önkéntesként a katonasághoz van besorozva, a jogot most nem nyolcz, hanem csak hét féléven át köteles hallgatni.

Általános katonai kötelezettség lévén, a dolgok való állása az, hogy az ifjúság zömére nézve a jogi tanfolyam tartama tényleg csak hét félév; és csupán azokra nyolcz félév, a kik testi hiba miatt katonának nem váltak be.

Ilyképen a való állapot szerint ma a hét félév a szabály és a nyolcz félév csak kivétel. Nem helyesen fejezzük ki tehát magunkat, ha, a törvény szavait követve, azt mondjuk, hogy egyesek azon kedvezményben részesülnek, hogy tanidejük egy félévvel meg van rövidítve, mert a helyes kifejezés az, hogy egyesek azon hátránnyal vannak sújtva, hogy tanidejük egy félévvel meg van hosszabbítva.

Azonban, ha az ifjúság zömére nézve a tanidő tényleg hét félév és ha ennek megfelelőleg van a tananyag is beosztva : akkor a nyolczadik félév a jogi oktatás céljának ma nem tesz igaz szolgálatot és úgyszólván csak a tanítási erőknek és az

*) A statisztikát, például, föltétlenül ki kellene hagyni.

ifjúság egy része idejének, valamint az e két tényező által igényelt költségeknek tarthatatlan pazarlását jelenti.

Azt hisszük, minden gondolkozó előtt világos, hogy csakis két alap létezik, a mely jogossá teszi az oly intézkedést, a mi az ifjúság egy részének és csakis egy bizonyos töredék-részének tanidejét hosszabbítja meg.

Az egyik alap azon tanulókra nézve forog fönn, a kiknek a szabályos tanidő alatt való tanulási eredménye nem üti meg a rendes mértéket; a másik azokra, a kik e mértéknél magasabb képzettségre töreksenek.

Ámde meghosszabbítani e tanidőt más alapon, különösen pedig meghosszabbítani azt azon, az egyetem és a jogakadémia életétől, valamint a tanulás és a tudomány érdekeitől teljesen független esély szerint, hogy az egyesek beváltak-e katonának vagy nem: oly intézkedés, a mely politikai tekintetből átmeneti intézkedésként meg volt alkotható és a melynek megalkotása e tekinteteből indokolt is volt, de a melyet tovább és állandóan föntartani annyit tesz, mint egyetemeink szervezétének komolyságát veszélyeztetni.

Egyébiránt — a mint említettük — mi azt tartjuk, hogy a jogi tanítási idő tartama, e kérdés végleges rendezésénél, még egy félévvel rövidebb időben, jelesül hat félévben lenne megállapítandó.

Poroszország egyetemein és Franciaország jogi szakiskoláiban a tanidő csak három év.

Nálunk, a hol az érvényben álló rendszer szerint kevesebb igaz jogi tárgyat tanulnak, mint Franciaországban: a három év jó tanárok vezetése alatt föltétlenül elég lenne. Az abszolút korszakban a tanulási idő a jogakadémiákon két év volt, és jogászaink képzettsége általán véve aligha volt kisebb, mint ma napság.

Nem szabad szemeink elöl téveszteni a főiskola falain kívül álló világot, a mely ezer és ezer okból kívánja, hogy a gyakorlati pályákra készülő ifjúságnál a jogtanulás ideje egy nappal se tartson tovább, mint a mennyi okvetetlenül szükséges, hogy a helyesen kitűzött cél elérésére kívánatos ismeretek elsajátíthatók legyenek.

Magától értetődik, hogy a ki az egyetemen tudományos szempontból fogalkozik a joggal és tudori fokot akar nyerni, arra a tanidő három évnél hosszabb lenne.

Mielőtt e fejezetet bezárnók, azon, merőben egyéni nézetünknek megindokolásával, hogy a jogakadémiák egész reformja egy mielőbb megalkotandó külön törvénybe foglalandó — még helyén valónak látjuk, hogy két, e reform körébe, tartozó fontos kérdésre is nézetet nyilvánítsunk.

Az egyik kérdés az, hogy az államvizsgálatokat ki tartsa: gyakorlati szakférfiak vagy pedig tanárok-e? a másik kérdés az, hogy a magántanulás mikép legyen szabályozva?

Az első kérdésre nézve a tényleges állapot abban van, hogy az államvizsgálatot az államkormányoknak évenként megújított megbízása alapján egy bizottság végzi, a melyben a túlsúly az egyetemi jog- és államtudományi karok, illetőleg a jogakadémiák tanári testületének van biztosítva.

Mi azt szeretnők, hogy a tanároknak e túlsúlya szüntettetnék meg és mód adatnék a kormánynak arra, hogy a mennyiben a főiskolák életén kívül álló gyakorlati szakférfiak közt elegendő számú arra való egyént talál, (a mi bizony kétséges): a vizsgáló bizottság tagjainak túlnyomó részét e gyakorlati férfiakból nevezhesse ki.

A vizsgáló bizottságok vagy vándorló bizottságokként, vagy pedig csak az egyetemek székhelyén lennének szervezendők.

Az államvizsgálatoknak, e legfőbb minősítő vizsgálatoknak ugyanis a gyakorlati közszolgálat igényeivel lehetőleg összhangban kell állniok s ezen kívül szükséges, hogy az elbírálásnál alkalmazott mérték lehetőleg egyenlő legyen.

E cél sokkal jobban lenne biztosítva, ha a vizsgálatok tudományos értékének kockáztatása nélkül kivihető volna, hogy ne a tanár vizsgálja saját tanítványát és hogy csak kevesebb számú bizottság álljon fönn.

Minden jogakadémia székhelyén az ott lakó egyénekből különben már csak azért sem lenne helyes ily külön-külön bizottságokat szervezni, mert az egészen kétségtelen, hogy nincs minden ily városban elegendő számú oly egyén, a ki vizsgáló biztosul megnyugvással kinevezhető volna.

Az pedig, hogy az egyetemek székhelyén kívül csak egy-két nagyobb vidéki városban lévő jogakadémia székhelyén szerveztessék ily állandó bizottság — annyit tenne, mint egy-két jogakadémiát a többiek rovására előnyben részesíteni és ez által a többiek létföltételét igaz indok nélkül megtámadni.

A különböző jogakadémiai tanároknak az államvizsgálati bizottságok munkájában való részvétele legcélrányosabban, úgy hiszszük olyképp történhetnék, hogy a közülök kinevezett biztosok, költségeik megtérítése mellett, a vizsgálat mindenkori színhelyeire útatnának.

A mi a magántanulást illeti, nézetünk szerint, a míg a mai viszonyok tartanak, a magántanulás korlátozására nincs igazi erkölcsi alap, mert hiszen a mai rendszer mellett a budapesti egyetem jog- és államtudományi karán a dolgok lényegét tekintve, a rendes tanulók zöme is tulajdonképen magántanuló, a ki az egyetemmel csak annyiban áll kapcsolatban, hogy a beíratkozás alakiságainak eleget tett és tandíjat fizet.

Ha azonban ez anomalia e kar túlszűfoltságának megszüntetésével meg fog szünni: akkor a magántanulás annál is inkább a legkritkább esetekre lesz szoritandó, mert e tanulás a tudás alaposságára soha sem adhat oly biztosítékot, mint a milyet a rendszeres tanulás nyújt. Az erre vonatkozó szabályzat megállapításánál legfőbb irányadó elvül azt szeretnők venni, hogy a magántanulásra csak akkor adassék engedély, ha annak megadása nem csak magán-, hanem köztekintetektől is kívánatosnak látszik.

Szükségesnek tartjuk, hogy a jogakadémiákról a tárgyat kimerítő, külön törvény intézkedjék és hogy e törvény mielőbb meghozassék.

Törvényt kívánunk azért, mert ezt az alkotmányosság elve igényli és mert csak egy törvény adhatja meg a kormánynak azt az erőt, a mi szükséges arra, hogy e reform által föl-idézendő felekezeti és helyi érdekű ellenzéssel, sikerrel megküzdjön.

Természetesen a leghelyesebb megoldási módozat az lenne, hogy e törvény ne csak a jogakadémiákra, hanem az egész felső oktatásra vonatkozzék. Ámde a mai viszonyok közt, úgy látszik, egyáltalán nincsenek meg az előfeltételek arra, hogy e törvény igazán célirányosan megalkotható legyen. Az egész felső oktatást illetőleg tehát sokkal helyesebb, ha továbbra is nincsen törvényünk, mint ha oly törvényt alkotunk, a mely egyes függő kérdéseket roszzúl old meg és egyes visszaéléseket szentesít. Ne akarjunk egyszerre sokat markolni, de fogjuk meg azt erősen, a mit megfoghatunk. Egyelőre a

jogakadémiák ügyét rendezzük törvény útján. E rendezés következtében is tisztább és könnyebben megoldható alakot fognak venni azon kérdések, a melyek az egyetemi törvényben annak idején megoldandók lesznek.

III.

Javasoltuk, hogy egyes jogakadémiákon egy vagy másfél éves jogi tanfolyamok szerveztessenek s hogy e tanfolyamoknak elvégzése a minősítési törvénynek továbbmenő megváltoztatásával a pénzügyi és kereskedelmi miniszterium hatósága alatt álló azon nagyszámú hivataloknál kívántassék meg, a melyeknek működési köre e jogászi tevékenységtől teljesen távol áll és a melyeknek elnyerésére nézve ma ennek daczára is a négy évig tartó jogi tanfolyam elvégzése az előfeltétel.

Ez egy vagy másfél éves tanfolyamon a magyar magán és büntető jog, továbbá a magyar közigazgatási és közjog volna tanítandó, és pedig úgy az anyagi mint az alaki rész.

Mire való az, hogy a pénzügyi, a postai, távirdai stb. hivatalok fogalmazó személyzetének óriási hada jogbölcsezzel, római joggal és más oly tárgyakkal legyen megterhelve, a melyek csakis azon egyénekre lehetnek becsesek, a kik a joggal előszeretetből foglalkoznak, vagy a kiknek állása széles körű jogi műveltséget igényel?

Ha kilátás lenne arra hogy e tisztviselőknek számot tevő része idővel oly állásba juthat, a hol a széles alapon nyugvó jogászi műveltség a közigazgatás érdekében kívánatos, úgy azt felelnők, hogy e kilátásra és pusztán a kilátásra való tekintettel, helyes, ha mindannyiuktól megkívánjuk a rendszeres jogi tanfolyam elvégzését.

De mikor e szakoknál az alsó rendű állások száma oly aránytalanul nagy, hogy a mennyiségtan törvényei e kilátást kizárják*) és hogy úgyszólván csakis a sors különös kegyének

*) Az 1895. évi költségvetésben a pénzügy-igazgatóságoknál a következő állások vannak szervezve: 236 fogalmazó, 235 segédtitkár, 236 titkár, 55 tanácsos, és 16 igazgató. E szerint csak minden tizedik fogalmazóból lehet tanácsos, a többiek 40 évi szolgálat után legjobb esetben évi 1800 forint fizetéssel, mint titkárok kénytelenek nyugdíjba menni.

mondható az, ha egyesek vezető állásba juthatnak: akkor nem tudjuk belátni, hogy annyi csapástól sújtott középosztályunk ifjúságának egy igen számot tevő részét miért kényszerítsük arra, hogy a midőn már szakának élhetne, előtte közönyös vagy utált tárgyakkal foglalkozzék, miért kényszerítsük arra, hogy a midőn már magoknak szerezhethnének, szüleik töke-vagyonát költsek.

Itt is az áll, a mit a polgári iskolába való, de gymnasiumba kényszerített és közvetlen onnan hivatalba lépő ifjúságra nézve mondtunk, hogy a főnforgó kóros állapot megjavításával a két legtanulékonyabb és legtörekvételjesebb esztendőnek munkaerejét fogja megnyerni az állami szolgálat és ugyanennyivel korábban következnek be azon idő, a midőn a tisztviselőre a családalapítás vagyoni tekintetéből már lehető.

A mi szemünkben mind e két érv igen fontos.

Az állam érdekére alapított érvnek súlyát még növeli az is, hogy az a tisztviselő, a kinek képzettségét és arra alapított becsvágát az állam — a magasabb hivatali állások fölötté kicsiny és mindinkább kisebbedő arányszáma miatt — a valószínűség törvényei szerint, soha nem lesz képes kielégíteni, az a mint e ténynek teljes tudatára jön, bizonyára nem fog oly odaadással működni, mint azon más szakban működő társa, a ki a pályáján való boldogulásában magát — rajta kívül álló okokból — megcsalottnak nem érzi.

Még sokkal inkább fontos az a mozzanat, a mit a családalapítás idejére nézve hoztunk föl.

Fontos ez különösen minálunk, a hol a családalapításra való hajlandóság az értelmiség körében amúgy is apadóban van és a hol épen a nemzet gerinczét alkotó régi középosztálynak fiai oly tömegesen lépnek a jelölt állami hivatalokba — a mely hivatalok pedig nyolcz-tíz év előtt nem igen adják meg a lehetőséget arra, hogy az adott javadalalmazásból családot lehessen alapítani.

Azok, a kik e javaslatunkkal szemben netalán azon általános kijelentéssel érvelnének, hogy a minősítés leszállítása se jogtudomány, se pedig a közigazgatás érdekében nem feketik: egyszerűen ismételjük azt, a mit fönn már indokoltan kifejtettünk — jelesül, hogy a minősítésnek nem alakilag magasnak, de tartalmilag megfelelőnek kell lenni.

Az a posta- vagy pénzügyi fogalmazó, a ki az általános

műveltségről tanúskodó érettségi vizsgálat letétele után a magán és büntető jogot, továbbá a közigazgatási és közjogot a főállítandó tanfolyamon sikerrel tanulta: szakának jogi részeiben épen oly othonos lesz, mint az a társa, a ki a jog és államtudományok philosophiai és történeti értékű tárgyaiból is vizsgálatot volt kénytelen tenni.

Az általános műveltség tárgyainak elsajátítása után, az egyes gyakorlati szakokban a minősítés mértékét nem adja meg, hogy az illetők az egyetemi tárgyak mily széles körében vizsgáztak, hanem megadja az, hogy mennyire jártasok azon tárgyakban, a melyekkel szakuk kapcsolatban áll.

Minden szakban közigazgatási gyakorlati vizsgálatot kell szervezni, a mi szorosan az illető szak tárgyaira vonatkozzék és a mit a gyakorlatban töltött bizonyos idő után kellene letenni. E vizsgálatok szervezését az 1883-ban megalkotott minősítési törvény rendeli. Közigazgatásunk súlyosan érzi azt a nagy mulasztást, hogy az idézett törvény e rendelkezése még mindég végrehajthatlan és e vizsgálat az egyes szakokban most sincs szervezve.

A szóban levő pénzügyi és kereskedelmi hivatalok érdekeinek bizonyára sokkal nagyobb szolgálatot teszünk, ha az ifjakat a jognak philosophiai és történeti részeivel való foglalkoztatás helyett arra utaljuk, hogy az érvényben lévő hazai jog megismerése után kezdjék meg szakukban a tényleges működést és készüljenek a jelölt gyakorlati szakvizsgálatra.

Igaz, hogy e terv szerint azoknak műveltsége, a kik a most nevezett szakokban esetleg vezető állásokba jutnak, elméletileg nem lesz oly széleskörű mint az ügyvédeké, bíráké, vagy más köztisztviselőké. Másrészt azonban az is igaz, hogy a pénzügyi, a posta és a távirdaügyi szolgálat ügyeinek vezetésében való képességek ez ok miatt semmivel sem lesz kisebb. És ha ez igaz, akkor a szóban levő tisztviselői kar kiváló tagjai közül azon néhány egyén, a kit a sors kegye magasabb állásra szánt, bátran nevezhető ki esetleg az illető minisztériumokba is azok közé, a kik teljes jogvégzettség alapján ugyan, de külső szolgálat nélkül haladtak pályájukon.

Az minden esetre hiba, hogy minálunk az ügyvédi és bírói képesítés nem egyenlő, de egyáltalán nem képezhet szükségletet az, hogy a szolgabíróé és a postafogalmazóé egyenlő

legyen. Poroszországban a jogi államvizsgálat csak az ügyvédi, bírói és ügyészi pályának képezi előfeltételét.

Egyébiránt — bár ezt is fölöslegesnek tartjuk, az aggódók megnyugtatóására — úgy is lehetne intézkedni, hogy a szóban levő szakok kiválasztott emberei azon tárgyakból, a melyekre elméleti jogi képzettségök ki nem terjed, esetleg egy külön pótló vizsgálat letételére kényszerítettnek. Csak a mostani rendszer nem lehet helyes, a mely szerint e tárgyakból a szóban levő valamennyi tisztviselő vizsgálatot tenni köteles.

A mint jeleztük, az e fejezetben javasolt tanfolyam csakis egyes jogakadémiákon lenne fölállítandó.

Így ez intézmény is hozzájárulna ahhoz, hogy a gymnasiumot végzett ifjúságnak az a része, a mely a tudományt soha nem szolgálná, az egyetem jogi karára ne törekedjék.

Végül még hangsúlyozzuk azt, hogy ez egy vagy másfél éves tanfolyam létesítését természetesen fokozottan kívánatosnak tartjuk az esetben, ha a rendes jogi tanfolyam a jogakadémiákon nem rövidítettnek meg és továbbra is négy évig tartana.

IV.

A kötelező tudorság eltörlésével nem akarunk hosszan foglalkozni, mert e kívánalmunk helyessége amúgy is közelismerésre fog találni azon törvényjavaslatban, a mely a jogi és államtudományi államvizsgálatnak egységesítése céljából legközelebb az országgyűlésnek be fog nyújtatni.

E törvényjavaslatban ugyanis kétségen kívül kimondatik az, hogy ez egységes államvizsgálat — a melynek magas színvonalat kell biztosítani — mindazon gyakorlati pályákra minősít, a melyekhez eddig jog- vagy államtudományi tudorság kívántatott.

Fogyatkozásnak tartanók, ha ez a törvényjavaslatban nem mondatnék ki olyképen, hogy ez elv azonnal és minden pályára érvényre emelkedjék. Fogyatkozásnak tartanók ezt azért, mert kétségen kívül a tudori fokozat tudományos jellegének visszaállítása képezi a javaslat egyik fő célját és mert az egységes államvizsgálat kétségen kívül úgy fog szerveztetni, hogy az minden gyakorlati pályára teljesen biztosítja

a képzés azon fokát, a mit eddig a tudorság adott meg. Így tehát bármily terv álljon is fönn a különböző gyakorlati pályák minősítésére vonatkozó föltételeknek újból megállapítására nézve, e tervek megvalósítására nem hatott zavarólag az, ha már az egységes elméleti jogi államvizsgálatról szóló törvényben minden kivételt kizáró határozottsággal kimondatik, hogy ez új vizsgálat a jog- és államtudorságot minden pályára vonatkozó minősítésnél a törvény életbe léptének napjától kezdve azonnal pótolja.

Valóban csodálkozásra késztet az, miképen lehetett mintegy másfél évtized előtt, a meglevő jobb rendszer elrontásával, oly rendszert alkotni, a mely az úgynevezett államtudományokat — ezen a tömegnek gyakorlati munkájában értéktelen tárgyakat — a tulajdonképi jogi képzéstől — mint e képzéssel egyenrangúnak nyilvánított képzést — függetlenítette, és ez által azt idézte elő, hogy közhivatalaink ma el vannak árasztva oly ifjúsággal, a melyet jogvégzettnek nyilvánítottak a nélkül, hogy a magyar magán- és büntetőjogot tanulta volna és a mely ifjúság ennek következtében a jogi vonatkozású gyakorlati kérdésekkel szemben teljesen tehetetlenül áll?

Ez oly állapot, a mely a művelt nemzetek közviszonyaiban példa nélkül áll, s a melyet Magyarország kormányzata és közigazgatása még igen sokáig súlyosan fog sýnyleni.

Nem kevésbé csodálni való az a könnyedség, a melylyel a jogtudorságot egyes kenyérpályák előföltételeül szabták és ez által e tisztán tudományos fokozat színvonalát a tudományosság kárára oly mélyen sýlyesztették, hogy a jogi szakban az e fokozat elnyerésére való készülést ma már általán véve nem nevezhetni tudományos munkálkodásnak és hogy e fokozat mi nálunk manapság a tudomány szempontjából egyáltalán semmit, a társadalmi tisztesség szempontjából pedig csak igen keveset jelent.

A törvény a mely e hibákon segít, az egyetemek túlsúfoltságának apasztásához is hozzá fog járulni, mert jelölt rendelkezései következtében bizonyára fölötte meg fog apadni a jog és államtudományi tudorságra törekvők száma és így azon elemek jó része, a melyek csakis e gyakorlati pályákra minősítő fokozat elnyerésére való tekintettel jöttek az egyetemre, a jogakadémiákon fog maradni.

A mily kívánatosnak tartjuk azt, hogy a szóban levő törvény a tudóság tudományos fokozatának jellegét teljesen és azonnal állítsa vissza, épen oly kevéssé tudnánk örülni annak, ha a szóban levő törvénybe akár az egyetemek akár a jogakadémiák életét illető oly rendelkezések vétetnének be, a melyek a vizsgálatok és a szigorlatok kérdéseinek körén kívül állanak.

Törvényhozási alkotásainknál minden téren, de különösen tanügyi alkotásainknál annak, hogy egyes reformok nem váltak be, oka legfőképen abban van, hogy e reformok egyes alkalmakból és ötletekből keletkeztek és ennek következtében nem terjedtek ki szerves intézkedésekkel az illető intézménynek egész szervezetére.

Ha az egységes elméleti jogi államvizsgálatról szóló törvényt alkalmúl akarnók fölhasználni arra, hogy egyszersmind a jogakadémiák vagy az egyetemek életében észlelt egy vagy más anomáliát is orvosoljunk: ismét e hibába esnénk és a törvénybe csúsztatott rendelkezésekkel minden valószínűség szerint még a célba vett egy-két anomalia sem lenne igazán orvosolva. Nem lenne pedig azért, mert ha a dolgok mélyére nézünk, az egyes anomáliák rendszerint nem önálló tünetek, hanem az egész szervezet rendellenességének egyes jelenségei.

Ezenkívül az ily eljárás ellen szól még az is, hogy egyes ily, a legszembeűnőbb bajokat orvosló intézkedéseknek a küszöbön levő törvénybe való foglalása, a dolog természeténél fogva, késelettetőleg hatna arra, hogy a jogakadémiák ügyei külön szerves törvényben rendezésre találjanak.

Ily eljárásban tehát mi legfeljebb azon esetben tudnánk megnyugodni, ha az egységes elméleti jogi államvizsgálatról szóló törvényt egyidejűleg elkészülne a jogakadémiák reformjának egész terve és ez egész tervnek külön törvényben való keresztül vitele csak egy aránylag rövid időre odáztatnék el, addig tudniillik, míg az időpont e törvény meghozatalára inkább alkalmas lesz.

Ily kész terv nélkül azonban az államvizsgálatról szóló törvénybe semmi esetre sem lenne bármi is bevehető, a mi nem szorosan a törvény tárgyára vonatkozik.

Szerény nézetünk szerint a jogi oktatás javításánál a leghelyesebb program az lenne, ha az egységes elméleti jogi vizsgálatokról szóló törvény a most jelölt értelemben sűrgösen

elkészülne olyképen, hogy a két alapvizsgálat lényeges tárgyait is egy külön egységes államvizsgálatba vonná össze és a tudomány tudományos fokozatának jellegét teljesen visszaállítaná. Rögtön ezután megszerkesztendő lenne az a törvény, a mely a jogakadémiáknak mint szakiskoláknak ügyeit kimerítően szabályozná úgy, hogy a követelményeknek megfelelni nem képes jogakadémiák mielőbb megszűnni legyenek kénytelenek. És már ez alatt és ezután igyekeznénk a talajt előkészíteni arra, hogy az egyetemi törvényt, az igazi tanszabadság fokozott érvényre juttatása mellett, jól megalkothassuk.

V.

Kívánatosnak tartjuk, hogy Buda-Pesten és esetleg Kolozsvárott is egy jogakadémia állíttassék föl és hogy a fővárosban tanulni akaró azon elemek, a melyeknek a tanszabadság nem való, kényszer-intézkedések révén is e jogakadémiába tereltessenek.

Azon eszménk, hogy Buda-Pesten — valamely vidéki jogakadémiának esetleges megszüntetése mellett — egy jogakadémia állíttassék föl, legalább mint eszme komoly ellenzéssel, úgy hiszszük, találkozni nem fog.

Az egyetem nem képes befogadni a joghallgatókat, a kiknek száma egyes tárgyaknál meghaladja a kilencszázat és így négyszer akkora, mint a mennyi a legnagyobb előadási terembe befér.

Lehetetlen, hogy az egyetemre való járást komolyan kívánjuk, mikor nem adjuk meg erre a fizikai lehetőséget.

Ha a főforgó állapoton nem változtatunk, bünrészesek leszünk azon ifjak fölfogásában, a kik az egyetemmel szemben nem éreznek egyéb kötelezettséget, minthogy eleget tegyenek azon alakiségoknak, a melyek mellett indexeik aláírását biztosítják.

Bizonyára sok ellenvetéssel fog azonban találkozni azon eszménk, hogy a Buda-Pesten levő jogtanuló ifjúságnak azon része, a melynek a tanszabadság nem való, esetleg kényszer-intézkedésekkel is a jogakadémiákba tereltesseük.

Azt fogják mondani, hogy ez ellenkezik azon szabadsággal, a melyet az egyetemre vonatkozó minden kérdésben szem

előtt kell tartanunk és hogy nincs igaz mérték annak megítélésére, hogy a tanszabadság kinek való és kinek nem.

Válaszunk erre az, hogy csakis a tanítás anyagának illetőleg tárgyainak a tanár és a tanuló részéről való megválasztásában álló szabadság az, a mit tanszabadság alatt helyesen érteni lehet és ha ez elv meg nem sértetett, akkor azon a szabadságon, a mire az egyetemnek tudományos hivatásának teljesítése érdekében szüksége és joga van, csorba nem esett.

Az, hogy egyes tárgyak hallgatása kötelezővé van téve, a tanszabadság lényegét összehasonlíthatatlanul jobban sérti, mint egy oly intézkedés, a mely a tanszabadsággal élni nem tudó elemeket az egyetemtől elzárná.

Nézetünk szerint ez az intézkedés — a melyet különben csak mint átmeneti intézkedést javasolunk — az igazi egyetemi szabadságnak nemcsak hogy rovására nem lenne, hanem a viszonyok jelen állásában határozottan inkább annak valódi érdekeit szolgálná, mert elhárítaná azon fő akadályok egyikét, a melyek miatt a tanszabadság nem hozhatja létre a hivatásának megfelelő eredményeket.

A francia nagy forradalom óta lefolyt több mint száz esztendő tanulsága a közgazdasági és a politikai élet minden terén megmutatta, hogy a szabadság intézménye csak ott bír jogosultsággal, a hol megvan a szabadsággal való élni tudásnak képessége.

Ha a szabadságot, a haladásnak egyetlen igaz életföl-tételét, meg akarjuk az emberiség számára menteni, ha nem akarjuk hogy a socialismus törekvéseinek megvalósulása váltsa föl a jelen közgazdasági rendszert s hogy az intelligencia nélkül való tömegek szavazatának számbeli többsége zsarnok uralmat gyakoroljon az államok ügyeinek intézésében: akkor, addig a meddig nem késő, teljes erőnkől azon kell lennünk, hogy a jelölt száz évnek tanulságát köz- és magán életünk rendjének szabályozásánál minden téren lehetőség szerint érvényre emeljük.

Javaslatunkkal ugyan e tanulságot akarjuk épen a tanszabadság érdekében az egyetemre vonatkozólag érvényesíteni.

A kényszer-intézkedés módja, a mit e célra, a viszonyok javulásáig tartó átmeneti intézkedésként, ajánlunk, annak kimondásában állana, hogy Buda-Pesten az egyetem jog- és állam-

tudományi karára további intézkedésig csak azok iratkozhaszanak be, a kiknek a gymnasiumban való tanulási eredménye, az érettségi bizonyítvány szerint, legalább is a közepes mértéket megüti. Tehát csak azok, a kiknek érettségi bizonyítványa legalább is csupa «jó» érdemjegyet tartalmaz, vagy a meny nyiben egyes tárgyakból «elégéses» érdemjegyek volna, a kiknél ez «elégéses» érdemjegyek megfelelő számú «jeles» érdemjegy által ellensúlyozva van.

Magától értetődik, hogy az ilyen jogakadémiára kényszerített tanulók közül azok, a kik ott szorgalmuk és előmenetlök ltal kitüntek, az ezt tanúsító bizonyítványok alapján, az egyes félévek végén az egyetemre átmehetnének.

Jól tudjuk, hogy ez intézkedés oly rendszabály lenne, a melynek hasonmására sehol másutt nem találunk.

E körülmény azonban legkevésbé sem lehet ok arra, hogy azt megvalósítani vonakodjunk, mert hiszen minálunk a szóban levő téren minden más ország viszonyaitól eltérő viszonyok állanak fön.

Rendkívüli viszonyok pedig rendkívüli intézkedéseket igényelnek.

A mi viszonyaink rendkívülisége egyrészt abban áll, hogy minálunk, a már kifejtett okoknál fogva, az érettségi bizonyítvány a komoly tudományos törekvésre nézve sokkal kevésbé képez biztosítékot, mint a művelt nyugatnak azon nagy nemzeteinél, a melyeknek intézményeit ily kérdésekben irányadó példaként szoktuk tekinteni. Másrészt pedig az oka a rendkívüliségnek abban is van, hogy a jelölt nemzeteknél a teljes jogi képzésre sehol sincs kétféle szervezetű jogi főiskola.

Ehhez járul a budapesti egyetemnél a jog- és államtudományi karnak óriási túlsúlyoltsága — a mi már egymagában jogos indoka lehet egy ily átmeneti jelleggel tervezett rendkívüli intézkedésnek.

A mi azon fölhozható ellenérvet illeti, hogy az érettségi bizonyítványnak egyes érdemjegyei nem képeznek biztos mértéket annak megállapítására, hogy a tanszabadság kinek való és kinek nem : válaszunk az, hogy a szellemi tulajdonságoknak megítélésénél semmiféle mérték sem tökéletesen biztos, de az esetek messze túlnyomó számában a javasolt mérték mégis kétségtelenül jó lesz és azon kivételes esetekben, a hol az hibázott volna, a helyrehozás lehetősége — a correctivum — meg-

van abban, hogy a ki a jogakadémián kiválik, az egyes félévek végén átléphet az egyetemre.

Elvégre az is vívmány, ha alkotásunk nem tökéletes ugyan, de tetemesen javítja a jelenlegi állapotot.

Természetes, hogy a mértéket, a mit az egyetemi tanzsabadsággal való élésre alkalmatlan elemeknek távoltartására ajánlottunk, a viszonyok szerint a javasoltnál szigorúbban és enyhébben is lehetne megállapítani.

Eddigi fejtegetéseinkben javasolt több rendbeli módok között kétségtelenül e legutolsó módosztatna leggyorsabban és legközvetlenebbül arra, hogy a budapesti egyetem jog- és államtudományi karának a hivatlan elemekkel való túlszűfolt-sága megszűnjék.

Teljesen bizonyosra vehető az, hogy azon elemek, a melyek ez intézkedés következtében az egyetemre nem jutnának, nagy részben nem a budapesti, hanem a vidéki jogakadémiák népességét fogják szaporítani.

Ma napság ugyanis sokan kétségtelenül legfőképen azon okból mennek a vidéki jogakadémia helyett a budapesti egyetemre, mert itt tanulásuk és viselkedésük semminemű ellenőrzés alatt nem áll. Miután a tervezett budapesti jogakadémia az illetőket ez előnnyel kecsegtetni nem fogja: sokan, a kik így gondolkoztak, bizonyára nem fognak Buda-Pestre kívánczolni, hanem meg fognak maradni a vidékőkön levő jogakadémián.

* * *

Ezekben adtuk elő a jogtanítás színvonalának tudományos és gyakorlati szempontból való emelésére irányuló igénytelen javaslatainkat.

Úgy hisszük, mind oly eszméken alapulnak, a melyeknek keresztülvitele politikailag nem ütközik nagy nehézségbe és a melyek minden számot tevő pénzáldozat nélkül megvalósíthatók.

Hangsúlyozva emeljük ki ez utóbbi körülményt, mert nálunk divatban van azt mondani, hogy az ország közoktatási célokra igen csekély áldozatot hoz, hogy minálunk minden közoktatási reformkérdés legfőbb részében tulajdonképen pénzkérdés, vagyis hogy a közoktatást egészen véve körülbelül csak azon arányban lehet javítani, a mily arányban a törvényhozás nagyobb pénzösszeget bocsát rendelkezésre.

Erről nekünk az a nézetünk, hogy ha az ország által a közoktatási célokra fordított összegek mérvét a hadügyi költségek nagyságához vagy azon szükséglet mérvéhez viszonyítjuk, a mely minálunk azon oknál fogva áll fönn fokozott mérvben, mert iskoláink nemcsak a műveltségnek, hanem a magyarosodásnak és a nemzeti erők consolidatiójának is legfőbb hivatású tényezői: úgy nagyon igaz, hogy a tényleg hozott áldozat még távol áll a kielégítő mértéktől. Ha azonban ez áldozat mérvét azon haszonhoz viszonyítjuk, a mit ez áldozat árán föntartott iskolák a nemzet és egyes tagjainak boldogulása érdekében tényleg hajtanak: úgy meggyőződésünk szerint az igazság az, hogy az ország részéről hozott pénzbeli áldozat inkább nagy, mint kicsiny.

Nagy, mert bátran mondhatjuk, hogy alkotmányunk helyreállítása óta folyton folyvást nem igazán jó az a gazdálkodási rendszer, a melyet ez áldozatok fölhasználásánál követünk.

E gazdálkodásban ugyanis nem érvényesülnek kellőleg a közgazdaságnak általános igazságai.

Láttuk, hogy nem érvényesül a munka-megosztás, mert ha érvényesülne, akkor a gymnasium nem végezne oly hivatást, a mely a polgári iskolát illeti s az egyetem nem látna el oly teendőket, a mely a szakiskoláknak képezi hivatását.

Láttuk, hogy nem érvényesül a gazdálkodásnak az a nagy elve, a mely azt kívánja, hogy a legjobb terméknek előállítására se emészszen föl több tőkét és több munkát, mint a mennyi az előállításra okvetetlenül szükséges. Ha ez elv érvényesülne, akkor nem terhelnők ifjúságunk nagy részét oly képzéssel, a melyre sem a magok, sem a közérdeknek szempontjából szükségök nincs.

Úgy ezen, mint a jelen dolgozat tárgyának körén kívül eső számos más hasonló bajon, meggyőződésünk szerint csak úgy lehet igazán segíteni, ha szakítva az eddigi iránylattal megszokjuk, hogy az orvoslást igénylő egyes tanügyi intézményeket nem pusztán csak a magok világában és az azokban működő egyének zömének látköréből nézzük, hanem ha mind ez intézményeket szerves egészként fogjuk föl és ha soha sem tévesztjük szemünk elől azt, hogy még e szerves nagy egésznek sincs joga önálló életre, mert az is csak egy szerve a nemzet életműködésének.

Ennek megfelelőleg nekünk, a kik az egyes tanügyi intézmények szervezésénél és fejlesztésénél évtizedek óta a legtöbb esetben khinai falak közt szoktunk volt dolgozni, e munkánknál folyton folyvást azon szemponton kell állani, hogy bármilyen magasztos legyen is az egyes oktatásügyi intézmények célja, ez intézmények közül még a legelőkelőbb és legtökéletesebbnek sem lehet önczélja, hanem mindannyian egyenértékű és egymással való összhangra utalt tényezői a nemzet erejének és boldogulásának.

Ez összhang az, a minek létesítése nézetünk szerint a közel jövő közoktatási politikája programjának legszebb vezérljelszavát képezné.

Összhang az egyes tanügyi intézmények kiterjedésében, céljában s az e célú szolgáló eszközökben, de egyszersmind összhang a tanügyi intézmények körén kívül álló élet igaz követelményeivel.

Hogy ez elannyira hiányzó összhangot minél teljesebben létre hozzuk, hogy az erre alapot adó fölfogás vérünnké váljék: közoktatásunk hibáinak megállapításában és az orvoslás módjainak fölismerésében egy oly közvéleményre van szükségünk, a melynek megalkotásában, épen úgy mint a politikai közéletben, ne csak a tanügyi hatóságoknak és az egyes iskoláknak többé-kevésbé elfogult képviselői, hanem a magyar nemzetnek egész értelmisége részt vegyen.

E cikkünkben e romboló és alkotó közvélemény megalkotásához akartunk a magunk adó tartozásával járulni.

CSORBA FERENCZ.

FELHŐK.

Beszély.

— Ne nevedd ki, kedves apa, nyughatatlanságomért.

— Rosszat álmódtál, Sárrika ?

— Én ? Dehogy. Én sohasem álmodom. Én csak alszom, alszom, hogy nem is tudok felőle. Reggel egy kis dalra ébredtem. Nem tudom ; talán az éjjel hízelegte be valaki a fülembe, a miről én semmit sem tudok. Reggel kivirágzott a szájamon. Nagyon nevetséges volt, hogy én éneklek. Mert tudod, milyen csúf is a hangom. Ezért nem is éneklek. De a reggel hangosan énekeltem, hidd el, apa. Aztán jött meg a Judit társzekere.

— S az vette el a kedvedet, Sárrika ?

— Hát miért ? Én azt hiszem, hogy szeretem Juditot, bárha egy kicsit félek tőle.

— Judittól ?

— Tudod ő olyan nagy és olyan igen szép. Én alig merek az ő erős, fekete szemébe nézni. Azt hiszem, ő minden gyarlóságaimat egyszerre meglátja velem. Aztán, olyan semmi-ségnek érzem magamat, ha látom őt. Úgy tetszik nekem, hogy ő a valóság, én csak az ő árnyéka vagyok. Ő olyan nagy és erős. És az ő villogó fogai, vérpiros ajkai . . . Mit akarsz . . . hogy én szóljak, ha az ő mély tiszta hangját hallom ?

— Oh te gyöngé Sárrika . . .

— Hát ezt mondd nekem ? Nem vagyok én a te kezéd, a te szemed. «Vigy Sárrika a verandára», «nézz az útra Sárrika, szekér jár-e?» ezt mind én csinálom meg és jól. Én vagyok a gyöngé ? Te vagy a gyöngé, apa. Én erősebb vagyok, mint te. Nem is tudom, hogy lehetsz te Juditnak a testvére. Te vagy a

gyöngédség és engedékenység. Judit pedig akkor is rendet szab, ha kér s parancsol, mikor megkövet. Hanem haszontalanságokat fecsegek, úgy-e? Talán nem Judit miatt nyughatatlankodom s nem is tudom, miért? Csak valami rebeg bennen, nem is tudom hol. Talán a torkomban, talán a szívemben. Tedd csak ide a kezedet (be hideg a kezed, te kedves!) nem érzed ott a szívemnél, hogy repes, mint egy selyemszállal megkötött íjedt madár?

— Talán, mert szerelmes vagy, Sárka . . .

— De milyen csunya tudsz te lenni, apa. S milyen ravaszul tudsz nevetni. Nem Miklósért, tudod, nem érte, igazán. Érte miért nyughatatlankodjam. Miklós már reggel köszöntött, mikor még a harmat sem száradt föl. Ő vizslájával a tarlóra ment, de mindjárt visszajön. Ő ugyan ma sem lő nyulat. Tegnap egy fülest sebezett meg. A kutyák lefogták mindjárt s mikor Miklós hozzá ért, a szegény állat panaszosan sirt föl reá s elhaló szemének bús tekintetét rávetette. Tudod, te kedves! Nekem kellett vigasztalnom Miklóst, úgy fájt a szíve a szegény nyúlért.

— A szegény . . .

— Elpanaszolta neked? Tudtam. Te is sajnálod. Hát látod ő is olyan gyöngé fiú, mint te. Nekem most két ilyen jó fiam van . . .

— S a társzekér? . . .

— Miért küldte be Judit? Meddig ül itt? Te nem tudod, te nem tudsz kimozdulni ebből a helyből s te nem láthatod miket hoztak a társzekérrel. A régi nagy borjúbörös láda is itt van, a miben a drágaságokat vitték, mikor Judit férjhez ment; a nagy vasas ládákat, a melyekben a fehéreneműeket vitték; és nagy leszegezett más ládákat. Én nem tudom, miért küldte? Talán örökre jött Judit? Hát az ura? talán ott hagyta? Akkor igen, akkor (most tudom) akkor kezdett bennem úgy rebegni valami.

Az ablakon beszűrődő verőfény beszötte finom sugaraival a gyöngé leánykát. Igen bájos személykét simogatott; virágot, a hatalmas fák alján virágzót, sem találhatot volna méltóbbat Gyöngé, üde kis teste volt, nagy, kissé kiüllő félénk szemekkel, mintha nedves fényben csillognának; puha, húsos, eleven piros szája s oly fehér és puha az arczöre, mint a havasi gyopár szirma színe. Az apja, Buyk Mózes, fáradt vérmes szemével

úgy kísérté minden mozdulatát, mintha vonzaná. Ő már öreg embernek látszott, gyöngé, gyér hajával, sovány fejével, keskeny válláival s szélütött, hitvány lábszáraival. A karszékéhez két bot volt támasztva.

— Judit? Mit akarsz Sárika? őt nem szabad közönséges mértékkal mérni. Hogy miért jön most ide? miért hagyja oda az urát egy hirtelen föllángolásában? Ki tudná? Még emlékszem, mikor az urára fogta a puskáját. Ők egy vén farkast üldöztek. Még lóbáton ültem én is. Beh régnek is tetszik nekem, Sárika! Az ordas bevette magát a gerbencsi nádasba. A nyomon követtük. Judit megelőzte az urát. A kihajszolt vad Judit felé vetette magát. Akkor az urának egy jó lövése érte a farkast, mielőtt ugorhatna, ledőlt a hóra. Akkor Judit éktelen haragjában az urára fogta a puskáját, mert az ő vadját lőtte el előle. Mikor aztán elütöttem a fegyverét s a magja a levegőbe ment, Judit sirva borúlt a nyakamba s úgy ölelt, csókolgatott, mert az urát mentettem meg. Hagyd te el Juditot, Sárika. Miért hagyta el most az urát valamely féktelen haragjában? Ki tudja azt. Ma ide jön, holnap talán dühös szeretettel megy vissza az urához s öleli át a lábait.

— Halló, úrfi! — kiáltott le a leány az udvarra, alig hallva már az apja történetének a végét. — Halló, úrfi! . . . kiáltott egy magas legénynek, ki akkor lépett be a kapun. Aztán szelesen átszorította az apja fejét s kigyúlva mondta: — Már itt van Miklós . . . Nem mondtam meg, úgy-e? mindjárt itt lesz . . .

Nyulánk s mégis erőteljes fiatal ember volt Miklós. Alig serkedt bajusza finom, barna vonalat képezett rózsás arczán. A kopók az udvaron elevenen sűrögtek körülötte, a zöld posztós darócra ugrálva. A leány elébe futott:

— Hozott valamit? gyöngé szívü vadász?

— Az éjjel a vaddisznók betörtek a tanarokba s megmocskolták a kukoriczást. Hejh! ha maga Sárika nem volna haszontalan, fehérmájú gyermek, elvinném estére az erdőszélre lesbe. De ha szél suhanna át az erdőn, tudom, maga sirásra fakadna ijedtében . . .

A beteg ember mosolyogva fogadta őket. Átölelték őt. Aztán beleelegyedtek az esemény tárgyalásába. Ő estére nem ajánlja, hogy Sárikát magával vigye. A leány fürjészni menjen, a hol menta illatozik s oroszlánszáj virágzik a martok szélén.

A disznó paraszt fajta s az agyar nem respektálja a szoknyát.

— Judit is itt lesz napközben. Öt vidd, Miklós, magaddal, mert az nem asszony.

A leány szeme fényén gyöngé borulás vonult végig. Azonban mindjárt erőt vett magán.

— Akarja, Miklós, hogy Judit elejébe menjünk az úton? A társzekere már hajnalban itt volt. Azt éjjél után kellett elindítani az igás lovakkal. Judit, ha reggel indult is el, mindjárt itt lesz.

Nem is köszöntek; a leány a Miklós karjába öltötte kezét s gyorsan szaladtak le. Igen szép, meleg őszi nap volt. A vén fenyűfák zöldje haragosnak látszott a hervadó lombok közül, verbenák illatoztak az út szélén s a georginák égő labdái kacagtak rájuk.

Átszaladtak a kerten. A Maroson zakatoló malom palloján hirtelen megállott s kérdezte:

— S szép este az erdő, Miklós, úgy-e?

— Miért kérdi, Sárika?

— Hát igazán nem leszek én jó pajtása magának az erdőben, este?

— Se égen, se földön, senki sem lesz kedvesebb.

— Miért beszél így én hozzám, mikor nem engemet akar vinni magával?

— Bizony Sárika, még elpityereg. Az ajaka már rebeg. Hogy ne akarnám én? A bácsi mondta, nem én.

— Juditot is ő akarta kivinni magával?

Akkor egyszerre egymásra néztek, farkasszemet nézve egy perczig, aztán hangosan minden ok nélkül fölkacagtak s a leány megfutamodott. Miklós utána iramodott az ő hosszú lábaival persze mindjárt beérte az első, égerbokornál, ott mindjárt átölelte a leány derekát és szembe fordultak. Egyszerre igen jó kedvűek lettek. Miklós kézen fogta a leányt s úgy lóbálták a kezöket, mint két jókedvű gyermek és bementek a berek ösvényébe. El is felejtették Juditot s az országutat is egészen.

Ők így szoktak kalandozni ketten. Miklós a völgy végében a nagy kőházban magára lakott. Szegről végről atyafiak is voltak s a Miklós anyja, míg élt, Sárikát úgy becézgette, mintha anyja volna. Míg Miklós az iskolát járta, Sárika pótolta

a nagy házban. Mire aztán Miklós hazatért, már üres volt a vén fészek és Sáríka, a gyöngye kis leány egyedül való úrnőnek maradt a Buyk házában s a Miklós nemesi curiájában is. És nemcsak a házakban lakott egyképen, a szívekben is.

Az nap igen jó napjok volt. A koplóval behálózott bokrok között bujkáltak s fölmentek a Maros parton a fűzfa-bokrok között messze. A gát alatt egy csónak volt kikötve. Azt kioldozták s már délebed idő volt, mikor a malomig fölhajtották, semmi beszédekkel töltve az időt. Mind a ketten egyszerre észrevették, a mint az udvarra értek, hogy idegen kocsi áll a fészer alatt. Judit jutott eszökbe. Egyik sem emlegette. Megcsendesedve mentek föl a lépcsőn; kezöket eleresztették az ajtó előtt s elkomolyodva tértek be.

Judit a beteg ember előtt állott és hozzá szólt. Mély, meleg, mint egy haragnak, olyan kongó hangja volt. Megfordult a zajra és csendesen, nyugodtan mondta:

— Kószáltak? Még se untátok meg a berket? Pedig megnőttetek, látom.

Sáríkanak az arcát gyöngéden meglegyintette. Miklós-sal kezét fogott, keményen megrázva.

— Szeretem, hogy megférhiasodtál. Majd akkora vagy, mint én. Sáríka csak ha a szívedig ér.

Miklós szeme önfeledten az asszony arcán veszett. Kábitóan szép volt. Érett, erőteljes és ép, mint az élet. A mint a napfényben állott, valami finom pehely-félével látszott benőve az arca, mely csodálatos lágygyá, puhává tette bőrét. Álla kissé hirtelen végződött, mely keménynyé tette tekintetét, éles metszésű ajaka alatt. Szemköre finom barnább színnel volt belehelve, mintha foglalatba tartaná ragyogó, mély tűző szemét. Miklós egész testén fölmelegedett láttára s mintha megsibbadtnak érezte volna minden tagját és újjait, önkénytelenül ökölbe húzta s kipattintotta, mert az izzadság kiült a bőrére. Egy ígét sem tudott volna kiejteni megszáradt ajakán. Nem tudta levenni a szemét róla. Megfélemlítve érezte magát; gyöngének, megtiportnak.

Judit végig vonta tekintetét a fiatal legényen. Aztán belenezett Miklós elborúlt szemébe s lassan így szólt:

— Mit akarsz velem, Ujvárosi Miklós? Ma igen borús kedvben tal lsz. Örvendek, hogy látlak.

Aztán Sáríkához fordult s röviden kérdezte:

— Jegyesek vagytok? Ő persze szépeket mond neked; te sóhajtsz s azt mondjátok: «Lám a mennyország». Bolondok, bolondok . . . Menjetek a szemem elől. Nem szeretlek látni. Igen haragos kedvemben vagyok, Sárrika. Szeretném, Sárrika, ha szeretnél engemet. Szükségem van reá, ah! Én is megtenném, ha tudnék még szeretni. Menjetek . . .

Mind a ketten elkedvetlenedtek. A leány merő tekintettel nézte Miklóst. A legény elfordította szemét s az ablak üvegen belátszó Maros fodros, csillogó vizét nézte. Mózes szenvtelenül, fáradtan hallgatta a Judit kitöréseit. Egyhangúan szólt:

— Meg fogod banni, Judit, ismerlek.

Judit lángba borult egyszerre.

— Sértesz. Nem akarom, hogy lenézz engem; nem, még te sem. A kit hűtelenségen kapok, én, ki minden izemmel adom oda magamat, a ki kicsibe vesz engem s azt, a mit nyújtok: forró, égő szeretetemet, azt én, ha nem becsül meg, megvetem, szétzúgom, szétmarczangolom . . .

— S hátha tévedsz?

— Én? Nekem mondod-e ezt? Hát olyannak ismersz, a ki könnyelműen játszom a boldogsággal? Ilyen hitvány-nak ismersz te engemet? Szegény te! . . .

Sárrika csendesen fölemelkedett s a verandára lépett ki. Miklós nesztelenül követte. Úgy tetszett, mintha megkisebbedett volna. Egy szót sem ejtettek. A veranda lépcsője oszlopféjét két csorba kő-virágváza képezte; arra telepedtek le egymással szemben. Mind a ketten el voltak foglalva a magok gondolatával.

Csak későn hívták őket ebédre.

A hatalmas, vedlett ebédlőasztal egy szögletén fértek mind el. A kutyák és a legyek mind benyomultak. Valami alávaló rossz ebédet tálaltak. A desserthez ezüst tányérokat hoztak, de a zöldséget csonka cserépben tálalták föl, elvékonyodott csontnyelű étszereket adtak mellé. A szétfőtt, szalás tyúkhúsokat alig piszkálták.

Ritkán szóltak.

Miklós megrugott egy vizslát.

— A maga kedves vizslája az, Miklós . . .

— Úgy-e? — kérdezte untatottan, szórakozottan.

Mózes így szólt az ebéd végén:

— Nem akarsz kimenni lesre, Judit? Ez jót tesz neked. Elszórakozol. Miklós ma reggel vaddisznókat jelentett be.

Sárika lopva nézett Miklósrá.

— Elfogadom — felelte röviden Judit. — Akarsz velünk jönni, Sárika? Ki a vezető? Tógyer?

— Nem. Miklós maga.

— Nem szeretem a szerelmes legényeket a sor elején. Annak egyeben jár az esze.

— Azt gondolja? — kérdezte tompán Miklós. Úgy érezte, mintha valami röstelni való szeplőjét fedezték volna föl.

A délutánt a kertben töltötték el. Valamikor mély vár-árok vette körül a házat. Azt óriási fák nőttek be. A fenyőknek csak a tetején volt lomb, mert a szerelmes falusi legények lelopkodták husvét idét a kedvesök kapujába, a meddig csak fölérhették a fenyőágot. Azonban rengeteg nyárfák lombja terjeszkedett el az oldalakon, s alól a nedves, hűvös gyeptarkált a nefelejtstől s színes burjánoktól. Mózeset is kihozták, két felén tartva a hónaljától fogva, Judit elől ment, a neki is ismerős pihenő helyre.

— Szívesen az ölembe vinnélek le — szólt vissza. — Nagyon szenvedsz, ha lépsz, úgy-e? szegény!

Mélyen, meleg, édes hangja volt, mintha czimbalom rezegne végig a csendes levegőn. Csak a víz zúgása hallszott, mely a zsilipen suhog le s a folyón túl az úton egy-egy gazdasági kocszi zörgött végig. A kert túlsó felén almát szedtek leányok, legények. Egy-egy csippenés szegte szét a csendességet s az almafán mászkáló legények hangosan kiáltottak le a gyűjtő leányokhoz. Valahol mély női hang bús nótát dúdol, valami keserves panaszhoz hasonlított, a melyet halott mellett szoktak dalolni a sirató asszonyok.

Judit bátyja lábához dőlt a gyepre és szemei a messzeségbe tévedtek. Tele melle időnként magasra emelkedett s egy-egy hangtalan sóhaj rebbent el ajakán. Ilyenkor ajangva nézett szét: nem hallja-e meg valaki?

Az alkonyat hamar ereszkedett le. A romlott lépcsőn mázatlan korondi lábasokban bivalytejet hozott nagy ezüst tálczán egy mocskos cseléd. A kopók tánczoltak a fehérsáros mezítlába előtt, ki régi mivű czukor-tartót tett a gyepre s fölszeldelt barnakenyeret egy rozsdás drótkosárba.

Mindnyájan ettek s mert meleg szellő suhant át a kerten, be-mentek mind.

— Jól öltözzél föl, Sárika, mert félek, hogy az idő megromlik. Velünk tartasz-e? Jobban szeretném, ha itthon maradnál — mondta anyáskodva.

— Szeretnék veled menni, édes — mondta Sárika, csendesen feléje hajolva.

— Velem, Sárika? Vajon velem? te kedves. No gyere, ölelj meg; nagyon szeretlek.

Togyer jött a fegyverekért. Hosszú, fehér hajú, értelmes, hatalmas, lompos öreg férfi ez, szíjas bocskorral a lábán.

Az alkonyat felhőket hozott. Mély fekete, nehéz kárpi-tot tolt föl éjszokról a szél. A hold fénytelenül bujkált a nagy gyászos lepel szélén.

A házzal szembe az erdőbe tartottak, a kukoriczás szé-lébe. Togyer elől baktatott, a sort Miklós zárta be. Alig szóltak. A borulat egyforma mezbe öltöztette őket. Kívül is . . . belül is. Durván fölzagatott ugaron mentek át.

Judit Miklóshoz szólt:

— Szeretném, ha a Sárikát segítené. Elfelejtí őt.

Egy keskeny árkon mentek át. Majd beleestek. Miklós átnyújtotta kezét, hogy Juditot átsegítse. Egyszerre szállt át rajta. Miklós megszorította a keztyűs gömbölyű kezét. Hőség fogta el, a mint érintette.

Togyer komolyan morgott:

— Ok nélkül fáradtak, drágáim. Egymást löjjük meg, de nem disznót a sötétben.

Óvatosan ügyelte a szél menetét. Annak ellenébe kere-sett búvóhelyet. Az erdőben már csörrent lábuk alatt, a meg-száradt leveleken járva. Vak sötétség ereszkedett le; csak olyankor látva egymást, ha valamely felhőfoszlány mellől suhant át a hold. A rejtelmes, mély némaság súlya ereszkedett rájuk. A lusta jarású meleg szellő beszédre készítette a kukoricza-leveleket, de az inkább sóhajhoz volt hasonló. Ezer hang járt az erdőben. Talán párjához szorúlt álmos madár a buja növé-sű bokor mélyén; rebegő nyúl szívének dobogása talán; itt egy kis kaparás, ott egy nyughatatlan mozgás, a falevelek halk sóhaja, az erdő ideges mozgolódása mind e sok titokzatos, a jelentéktelent szertelenné megnövesztve, az erdő lelke jelen-

tette nekik magát. Togyer maga mellé állította Sárikát. A gazdája leányát féltette leginkább.

— Én félek — rebegte halkan.

Aztán, mert senkisémet szólt, ismét megszólalt.

— Hall engemet, Miklós? — A mohos cserfa derekára dőlt. Bágyadt volt. Homlokát a mohához szoritotta.

Egyszerre a kukoriczásban erősebb recsegés hallatszott messziről.

Miklós az izgalomban közelebb húzódott Judithoz.

— Ügyeljen — sügta. Remegett. Judit kezét kereste. Sárika a suttogás irányába tartott. Megbotlott s féltérdre esett. A hold végig húzódott egy felhőszélen, gyöngén megüzüstözve az erdő szélét. Meglátta Miklóst, a mint Judit mellett állott. Akkor hirtelen fölemelkedett s visszahúzódott Togyerhez. Keserűséget érzett a torkában, mely gonoszabb volt az epénél és megnehezedett a lélekzete.

Az eső csendesen szemelgetni kezdett. A kukoriczásban ismét elhúnyt a zaj. Csöndesen pergett le az ég könnye, levélről levélre. A mint egy csepp megült a Sárika forró homlokán, végigszaladva a kipirult arczon, úgy érezte Sárika, mintha egy finom újj taszította volna meg, hogy fölébressze. Végig dörgölte a homlokán s fölemelkedett. Félhangon szólt Togyerhez:

— Togyer, mi haza megyünk. Akarod, hogy beléd kapaszkodjam? Segíts-e, Togyer?

— Hogyne, én drágám — mondá mély, recsegő hangján. — Bátran, drágám. Hát az ölében nem vitt-e téged sokszor a vén Togyer, drágám? . . . Ez nem is vadászatra való idő, nagysás úrfi.

Aztán dörmögve gyöngékedett:

— Hol fogod meg Togyert, drágám? Ne félj, míg látod Togyert . . .

Az ösvény csúszós lett. Judit utánok ment szorosán. Néhol megbotlott a göröngyben. Miklóst figyelmeztette halkan:

— Ügyeljen magára. A puskát lefelé fordítsa. Nekem akar segíteni? — kérdezte halkan, némi kicsinyléssel hangjában.

Sárika visszafojtotta lélekzetét. Vajon érinti-e Juditot? Aztán ingerült lett, majd oktalanul mérges. Hátha érinti a háta mögött. Tulajdon azon vérből való Sárika is, mint Judit

s a vadászt, ki előle ellövi a prédát, arra ő is irgalmatlanul rá tudná fogni a gyilkos fegyvert.

A mint a faluba értek, röviden, érdesen mondta Miklósnak:

— Nem akarom, hogy hazakisérjen. Ne kerüljön értünk. Maga közelebb éri itt a házát.

Miklós kezét nyújtott a leánynak.

Sárিকা talán nem is látta a sötétben, talán nem is akarta, nem nyújtott kezét, hanem előre ment Tógyerrel.

Judit bátor, ruganyos lépésekkel ment végig a pallón. Hozzá sem ért a karfához.

* * *

Korán visszavonultak mind. Még alig kilenczet mutatott az óra. Az eső jobban megeredt, komor suhogással hullott a megsárgúlt lombokra. Mózes a hátára feküdt s az ő régi vas priescséte veranda üvegfalával szemben állította. Fáradt tekintetét a nehéz feketeségen pihentette. Valami foly körülötte, a mit nem ért. Sárিকা kedveskedése kissé erőltetettnek tetszett neki. Mintha megkomolyodott, szinte megkeményedettnek látszott volna.

Sárিকা is kis fehér fészkebe vonult.

Judit rhythmikus lépésének kopogása hallszott a várárok felé néző tornáczról. Azon a szárnyon Judit leánykori szobája áll. Ott minden mohos, romlott, omladozó, de Judit mégis itt igazított meg magának egy nagy szobát. Azt az elvadult helyet magához valónak találta. Hiányosan bebútorozta, de ott szeretett időzni, ha nagy néha hazatért.

Egy szál gyertya lángja derengett a fekete falra. Minden szertelen nagy volt ott. A zárt nehéz levegő miatt ajtót, ablakot nyitva tartott. Halk neszre állott meg.

— Te vagy, Sárিকা? Hát mit keresz itt? Ki kísért ide a vak folyosón?

— Beszélni akartam veled. — Hangjában szokatlan határozottság, szinte keménység volt.

Judit Sárikához ment s anyáskodva szólt hozzá:

— Milyen szokatlan a hangod, Sárিকা. Nem vagy beteg? Még ruhát sem váltottál. Egészen nedves a hajad.

Sárika lehajtotta fejét s könny gyűlt a szemébe. Judit édeskedő hangja egészen megzavarta.

— Bánatod van? Neked, Sárika? Alig ismerlek reád. Azt hittem, a könnyet csak hirtől ha ismered. Mit akarsz?

Átfogta a leány fejét s mellére vont. Sárika fölemelkedett s kibontakozott az ölelő karokból.

— Azt akarom, hogy menj el innen — mondta remegő, csendes hangon.

— Nem értelek, Sárika.

— Azt akarom, hogy elmenj Judit. Miért jöttél ide? — folytatta sirva. — Eddig itt igen boldogan éltünk. De, látod, te veszedelmet hoztál. Te igen szép vagy, te megzavarsz minket. Én igen szeretlek téged, de mindig félttem tőled. Nem is tudtam, miért? Hanem most már tudom. Igen nagy és igen szép vagy. Ezért. Most tudom, te megharagszol reám. De ne haragudjál, reám, Judit. Én nem akartalak megharagítani, de mondd meg, mit tegyek? . . .

— Nem vagy te beteg, Sárika?

— Rosszúl mondtam, most tudom már. Én mit sem akarok, Judit. Én azért jöttem, hogy kérjek tőled. Már vége van mindjárt az erőmnek, Judit. Én azért jöttem, hogy viaskodjam veled. Pedig már csak kérek tőled. Te úgy is mindig szerettél minket, úgy-e? és engemet is úgy-e? Én tudom, te meg is hallgatsz engemet, akármit beszélek is hozzád.

Judit egy vén griffes zöld bőrös szék mellé állott meg. Az újjai alatt, a mint megfogta a szék karját, bántó, nyiszoló hang kelt. Érdesen kérdezte:

— Rajtam keress valamit, húgom?

A leány lehajtotta fejét.

— Nem a szeretődöt keresed? Ne riadj meg e szótól. Jó, bátor és igaz fajtából való vagy. Ha akarsz valamit, akard egészen, Sárikám. Ne ijedj meg az igazságtól. A szeretődöt keresed. Nézd, csak Sárika. Hát olyan asszonyhoz hasonlítok-e, ki kalandra indul? Az uram odahaza. Micsoda férfi az, te! Kemény, mint a gyémánt s olyan merész, mint egy oroszlán. A tekintetét árulónak találtam, egy rossz pillanatban. Mintha jobb szemmel nézett volna egy asszonyszemélyre, mintsem illenék egy férfiúhoz. Ott hagytam. És odahaza a leánykám, olyan tiszta, mint a harmat, fehér és szép, mint a lilium. Azt hiszed, hogy ott hagyom mind azt, a miben gögös és boldog

vagyok, azért, hogy ide jöjjek és kalandot keressek, elvegyem a vőlegényedet. Bolond, te bolond! Eh! de igen kicsinylesz, Sáríka. Ezért szégyenlenem lehetne magamat.

A támadásra Sáríka szemei megelevenedtek. Judit felé fordúlt.

— S még is hát rajtad keresem, Judit, a szeretőmet. Jó! Hát nevezd így. Hát ne féljek a szótól. Tulajdon az a vérem, mint a tied. Észre sem vettem eddig. Igaz. Hát beszéljünk tisztán. Én sem akarom, hogy elvedd a szeretőmet.

Elhallgattak mind a ketten, egy perczre. Aztán, mert érezte Sáríka, hogy heve elragadja, egy hanggal alább folytatta:

— Nem hozzám való, Judit, e pörlés. Én nem támadni jöttem, én védekezni jöttem. Nincs is fegyverem a harcához. Te szép vagy, mit vessek én ellene? te vagy az erős, én a gyöngö. Mind Sáríkanak hívtak. Én egy beteget ápolok, te ragyogsz és uralkodol. Te mit sem tézsz, csak megengeded, hogy csodáljanak, mint a nap. Ha a sugarad perzselő sugarába behull egy gyöngö bogár, kit ne világítson azért az égi test?

Aztán elnyomva a hangját, csöndesen mondta:

— Hát sajnálj meg. Zavartan beszélek. Sajnáld meg. Én nem bánom, ha meg is kisebbítem magamat előtted. Jó. Boldogságomat keresem. Add te. Menj el innen. Én látom, én érzem a veszedelmet. Meg sem támadtál még s már megvertél. Látod, megalázom magamat. Menj el innen. Ne hallgass se büszkeségedre, se hiúságodra. Megtámadtalak? Felejtsd el, ha megbántottalak. A szívedhez fordulok. Menj el innen.

Hallgattak.

— Nem szeretem, ha így szólsz hozzám, Sáríka. Inkább üss meg. Menjek el innen? Elűzsz kérő szemeddel. A szívem tele volt ma reggel gonoszszággal, ártani, rontani áhítoztam. Vissza szeretném fizetni a sorsnak, a mivel engemet ver. Ha az uram hűtelen lesz, hadd tegyek én is úgy. Itt verek tanyát és megrontom mindazt, a kit előmbe vet a sors. Mind ezt akartam. És oda már a szándékom. A szemed ver meg. Nagyon hasonlít az anyádéra . . . a milyen volt a halottas ágyán . . . szerencsétlen vagy a gondolatra is, hogy megcsalhatnak téged. Hát ha tudnád, mint szenvedek én, a ki szintén attól félek, hogy megcsalnak.

Aztán félre fordúlt. A sötétbe nézett.

— Pedig meg fog csalni. Minden férfi hűtlen, ha módja van reá.

A nyitott ablakon a mély éjtszakából a megfeketedett eszterhaj gerendái közül bársonyos szárnyú, otromba testű lepkék szálltak be a világra, keringve oktanul a láng körül.

— Minden pillangó — mondta Judit halkán, kezeivel legyintve lustán.

Sáríka fáradtan hullt le a székre, a fölindult asszony forró kezéhez szorítva tiszta homlokát. Az eső, mintha elfáradt volna künn. A csend nehezebb lett s jobban hallszott, a mint a malom táján lecsurgó víz belocscsant a keskeny malomárokba. Valahol messze kutyák ugattak s mintha jelszót mondtak volna ki, a kuvaszok azt odább s odább adták a falun keresztül. Az udvar kopói is nyughatatlankodni kezdtek. Egy-egy vakkanás hallszott, aztán a várárok tulsó felén keservesen vonított föl egy kopó.

— Zajt hallsz-e Judit? — kérdezte tompán.

— Csak képzelődöl, Sáríka.

— Azt hiszed? szeretném, ha elmennénk innen. Egyetlen cseléd sem lakik ezen az oldalon.

— Gyermekek vagy — suttozta Judit. Aztán hirtelen elfújta a gyertyát.

Átölelte Sáríkat s mellére vonta a fejét.

A leány izgatottsága fölolvadt egy halk rebegésbe. Tisztán hallotta egy lépés zaját, a mint az út kavicsa csikorog talpa alatt. A kopó vonítása örvendező szükülésbe ment át. Mint a hogy a kopó az ismerősnek örvend.

Alant is valahol a malom tájékán annál hevesebben újult meg az ugatás a vak éjtszakába.

— Nyugalom, Sáríka! — súgta Judit, keresve a leány kezét s megszorította azt.

A malomtól fölvezető út mind zajosabb lett. Messze éles füttyszó hívta a bestiákat. Az udvar kopói is beleszóltak újból a nagy rivalgásba. Ekkor világosan hallszott, hogy egy új, más, erős férfi-lépés, mind sietősebben közeledett a veranda felé. Valaki a rossz tornác kőkoczkáin állott meg. A kutyák alant maradtak a gyepen, s mérgesen rivalogtak föl. A lépések hallszottak, a mint megkerüli a szögletbástyát s a várárok felé eső szoba felé közeledett. Időnként megállott hosszasan, mintha valamiről meg akart volna bizonyosodni. Ismét

megindult és megállott ismét. A Judit szobája előtt gyufát pattintott el, hogy az ajtót megkapja.

Nyitva volt.

Abban a pillanatban elfújta. Tétovázva lépett a küszöbre.

Judit megszorította a leány kezét s az ajaka ezt rebegette :

— Az uram . . .

Perzselő hőség futott át vérén. A feltörő öröm fojtogatta. Hát utána jött az ura, üzte a fertelmes éjtszakába a szenvedély, a forró szerelem. Föl akart szökni, hogy mindent elfelejtve, a mellére rohanjon. Azonban erős szorítás tartotta helyén. Sáríka kapcsolta kezeit a Judit ujjaira. Tudni akarta ő is : ki van még oda kinn. Mert még van oda kint valaki . . . Istenem ?

Judit ura megállott a küszöbön. Ismét kilépett az éjbe. És így kiáltott a sötétbe :

— Valaki van ott. Szóljon.

Csak a malomvíz suhogása hallszott.

— A hársos úton mozog valaki. Akarom, hogy szóljon. Lőni fogok.

Sáríka rebegetve emelkedett föl a székről. A kutyák elhallgattak kinn. A férfi hangja mind erősebb lett.

— Látok — mondta. — Akarom, hogy szóljon. Nem fogom ismételni többet.

A mély csendben egy kerczegés pattant. Puska kakasát vont a föl valaki.

Ebben a pillanatban Sáríka egy ugrással a tornáczon volt és megfogta a férfi kezét.

— Mit akarsz? — kiáltotta.

— Ki vagy ?

Judit csendesen szólt.

— Itt én vagyok, én uram . . .

Aztán világot gyújtott.

A férfiú lustán leeresztette a puskát s belépett a szobába.

— Te is itt vagy, Sáríka ? Mit tesztek itt ? — kérdezte csodálkozva.

Judit kiragyogott arcczal fordult szembe.

— Reád vártam — mondta s fogai kivillantak mosolygó ajkai közül.

Aztán elfelejtve magát, kitérta a karjait s így szólt :

— Meg sem öleltél . . .

Hozzá ment s hízeltő meleg hangon, ragyogó szemmel kérdezte :

— Miért jöttél ?

— Hogy haza vigyelek.

Azonban hirtelen elkomorult arczzal tette hozzá :

— Valaki van oda kinn.

Sáríka rebegeve mondta :

— Senki. Csak a kertész bizonyosan . . .

— Tudod bizonyosan, Sáríka ? . . .

— Ki lenne más ? — szolt Judít.

— Te is tudsz róla, Judít ?

— Tudok róla. Sáríkat kísérte ide. Akarod, hogy most induljunk haza ?

— Most akarod ? ez éjben ?

— Éjtszaka van-e, ha te itt vagy ?

Sáríka halkán, remegő, gyermekekes hangon mondta :

— Reggelre hagyjátok. És vigyetek el engemet is magatokkal. Nagyon alkalmatlan volnék én ? És a papát is talán ? Nem tennétek meg. Kérlek, oh ! milyen nagyon kérlek, vigyetek el magatokkal.

S aztán minden ok nélkül . . . keservesen sírni kezdett.

PETELEI ISTVÁN.

BÚCSÚ A VIDÉKTŐL.

Mint a méhek a mezőről
Megrakodva mézzel,
Szeretném ha e vidékről
Ugy mehetnék én el.

Hogyha daltól ébredzene
Szunnyadozó lantom
És lehetne magas eszme
Szárnyain mulatnom.

Szívem is ha érzeménynyel
Csordulásig telnék
S ide vonna új reménynyel
Egy-egy régi emlék.

Mult tavasznak rám vetődnek
Csalfa verőfénye
S a kopárrá vált mezőn még
Virágzást ígérne . . .

Oh szálljatok mézterhelve
Boldog, fürge méhek!
Innen a lant, szív és elme
Csak borongva tér meg.

Bágyad a nap, őszi szél jár,
Sápad a lomb s elhal,
Én meg a telet viszem már
Mindenütt magammal.

LÉVAY JÓZSEF.

JÓ NAPOT, INSÉG!

Ki zörget odakünn s mit akar ott ? . . .
Jó napot, Inség. Nem találsz remegve.
Ha jéghideg vagy is, miként halott,
Nyugodtan s bátran nézek a szemedbe.
Aszott karú, fogatlan szörny-alak,
Kaczagva vártalak.

Nem volt elég még ? Újra itt vagy, itt ?
Átkos szipirtyó, jőjj csak, lépj előre !
Csak vágd szivembe éles karmaid',
Csak tépd ki a reményt is még belőle.
Suhogtasd szárnyaid' a nyoszolyán,
Min haldokol anyám.

Dühöngesz ? Mindhiába, higj nekem.
Enyém az ifjuság, enyém az élet !
A gyászos harczot végig küzdhetem,
És megládd, bírok véled, bírok véled !
Az omladék fölött, hol most vagyok,
Húsz évem győztesen ragyog.

Hiába ! Azt a mennyei erőt,
A mely szivemben ég, te el nem oltod,
Se lelkem büszke szárnyai előtt
Gátat nem alkot kérlelhetlen voltod.
Sötét istennő, gyenge vagy nagyon —
Én útamat el nem hagyom !

Nézz arra le ! Ládd, mily derűs az ég,
Ládd, mennyi fény és mennyi rózsa-nyílás,
Hallgasd, mi vidám zajtul cseng a lég,
A kis pacsirta mily jó kedvbe' trilláz.
Hit, eszmény, hány ragyog, de hány !
Hogyan suhog ezernyi szárny !

Te rút csoroszlya, te, te vértelen,
Eredj el undok fekete csuháddal.
Énnékem gyorsan lüktet még erem,
Szilaj paraszt-vér járja testem átal.
Eltiprom a jajt, mely nyakamra nőtt,
S úgy nézem a jövőt.

Az istenítő munkát vágyom én,
Mely legdicsőbb úr mindennek felette!
Legyen a dal, az ábránd az enyém,
És a művészet örök kikeletje,
Azúrszín égbolt, balzsam illatok,
Csókok meg csillagok!

Oh zord boszorkány, elvonúlsz te majd,
Miként a nap előtt a felleg-fátyol,
És minden éled és minden kihajt,
És el lesz lepve a rét ibolyától —
Széttépvve lánczom, végzem a tusát,
S dallom az élet hymnusát.

ADA NEGRI után, olaszból

RADÓ ANTAL.

A KRITIKAI MÓDSZEREK.

Arról lehet vitatkozni, vajon képes-e a francia más nemzetekkel eredeti eszmék termelésében versenyezni, de az már rég egyetemesen elismert igazság, hogy egy nép sem érti annak módját oly kitünően, mint kell a tudományos ismereteket könnyen fölfogható, világos, egyszerű módon adni elő. Lehet, hogy mint a párisi divat némely különlegességét az illető divatezikkék készítői, a francia írók is az angoloktól tanulták el ezt, de annyi bizonyos, hogy jól tanulták el, túltesznek mestereiken, úgy hogy ez a dolog is az ő kezeik közt éri el tulajdonképen a fejlettség tetőpontját. És itt nemesak az úgynevezett népszerűsítő írókat értjük, kiknek az főczéljuk, hogy a nagy közönségnek általános ismereteket nyújtsanak a tudomány valamely szakából. Utóbbi időkben a francziáknál különösen az a törekvés ölt mind nagyobb arányokat, hogy a szakszerű tanulmányokba is lehető könnyű szerrel vezessék be azt, ki valamely ismeretágnak egyik-másik részében tüzesebb tájékoztatást óhajtana nyerni.

Míg nálunk a tankönyv-gyártóknak jó része még mindig tudósi becsületbeli kötelességének véli úgy adni elő a középiskolai ifjúságnak az elemi dolgokat is, hogy a tanuló érezze, mennyire nem könnyű dolog ez a tudomány, s oly facsáros csüréssel-csavarással tudják körülírni a «kétszer-kettő = négy» féle elemi egyszerű igazságokat, hogy ember legyen a talpán az a gyermek, ki az értelmet az elvont phrasisok bonyolultságából kihüvelyezi: addig külföldön, így főleg Franciaországban, a felsőbb oktatás terén is mindent megtesznek a legkiválóbb tudósok, hogy a világosságot világosan terjeszszék, a helyett, hogy mesterségesen sötétséget csinálnának, melyben

aztán az ő tudományuknak nétán vékonyka fáklyája alkalmas környezetben pislogjon gyéren a vakoskodva botorkálóknak.

Mint a most említett mozgalomnak igen érdekes újabb jelenségeire utalhatunk különösen két nembeli kiadványcsoportra, melyek egyike Colinnél, másika Delagravenál lát ez idő szerint napvilágot.

Egyik az úgynevezett *Pages choisies*-féle sorozat, mely különben a művelt nagy közönségnek csak úgy szól, mint a tanuló ifjúságnak, a jeles francia íróknak leghíresebb alkotásaiból ad jellemző kivonatokat, oly anthológiát nyújtva így, melyből az érdeklődő, a nélkül, hogy az illető író műveinek beszerzésére s végig olvasására volna kényszerítve, mégis annyi tájékozást nyerhet, hogy saját tapasztalatai alapján némi fogalmat alkothat magának hazájának nagy férfairól, kikről addig mindössze apodiktikus módon ismételtette a hagyományos, közkeletű «on dit»-ket, a könnyed lelkiismeretű szóhajtságnak ez irodalmi, de nem legkevésbé ártatlan nemét gyakorolva. Nem kell mondanunk, hogy az is megesik e könyvekkel, hogy akárhány olvasóban épen e «válogatott lapok» forgatása kelt először vagy mélyebb érdeklődést a kérdéses író művei iránt.

A másik vállalat, mely már határozottabban iskolai czélt követ, szintén anthologiaszerű, de már nem pusztán egy-egy embernek szentelve, hanem egész műfajokat ölel föl, sorban méltatva ezek főbb képviselőit, még pedig előbb egy általános bevezetésben tartva összegező szemlét, mely a tárgyalt műfaj főbb sajátságait elemzi, s az egyes írókban az egyes válfajok képviselőit mutat rá: majd aztán rövid élet- és jellemrajzi vázlatok kapcsán ad szemelvényeket. Ez utóbbi vállalatnak, mely különösen a legújabb idöket látszik szem előtt tartani, figyelemre méltó darabjai Reinach Józseftől *A francia ékes-szólás a forradalomtól kezdve napjainkig*, Meunier Györgytől *A XIX. század nagy történetírói*, Hatzfeld Adolf és Meunier együttes szerkesztésében *A XIX. század irodalmi kritikusi*, bevezető tanulmányval Hatzfeldtől, — Delalain és Delagrave együttes kiadásában. Mind a három kötet 1894 folyamán jelent meg.

Mi e helyen a legutóbb említett munkával *) kívánunk

*) A. Hatzfeld, G. Meunier: *Les critiques littéraires du XIX-e*

foglalkozni, mint a mely tárgyánál fogva is legáltalánosabb érdekű, szemelvényeiben pedig különösen értékes: ezek magokban véve is megbecsülhetetlen æsthetikai kézikönyvvé teszik, melyből igazán és sokat lehet okulni. Valósággal szellemi kincstár gyűjteményök, mely az önképzésnek hosszú tanulmányával fölérik. Ha nálunk a legeslegújabb nemzedék ezt a könyvet vademecumává teszi, a mi nagyon óhajtandó, bizonyára kevésbé lesz hajlandó, mint közvetlen elődjei tették s teszik, annyira tömjénezni a hypergenialis egyéni szeszélyek bálványainak az irodalomban s művészetben, a szép, az igaz, a jó, e Szentháromság örök törvényeinek lábbal tiprása árán. Nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy tudományos köreinknek valósággal erkölcsi kötelességök volna gondoskodni róla, hogy ez a könyv magyar fordításban mielőbb napvilágot lásson. Annál is inkább, mert a mondottakon fölül, egy ily munka még az érettebb s képzetesebb olvasókra is mindig eszméltetőleg s gondolatkeltőn hat.

Bárha valahol, épen az oly könyvben, mely a pedanteriába nem egyszer beletévedt kritikáról szól, kísérthetne a pedanteria szelleme, ez a gyűjtemény minden orthodox korlátoltságon fölülemelkedik s egészen szabad szellemben van összeállítva. Elannyira, hogy részünkről kevesebb engedékenységét óhajtottunk volna a válogatásban. Így a régibb írók közül Chénier Józseftől, a nagy költő testvérétől, még azt a pár lapot is sajnáljuk, mi osztályrészeül jutott e kötetben, semmi különösebb jelentősége nem lévén ma már az ő irodalomtörténetének, melynek révén itt szerepel. Az újak közül nem tartottuk volna pótolhatatlannak egy Pontmartin vagy Paul de Saint-Victor elhagyását, kiknek műveit a legjobb indulattal se lehetne absolut vagy akárcsak kiválóbb irodalomtörténeti beccsel bírónak minősíteni, talán még az Anatole France finom ízlésű tárczacsevegései sem voltak épen elkerülhetetlenek. Annál kevésbé vennők zokon ez írók mellőzését, mert viszont aztán ez elnéző válogatás mellett oly nagy neveket nélkülözünk a kötetben, melyek bizonyára a legkimagaslóbb mozzanatok közé tartoznak, ha nem is épen korszakot alkotók a francia kritika történetében. Hinné-e valaki, hogy Hatzfeld

és Meunier nem kisebb írókat hagytak ki gyűjteményökből, — nem is szólva egy Larroumetről, Sarceyról stbiről, — mint a most halottaiból új életre ébredt s nagyon magasztalt Vinet, vagy Caro, vagy Montégut, sőt a mi mindennél meglepőbb: Edmond Scherer?

De így is, a mint van e könyv, a maga tizennyolcz írójával, kiknek sorozata Chateaubriandnál kezdődik s Faguet Emillel végződik, ismételjük, igen értékes. Mindazonáltal bennünket ezúttal más oldaláról érdekel: arra szolgáltat nekünk alkalmat, hogy rövid áttekintést tartsunk a kritikai módszerek fejlődésének főbb mozzanatain, levonva belőlük végül magunknak azt az actualis érdekű tanulságot, mely irányban ítélendők meg a műalkotások, mely oldalokról tekintendő valamely szerzőnél ezek összesége, vagyis egy szerző egész működése.

* * *

A kritikának sokáig igen rossz híre volt, sőt van ma is némelyek szemében. Voltaire nem a legékeesebb hasonlattal kívánta becsmérelni feladatát, mely különben magokra a szerzőkre nézve sem valami megtisztelő: szerinte a kritikusok olyanok, mint azon vásárfelügyelő állatorvosok, kik a felhajtott sertéseknek nyelvét vizsgálják, hogy meghatározzák, egészségesek-e vagy sem. Általánosabban ismeretes az a másik hasonlat, mely viszont a kritikusokat sorolja az állatvilágba, smelynek utóhangjával ma is nem egy fölmérgesedett költőnél találkozhatunk, kik azt vallják a Richepineekkel, hogy a kritikusok afféle irodalmi kappanok, — a kritika csak a tehetetlenség termelésvágányának surrogatuma . . . Bármily kevésbé vegyük is komolyan az ilyen beszédeket, tény, hogy a kritika huzamos időn át rászolgált arra, hogy lenézzék. A kritika korlátolt fejűségének hírhedt ékitője volt a vaskalap; komolyan gondolkozó emberekről alig tennők fel, mily apró-cseprő, lelketlen, önkényes és hamis szabályokat eszeltek ki e vaskalap alatt, melyeket aztán egyedül üdvözítőknek hirdettek, ámitva nagyképűséggel a világot s önmagokat. Ezekkel a kritikusokkal mindig sok baja volt a nagy költőknek; így Molière is sokat vesződött velök, ki a következőleg jellemezte őket: ha kitűnőnek találnak is valamely saucet, addig nem merik helyeselni,

míg utána nem járnak, vajon csakugyan a hivatalos szakácskönyv receptjei szerint készült-e az?

Ez az állapot századokon keresztül tartott; még a mi századunk első évtizedeiben sem uralkodott eleinte más felfogás. Ennek az iránynak leghíresebb, leggeniálisabb képviselője Laharpe, ki legelőször kísérelte meg nagyobb egészbe összefoglalva tárgyalni az irodalmi termékeket s így legelőször próbált irodalomtörténet-féle munkát alkotni. Ő a múlt s a jelen század határvonalán virágzott, akkor üzte többé-kevésbbé finom érzékkel és elmésen, majd felületesen meg rhetorikai szóvirágokkal cziczomázva, azt az üres æsthetizálást, mely minden philosophiai jelentőségű alap híjával levén, gyakran rendszertelen és szeszélyes kapkodássá silányult. Végre az első császárság alatt aztán Mme de Staël az irodalomnak új felfogását hozta divatba s ezzel új szellemi mértékegységeket állítva föl, új súlyt adott a kritikának, határozottan történettudományi jelleget kölcsönözve neki. A politikai és műveltségi történet keretébe foglalva tekintette a műveket, melyekben a társadalom eszméinek s erkölceinek kifejezését látta. Egyszersmind érzékkel bírt azon sajátosságok iránt, melyek nemzetének izlését, érzés- és gondolkozásmódját a többi nemzetekétől elválasztják, s így némileg megtörte azt az utat is, mely a racepsychologiai felfogás magaslatára volt vezetendő.

Ez új elmélet legelőször Villemainnél (1790—1867), a Sorbonne ékesszóló tanárának előadásaiban öltött testet a huszas évek táján. Ez volt az első kísérlet a szó mai értelmében vett irodalomtörténet-írás terén. Hogy egy elmés ötletet némi módosítással idézzünk, Villemainnél a szellemi alkotások többé nem könyvtárilag lajstromozott, különálló művek jegyzéke: az egyes művek egymással való kapcsolatukban, egymásra gyakorolt kölcsönös hatásukban vannak feltüntetve, s ebben a külföldi befolyásoknak is érintve van a magok szerep-része. Ugy az egyetemes, mint a hazai történetnek perspectívájából látjuk itt az irodalmi jelenségeket, melyeket Villemain első sorban a társadalmi élet fejlődésének mozzanatai gyanánt fog fel. Vagyis a kritika ezúttal igazán történetírássá vált, melynek érdekességét Villemain ráadásul még azzal is éleníteni kívánta, hogy nem mellőzte teljesen az írók egyéniségét sem, némi életrajzi vázlatot is megkoczkáztatott rólok.

Ismereteinek nem eléggé mély és szabatos volta nem

gátolta meg, hogy Villemain példájának nagy sikere ne legyen. Sőt munkásságának legfényesebb eredményét nem is annyira műveiben kell keresnünk, mintsem abban a körülményben, hogy az ő fellépése által lehetőségessé vált Sainte-Beuvenek (1804—1869) a harminczas évek felé, alig huszonnégyszeres korában megtalálni azt az utat, melyen a modern kritikának elévülhetetlen érdemű mesterévé vált válandó.

Sainte-Beuve-öt ma is gyakran gáncsolják, a miért nem tudott eléggé uralkodni egyéni ellenszenvain, s a miért az ellentétek hosszú során vándorolt végig túlságosan változékony nézeteivel. Azonban e gyöngék alig jöhetnek tekintetbe, ha azt vesszük, mily korszakalkotó Sainte-Beuve működése. Övé azon nagy érdem, hogy a művek mögött meglátta az embert, a művek írójában fölfedezte a magán egyént, ki velünk rokon érzelmi s értelmi világot él, melyből alkotásainak minőségére olykor meglepően éles világitás vetődik. Az irodalomtörténet-írás Sainte-Beuvenél hatalmas lépést tesz így előbbre s a történeti tények rideg elsorolásából moralpsychológiává emelkedik.

Egy-egy író tehetségének alakulását, izlésének s gondolkozásmódjának irányulását Sainte-Beuve a következő tényezők közös összeműködéséből magyarázza ki: az egyén egész életmódjából, a mindennapi lét prózai aprólékosságaiból, a nevelkedésből, a physikai sajátosságokból, vérmérsékletből s hygieniából, a környezetből, családból, esetleg épen a fajból. Ez az eljárás néhol kétségkívül kicsinyeskedő mozaikrakássá fajul, mit a dogmatikus hajlamú kritika az egész rendszerrel együtt el szeret ítélni: de ez eljárással Sainte-Beuvenek mindig életelevenen, szilárdul körvonalozva sikerül lelki szemünk elé varázsolni az embert, ki a műben lappang, nagy lélektani művészettel elemzi egész szellemvilágát, úgy hogy Sainte-Beuve commentárja után határozottan jobban, mélyebben átértjük az egyes elmetermékek jelentőségét, melyek e szerint valamely kiváló egyén legbensőbb sajátosságainak folyományai, s ezenkívül egyszersmind mint a társadalom műveltségbeli fejlődésének egyik-másik stádiumát visszatüköröző jelenségek nyernek még általánosabb érdekű fontosságot.

Bár Sainte-Beuve roppantúl szapora munkássága folyamán olykor nem ismerte föl kellően az érdemet, olykor válogatatlanul érdeklődő lelke erősen curiosumszerű dolgokra paza-

rolta magát: mégis a francia irodalomban kevés thema van, melynél Sainte-Beuve-öt még mindig ne volna tanulságos meghallgatnunk. Sőt mondhatni: ritka eset, hogy ne az ő véleményével találkoznánk ma is lépten-nyomon. Az irodalom jeleseiről ma érvényben levő, nem egyszer újdonság gyanánt szerepelni akaró nézetek kútforrását gyakran találni meg Sainte-Beuve-nél. Csak az a kár, hogy Sainte-Beuve egységes nagy irodalomtörténeti munkát nem alkotott, mindössze arczképsorozatokra fordította hosszú életét és fényes tehetségét: egyetlen igazán nagy szabású alkotása, *Port-Royal története*, sem egyéb lényegében véve, mint pompás tanulmányfejek egymásutánja. Ugyan e nagy műve tanúskodik egyúttal a legcsattanósabbban arról is, mennyire inkább scepticus, semmint doctrinaire szellem volt ő, mily kevéssé volt elegendő benne a philosophiai fegyelmesség s az egyoldalúsáig menő vaskövetkezetesség arra, hogy nagyobb szabású metaphysikai rendszereket tervezzen és építsen föl.

Annál inkább eleme volt ez, annál több öröme szolgált a foglalkozás Sainte-Beuve nagy tanítványának, Tainenek (1828—1893), ki egyetemes hatás dolgában aztán messze felülmúlta mesterét s annyira elbűvölő szellem volt, hogy varázsa alól még ellenfelei sem bírták teljesen kivonni magokat.

Sainte-Beuve maga is megriadt, midőn ezt a csábos, de hazug tündérpalotát mintegy varázsszóra fölemelkedni látta, látszólag a legpontosabb számításal összeszerkesztetten, de melynek mégis csalfa látomány volta felől kétséget nem táplált. Pedig Sainte-Beuve maga vezette rá tanítványát erre a bűvös mesterségre. Gyakran kaczerkodott azzal az állítással, hogy ő is a nagy tekintélyre jutott természettudományok, az exact tudományok szellemében, azok eszközeivel, sőt azok területkörén dolgozik. Azon hiszemben, hogy így a tökély magasabb fokán állónak fog feltűnni, mint a mennyire tényleges érdemei emelték, azt szenvedte, hogy arczképei oly adalékok, melyek révén ő «az ember természetrajzi történetét» írja meg. Ez azonban nála még csak olyan nagyzó szólásforma, képes beszéd volt: míg Taine komolyabban vette a dolgot, s egyfelől Spinozából indulva, másfelől Geoffroy Saint-Hilaire és Cuvier nevét írva zászlajára, alapos philosophiai képzettségétől telhető rendszerességgel megszerkesztett egy hatalmas arányokkal dicsekvő módszert, a melyet ő a

természettudományi kritika megteremtéseként tekintett s kívánt tekintetni, és a melynek itt csak főbb pontjairól számolhatunk be.

Taine felállította az uralkodó fötehetség, a faculté maîtresse elméletét. Nem úgy értelmezte talán ezt, hogy van mindenben egy tehetség, mely a többi tehetségnél szükségképen erősebb, hanem olyan tehetséget értett, a melyből az egyén szellemi szervezete teljesen megfejthető, ép úgy szétszedhető és szabályozható a psychologus által, mint az óramű az órás kezében. Taine tanainak ezzel a mozzanatával függ össze ma Bourgetnak nemcsak egész regényköltészete, de kritikai munkássága is, mint a mely mindenekfölött azt vizsgálja, mily adalékkal járul az illető mű az emberi lélek elemzéséhez.

Ehhez az uralkodó fötehetség elméletéhez Tainenél három fontos tan fűződik.

Egyik az æsthetikai szempont jogosultságának tagadása, mely a romantika hagyományának látszik lenni. A francia romantikusoknak hírhedt elve volt: le beau c'est le laid. Ezt a paradoxont újítja fel Taine, természettudóshoz illő közömbösséget negélyezve, mint a kinek szemében varangy és paradicsommadár egyformán érdekes adalék. Utóbbi időkben Tainenak ezt a tanát Zola és iskolája hirdette elméletben s igen jövedelmező gyakorlatban; de különben a mai kritika inkább mint valaha híve a szép kérdésével való foglalkozásnak. Noha igaz, ez iránynak nem egy neves képviselője a szépség fogalmát a tetszésével azonosítja, a sikert tekintve az æsthetikai jogosultság fokmérőjének. Így Sarcey (sz. 1828) és így Lemaitre (sz. 1853): amaz a nyárspolgári józan észnek éles elméjű, de szűk látkörű megtestesülése; emez egy genialisan szellemes, képzett tanárember, de ki jobbnak látta dilettans világfinak csapni föl s egy skepsisből minden iránt fogékony szép elme modorát negélyezni.

Az æsthetikai szempont e tagadásával együtt járt az erkölcsi szemponté is, mihez Zolának annál nagyobb készséggel siettek csatlakozni annak idején, mert Taine e tanát épen a nagy regényíró Balzac munkássága alapján fejtegette. A Taine pozitivistá philosophiájának az erkölcsi alapfogalmak üres képzetek, jó és rossz fogalma csak agyrém, mi a tudomány előtt meg nem állhat. Vitriol és bor, bűn és erény közt ő nem tesz különbséget: a nagy természetben minden egyforma rangú

adalék levén, így kell lennie a szellemvilágban is. Később ezt a tant maga Taine is módosítani volt kénytelen, midőn a párisi képzőművészeti akadémián (Ecole des beaux-arts) a művészetben nyilatkozó eszményről tartott előadásokat, mikor is aztán a jellemvonások közt bizonyos jótékonyági fokozatot állított fel. — Taine elméletének ez a része hatott aránylag legkevésbé: e sophismával szemben elég erős volt az erkölcsi érzék, hogy kellő ellentállást fejthessen ki az irodalomban.

Elannyira, hogy ma épen a moralista irányú kritikának egyik fő képviselője, a lausannei egyetem egykori theologia- és irodalomtanára, Vinet Sándor (1797—1847) napjainkban, halála után részesül méltánylásban. Pedig ez író, ki egyéb-iránt alaposan méltatja a francia irodalom történetének kimagasló jelenségeit s gazdag mély eszmékben, egyúttal túlságosan rideg a maga erkölcsi szempontjának kizárólagosságával, melyet mindenben és mindig legelső sorban akar érvényesíteni, úgy, hogy a jót a széppel nem összeegyeztetni, hanem emennek fölébe rendelni akarja. Vinet különben nem egyedüli jelese azon moralista iránynak a kritika terén, mely a Taine hatását ellensúlyozta. Külön kell itt kiemelnünk Saint-Marc Girardint (1801—1873), kit hiában néznek le annyira Brunetière s némely elvtársai. A külföldi irodalomnak összehasonlító tárgyalását kísérti ő meg oly arányokban, melyekhez hasonlítani sem lehet a Villemain tapogatózó tájékozatlanságait, s egyszersmind oly alapon, mely a moralis kritikának egészen új és fenkölt irányt ad: egy-egy szenvedély különböző szempontból való festésének elemzését nyújtja a világirodalom leghíresebb termékeiben, s e különben erősen rhapsodisticus elemzése ép annyira tanúságot tesznek lélektani éleslátásáról, szépérzékének finomságáról, mint erkölcsi érzékének tisztultságáról. Bizonyára az ő nézetei is vesztettek az idő folyásával emelkedettségökből, igazságuk egyetemes voltából, érzik rajtok, hogy a Sorbonne ifjúságának erkölcsi okulását tartotta szeme előtt, sőt az immár rég letűnt pártfelekezeteknek, olykor a nyárspolgárnak, elfogultságát árulja el itt-ott; de azért még mindig annyit tanulhatni tőle, mint ritkán más olyantól, ki nem tartozik a legnagyobb elmék közé. Ha vannak régiebb írók, kiknél sajnálhatjuk, hogy műveik a mi hazai olvasóközönségünk számára nem léteztek s nem léteznek, Saint-Marc Girardin bizonyára nem a legutolsó helyet foglalja el köztök.

Leghírhedtebb és leghatásosabb volt Taine rendszerének azon része, mely a faculté maîtresse kifejlődésének megmagyarázására a kor, a környezet és a faj hatásának elvét állította fel, vagy jobban mondva: ez elvet élére állította. Taine a szabadakarat határozotttagadását vallván philosophiai hitelvül, tulajdonképen már nem is hatásról beszél csak. Az említett tényezők hatásáról elődjeinek is volt sejtelve, tudomása: ő tehát nem éri be ennyivel, tovább megy s az embert azon három tényező egyenes termékének vallja. E felfogást maga a mester, Sainte-Beuve is megsokalta s erélyesen tiltakozott ellene. Azóta annyiszor s annyi nyomatékmal ismétlődött e tiltakozás, hogy ma már Taine nyomában csak óvatossággal mernek haladni a tanítványok is. Ki merne ma oly feltétlenül esküdni a faj-theoriára, mikor nem tekintve azt, hogy a sokat emlegetett gall szellemről ma már kétségtelen, hogy semmi köze a gallokhöz, s nem tekintve azt, hogy ez állítólagos őseredeti nemzeti szellemet megtagadni kényszerülünk a francia irodalom akárhány nagyjától: mint egyazon faj termékeit kell tekintenünk, egy Corneillet és egy Molièret, egy Bossuet-t és Lafontainet! A kor egyenes visszatükröződését sem hiszszük már oly föltétlenül, mert ha meg is engedjük, hogy egy Racine antik tragédiái XVII. századbeli costumeben játszva érvényesülhetnek igazában, ott vannak a hollandi festők, kik ágyúörgés közepett festették béke-időre való genre-képeiket, ott van D'Urfé s általában az idylli költészet, melynek virágzása a belháborúk idejébe esik s így a kornak negatív, reactioszerű tükréül ha tekinthető legfőlebb. És ki beszélne ma föltétlen bizalommal a környezetről, midőn éppen az irodalom története számtalan példát nyújt arra, mint fejlődik mássá és mássá az ember ugyanazon környezetben is, egyéni hajlamainak és tehetségeinek megfelelően, nem levén élettelen és tehetetlen öntvényanyag, melynek kizárólag ettől vagy attól a formától függjön alakja.

Ha mégis Tainenak, mint a «race, moment, milieu» apostolának hatása ma is egyre tart, ezt tulajdonképen nem az elveknek, hanem hirdetőjük egyéni tehetségeinek kell betudni. Az ő hatalmas képzelőtehetsége, melyen szintén a romantikának öröksége érzik, ragyogó szín- és hangpompával öntött életet a historiának holt vagy legalább is addig erősen elvont természetű anyagába, elméleti fejtegetéseit megannyi káprázatos elevenségű képben állította az olvasó szemei elé, valóság-

gal visioszerűen idézve föl a múltat, és pedig nem Michelet-féle modorban talán, nem fejből dolgozva, nem pusztán képzeletét száguldoztatva féktelenül, hanem levéltári kutatásokig menő documentum-tanulmányozás alapján.

Mint látni, a büszke természettudományi igényekkel föl-épített kritikai módszer lényegében ismét csak a történettudományi kritika színvonalára száll alá Tainenél is. Azonban a példa sokkal csábítóbb volt, semhogy egy napjainkbeli kiváló író, Brunetière (sz. 1849), ereje tudatában s egyáltalán egyéni hajlamaitól is mintegy arra ösztönöztetve, Taine nyomába ne lépjen s meg ne kísértse a maga részéről szintén egy állítólagos természettudományi kritika módszerének felállítását.

Brunetière, ki ma a Sorbonne-on az ékesszólás diadalainak legszebb napjait idézte vissza, régóta rettegett kritikai hatalmasság aczéléfnyű és élű dialektikájával, türelmetlen dogmatismusával, mely mindenütt miheztartásúl szolgáló elvek felállítására törekszik s a kritikának valósággal diktátori szerepkört követel a körülötte fejledező, alakuló irodalomban. A mi magát, szorosán az irodalomtörténetet illeti, Brunetière itt nem egy általánosan elfogadott nézetet igazított helyre, nem egy homályos pontot derített föl beható tanulmányaiban, melyek a német tudományosság kitünő disciplinájának, a modern philologiai módszernek követőjére vallanak, szövegkritikai hajlamaikkal, illetve a tárgyalt anyagnak közvetlen ismeretével s a chronologia tanúságaiból merített ellenőrzéssel. Brunetière azonban nem elégedett meg újabban ennyivel: Taine babérai nem hagyták pihenni s Darwin elméletére, a transformismusra, támaszkodva, egy új módszert eszelt ki. Ennek elméletével nem kívánunk itt foglalkozni, annál kevésbbé mert a rég óta ígérgetett könyv, mely az előszókban és bevezetésekben eddig szórványosan s vázlatosan érintett tanoknak részletes kifejtését tartalmazná, még mindig nem jelent meg. E helyett azon műveit tette közzé Brunetière, melyekben a törvényt megvilágosító példák foglaltatnak, egyes műfajok (a kritika, a szinköltészet, a lyrai költészet) fejlődésének menetét fejtegetve.

Brunetière az irodalom történetét ez utóbbi munkáiban mint a műfajok történetét tárgyalja. E fölfogás jogosságát el nem vitathatni. A műfajok tudvalevően nem talán az iskolai kézikönyvek által kitalált vagy divatba hozott önkényességek

és korlátoltságok. A szellemi alkotások nyilvánulási módjai a kezdetlegesebb időkben homályos formátlansággá zavarodtak még össze és időbe telik, míg tisztázódhatnak, elkülönödhhetnek: vagyis a műfajoknak önállóságra és szabatosságra vergődése a művészi eszmélet bizonyos érettségével vált csak lehetségessé. Az irodalomtörténet-írás pedig nemcsak a Laharpe korában vélte czélszerűnek a műfajok szerinti tárgyalást az anyagbeosztásban. Azok, kik korok szerinti tárgyalást követnek, szintén nem járnak el másképen. Ha ugyancsak műfajonként beszélnek meg az egyes századokat, ez esetben az időbelileg egymásmellé eső dolgoknak mindegyre át-átugrálásával kénytelenek az előző korszakok hasonló korú munkásságára vissza-visszatérni, hogy a logikai egységnek eleget tegyenek, mely az azonos formájú elmetermékek közt okvetetlenül benső kapocs gyanánt szolgál. Azok pedig, kik az egyes kiváló egyének szerint tartanak szemlét a periodusok fölött, azok szintén, hogy az illető író működését kellő távlatba helyezték s kellően méltányolják, az előtte ugyanazon téren működött elődök munkásságát is figyelembe kénytelenek venni, nem feledhetvén, hogy minden egyes író tulajdonképen egy egész gyűrűnek láncszeme.

Hogy az egyes műfajok történetének önálló feldolgozása nem a Brunetière találmánya, fölösleges volna bizonyítgatnunk. A szakmonographiák hosszú sorát hogy megírják, nem vártak a tudós szerzők az ő prophetai felleptéig. Új az ő felfogásában mindössze az, hogy ő nem történetről, hanem evolútióról kívánván beszélni, az illető műfajoknak lényegét képező sajátosságokat vizsgálja, mint módosulnak azok a különböző idők s egyediségek hatása alatt. És midőn ezt teszi Brunetière, a műfajoknak főleg technikai alakulásait tartja szem előtt, sőt mondhatni: nem minden erőltetés nélkül magyarázza bele fejtegetésének tárgyába. Úgy, hogy ha Taine teljesen figyelmen kívül hagyta az egyes művekről és írókról szólóban azt, hogy ezek a szép világnak bizonyos részét képviselik, s hogy egyáltalán a költészet nemcsak eszmetartalomtól, hanem művészi formából is áll: viszont a Brunetière módszere alapján véve annyira æsthetizáló, hogy a formabeli jelenségeknek talán kelletén túl is fontosságot tulajdonít, majdnem önálló léttel ruházva fel az elvont technikai fogalmakat.

Mily tanulságokat vonhatunk le a kritikai módszerek történetének e futólagos vázolásából?

Bizonyára mindegyikben találni valami okulásra, valami követésre valót. Legfőlebb a természettudományi ambíciókkal nagyzás az, mit czéltévesztettnek, genialis emberek gyermekjátékának mondhatni: a többi momentum, esetleges egyoldalúsága mellett is, becses s hasznunkra fordítható.

Kisértsük meg valamilyes programját állítani össze a föntebbiek alapján egy okszerű kritikai módszernek. Ez igénytelen próbával távolról sem Hennequinnek, a *Critique scientifique* korán elhalt szerzőjének, modorát akarnók követni, ki fiatalos nagyzással s kevésbé tisztult eszmékkal szerkeszt meg könyvében egy részletesen kiczirkalmazott, prætensiókkal teljes nagy tanulmány-vázlat. Mindössze azon főbb pontokat kívánjuk itt összegezni, melyek szemmel tartása az irodalom tanulmányozására nézve első sorban üdvös, s melyeket némi utánagondolkozással kiki a maga részéről szintén bővítheti, minthogy teljességet nem igényelnek.

A kritikának mindenekelőtt az æsthetikai szempontra kell helyezkednie. Minden műalkotásnál legelőbb is azt kell elfogulatlanul számba vennünk, mily érzelmeket kelt az bennünk. Óvakodjunk attól, hogy önkényesen valamely eszményt állítsunk felszart vegyük egyetemes mértékegységül, mint Nisard (1806—1888) tette, ki a XVII. század francia irodalmát a tökéletesség mintaképeül imádta s azt, mi e classikus szellemmel nem egyezett, nem bírta méltányolni. Ellenkezőleg arra legyünk gonddal, hogy minden írónak behatoljunk sajátos világába s megértsük az ő álláspontját, kezdve az oly általános természetű kérdésen, minő az ő művészi felfogása a való utánzásával s eszményítésével szemben. Ez azonban még korántsem azt teszi, hogy akármivel szemben az elnéző impressionista szerepére vállalkozzunk, s csakúgy jogosultnak ismerjük el az egyoldalú eszményítést, mint akár a próza szolgálai másolását, vagy egyáltalán bárminő egyéni szeszélyt. Önkényes, korlátolt-ság szülte szabályok kerülése nem egyértelmű még azzal, hogy egyetemes, örök törvényeket is megvessünk, melyek az emberi szellemben és a nagy természetben gyökereznek, s melyek alól ha az alkotó lélek, mint e világon általában semmi, nem vonhatja ki magát, szintoly kevésbé teheti ezt az alkotó erő okozata, az emberi mű, ide értve a szellemi munkásság termékeit

is. Nem fogjuk tehát merő ósdi pedanteriának tartani akár az oly formabeli kérdések megbeszélését sem, minő a szerkezet egysége vagy a stíl, melyek követelményein hiában akarták egész iskolák túltenni magokat, a rend és világosság előtti chaoticus állapotokat óhajtvá visszaidézni: a zürzavar, mit fölverték magok körül, immár lecsillapulóban s az alászálló homokfelhő őket temeti el; a törvények sértetlenül érvényesek továbbra is.

A költő által rajzolt szenvedélyeknek, valamint általában a költő alakjainak elemzése közben az erkölcsi felfogás ép úgy érvényesítendő, mint a lélektani. Egyaránt ügyeljünk arra, mi felel meg a moralis, s mi a pszichologiai igazság követelményeinek.

E moralis és pszichologiai iránynyal kapcsolatos æsthetikai szempont mellett a kritikának másik fő vezérelve, mely szerint igazodnia szükséges, a philosophiai. Így miután a műalkotásokban méltányolta a formai részt, s a lélektani művészetet, az erkölcsi kérdés kapcsán keresnie kell az egész kor szellemével összefüggő philosophiai életfölfogás nyilvánulását, a mihez a simulékony Sainte-Beuve még ritkábban szolt hozzá, de a mivel utódja, Edmond Scherer, az elvek e puritán harczosa (1815—1889) annál nagyobb előszeretettel és sokoldalú tudományának egész súlyával foglalkozott, miként ma szintén alaposan szokta fejtegetni az eszmei tartalmat Faguet Emil (sz. 1847) nagy tanulmányaiban, melyek rendesen geometriai szabatosossággal kimért és beosztott szerkezetökben jórészt mindazt felölelik, a mit a kritika teendőiről eddig mondtunk és még mondani fogunk.

A történeti szempont megkívánja viszont azt, hogy egy mű vagy műfaj tárgyalásánál tekintettel legyünk úgy a közvetlen megelőző kor hasonnemű alkotásaira, miként nem kevésbbé az egykorúakra, hogy a szóban levő időszak szellemének hatását annál jobban láthassuk nyilvánulni ugyanakkor, midőn azt kutatjuk, minő új elemet vitt be, a meglevőt mint fejlesztette az illető író a maga műveivel. Magától értetődik tehát, hogy nem szabad szemet húnyni a kritikának azon tény előtt, miszerint az irodalmi alkotások nemcsak æsthetikai jelenségek, hanem egyszersmind valósággal kortörténeti documentumok, melyeknek jelentősége e szerint csak úgy érvényesülhet teljesen, ha a társadalom műveltségtörténetének, sőt

akár a nemzet politikai történetének keretébe foglaljuk bele. E közben ügyelettel kell lennünk a külföld szellemi mozgalmaira, mert nem egyszer az onnan jövő eszme- és izlésáramlat adják meg a magyarázatot egyes meglepő tüneteményekhez. És a külfölddel való e foglalkozás önkéntelenül is arra fog vezetni, hogy bizonyos összehasonlitásokat tegyünk, rájőjjünk annak beismerésére, hogy vannak oly sajátosságok a nemzet irodalmában (pl. a francziáknál a lyrai érnek századokon át eltartó vékonysága, a képzelet erőtlensége, a szenvedélyeknek általánosságban tartott, elvontabb festése stb.), melyeket race-psychologiai tényeknek kell elfogadnunk, bármennyire óvakodjunk is erre a mindig merész, ingoványos talajra lépni.

E történetphilosophiai iránynyal karöltve tanácsos haladnia viszont azon subjectiv vonatkozású, moralpsychologiai iránynak is, mely a művek behatóbb megértéséhez az írónak emberi mivoltában, nevelkedése s képzettsége minémiségében, mindennapi életének körülményeiben, temperamentumában, egész jellemében keresi a kulcsot s akárhányszor ott találja meg tulajdonképen. A tiszta életrajz mindenesetre a történettudomány körébe tartozik már; de viszont az irodalomtörténetírás kárát vallja, ha nem veszi igénybe az életrajz tanulságait, mert a könyv, melyet olvasunk és bírálunk, épen oly élő ember szülötte, mint magunk, — a ki épen úgy gondolkozott, érzett, ép úgy élt, mint mi s élményeinek adott műveiben szándékosan vagy akaratlanul visszhangot.

Legvégül hagyjuk az irodalomtörténet-írás azon segéd-eszközeit, melyeket a modern philologia módszere néven jelezünk már, s mely eszközök értékesítése, ha magok a kritikai módszerek franczia földön érték el igazi fejlődésüket és virágzásukat, viszont a német tudományosság érdeme, a német egyetemekről ültetődött át a franczia égalj alá. E módszer lényegét körülbelől a következőkben összegezhetjük: mindenről lehetőleg saját szemünkkel, közvetlen tapasztalatunk ellenőrzésével győződni meg, ne pedig másodkézből kölcsönözni kész meggyőződéseket.

HARASZTI GYULA.

A KERESKEDELMI ÉS VÁMSZÖVETSÉG MEG- ÚJÍTÁSÁHOZ.

Az Ausztriával legközelebb megújítandó kereskedelmi és vámszövetség alkalmat szolgáltat nekünk arra, hogy oly ügygel foglalkozunk, a mely az első kiegyezés megkötésekor — sajnos — végleges megoldást nyert, oly megoldást azonban a mely kellő előrelátás nélkül lévén előkészítve, csak a pillanatnyi szükségletet szem előtt tartva, ránk nézve oly terhes hogy a maga nemében egy Methuen-féle szerződésnél is nyomasztóbb.

Az 1867-ben az osztrák államadósság kamatterhének fedezésére elvállalt évenkénti járulékról akarunk szólni. Azt hisszük ugyanis, hogy azok a módozatok, a melyek mellett e járulékot annak idején magunkra vállaltuk, azt mindinkább terhesebbé teszik és hogy ennek következtében multhatatlanul igyekeznünk kell arra, hogy e módozatokat megváltoztassuk, a mire — nézetünk szerint — a gazdasági kiegyezés megújítása az alkalmat és lehetőséget szolgáltathatja.

Tárgyunk megkívánja, hogy az ügy historikumát némileg fölelevenítsük.

A képviselőház részéről 1866-ban «a közös ügyek rendezése iránti javaslattételre» kiküldött hatvanhetes bizottság albizottságának annak idején két javaslat állott rendelkezésére. A többség javaslata az osztrák államadósság után évi járulék fizetését indítványozta, de eredeti szerkezetében még meg kívánta határozni, hogy az a rész, a melyet Magyarország az államadósságokból elvállal, miként kezelendő. A másik javaslat — egyéb különbségeket mellőzve — az osztrák államadósságnak tőkében megosztott részét kívánta elvállalni.

Lónyay Menyhért az ügy első tárgyalása alkalmával a többség javaslatát elfogadásra ajánlva — egyebek között — a következőket mondta: Az ország kész az államadósságok egy részének terhet elvállalni . . . azonban itt világosan ki van fejezve, hogy az elvállalás . . . nem a tőkére vonatkozik, de azon terhekre, a melyek az adósságok után az államra hárulnak; mind a mellett ugyanazon szakasz második pontja más értelmű magyarázatra is adhat alkalmat, miután az egyezkedést arra is ki kívánja terjeszteni, hogy meghatározassék az is, hogy azon rész, a melyet Magyarország az államadósságokból elvállaland, mikép kezeltessek: itt tehát a pont elején levő értelem, mely az államadósságok utáni teher egy részének elvállalásáról szól, némikép homályos lesz az által, hogy itt az államadósság azon részének miképi kezeléséről tétetik említés, melyet Magyarország elvállalni kész; tehát úgy is lehetne magyarázni, hogy az államadóssági tőke megosztása is képzelhető.

Azután hosszasan magyarázván az adósságok tőkeösszeg szerinti megosztásának — leginkább technikai — nehézségeit, azt indítványozta, hogy az albizottság munkálatában világosan kifejezzék, hogy Magyarország az osztrák államadósságok után csakis az egyezkedés útján megállapítandó járulékot hajlandó fizetni.

Ghyczy Kálmán az albizottság kisebbségének álláspontjához képest, az államadóssági teher elvállalásának föltételként a tőke megosztását tűzte ki. Hivatkozott Belgium és Hollandia példájára, a hol a 30-as években akkép történt az államadósságok megosztása, hogy a Belgiumra eső kamatösszeg előzetes meghatározása után az e kamatösszegnek megfelelő mennyiségű államkötelezvényeket a hollandi adósságok nagy könyvéből törölték és Belgium adóssági nagy könyvébe írták. — Kautz Gyulának, a tőke megosztását ellenző fölszólalásából idézzük az alábbiakat: «A tőke-megosztási elv — így szölet Kautz Gyula — ellenkezik magával, a jelen nemzetközi pénzes jogviszonyok állásánál fogva az egységes és oszthatatlan államhittel s államadósságok természetével. Az államadósság, valamint az államhittel abstracte véve, tagadhatatlan csak egy lehet; államadósságot s államhitelt ketté metszeni, szétdarabolni . . . alig tartanám keresztülvihetőnek. De tegyük föl azt, hogy ez argumentum alaptalan. — Nyerne-e Magyarország az

által, ha a tőkék megosztatnának? Én részemről nem hiszem. . . Először azon rész, melyet mi elvállalnánk . . . bármily csekély, de bizonynyal oly nagy volna, hogy Magyarországot ezentúl is igen súlyosan érné; sőt többet mondok, azon államadóssági rész, mely minden egyes félre esnék, a helyett, hogy meggyöngítené a terhet, épen, mert közvetlenségének egész mértékével hatna, ezentúl is mindeniket sújtaná. De másfelől tekintetbe kell vennünk, hogy nem nyernénk akkor sem, mert az az adóssági teher, melyet a tőkék elkülönítésével magunkra vállalnánk, folytonosan nyakunkon maradó adóssági teher volna; a tőketehér folytonosan olyannak tekintetnék, melyet mindig tőlünk követelhetnének; ez pedig oly összeget képviselne, mely folytonosan csakis Magyarországnak speciális adósságát képezné. E mellett veszítenénk a tőke törlesztésével annyiban, a mennyiben az állampapiroknak megosztása következtében, valószínűleg a börze árfolyama nem lenne egyforma. Tegyük föl például, hogy az örökös tartományok papirjai rosszabb keleten állanak, mint a mieink; akkor azok azt bizonyosan beváltásra használván föl, adósságuk folytonosan fogyna; a mi papirjaink pedig, mert magasabb árfolyamúak volnának, nem vásároltathatván vissza, a forgalomban maradnának, s így nem kevesbednék arányban adósságunk a másik félével. — Az évi járulék megállapítása, semmit sem praëjudikálna közjogi érdekeinknek: nem kötjük meg kezünket, nem mondunk ki semmiféle oly elvet, mely jövőre Magyarország anyagi vagy közjogi érdekeinek . . . csorbitására szolgálhatna . . . sokkal nagyobb összhangzásban van azon nagy kötések és törvények szellemével, melyek 1723-ban, 1791-ben és 1848-ban megállapítottak; és sokkal inkább megfelel a modern államészme és státusélet minden nagy követelésének; szóval hazánk anyagi fölvirágzását és közjogi önállóságát sokkal inkább biztosítaná.»

Hogy e kissé homályos mélyértelműségek után és Ivánka és Tisza László, de kivált Tisza Kálmán világos érvelései ellenére Lónyay javaslata mégis győzött, azt — a mellett, hogy akkor a kamatláb nagyobb mérvű csökkenésére senki sem gondolt — Deák Ferencz állásfoglalásának kell tulajdonítanunk, a ki igazi államférfiúi bölcseséggel az évi járulék elfogadása mellett oly módon érvelt, hogy Magyarországnak — a pénzügyi körök bizalmára jövőre is utalva lévén — semmi olyat nem szabad

tennie, a mi a legkisebb zavart s ennek következtében a pénzügyi világ bizalmatlanságát idézné elő. — Végül pedig kijelentette, «*hogy ha jelenleg az évi járulékot állapítjuk is meg, nincs ez által kizárva azon lehetőség, hogy ha majd bármikor mindkét fél kívánja, kivihetőnek tartja, s a czélszerűség is ajánlja, a tőkét is föl ne lehessen osztani.*»

S itt elérkeztünk tulajdonképeni kiinduló pontunkhoz, hogy t. i. az a fölötte terhes járulék, a melyet az osztrák államadósság kamatainak fedezésére elvállaltunk, a törvény szerint változás alá nem eshetik, vagyis semmi esetre le nem szállítható és sajnos, úgy van, a hogy Deák Ferencz annak idején mondta, hogy a tőkeösszeg csak akkor, «*ha mindkét fél kívánja*», osztható föl. A kiegyezés megkötésekor az akkori viszonyokra való tekintettel, nem volt épen helytelen, hogy csak évi járadék fizetését vállaltuk el; de sajnos, hogy ezzel egyidejűleg nem határozták meg azon tőkeösszeget, a melynek e kamat megfelel s a melynek tetszés szerinti időben való lefizetése által a magyar állam az elvállalt teher alól magát bármikor mentesítheti és sajnos, hogy még az a támaszpont is, a mely az eredeti javaslatban volt, — Lónyay indítványára — abból kimaradt. Jelenlegi alakjában tehát az Ausztriának fizetendő úgynevezett államadóssági járulék, tulajdonképen nem is államadóssági járulék, hanem állandó tributum, hűbéradó jellegével bír. Az a körülmény, hogy ebben változás csak úgy eshetik, a midőn «*mind két fél kívánja*», nézetünk szerint egyenesen utal bennünket arra, hogy most, midőn a kiegyezés megújítása küszöbön van, e kérdést fölvevük, mert a tárgyalások rendjén alighanem nem egy alkalom fog mutatkozni, hogy osztrák részről tőlünk kívánt engedmények fejében annyit is kívánjunk, hogy a szóban forgó adósság tőkeösszege ne csak «*mind két fél*», hanem az évi járulék adósa, t. i. Magyarország kívánságára is föl legyen osztható.

Annak, hogy az államadóssági járulékot minden kikötés nélkül elvállaltuk, eddig is már nemcsak akadémikus elméleti szempontból, hanem a gyakorlatban is, nagyon is számbavehető, gyakorlati következményei voltak és alighanem sokkal nagyobbak lesznek jövőre. Az osztrák állam ugyanis, csakhamar a kiegyezés után convertálván számos, különböző kamatozású adósságait, egyszersmind magas szelvényadót hozott be és így íme már akkor az az arány, a melyben a mi járulékunk

az 1867. évben fennállott osztrák államadósság összes terhéhez állott, hátrányunkra megváltozott — mert az egész adósság osztrák maradván s járulékunk a törvény értelmében változatlan lévén, a szelvényadó csak az osztrák kincstárt gazdagította, — vagyis 1867-hez képest az osztrákok terhe kisebb, a mienk aránylag nagyobb lett. Ez volt a tiszta járulék megállapításának első következménye.

A többi még előttünk áll. Világszerte csökken a kamatláb, mink is kapunk 4%-ért állami kölcsönöket. Már többször volt róla szó és nincs benne semmi kétség, hogy Ausztria is előbb-utóbb — ha ugyan állandó a béke — föl fogja használni a pénzpiacz helyzetét arra, hogy államadóssági terhein, a melyeket már egyszer a kamat csonkításával kisebbített, könnyítsen, ez alkalommal azonban teljesen kifogástalan módon, *conversio* útján! Ezúttal a 4·2%-os adósságát talán 4%-ossá fogja átváltoztatni s az ebből eredő megtakarítás — ha időközben nem sikerül az osztrákokkal más megállapodást létesítenünk — megint tisztán csak az osztrák államé, vagyis a részünkről fizetendő államadóssági járulék — mindig az 1867-ben fennállott osztrák államadósságot tekintve — megint aránylag nagyobb, az osztrák teher pedig — absolute véve is — sokkal kisebb lesz. Talán fölösleges bővebben fejtegetnünk, hogy ily további *conversiók* határát megállapítani ma egyáltalában nem lehet — hisz ma pl. Anglia $2\frac{3}{4}\%$ kamatot fizet *consoljai* után és 1904-től kezdve csak $2\frac{1}{2}\%$ -ot fog fizetni és hogy az államok s ezek között Ausztria hitele jövőre hogyan fog alakulni, azt ma előre látni alig lehet. S így aztán megeshetnék, s ámbár nem valószínű, de elméletileg képzelhető, hogy utoljára mink, avval a hírhedt évi járulékkal, teljesen fedeznök az osztrák államadósságnak *conversiók* által a minimumra leszállított évi kamatszükségletét!

Világos tehát, hogy ez a járulék, a melyet a «törvény-szabta kötelesség mértékén túl, méltányosság alapján, politikai tekinteteből» annak idején elvállaltunk, mai alakjában, a mennyire a múltban méltányosságból eredt az osztrákokkal szemben, hovatovább a legnagyobb, legtűrhetetlenebb méltánytalansággá fog válni mi ránk nézve. Nem csak azért, mert az alku alapjául szolgált osztrák adósság után fizetendő teherhez képest e járulék hovatovább aránylag mindig nagyobb lesz, hanem azért is, mert e meg nem váltható járulék magában

véve is — nem tekintve nagyságát — rosszabb bármely államadósságnál, a mely végre is vagy convertálható, vagy törleszthető, holott az Ausztriával szemben elvállalt évenkénti adóssági járulék — mai alakjában — határidő nélküli, örök időkre szóló terhet képvisel, és mint ilyen, — a hogy említettük — valóságos tributum, a melynek alapját, az úgynevezett általános államadósságot, Ausztriának a fönnálló viszonyok közt akkor is érdekében állana, vissza nem fizetni, ha pl. hadi kárpótlás útján megfelelő óriási összegekkel rendelkeznek s azokat adósságok törlesztésére szánná.

Ismételjük tehát, hogy nézetünk szerint e kérdést, annak ellenére, hogy formailag oda nem tartozik, a gazdasági kiegyezés keretébe be kell vonnunk és minden eszközzel oda törekednünk, hogy Ausztriával oly egyességet létesítsünk, a mely lehetségessé tegye, hogy az államadóssági járulékot egy határozott tőkeösszegért bármikor megválthassuk. Hogy ily követelést a sikerre való kilátással támaszthatunk, azt, ha ugyan nem is a fönnálló törvények alakjából, de a dolog lényegéből, igen is következtetni merjük. Hisz egy örök időre szóló, soha le nem szállítható, meg nem váltható évi súlyos tartozás — e fölsorolt attributumok hallatlan képtelensége miatt — előbbutóbb bárhol háborúra vezetne az érdekelt államok között: nem is tudjuk, hogy valaha — békekötés alkalmával — ilyesmit kikötöttek volna. Minthogy pedig nálunk ily kérdés erőszakos megoldása — hála Istennek — ki van zárva, a jogosult fél, mikor azt látja, hogy egy formai jogának merev érvényesítése nyilván teljesen képtelen méltánytalanságot eredményez, nem helyezkedhetik egyszerűen a negatív álláspontjára, a mit különben is kizár a legfelsőbb alkotmányos factornak minden kétségen fölül álló jogérzéke.

Vessünk még egy pillantást az államadóssági járulék megváltásának gyakorlati, számszerinti következményeire. — Ha a kiegyezés kötésekör, a szelvényadó levonása előtt divott névleges 5%-os átlag-kamatlábat alapul vehetnők — a mi épen csak igazságos volna — akkor, a járulék öt-öt milliója után 100—100 millió tőkét számítva, a — kerek számban — 30 millió forint évi járulék fejében 600 millió forint tőkét kellene fizetnünk. Hogyha ez azonban — az 1867-ben elkövetett hiba miatt — elérhető nem volna s a szóban forgó osztrák államadósság mai kamatját, vagyis 4·2%-ot kellene alapul ven-

nünk, akkor e tartozás kerek összege mintegy 700 milliót teune. E különbözetből megmérhetjük hajdani gondatlanságunk következtében máreddig is szenvedett és jövőre még szenvedendő pozitív kár — *damnum emergens* — arányait. A *lucrum cessans* pedig abban áll, hogy e körülbelül hétszáz millió évi 4·2%-os kamatjából — vagyis a mai járulékból — a magyar állam ez összegnek nemcsak kamatját, hanem törlesztési járulékait is fedezhetné. Így tehát, ha megváltanók járuléunkat vagyis kölcsönből visszafizethetnők az osztrák államadósságnak azon részét, a mely után a kamatfizetést elvállaltuk, nemcsak loyálisan, az utolsó betűig megfelelénk önként elvállalt kötelezettségünknek, de ugyan azzal a teherrel, a melyet ma viselünk, képesek volnánk két-három emberöltő alatt e teher alól teljesen megszabadulni. Ily eljárással állami terheinknek egy jelentékeny részére nézve minden nagyobb kiadás nélkül behoznók a rendes bevételekből való rendszeres törlesztést, a mely — eltérőleg a Smith-féle fölfogástól, ma már általánosan a rendezett állami gazdálkodásnak, a jövő socialis föladataival számító, modern pénzügyi politika elengedhetlen corollariumának tekintik.*

CSEERNY KÁROLY.

*) Pl. Nagy-Britannia adóssága 1880—90-ig 15,026 millió márkáról 14,072 millió márkára, az amerikai Egyesült Államoké ugyanez idő alatt 7182 m.-ről 2986-ra, Norvégiáé 73·5 m.-ről 58·6 millióra csökkent.

É R T E S I T Ő.

Herczeg Ferencz. Napnyugati mesék. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner kiadása.

Két nagyobb beszély van a kötetben; azonkívül — talán az ívszámok betöltésére — két kisebb elbeszélés, melyek mesék, mert az egyiknek hőse olyan ember, kinek belseje egy fölhúzható óramű; a másiké pedig szenvedélyes szivaros, ki egy páratlan finomságú havanna füstjébe belebolondul; azután napnyugatiak is, mert címök Aladdin lámpája helyett Bátor Rebus, s Fatime herczegnő helyett Donna Sol. De napnyugatiak még más okból is. A keleti mesék alakjaival nem lehet könnyen elbánni; nemcsak magok bűvészek, hanem a hallgató és a mesemondó képzelmet is elbűvölik, úgy hogy alaktalan köddé válik a valóság, s a csoda valósággá.

Bátor Rebus, s Donna Sol, a havanna szivarok királya azonban magában mit sem jelent. Nem más, mint egy felöltöztetett metaphora, mely magában nem érdekel és csak annyit ér, mint a mennyit az az alapgondolat, melyet írójok belé rak. Ezért el tudom mondani mind a két mesét három sorban, a nélkül, hogy tartalma iránt igazságtalanná válnám. — Oh asszonyok! Mintaférjek után sovárogtok! A ki minden szeszélyetekre mosolyog, hajlik, s hajlong! No itt van Bátor Rebus; gépezetre jár, csak egyszer egy évben kell fölhúzni! Nos? Mi alatt ti a kevésbbé korrektek után bolondultok, még ezt az egy szolgálatot sem teszitek meg neki: elfelejtitek fölhúzni. Ezért lesz automata Bátor Rebus és a mese készen van. — «Milyen hitványságban lelheti a fáradt lelkű, a léha, a tehetetlen ember néha boldogságát.» Általá-Beppo — Venezia — 1746. Ez a ő dédanyja volt a hóbortos tudós

ban mi az emberek boldogsága? Szivarfüst! Ezt jelképezi aztán a Donna Sol és újra megvan egy mese. Csak egy embert kell hozzá találnunk, a ki megőrül bele, hogy csak öt perczig szívhatta a világ legjobb szivarát, mert kiesett szájából, földre hullott, s eltaposták. Egy gyerekmarokban is elfér ez a két mese, s agyonszorulnak benne az alakok; nem mese-lények, hanem pusztá metaphorák.

De már említők, a két meséske csak tölteléke akötetnek. Ezeket az írónak inkább csak a könnyű tolla írta, a másik két beszélyen már tehetsége is dolgozott. — Az elsőben van huszárbravour, mint hősében, Tibor huszárkapitányban; a másakra pedig az élet fölfogásának minden conventiótól ment frissesége és szabadsága vet költői csillámot. A *Láp virága* (kissé virágos cím!) a kötet legértékesebb darabja. Két ember sorsát rajzolja, kikben erős lélek, friss természet lakik, kiket azonban az élet oda állít, a hová nem valók. Az egyiket léha barátok közé, a casinók kártyaasztalához, — a másikat pedig, a nőt, a «láp virágát», az orpheumok közelébe. A nő, mint valami szép szárnyú pillangó röpked a kávéházak vilámlamfényében, nyugtalan, szeszélyes, s keresi a szabadba vezető utat. Alvajáró, ki nem tudja, hová jutott, vagy egy virágárúsnak öltözött hercegnő, ki csak kíváncsiságból kukkant be egy előtte ismeretlen világba. Szeszélyes gyermek, kinek lelke még zárt bimbó Lám! már benn vagyunk a mesében, s épen nem haragszunk az író kedvtelésére, hogy haut-goût-ízű pszichologiai præparatum helyett ilyen mignon-szerű alakot hoz történetébe. S párjára talál a férfúban. Könnyelmű jószívúsége egy barátja iránt vétekbe sodorta, s az előkelő gentleman egy évet a börtönben ül. Itt lehámlik róla a máz. Hatalmas, izmos ember, ki börtönében megtanulja a vasat kovácsolni. Mikor kiszabadul, hámosor lesz, s egy szép völgyben él hegyek közt, oldalán az öntudatra ébredt Mignonnal, mint szerencséjének amolyan igazi kovácsa. Mind a kettő kiküzdötte magának természete jogát. A mesét különben — egész terjedelmében nehéz volna elmondani; azt olvasni kell, mert az elbeszélés modorában talán még több érdekesség van, mint tartalmában.

A másik nagyobb beszély a *Sziriusz*; ez a Sziriusz egy hóbortos tudós találmánya, egy repülő gép. Ebbe a gépbe ül be Tibor Ákos gróf, huszárkapitány . . De meg kell először jegyeznünk a következőket. Tibor Ákos kissé vidám hangulatban, poharazás után ül a gépbe. Azután egy múlt századi arczképet is látott; egy gyönyörű nő képét puderes hajjal, s ezzel az aláírással: Rosina

leányának, Rózsának, ki szakasztott mása. Tibor Ákos azonkívül rendkívül járatos a XVIII. század történetében, s ősei krónikájában. Most már emelkedhetik a Sziriusz! Természetesen földre zuhan, s majdnem agyonzúzza a kapitányt. De nem üvegből van annak a csontja. Eszméletét elveszti ugyan, hanem egy csodálatos álmot lát, melyről azt hiszi, hogy valóság. Megelevenül előtte a XVIII. század, az 1746-ik év; ősei kastélyába megy, hol ükajja épen most üli menyegzőjét egy hercegnővel, a puderes világ menuettet tánczol előtte; a festett arcú alakok ott mosolygnak, hajlongnak, s ott van Rosina Beppo is, a velencei énekesnő, ki az egyetlen «érző» szív abban a hamis világban. Már párbajt is vív érte, s szeretné magával ragadni — mikor sajtó fájdalommal föl-
ébred. Egyszerre megcsendül az a dal, melyet álmában hallott; azután később meglátja Rózsit is, csakhogy puder nélkül. Természetes, hogy Tibor Ákos, miután zúzott csonttal, s az álom révén megszerezte a XVIII. századbeli Rozinát, most ébren elveszi a korunkbeli hasonmását.

Ha nem egészen tetszenék a mese váza, föltétlenül lehet dícsérni az előadás élénkségét, s szellemes könnyűségét. A XVIII. századbeli főúri ünnepély leírása élénk színű rajz, ámbár, hogy az igazat megvalljuk, egy kissé conventionalis, és mintha utánzat volna.

Különben azt hiszem, a szerző a meséjében kitért a tulajdonképeni művészi föladat elől. Álomnak kell vennünk azt a XVIII. századbeli jelenetet; pedig oly széles következetességgel, s logikával van megrajzolva, a milyent az álom nem ismer. Itt szeretnők volna, ha a mesemondó képzelme nagyobb pszichologiai lelkiismeretességgel dolgozik. — Így lelki állapot rajzát is kaphattuk volna, melynek hiányáért a hóbortos tudós okoskodása a Sziriusz körforgásáról nem kárpótolja az olvasót. Akkor a kifejlést, az álomból a valóra ébredést is érdekesebbé, tartalmasabbá tehetete volna a szerző élénk leleményessége. sz. i.

1. Kuno Fischer, *Goethes Sonettenkranz*. (Goethe-Schriften IV.) Heidelberg, 1896, 112 l. — 2. Herm. Baumgart, *Goethes «Geheimnisse» und seine «Indische Legenden»*. Stuttgart 1895, 110 l.

Két érdekes adalék Goethe életének és működésének helyesebb, mélyebb megértéséhez. Mind a kettő a nagy költő fejlődésé-

nek és munkásságának egy-egy homályosabb, vitás pontjával foglalkozik és mindketten tanulságos, részben meggyőző, részben legalább figyelemre méltó eredményekre jutnak.

1. Fischer szép fejtegetéseinek czélja, kimutatni, hogy Goethe tizenhét szonettje*) egységes alkotásnak tekintendő; hogy e költemények egyazon szerelmi viszony keletkezését és lefolyását tükröztetik vissza, és hogy ennél fogva mindnyájan egyazon személyre, t. i. Herzlieb Minnára, vonatkoznak. Ugyane személyre és viszonyra utalnak Goethe remek regénye, a *Válrokonságok* és a *Pandora*-töredékeknek egyes lyrai részletei is. Fischernek e fölfogása, mely különben csupán a szonettekre nézve új, kezdettől végig elfogadható és vonzó fejtegetéseinek eredményei biztosaknak tekinthetők.

Herzlieb Minna (Wilhelmine) 1789 május 22-én született (tehát épen negyven évvel volt fiatalabb mint Goethe) és korán vesztette el szüleit. Ekkor Frommann Frigyes Ernő hírneves jeni könyvkiadó, vette házába Minnát, a ki e derék családban nőtt föl igéző szemű hajadonná. E háznak számos bizalmas barátjai közé tartozott Goethe is, a ki Minnát kilenczedik életéve óta ismerte és, közel hatvan éves korában, szenvedélyesen megszerette a tizennyolcz éves, nem annyira szép, de igen bájos és érdekes leányt. Ez 1807—8 telén történt, midőn Goethe hosszabb ideig tartózkodott Jenában; ekkor, 1807 deczember 6 és 17-dike közt, fakadt szívéből ugyancsak Jenában, a tizenhét szonett közül tizenkettő; de a többi öt is Minnára vonatkozik, a ki nemsokára észrevette, hogy Goethét mélyebb érzelem vonzza hozzá és a kinek szívében a nagy költő iránt érzett imádó hódolat szintén átcsapott egész valóját átható szenvedélylyé. De se az egyik,**) se a másik fél

*) Ezek munkáiban *Sonette* cízzel külön csoportot alkotnak. Az I—XV. számú szonett 1815-ben, a XVI. és XVII. számú (melyek e költeményeknek kedves eszményét elárulják) csak 1822-ben jelentek meg nyomtatásban. Ezekon kívül Goethe még öt szonettet írt, az elsőt valószínűleg 1800-ban (megjelent 1807-ben), melyben az ép akkor Schlegel Ágost Vilmos által német földön nagyobb népszerűsége jutott olasz alak ellen nyilatkozik. Utóbb kibékült a nagy költő az idegen szonettel, melyre 1807-ben főleg Werner Zakariásnak Weimarban és Jenában személyesen bemutatott szonettjei fordították újra figyelmét.

**) Goethe csak az imént, 1806 október 19-én vezette volt oltárhoz gyermekeinek anyját, Vulpius Krisztinát.

nem gondolhatott arra, hogy egymáséi legyenek; mindkettejüknek keserves kötelessége a lemondás volt. Minna utóbb szerencsétlen frigyét kötött egy igen tiszteletre méltó derék férfúval, a kit azonban nem szerethetett, és 1865 július 10-én halt meg a tébolydában.

Hogy a *Valrokonságok* legszebb, legmeghatóbb alakja, a boldogtalan Ottilia, Herzlieb Minna képmása, ezt már eddig is tudtuk, hisz Goethe maga ismerte be; a szonettekre vonatkozólag azonban ez idő szerint még az az általános felfogás, hogy azok csak jó részben vonatkoznak Minnára; a *Pandora* egyes töredékeit szintén már mások is kapcsolatba hozták az örök ifjú költőnek és a szegény Minának bánatos regényével.

A szonetteket illetőleg különösen a nagy tehetségű Brentano Bettina (Erzsébet), a ki 1811 óta Arnim Achim német költő neje volt, vezette félre a világot, a mennyiben *Goethes Briefwechsel mit cinem Kinde* (1835) című, félig történeti, félig költői művében (melyet ő maga azonban egészen hitelesnek kívánt tekintetni) az összes szonetteket önmagára vonatkoztatta, bár az utolsót, mely a kedves leány nevét (Herzlieb) rejtvényben elárulja, nem volt képes megfejteni. Bettina egyúttal úgy tüntette föl a dolgot, mintha a költő részben (t. i. hat szonettjére vonatkozóan) az ő leveleit alakította volna át szonettekkel, mintha főleg azt a három szonettet, melyet a leány ajkára ad, az ő leveleiből alkotta volna meg. Már a derék Løper Gusztáv kimutatta,* hogy Bettina levelei, a mint azok Goethe-könyvében olvashatók, teljesen megbízhatatlanok; hogy az eleven képzeletű és Goethebe szenvedélyesen szerelmes leány a nagy költőhöz tényleg intézett eredeti leveleit, valamint Goethe hiteles válaszait is önkényesen alakította át, főleg oly czéltól is, hogy a szonettekkel belső összhangba hozza. Fischer most kiegészíti Løper fejtegetéseit és kétségtelenné teszi, hogy Bettina alaposan tévedett, mikor azt hitte, hogy a szonettek ő reá vonatkoznak, és hogy tudatosan meghamisította úgy saját, mint Goethe leveleit, csak hogy a világgal (eshetőleg önmagával is?) elhitethesse, hogy a szonettek őt dicsőítik. Egyetlen egyszer vett át Goethe néhány kifejezést Bettinától. Ez t. i. 1807 június 15-én kelt levelében megírja Goethének, hogy néha karjaiba képzeli magát és ekkor úgy érzi, mintha a költő így szólítaná meg: «Mein Kind! mein artig gut Mädchen, liebes Herz!» — a X. szonettnek pedig kilenczedik verse így hang-

*) *Briefe Goethes an Sophie von Laroche und Bettina Brentano* Berlin, 1879.

zik: «Lieb Kind! Mein artig Herz! Mein einzig Wesen!» de még ez a szonett sem vonatkozik Bettinára, hanem Minnára, mit Goethe már azzal is jelzett, hogy a szeretett leány nevét magában foglaló verssort ritkítva szedette.

Pandoráról maga Goethe mondta, hogy ez a mű «ép úgy mint a *Válrokonságok* a nélkülözésnek fájdalmas érzelmét juttatja kifejezésre; ezért e két munka jól alakulhatott egymás mellett.» Epimetheus megragadó panaszos dalainak, Goethe egyik legújabb életírója*) szerint is, «a költő fájdalmas vágya Herzlieb Minna után kölcsönzött vért és életet»; de Fischer (azt hiszem ok nélkül) még egy lépéssel tovább megy és lehetőnek tartja, hogy Goethe azokat a dalokat egyenesen és közvetlenül Minnáról írta és csak utólag szötte bele a *Pandorába*, melyhez eredetileg semmi közük. Tehát a válrokonságokból származó tragikus kifejezéseket föltüntető regényt és a *Pandora*-töredékeket illetőleg nem tartalmaz Fischer könyve lényegesen újat; de a tizenhét szonettől sikerült kimutatnia, hogy azok egységes alkotásnak tekintendők és hogy mindnyájan Herzlieb Minnára és senki másra nem vonatkoznak.

2. Egészen más természetű Baumgart könyve, mely a Goethephilologia egyik leghomályosabb kérdésével foglalkozik, t. i. a *Rejtelmek* című gyönyörű töredék tartalmával és céljával. E költeményt Goethe 1784 nyarán tervezte, és 1785 tavaszán elkészült a nagyszabású eposznak reánk maradt töredéke, melynek bevezetését az a remek *Ajánlás* tette, mely 1787 óta a költő összes munkáinak élén áll. A nagy költeményt magát Goethe nem folytatta, de 1816-ban alkalmá nyílt bővebben nyilatkoznia e művéről, melynek céljáról és alap gondolatáról 1816 márczius 15-én kérdést intéztek hozzá. Goethe felelete azonban nem igen világosítja föl a rejtélyes töredéket. Tizenkét vallásnak képviselői laknak együtt egy félreeső, várszerű kolostorban, Humanus nevű főnökük elnöksége alatt. Az elbeszélés azzal indul meg, hogy egy Márk nevű egyszerű zarándok jelen meg e fényes, a Grál várára emlékeztető hajlékban, hol kitüntető fogadtatásban részesül és nyomban arról értesül, hogy Humanus, a formákhoz nem kötött, tiszta vallásosságnak fenkölt megtestesítése, a fájdalmasan meglepett társak köréből távozni készül, mivel feladatát megoldotta. Midőn a rendtársak az új jövevényt főnöküknek e nekik megfoghatatlan elhatározásáról értesítik, egyúttal egyet-mást, összefüggéstelen részleteket, tudatnak vele a kitünő férfiú éle-

*) Richard M. Meyer, *Goethe*. Berlin 1895. 382. l.

téből. Nyugtalan álmakból fölriadva, ablakából csodás tünemény tárul Márk szeme elé: lent a kertben három ifjú égő fáklyákkal siet ide-oda, mire eloltják fáklyáikat és eltűnnek. Ezzel végződik a töredék és ennél többet Goethe 1816-ban sem árul el a tervezett mű cselekvényéből.

Baumgart érdekesen, de, a dolog természeténél fogva, nem épen meggyőzően fejtegeti e töredék jelentőségét. Hogy a költemény első sorban Stein Sarolta és a költő legbizalmasabb barátjai számára készült, azt eddig is tudtuk; Baumgart főleg viszonyát Herderhez törekszik behatóbban kifejteni. Rámutat arra, hogy a tervezett eposz mélyebb kapcsolatban van Herdernek nagy hatású, eszmékben gazdag fő művével (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784—91, 4 köt.), mely ugyanakkor keletkezett, és hogy Goethe e töredékének alap gondolatával rokon remek két hindu legendájának (*Az Isten és a bajadér* és *Paria*) alapeszméje is. Mind a három költeményben Goethe vallásának, vagy helyesebben vallásbölcseletének lényeges gondolatait ismeri föl. Már Herder kifejtette, hogy a vallásos hagyomány csak jelképekben öröklődik nemzedékről-nemzedékre és hogy e jelképek, melyek eredetileg jelentőséggel teljesek voltak, idővel üres, értelmetlen formákká lesznek, melyeknek további gondozása és tisztelete a papokat végre, eshetőleg szándékuk nélkül, csalókká, ámítókká teszi. Herdernek ez alapfelfogása értelmében Goethe e költeményében, Baumgart szerint, föl akarta tüntetni a vallások titokzatos jelképeinek viszonyát e vallások igazi magvához. És Herder a vallásos fejlődésnek utolsó, legtökéletesebb termékét a keresztyénségben ismerte föl, melyben a «humanitas» eszménye meglelte valóságos megtestesülését. Ugyan e szellemben akarta Goethe is föltüntetni a keresztyén vallást, mint a vallásos fejlődés legmagasabb fokát, melynek külső alakja azonban örök maradandóságra szintén nem tarthat igényt; de igenis örök becsű és életű a keresztyénség magva, mely (és e pontban Goethe teljesen egyetért Lessinggel) a felebaráti szeretetet tanítja. «Ha az emberek egyszer», mondja az agg költő röviddel halála előtt, 1832 márczius 11-én, Eckermannhoz, «Krisztus tiszta tanát és szeretetét igazi mivoltában fölfogták és teljesen magokévá tették, akkor mint emberek nagyoknak és szabadoknak fogják magokat érezni és a külső istentisztelet kisebb-nagyobb eltéréseire nem nagy súlyt fektetni. És idővel mindnyájan a szó és hit keresztyénségéből mind közelebb fogunk jutni a meggyőződés és tett keresztyénségéhez.» Goethe föl ismeri az evangéliumokban a Krisztus egyéniségének magasztos-

ságát, mely oly isteni, hogy ennél fenségesebb alakban «az isteni» még sohasem jelent meg e földön. «Ha azt kérdezik tőlem», folytatja, «megfelel-e természetemnek, hogy neki imádvá hódoljak, azt felelem: minden esetre! Meghajlok előtte, mint az erkölcsösség legmagasabb elvének isteni kinyilatkoztatása előtt. Ha azt kérdezik tőlem, megfelel-e természetemnek, hogy a Napot tiszteljem, ismét csak azt felelhetem: minden esetre! Mert ő is a legmagasabbnak kinyilatkoztatása, még pedig a leghatalmasabb, melyet nekünk, föld gyermekeinek szemlélni adatott. Imádom benne Isten világosságát és nemző erejét, mely által mi egyedül élünk, mozgunk és vagyunk, és velünk együtt az összes növények és állatok. De ha azt kérdezik tőlem, hajlandó vagyok-e Péter vagy Pál apostolnak valamely újja csontja előtt meghajolni, csak annyit mondhatok: kíméljetek meg és hagyjatok békében képtelenségteikkel!»

Valóban, nagyon valószínű, hogy Goethe a *Rejtelmek* címmel tervezett vallás-bölcselemi eposzban csakugyan ez és ezekkel rokon eszméket akart kifejezésre juttatni és hogy ez eszméket az egyes vallások képviselőinek történetében szándékozott eredetök és fejlődésük szerint föltüntetni. Ennyiben bátran csatlakozhatunk Baumgart fölfogásához; de már a részletekre vonatkozó gyanításai, meggyőződés szerint, annyira bizonytalanok és megnyugtató alap nélkül szükködők, hogy ezeknek még akkor sem bocsátkoznám részletes bírálatába, ha magokban véve befejezettebbek és valószínűbbek volnának. Hiszen szerző maga kénytelen bevallani, hogy a Goethe nagy tervének e találgató kifejtése alig fog valakit meggyőzni; de nem is nyerünk vele sokat, mert még Baumgart is csupán a főmozzanatokra szorítkozik, melyek pedig kellő képet sehogy sem alkotnak. Az irodalomtörténeti kutatásnak is vannak határai, melyeken még a legmélyebb bölcselemi speculációval sem léphetünk át, és sok esetben helyesebb és indokoltabb nemtudásunk őszinte bevallása, semhogy képzeletünknek merész, de a levegőben lógó alkotásával áltassuk magunkat és az olvasókat.

Heinrich Gusztáv.

Magyarország története. Fiataloknak és öregeknek elbeszéli Varga Ottó. A Kisfaludy-társaság által Lukács Krisztina-díjjal koszorúzott pályamű. Buda-Pest, a szerző sajátja. 1895.

Ezelőtt öt évvel a Kisfaludy-társaság pályadíjat tűzött ki egy olyan, irodalmunkban eddig hiányzó munkára, mely Magyarország

történetét a gyermekek és nép számára adná elő, ezek képzeletéhez szóló és fölfogásához mért csoportosítással, jellemzéssel és előadásban. Bővebb tájékozásul Dickens és Guizot ily fajú munkáit ajánlotta a pályázóknak. A beérkezett pályaművek közül egyet a bírálók jutalomra méltónak ítélték, a következő indokolással: «Nem felel meg ugyan ez sem teljesen a pályázat követelésének, mert a gyermekek és a nép fölfogását túlhaladja, s inkább a felnőtt ifjúságnak, s a tágabb értelemben vett nagy közönségnek van szánva. De mint ilyen, komoly méltánylást érdemlő, irodalmi színvonalon álló munka. Stílusa a kellemesen elbeszélőé, csoportosítása az alapos történetíróé, tudománya nem száraz adathalmaz, hanem segítő társa az események élvezetes előadásában, a hol nagyon részletesnek látszik, élénkségével kárpótol, frissességével hat reánk, úgy hogy művét mindig unalom nélkül, sok helyt, terjedelme ellenére, valódi gyönyörrel olvashatni.» A bírálók többsége javaslata alapján a társaság abban állapodott meg, hogy a csonka mű szerzője bizassék meg a befejezéssel, s ha a benyújtandó részek is meg fognak felelni a jogos kívánalmaknak, adassék ki a jutalom, s addig is a szerző nevét rejlő jelligés levélke bontassék föl. A szerző később be is nyújtotta munkája második felét, de nem várva be a társaság bírálatát, csakhamar közre bocsátotta az egészet. A társaság kiadta ugyan a jutalmat, de egyszersmind sajnálatát fejezte ki az iránt, hogy a szerző nem várta be, s nem használhatta föl a bírálatot, s így eljárása nem volt elég szabatos, minélfogva a kiadott műre nézve nem vállalhat teljes felelősséget.

Nem bocsátkozva se a szerző, se a társaság eljárásának bírálatába, vesszük úgy a művet, a mint előttünk áll. A szerzőben mindenestre megvan a kitűzött föladat teljesítésére a legszükségesebb adomány: stilje eleven, előadása élénk, átmenetei egyik tárgyról a másikra többnyire természetesek és könnyedek, nyelve magyaros, előadási modora népies, csaknem a népmesék elbeszélésének modoráig. Ez a jeles tulajdonsága azonban kapcsolatos két hibával. Az egyik hiba csak alaki. Helylyel-közzel bőbeszédűvé válik, terjengőssé lesz és czéltalan szószaporításokba esik. A sok közül csak egyetlen példát idézünk.

«Kollonics primás Bécsben német volt, Magyarországon pedig magyarnak vallotta magát. Olyan volt az emberek közt, mint az állatok közt a denevér, a mely egyszer emlősnek, másodsor madárnak adta ki magát. Egyébként a hatalmas embernek ez a példája nem maradt követés nélkül, hasznosnak látszott, voltak, a kik

szépnek is találták, és ez okokból egyik-másik magyar főúri család szintén kezdett ilyen osztrák-magyar lenni, a minthogy idővel szépen el is szaporodtak az ilyen denevér emberek. Hanem én már az én magyar népemmel nem irigylem se hasznukat, se ízlésüket és azt tartom, hogy szép állat a paripa, szép állat a sas is, ámde a denevér csunya egy madár». (743. l.)

Ily elmefuttatás akad a műben akármennyi s fölöslegesen gyarapítják terjedelmét. Ezzel némiképp kapcsolatos itt-ott bizonyos komázó modor is, mely nem épen kellemesen érinti a jó ízlésű olvasót.

A másik hiba, mely szintén a népies előadási modorból származott, már lényegbe vágóbb, fontosabb az előbbinél. És ez az, hogy a szerző ítéletei gyakran nagyon is ki vannak élesztve, mintha a népmesék anyagával volna dolga, a hol tudvalévőleg az emberek vagy nagyon ártatlanok vagy nagyon gonoszok. Szerzőnk könnyen magasztal, könnyen kárhoztat, s mindkét tekintetben gyakran vét a történelmi igazság ellen. Ez a fogyatkozása a régen múlt idők történeteinek elbeszélésénél kevésbé tűnhetik szembe, mert ott az események és az emberek valóban a meseszerű távolság ködébe burkolva jelennek meg előttünk. De minél közelebb jut a jelenkorhoz, minél közelebről érinti azokat a kérdéseket, a melyek a magyar nemzet mostani actualis politikájának az előzményei és indító okai voltak, annál élesebben válnak ki ítéletének egyes túlzásai. Ámbár általánosságban semmiféle túlzó pártnézetnek nem hódol, mindazonáltal az egyes eseményekre és történelmi szereplőkre vonatkozó ítéletei, hol túlságosan kurucz, hol megint túlságosan labancz fölfogásuaknak tűnnek föl. A hogy például Teleki törekvéseit elítéli vagy Rákóczy Ferencz mozgalmainak I. József császár trónralépte utáni folytatását helyteleníti vagy az erdélyieknek ugyanazon időbeli törekvéseit gyanúsítja, mindezek többé-kevésbé aulikus fölfogást mutatnak, viszont azonban épen olyan könnyen jelölhetni ki művében oly helyeket, a hol az eseményeket kurucz szemüvegen át tekinti. Nagy és nehéz föladat valamely nemzet történelmét rövid és találó ítéletekkel elmondani. Annál nehezebb, mennél újabb korról van szó. Ezért az ily fajta művek tüzetesebben nem is tárgyalják a legújabb kort.

Varga Ottó munkája csak félig tudta megoldani föladatát. A kezdemény mindenesetre dicséretes, óhajtjuk, hogy irodalmunkban folytatása legyen és teljesebb sikerrel. —*l.*

Wilhelm Preyer: Darwin, sein Leben und Wirken. Berlin, 1896.

Darwin leszármaztató elméletéről harmincz év óta egész nagy könyvtárt írtak, de életével és személyével aránylag keveset foglalkoztak. E kis mű, melyet Darwinnak egy személyes ismerője, a physiologiai műveiről híres Preyer egyetemi tanár írt, vonzó módon és rövid foglatban állítja egybe a nagy angol természettudós élet- és jellemrajzát.

Darwin életének fordulópontja a világ körül való útazása, mely majdnem öt évig tartott (1831—1836). Ez az útazás tette Darwint tudóssá, ez nyitotta meg szemét, ez útazás alkalmával találta meg Darwin önmagát is, elméletének alapjait is. Darwin huszonhárom éves volt, midőn neki azt az ajánlatot tették, hogy kísérje, mint természettudós, a *Beagle* nevű angol hadihajót Dél-Amerikába. Ez útról maga Darwin ezt írta Preyernek harminczöt évvel később egy levélben: «Örömmel fogadtam el az ajánlatot, de úgy hiszem sohasem volt természettudós rosszabbúl előkészítve ily nagy útra, mint én. Én addig csakis gyűjtő voltam; egész fiatalságomon át nagy szenvedélyvel gyűjtöttem ásványokat, csigákat, növényeket. De az anatómiából nem tudtam semmit és soha sem olvastam volt egy rendszeres munkát az állattanból; sohasem volt kezemben még nagyító cső és csak hat hónapja volt annak, hogy egyáltalán foglalkoztam a geológiával. A hajón aztán persze roppantúl éreztem a kellő ismeretek és a gyakorlat hiányát.»

Ilyen volt Darwin, midőn 1831 december 27-én a *Beagle*re száll: egy dilettans, egy huszonhárom éves bogárgyűjtő és vadász, a ki elútazása előtt néhány hónappal még theologusnak készült.

Az a Darwin pedig, ki 1836 október 2-án nagy útjáról Falmouthba kiköt s végleg elhagyja a *Beagle* azon kis kajütjét, melyet öt éven át lakott, az már — túlzás nélkül mondhatni — nagy természettudós volt, ki lángelmű combinatióval olyan jelenségeket tudott okozatilag összekapcsolni, melyeket azelőtt mindenki elkülönítve látott. Az, hogy Darwin úgyszólván járatlan volt a természettudományokban, bizonyos tekintetben rendkívüli előnyére is vált: Darwinnak tudniillik nagy kedve volt a természettudományokhoz, nagy szorgalma és bámulatos megfigyelő tehetsége. A hajón öt évig magára volt hagyva, folyton tanult a sok könyvből, melyeket magával vitt és a sok jelenségből, a melyeket idegen világrészekben meg-

figyelt. Nem a könyvtárban vagy múzeumban, hanem künn a nagy oceánon, a tropusok alatt, meg a Cordillerák kősvatagjai közt lett ő természettudóssá, ezer meg ezer megfigyelés alapján. Darwin nem vitt magával sok tudományt, midőn elindult, de nem vitt magával semmi iskolai előítéletet sem; a természet közepén képezte ki magát és a természetet bizonyos genialis elfogulatlansággal tekintette. Az iskola pápaszeme nélkül nézett maga körül és íme! olyanokat látott, a miről az iskola nem tudott semmit. Darwinnak útazása alkalmával föltűnt a korall szigetek sajátságos alakulata; szellemes megfigyelések alapján csakhamar fölállítja elméletét, mely a korallok életviszonyából magyarázza a korallszigetek gyűrűs alakját. Ez elmélet ma már általánosan el van fogadva. A mint Dél-Amerikába ér, ő — a kezdő geologus — fölfedezi, hogy e continens nagyobb része csak a diluvialis korszakban emelkedett ki a tengerből. A délamerikai állatvilág életviszonyainak tanulmányozásánál tett szert azokra a tapasztalatokra is, melyek őt leszármaztató elméletére vezették, arra az elméletre, mely a most már elfogyó század legfontosabb tudományos vívmánya.

Sajnos, a világ körül való útja más tekintetben is nagy hatással volt Darwinra: úgy látszik délamerikai vándorlásai alkalmával támadtak azon testi baj csírái, melyek aztán negyven éven át gyötörték, úgy hogy alig volt már napja ezentúl, a melyen teljesen egészségesnek érezte volna magát: hol álmatlanság, hol ideges szívdobogás, hol lázas szédülés jelentkezett nála, mint el nem űzhető élettársak.

De nem csak a betegség dämonja volt meg benne, hanem a munkáé is. A mint a baja engedte, dolgozott, szünet nélkül, figyelmének legnagyobb megfeszítésével. Egy percznyi időt sem akart mulasztani. «A ki egy órát eltékozol — szokta mondani — nem fogta föl élete értékét.» Munkaerejének nagy intenzitásához járult még bámulatos megfigyelő képessége. Mindig bizonyos szempontból figyelt meg, de nem csak azt látta, a mi a keresett probléma megfejtésére vonatkozott, hanem száz meg száz dolgot, a mi nem volt kapcsolatban azzal, a mit keresett. Ezeket a mellékesen észre vett elenségeket mind megtartotta emlékezetében és más alkalommal bámulatos módon tudta érvényesíteni. Gyorsan dolgozott, de lassan írt. Mint az erdő tavasszal ezer meg ezer csírárt enyészni enged, úgy tett ő eszméivel: igen sokat elejtett és csak keveset adott át a nyilvánosságnak, és ezt is néha csak 20—30 évi megfontolás után. Művei mind, kivétel nélkül eredeti vizsgálódások, megfigyelések és

kísérletek leírásai, melyekhez Darwin aztán következtetéseit csatolja. Egyes factumok gyűjtését és kiadását nem tartotta föladatának: a törvényszerűség kimutatása, a factumok időrendjének kiderítése, egyes jelenségeknek törvények alá való sorolása — ez volt az, a mi Darwint egy félszázadig foglalkoztatta. Szelleme mintegy gép volt, a mely a jelenségek óriási tömegéből általános törvényeket őrlt.

1842-től kezdve Darwin mind haláláig Down nevű kis helyiségben lakott, egészen visszavonultan, csupán csak tanulmányainak és családjának élt. Különös körülmény, hogy Darwin, a ki a világot körülhajózta, az európai szárazföldön nem utazgatott soha. A dicsőség, kitüntetések iránt nem volt semmi érzéke. Néha beküldtek neki könyveket is, melyeket az ő dicsőítésére írtak és melyeket el sem olvasott. De írtak ellene sok éles, sok nem ritkán rendkívül durva bírálatot is. Ezekre ő sohasem felelt, de az ellenvetéseket mindig lelkiismeretesen megvizsgálta: ha volt bennök valami helyes észrevétel, akkor elfogadta és művének legközelebbi kiadásában föl is említette ezt a javítást. 1868-ban ezt írja Preyerenek: «A mai napig folyton támadnak, ócsárolnak és a legnagyobb megvetéssel írnak rólam, különösen hazámban. De a jövő az enyém: a tehetséges fiatal természettudósok majdnem mind az én részemen vannak. A tudatlan írók megvetésével pedig nem törődöm.» Igaza volt: megérte eszméinek győzelmét, megérte, hogy századának legnagyobb természettudósaként ünnepezték. De életmódja és szerénysége ekkor sem változott: a kik meglátogatták ezt a nyájas vidéki földes urat, nem győzték bámulni, hogy lehet valaki oly egyszerű és oly nagy.

av.

A torjai «Büdös-barlang» levegőjének chemiai és physikai vizsgálata. A királyi magyar Természettudományi Társulat megbízásából írta Ilosvay Lajos. Két képpel. Buda-Pest. Kiadja a királyi magyar Természettudományi Társulat. 1895. Bolti ára 80 krajczár, társulati tagoknak 50 krajczár.

Háromszékmegye Alsó-Torja községének határában, a Bálványos- és Zombori patak vízválasztóján több forrás buzog föl s néhány épület: lakóház, vendéglő, fürdőház emelkedik. E kis telep a Büdös-, most Bálványos-fürdő. A telepen fölfakadó ásványos források összetétele rendkívül változatos. Van itt egyszerű savanyú

víz, glaubersót tartalmazó savanyú víz, timsós víz és szabad kén-savat tartalmazó víz.

A Büdös-fürdőt nem szép fekvése, nem változatos összetételű, csodahatású forrásai, nem nagy kiterjedésű és kitünő minőségű vaslápja teszik világraszóló természeti nevezetességgé. Gyilkos gázokat: széndioxidot és kénhidrogént kilehelő solfatárai, barlangjai: a Timsós-, a Kis- és mindenekfölött a Büdös-barlang azok, a melyeknek a Büdös-fürdő hírnevét köszöni, s a melyektől jövőjét, a legfényesebb jövőt, várja.

A telepről keskeny — bokrok, fák és sziklakkal szegélyezett — hegyi út vezet az 1053 méter magasságban levő barlanghoz; az út mellett itt-ott sírkövek fehérlenek, a melyek alatt a barlang áldozatai alusznak örök álmukat. Közeledvén a barlanghoz, megcsap bennünket a kiáramló kénhidrogén szaga. Közelebb jutván, a szag mind erősebbé lesz; még egy fordulat, s megnyílik előttünk a trachit-lánczolat sziklahegye, a Büdös-barlang torka ásit felénk.

A barlang hossza 1884-ben 14—, szélessége átlag 2— és magassága a hol legmagasabb 6— más helyütt 2—3 méter volt. A barlang oldalfalait a gázokból kiváló kénvirág-alakzatok díszítik. A barlang befelé lejtős, de a gázok fölszíne vízszintes irányú. E gázréteg, valamint annak fölszíne, rezgése, hullámozása, áramlása, a 90-es évek elejéig, míg a barlangot szándékosan meg nem szűkítették, világosan kivehető volt. A bejárat mögött egy kis gyermek is baj nélkül megállhat; a barlang közepe föléd pedig egy közép magasságú ember feje fölött már összecsapnak a gyilkos gáz hullámai. Bemelve, végtagjainkat sajátságos melegség járja át, izzadság lepi el, pedig a barlangban rendszerint hűvösebb van, mint künn. A barlang alján levő kőrétegek izzadni látszanak; a lecesepegő vizet cserépedényekben fogják föl s azzal szembetegek mossák szemüket.

A Büdöshegy — úgy látszik — kéntermésével vonta magára legelőbb a figyelmet. Följegyzések igazolják, hogy itt hajdan kénbánya volt s hogy a nemzeti fejedelmek korában még bányászták a ként. Torja e bányájáért mint bányahelység sokáig képviselve volt nemzetgyűléseinken.*)

Jórógen tudják, hogy a Büdös-barlang és a szomszédos barlangok mérges levegővel vannak tele. A hegy éjszaki oldalán a Gyilkos-barlang romjai fölött elrepülő madarakat a kiömlő gáz

*) Kőváry László: *Erdély földje ritkaságai*. 1853.

leszédíti; a barlang előtt a múlt század végén egy medvét találtak, melyet a barlang gőze ölt meg.★)

Régen ismerik és használják a fali csepegést, úgyszintén a telep ásványvizeit is. A kénes savanyúvíz-források, fortyogók mellett a gyógyulni jöttek sátrai állanak, s lovai legelnek. Nem volt ismeretlen a régiek előtt a Büdös-barlang levegőjének gyógyító hatása sem. Nyáron eljöttek a szem- és idegbetegek, kiizzasztják magukat benne s gyógyulva térnek meg övéikhez.**)

De hogy mi az, mi a barlang levegőjében öl és gyógyít, mi az, mi a csepegést oly hírneves szemorvosságá teszi, micsoda alkatrészek azok, melyek a hegy oldalán és lábánál tombolva fölfakadó ásványvizeknek gyógyító erőt adnak, milyen hatások lehetnek azok, a melyek a barlangot alkotó kőzet anyagát megváltoztatják s meg-rajzolják a sziklafal sárga és fehér virágait, miféle titkos erő az, a mely a barlangok gyilkos levegőjét oly csodálatos mennyiségben termeli: ezeket a kérdéseket a régiek válasz nélkül hagyták; ezekre a tudományos és közgazdasági tekintetben rendkívül fontos kérdésekre csak a legújabb időben kaptuk meg a feleletet.

A barlang gázainak, a csepegésnek, a kis-, felső- és alsó tim-sós forrásoknak minőségi összetételéről Fleischer Antal egyetemi tanárnak 1875-ben megejtett vizsgálatai tájékoztattak. Az ásványvíz-források pontos elemzését a tulajdonos megbízásából dr. E. Ludwig bécsi egyetemi tanár végezte, 1889-ben. Ludwig ugyanakkor a Büdös-barlang faláról lecsepegő szemvizet s a falról gyűjtött kivi-rárgást is elemezte.

A telep valamennyi kincsének, valamennyi termékének tudományos méltatását Ilosvay Lajos műegyetemi tanárnak köszönjük, ki *A torjai Büdös-barlang levegőjének kémiai és physikai vizsgálata* című monographiaszerű munkájában a tárgyat fáradságos elő-munkálatok s még fáradságosabb, éveket igénybe vevő, kitartó laboratoriumi munka árán a gyakorlati értékesíthetés tökéletes-ségeig kidolgozta.

Ilosvayt a királyi magyar Természettudományi társulat még 1884-ben megbízta a torjai Büdös-barlang levegőjének kémiai és physikai megvizsgálásával. Ilosvay, hogy a megbízásnak teljesen megfelelően, a következő kérdéseket tűzte ki megoldásra:

★) *Erdély képekben.* 1., 4. l.

**) Kőváry L.: *Erdély földje ritkaságai.* 135. l.

1. Mi a barlang levegőjének összetétele különböző magasságban?

2. Miként változik az alkatrészek viszonyos mennyisége esős időben, továbbá levegőnyomás és hőmérséklet-változásra? Ingadozik-e az összetétel a nap különböző szakában?

3. A barlangból kiömlő gáz miként változtatja meg a barlangon kívül a levegő összetételét közel a talajhoz és magasabb rétegben?

4. A barlang levegője különböző magasságban egyenlően hat-e égő testekre, élő állatokra?

5. Milyen természetűek a barlang belsejében található egyéb képződmények?

Ilosvay a helyszíni vizsgálatokat 1884 július 15-től augusztus 3-dikáig végezte. Az elemzéseket 1888-ig nem fejezhetvén be, 1888 július 12 és 13-dikát megint a helyszínén töltötte; gázt és szemetet gyűjtött s a kivirágzás alatt lévő elmállott kőzetből is hozott néhány kilogrammot. Minthogy elemzéseit csak 1893 június havában fejezhette be, hogy a barlang gázának ipari értékesíthetése czéljából fölállított sűrűsítő gyár termékének tisztaságáról meggyőződést szerezzen, 1893 június 30-án újra meglátogatta a Bűdös-hegyet. Gázt hozott a barlangból, a levezető ólomcsőből s mintákat vett a sűrűsített gázból is.

A laboratoriumi munkát a helyszínén tett pontos physikai vizsgálatok előzték meg. E vizsgálatok során konstataálta, hogy a hőmérséklet a barlang külső felében a külső levegő hőmérséklete szerint változik; ellenben a barlang végén nagyon állandó (12°C). A levegőnyomás ingadozása az észlelt időn belül fölötté csekély volt (663.4—675.1) A barlang levegője pedig mindig telítve volt vízgőzzel. Közvetlenül nem volt megállapítható, azonban föltehető, hogy a gáz a sziklarepedésekből a vízgőzzel együtt száll föl.

Ilosvay a Bűdös-barlang levegőjében széndioxidot, kénhidrogént s ezek mellett oxigént és nitrogént állapított meg. A gázmagasság a barlang szájában 5—10 cm; a barlang végében 171—200 cm. között ingadozott. A gázmagasságot az észlelt esetekben se a hőmérséklet, se a levegőnyomás nem módosította. A barlang falát borító kénréteg magassága a barlang szájától befelé öt méterre 96— és 12 méterre 187 cm. Tekintve, hogy a kénréteg és a gáz magassága úgyszólván egyenlő, föltehető, hogy a kénhidrogén nagy részének oxidálása a széndioxid-réteg alatt megy végbe.

A mennyiségi elemzésre szükséges gáz fölfogása nemcsak

óvatosságot, hanem elszántságot is követelt. Egy vigyázatlan mozdulat s koczkáztatva lett volna a gáz tisztasága, egyetlen lélegzés s veszélyeztetve a gázgyűjtés munkájában levő élete.

Ismervén a gáz összetételét és tudván, hogy a barlangból a gáz szakadatlanul ömlik a hegyen lefelé, Ilosvay meghatározta a barlangból évenként kiömlő széndioxid és kénhidrogén mennyiségét. E meghatározás szerint körülbelül 734,800 m³ széndioxid és 2850 m³ kénhidrogén ömlik ki évenként a barlangból. A kiömlött széndioxid súlya: 1.448,000, a kénhidrogéné 4340 kgr.-ra rúg. Bischof szerint Andernach mellett, a laachi tó közelében levő forrásokból évenként mintegy 250,000 kgr. széndioxid ömlik ki; tehát csak hatodrésze annak, a mit a torjai barlang szolgáltat.

A széndioxidot termelő helyek között világhíre van a nápolyi Kutya-barlangnak. Ilosvay érdeme, hogy most már tisztában vagyunk az iránt, hogy a Büdös-barlang a Kutya-barlangot úgy gázainak összetételénél, mint terjedelménél fogva sokszorosán fölülmúlja. A Büdös-hegyi barlangok gáza a széndioxidból mintegy 24—34%-kal többet tartalmaz, mint a Kutya-barlangé. El fog jönni az idő, midőn Jáva mérgevolgye, Island forró iszapot hányó geysirei, Baku örök tüze, Italia tüzes lávát ontó vulkánjai mellett, mint ezekkel egyenlő rangú természeti ritkaság, a Büdös-barlang is helyet foglal minden művelt nemzet geographiai tankönyveiben!

Háromszékmegye területén több helyen találkozunk a Büdös-hegyihez hasonló széndioxid gáz-kiömlésekkel. Így a Kovásznán fölkadód, kavargó, örvénylő, zugó «Pokolsár» medenczejében. A medence falából óriási erővel, nagy tömegben kitóduló széndioxid gáz a vizet nemcsak állandó hullámlásban tartja, hanem a medence falát alkotó agyagpalát megpuhítva, összezúzva, fölkavarva, hamuszürkévé is teszi. A Pokolsár nem az egyedüli széndioxid-forrás Kovásznán! A Pokolsárral úgyszólván egy vonalban, jobbra és balra számos gázforrással találkozunk; a piaczi kút vizét a kiömlő széndioxid gáz állandó forrásban tartja; a kút mellett lesiető patak kristályvize a több helyen előtörő széndioxidtól sistereg, forr, buzog. A patakon túl levő úgynevezett «Kis-Pokolsár» a Pokolsár miniatűrje. A Pokolsártól jobbra van a «gözlő». Egy körülbelül két négyszögméter területű, másfél méter mély gödör ez, melyből folytonos áramlásban széndioxid gáz ömlik ki. A gödör fölé gázfürdőházat építettek. Háromszékmegyében még Málnáson, a sepsi-szentgyörgyi Sugás-fürdön vannak nagyobb gázkiömlések. Tudományos tekintetben fölötte érdekes volna tudni, nincs-e kapcsolat ezen,

minden valószínűség szerint plutói eredetű széndioxid gázforrások között.

A Büdös-barlangot — mint gázfürdőt — a szem-, fül-, orrbetegék, köszvényesek, csúzosak emberemlékezet óta használják. A csepegéssel, a barlang belsejében lerakódó kéntejjel a szem- és bőrbetegek gyógyítják magokat.

1892-ig a Büdös-barlang kincseit csak ilyen módon és mértékben értékesítették. 1892 óta a barlang egy széndioxid-sűrűsítő gyárat lát el gázzal.

A Büdös-barlang, mióta a gyár fönnáll, sokat veszített eredetiségéből, érdekességéből, El kell jönnie annak az időnek, a midőn a barlangot visszaadják eredeti rendeltetésének. Legyen is az megint gázfürdő, a szenvedő emberek sokféle bajainak gyógyító orvosa; legyen is az a természet-kedvelők útjának célpontja, csodálatának tárgya. Erre a tulajdonos tette meg az első lépést, midőn a múlt esztendőben a Büdös-hegy tetején nagyszabású, és minden követelést kielégítő gyógyintézetet építtetett.

Hankó Vilmos.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-vállalata.

A Magyar Tudományos Akadémia, az 1896-ik évvel, Könyvkiadó-vállalatának egy új ciklusát indítja meg.

Oly eredeti és fordított műveket ad benne, melyeknek megválasztásában irodalmunk egyes hézagainak betöltése és a művelt közönség szükségleteinek kielégítése a főszempontok.

E vállalat a *történelem, irodalom és társadalmi tudományok* egész körét fölkarolja, nem terjeszkedvén ki természettudományi munkák kiadására, minthogy e téren a Természettudományi Társulat az Akadémiától támogatva, élénk és sikeres tevékenységet fejt ki.

Minden fordított munkát egy e végből fölkért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

Az 1896-tól 1898-ig terjedő ciklusban a következő munkák kiadása kerül sorra :

Alexander Bernát: *Kant világnézlete.* Egy kötet.

Beöthy Zsolt: *Az irodalom és története.* Egy kötet.

Croizet: *A görög éposz története.* Egy kötet. (Fordítja Kempf József; fölülvizsgálja Némethy Géza.)

Faguet: *A XVIII. század.* Egy kötet. (Fordítja Haraszti Gyula; fölülvizsgálja Pauer Gyula.)

Gregorovius: *Hadrián császár.* Egy kötet.

Laveley: *A tulajdon és kezdetleges alakulásai.* Egy vagy két kötet. (Fordítja Bartha Béla; fölülvizsgálja, előszóval és jegyzetekkel kíséri Pulszky Ágost.)

Radó Antal: *Az olasz irodalom története.* Két kötet.

Ribot: *A pszichologiai öröklékenység.* Egy kötet. (Fordítja Rácz Lajos.)

Ruskin: *Velence kövei.* Három kötet. Számos rajzzal és műmelléklettel. (Fordítja: Geöcze Sarolta; fölülvizsgálja Beöthy Zsolt és Fittler Kamill.)

Southey: *Nelson élete.* Egy kötet.

Évenként négy kötet fog megjelenni, összesen 100—120 nyolczadrétű íven. Egy-egy évfolyam ára 5 frt. Ha angolvásznon kötésű példányok kívántatnak, minden kötetért még 40 kr. számíttatik a kötés ára fejében.

Az aláírás három évre (1896—1898.) kötelező. Egy-egy évfolyam ára vagy előre küldendő be a m. tud. Akadémia főtítkári hivatalának, mely esetben az évi könyv-illetmény bérmentesen küldetik meg; vagy pedig az első szállítmánykor utánvétellel fizethető be, az utóbbi esetben a szállítás költségeit a címzett tartozván viselni.

A Könyvkiadó-vállalat pártoló tagjai az *Akadémiai Értesítő* című folyóiratot, minden további ráfizetés nélkül, az évdíj fejében kapják s az Akadémia minden egyéb kiadványát (ha egyenesen a m. tud. Akadémia főtítkári hivatalához fordulnak) huszonöt százalék árengedménnyel rendelhetik meg.

Az Akadémia nemcsak a reáharuló kötelesség érzetével teljesíti tudományterjesztő feladatát, hanem azzal az öröndetes és biztató meggyőződéssel is, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönség méltó fogékonyságára számíthat.

A pártoló-tagsági nyilatkozatok, a példányszám megállapítása végett, mielőbb beküldendő.

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. A második férj. Regény. (Athenæum olvasótára. III. évf. 20—21. köt.) Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 184, 178. l.) Egy kötet 50 kr.

Adorján Sándor. Gólyafészek. Bihari Sándor rajzaival 2. kiadás. Buda-Pest, 1895. Deutsch Zs. és tsa. (8-r. 95 l.) 2 frt.

Apponyi Albert gr. beszédei I. kötet. 1872—1890. II. köt. 1890—1895. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. XI, 738, 759 l.) 10 frt.

Bánfi Zsigmond. Tanulmányok. Előszóval ellátta Beöthy Zsolt. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 287 l.) 2 frt 40 kr.

Bárczay Oszkár. A hadügy fejlődésének története. 1., 2. kötet. Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. VIII, 350 és 678 l.) 6 frt.

Benedek Elek. Katalin. Regény fiatal leányok számára. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. VIII, 319 l.) 3 frt.

Benedek Elek. A magyar népköltés gyöngyei. A legszebb népdalok gyűjteménye. Buda-Pest, 1896. Athenæum (8-r. XVI, 320 l.) 3 frt.

Bókai Árpád. Gyakorlatilag fontosabb mérgezések. Buda-Pest, 1896. Dobrowsky és Franke (8-r. VIII, 422 l.) 4 frt.

Burckhardt Jakab. A renaissancekori műveltség Olaszországban. A m. tudományos Akadémia megbízásából fordította Bánóczi József. I. kötet. Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. 408 l.) 2 frt.

Dubrawszky Róbert. Az állategészségügyi rendeletek gyűjteménye. Buda-Pest, 1895. Könyves Kálmán r. társ. (8-r. VIII, 284 l.) 2 frt 80 kr.

Jókai Mór összes művei. Közrebocsátja a Jókai Mór ötven éves írói jubileuma alkalmával alakult bizottság. Nemzeti díszkiadás. Buda-Pest, 1895. Révai testv. 8-r.

31. kötet. Az elátkozott család. (258 l.)

32—33. „ Névtelen vár. 1., 2. (262, 258 l.)

34. „ Felfordult világ. Észak honából. A debreczeni lunatikus. (403 l.)

35. „ Szélcsend alatt. Az életből ellesve. (289 l.)

36. „ A magyar előidőkől. Egy asszonyi hajsza. (314 l.)

37. „ Novellák. (376 l.)

38—40. „ Szinművek. I—III. kötet. (434, 352, 332 l.)

LÓNYAY MENYHÉRTNEK 1847 '8-DIKI NAPLÓJA.

Első közlemény.

Ismeretesek az 1847/8-diki pozsonyi országgyűlést megelőzőt események.

Az országban a leghevesebben vitatott sérelem az úgynevezett adminisztratori rendszer volt.

Bécsben azt akarták, hogy Magyarországot ne ötvenkét vármegye önállólag igazgassa, hanem hogy meglegyen a kapcsolat a központi kormány és a közigazgatás helyi végrehajtó közegei között, hogy így a kormányzat végső szálait a bécsi miniszteriumtól függő és az országnak nem felelős magyar udvari kancellária tartsa a kezében; továbbá, hogy a megyék főnökei befolyást gyakoroljanak az országgyűlési követeknek adandó utasítások készítésére és magára a követek választására is, hogy így a kormánynak biztos többsége legyen az alsó táblán.

E czélok elérésére a magyar udvari kancellária 1845 február 19-dikén rendeletet küldött a vármegyék főispánjaihoz, a melyben fölszólította őket, hogy a vezetésökre bízott megyék gyűlésein és törvényszékein rendesen elnököljenek, a közigazgatás minden ága fölött éberen őrködjenek, s állásuk egész tekintélyével arra ügyeljenek, hogy a megyék hatósági jogaikat a törvényszabta korlátok közt gyakorolják és kötelességeiket ezeknek értelmében teljesítsék; hogy pedig a főispánok mindezeket megtehessék, ezentúl állandóan megyéjökben lakjanak. Kimondatott továbbá, hogy a főispáni állás más hivatallal nem köthető össze, s végre szorosán hivatalos hatáskörükön túl kötelességükké tétetett a megyék főnökeinek, «hogy megyéikben a kormányhoz és alkotmányhoz ragaszkodó loyális többséget nyerjenek, hogy minden congregatióról és az azok-

ban előfordult értekezésekről jelentést tegyenek s a jegyzőkönyveket megvizsgálják. A hivatalra ajánlás dolgában lépjenek érintkezésbe a kormányval és ennek minden rendeletét, a mennyiben hatáskörükbe vág, minden eszközzel hajtsák végre». Mivel pedig a megyék kormányzóinak megyéjökben való szakadatlan jelenléte nagyobb költségeket rótt rájuk, mint a mennyire a megyék házi pénztárából nekik adott tiszteletdíj rúgott, elrendeltetett, hogy a házi pénztárból nekik adott évi összeget egészítse ki a kincstár 5000, illetőleg 6000 forintra.

A régi főispánok nagy része vonakodott e rendeleteknek megfelelni, s helyökbe harminczkét administrator neveztetett ki, kiket azért nem hívtak meg az országgyűlésre, mint a főispánokat, hogy állandóan megyéjökben lakhassanak s az országgyűlés folyamában is mindig befolyást gyakorolhassanak a követeknek adandó utasításokra. A vármegyék többsége állást foglalt az új rendszer ellen, a melyben a kormányhatalom egyoldalú terjeszkedésének irányát látta s a melyről azt tartotta, hogy a megyei hatóságnak, az alkotmány fő biztosítékának, megsemmisítésére vezet.

Az 1847-diki országgyűlés elé terjesztett királyi előadások sok életbevágó reformot öleltek föl és Somssich Pál november 22-dikén a KK. és RR. kerületi ülésében azt indítványozta, hogy intéztessek ő felségéhez fölirat, mely hivatkozva a királyi akaratnak és a nemzet félszázad óta táplált forró óhajlásainak szerencsés találkozására, ezért viszonzásul hálát mondjon a királynak; jelentse ki továbbá a fölirat, hogy az országgyűlés az annyira üdvös királyi előadásokat azonnal tárgyalás alá veszi, s végre kérje meg ő felségét, hogy orvosolja a múlt országgyűléstől fölterjesztett sérelmeket.

Somssich után szót emelt Kossuth Lajos és megtámadta a kormánynak összes politikáját, követelte Magyarország önállóságát, függetlenségét, a bécsi hatalom alól való emancipációját, magyar felelős kormányt és parlamenti kormányzatot, s a többek között indítványozta, hogy az administratori rendszerből, a kormánynak a horvát tartománygyűlés egyoldalú szabályozásával elkövetett törvénytelenységéből, valamint a partiumnak a magyar országgyűlésre meg nem hívásából eredő sérelmek is előadassanak az ő felségéhez intézendő föliratban.

A harmadik szónok gróf Széchenyi István volt, a ki attól

tartott, hogy az olyan tartalmú fölirat, mint a minőt Kossuth ajánlott, Bécsben keserűséget fog szülni, s ki azt fejtegette, hogy az ilyen taktika nem vezet célhoz. A legfontosabbnak mondotta azon régóta hangoztatott kívánsága teljesítését, hogy az országgyűlés, még pedig Pesten, évenként összejöjjön. November 26-dikán mondott záróbeszédében Széchenyi válaszföliirati módosítást terjesztett elő, a mely szerint az új rendszabályok okozta aggodalmak ne egyenként soroltassanak elő a föliratban, hanem csupán annyi mondassék, hogy «azokon kívül, melyeket a múlt országgyűlésekről az ország rendei ő császári és apostoli királyi felsége elébe már fölterjesztettek, a közelebbi idők eseményeinek sorában újabban is tüntek föl jelenetek, melyek a nemzet alkotmányszerető kebelében féltékenységet és aggodást ébresztenek. Azonban szentebb az ország rendei előtt a pillanat, ünnepélyesebb az alkalom, semhogy szándékuk vagy céljuk lehetne érdemlegesen fölhozni azokat most, s így éppen akkor, midőn ő felsége k. királyi előadásaiban nagyrésztben a nemzet valódi szükségeivel találkoznak».

Somssich visszavonta indítványát és a KK. és RR. Kossuth indítványát Széchenyie ellenében négy szó többségével elfogadták.

A főrendek több napi vita után elvetették a KK. és RR. föliratát és egy másikat küldtek a Rendekhez, azon reményben, hogy az itt hosszabb vitát támaszt és ez idő alatt sikerül majd a főrendek föliratának többséget szerezni. Kossuth azonban meghiusította e reményt azon indítványával, hogy tétessék le a fölirat a napirendről és a benne megérintett sérelmek külön föliratokban terjesztessenek ő felsége elé. A KK. és RR. ki is küldtek bizottságot, mely az administratori rendszerből eredő sérelmeket részletesen előterjeszse. Ez ügynek mikénti eldőlésétől függött, megmaradhat-e gróf Apponyi György fő-kanczellár a kormányon vagy nem.

Ez időben kezdte meg Lónyay Menyhért naplóját, a melyet itt közlünk:

Pozsony, 1847 december 24-dikén.

A conferentián, melyet az ellenzék az adresse letétele iránt tartott, Szemere Bertalan mellé ültem. Midőn láttam, hogy Szemere itt is egészen nemlegesen viseli magát, annyira, hogy arca kifejezésén észre lehetett venni, hogy külö-

nösen Kossuthnak e tárgyban kifejtett működése nincs tetszésére, őszintén kérdém: «Tetszik neked a dolog eddigi menete és különösen ez a lépés?» Szokása szerint egyenesen felelni nem akarván, csak azt jegyzé meg: «Barátom, magam is sokat gondolkoztam az országgyűlés eddigi meneteléről, különösen épen ma írtam föl magamnak jegyzeteimbe, melyeket vinni szoktam, combinatiómat ez országgyűlés jövődjéről; kíváncsi vagyok reá, vajon be fog-e teljesedni». E szavai emlékeztettek arra, a mit már többször föl tettem magamban, hogy valahányszor a sors úgy hozza magával, hogy nevezetesebb dolgokban részt vehetek, a fontosabb eseményeket vagy érdekes körülményeket magamnak följegyzem. Érdekes lett volna ezt már a mult országgyűlés alatt tennem; elmaradt azonban mindig, mivel ha belekezdtem, azt akartam volna, hogy jegyzeteimnek mentől csinosabb legyen az alakjuk, erre pedig nem volt időm és kitartásom.

Ugyanezt tettem föl magamban, midőn a mult nyáron a *Pannónia* gőzösön Széchenyi Istvánnal a Tiszán egész Csetfalváig fölmenvén, az első éjjel a hajón vele együtt háltam és láttam, mint vesz elő egy zárós szép könyvet s jegyzi be abba az aznapi eseményeket a nála megszokott csinossággal. Az ő életének minden napja tanulságos és érdekes lehet, az enyém csak az országgyűlés alatt az s akkor sem mindenkor, csak ha nevezetesebb eseményeknek lehetek tanúja.

Alkalmatlan ugyan bekötött könyvbe írni, de mégis a legtanácsosabb; ha íróasztalomon hever is mindig a könyv, (a mi azért szükséges, hogy a jegyzésre emlékeztessen), a zár azt csak számomra nyitja meg s így bátran jegyezhetek belé. Ha ellenben egyes ívekre írok, ezek könnyen elhanyagódnak és könnyen más kezébe kerülnek.

Mit jegyezzek most belé? Feriáink vannak, ezek alatt szándékom ugyan a közlekedési eszközökről írt munkámat bevégezni, ha azonban időm marad, megkísérlem az eddigi országgyűlés főbb eseményeinek följegyzését, noha ez idő alatt még Vahot *Országgyűlési almanachja* számára is kellene valamit írnom.

Minekelötte e sorokat kezdém, Gábornál *) és Ghyczy

*) Lónyay Gábor, Lónyay Menyhért anyjának, született Lónyay Florentinának, testvére, országgyűlési követ, a ki szoros viszonyban volt

Kálmánnál *) voltam. Ghyczynek, mint a múlt országgyűlés alatt legmeghittebb barátomnak és volt dolgozó társamnak, elmondtam főbb vonalakban a főkanzellárral tegnap folytatott beszélgetésemet, a melyet holnap itt talán még megérintek. Ő sokat beszélt a centrum képzésének kellemetlenségeiről; bizonyos esetekben azonban, a mikor eredmény kell, ezt szükségesnek látta.

Úgy látszik, azon vélekedésben van, hogy a német kormánynak pénz kellene és hogy ezen az áron adnának concessiókat. Ez fő eszméje, mire alkalmasint Dessewffy Emil iratai vezérelték. Végre azt mondá: «Vigyázatok barátom, most nektek szabnak föltételeket, de tíz év múlva majd ti szabtok». Beszéltünk sokat a felelőség életbe léptetéséről, az országos pénztárról, Apponyiról, kinek jó szándékáról meg van győződve, Kossuthról, Szentkirályiról, Pázmándyról.

1848 január 1-én.

Ennyi ideig nem írtam naplomba; azóta nem is történt valami különös, de legalább az előbb történtek nevezetesebbjeivel tölthettem volna meg a könyv első lapjait. Az újév itt van s még a múltnak emlékeit sem jegyeztem föl. Oka ennek az volt, hogy az utolsó napokban siettem bevégezni azon cikkeket, melyet az *Országgyűlési almanach* számára írtam, s munkámat is be kell végeznem a feriak alatt, később nem érek reá, úgyis igen elkéstem vele.

Kíváncsi vagyok, vajon munkámnak az államadosságokról tegnap és ma írt részét a gondolatnyirbálók nem nyírják-e meg s vajon, ha megmaradhat, fog-e tetszeni?

Az almanach számára a földművelési ipar érdekében írtam, leginkább a mostani pusztán industriális mozgalmak elleni iránynyal. Gábornak tetszett a tárgy.

1848 január 7-dikén.

Tegnap lettem huszonhat éves, tehát már közelebb vagyok a harminczhoz, mint a húszhoz. Az estét együtt töltöt-

Kossuthal s a kinek biztatására és anyagi támogatásával indultak meg Kossuthnak az 1832.6. országgyűlés alatt kiadott írott országgyűlési tudósításai.

*) Ghyczy Kálmán ez időben nádori ítélőmester volt.

tük bátyámmal, Gáborral, Otillal, Emmi nénivel, a kis Marival és Claire-rel. Tormássy Zarkától velem jött haza s nálam maradt az este. Később ifj. Bárczay József s Gyula jöttek; mi követek együtt politizáltunk. Gábor bátyám, úgy látszik, nincs megelégedve a Kossuth vezérletével.

Ma vettem szeretett atyám *) levelét a tegnapi napról. Smaich, a buccari követ, adta át az ülésben; épen Bécsből érkezett. Mily nagy örömmel olvastam e sorokat, le nem írhatom; szebb és drágább ajándékot jó atyám nekem nem adhatott, mint a születésem napjára írott e sorokat. E mellé a lap mellé rekesztem a levelet.

A mint az ülésből kijöttem, Széchenyi megszólított, mennék föl hozzá pár szóra. Ha jól emlékszem, most már negyedszer hívott magához politikai beszélgetésre. Úgy látszik mindenkől, hogy bizik bennem és vár tőlem. Alig érkeztem Pozsonyba, még egészen úti köntösben voltam, ez november 7-dikén lehetett, már egy csinos levélkével magához kért. Elmentem hozzá a mondott órára, bevitt írószobájába s ott maga mellé ültetvén, sincerisálni kezdett. Már akkor mutatott irántam bizalmat, midőn az őszszel, szeptember 8-dikán és 9-dikén, vele a felső Tiszán gőzhajóval jártam és hazánk viszonyairól, a jövő országgyűlésről, a teendőkről sokat beszélgettünk. Ott fejtette ki előttem legelőször az évenkénti országgyűlés iránti óhaját, valamint egy különös eszmét a kortes-szavazatok vásárlásának megszüntetéséről.

E november 7-diki első beszélgetésünk alkalmával a többek között kérdezé: «Mint gondolkozik ön a felől, hogy én az alsó tábla tagja lettem?» Én nyíltan megmondtam neki véleményemet; megmondtam, hogy állásánál fogva igen sok hasznot tehet, ha czélszerűen él az alkalommal. A többek közt azt mondam, hogy csak ott lépjen föl egész tekintélyével, a hol kiegyenlítés szükséges; minden kis fontosságú tárgyban sokat ne discutáljon; midőn föllép, egész erővel úgy lépjen föl, hogy mindig döntsön. Eddigi föllépéseiben azonban ezt a tanácsot nem követte. Az adresse-discussio alkalmával mondott hatalmas beszédét, mely annyira megindított, hogy könny jött a szemembe, a nélkül mondá el, hogy előre kicsinálta volna, kik szavaznak mellette s hogy lesz-e többsége. Még kevésbbé szá-

*) Lónyay János, Beregmegeye főispánja.

mitott, midőn az országos ülésben javaslott egy új, az elsőtől eltérő módosítást.*)

Szentiványi vitte be e módosításba s különösen Apponyi iránti rokonszenve. Nem ismerte az alsó házban szükséges taktikát, elégnak tartotta felszólalni, hogy többsége legyen. Legnagyobb hibája volt, hogy nem a vita kezdetén mondá el beszédét, akkor, mikor én neki a szót átengedtem.

Több ízben beszélt velem az országgyűlési dolgokról; ebédre mindig a celebritásokkal együtt hívott meg; talán nagyobb súlyt helyez reám, mintsem valóban megérdemlem.

Ma is ily beszélgetésre hívott meg. Pázmándy Dénes velünk jöven, őt is magához hívta.

Eleinte mindjárt azt mondá: «Szentkirályi tegnapelőtt délelőtt volt nálam. Beszélgettünk a városi ügyről, a dolgok menetéről, s ő is azon véleményben volt, hogy ha sikert óhajtunk, szükségképen egy balcentrumot kell alakítani. Megemlítette, hogy akkor nap önhöz (hozzám) megy ebédre s önnel e tárgyról fog beszélgetni;» azonban, folytatá Széchenyi, Szentkirályi mindjárt másnap confusus, érthetetlen, előbbi mondásaival ellenkező levelet írt neki, s Széchenyi azt magával Szentkirályival kívánja magának megmagyaráztatni.

Pázmándy ajánkozott, hogy megmagyarázza e levelet. Hárman együtt elolvastuk. Szentkirályi merő veszedelemnek mondja a centrumot, nyilvánítván, hogy ellene fog harcolni stb. Említve volt e valóban kissé confusus levélben, hogy Paczolayt Hontba küldték pénzzel, az ott lábra kapni akaró oppositiót megoldoztatni.

Pázmándy szokott csendes modorával megmagyarázta Móricz e furcsa levelét. Oka e gondolatváltozásnak az volt, mert azt hallotta, hogy Széchenyinek ajánlottak 80 m forintot Kossuth visszahívására, (ő adta volna a kormánynak a véleményt, hogy míg Kossuth itt van, nem lehet az országgyűléssel boldogulni); Széchenyi meg erre csak azért nem vállalkozott, mi-

*) A december 1-sején tartott országos ülésben, a melyben a Szentkirályi Móricztól szövegezett válaszfőirati javaslat volt napirenden, Széchenyi más szerkezetben megújította a november 22-dikén előterjesztett módosítványát, a KK. és RR. azonban Szentkirályi szövegét fogadták el.

vel ő e célra 100 m forintot kért stb. Ezért haragudott meg Móricz, ezért ijedt meg Széchenyi terveitől. *)

Széchenyi, úgy látszik, indignációval vette e fölvilágosítást. Úgy hiszem azonban, nem lehetetlen, hogy ő ezt valahol mondotta. Igen tudakozta, hogy Pázmándy ezt kitől hallotta. Pázmándy nem mondá meg.

Bővebben akart a centrum alakítására vonatkozó tervről szólni a nagy gróf; említette Móricznak azon ideáját, hogy nem kell összehívni az embereket egyszerre, hanem mindenkivel egyenként kell beszélni; így nem tetszik a dolog a nagy grófnak; ő vén napjaira nem lesz agitator stb., hanem ha valamely kérdés iránt tisztába jövünk, ő fölmegey Bécsebe és kiegyenlíti a dolgot. Mutatta azon névjegyzéket, melyet Móriczczal együtt készített a jövődöbeli centrum belső tagjairól. Pázmándy nem mondá meg nyíltan véleményét s csak annyit mondott, hogy egyes kérdésekre nézve kell ilyesmit csinálni, ilyeneknél ő tudja, mit tegyen, meddig mehet.

Széchenyi ezután közölte Pázmándyval azon üzeneti szerkezetet, mely mellett, talán a Sz. mediatiójára, a főrendek az adóügyet elfogadják s erre nézve kérte Pázmándy véleményét. Pázmándy leült s némelyeket benne változtatni kívánt, végre is azzal kelt föl az asztaltól, hogy ez oly kényesen van szerkesztve, hogy alig lehet rajta igazítani.

Míg Pázmándy ezzel foglalkozott, Széchenyivel öltözö szobájába mentünk s ő ott velem beszélgetett. Miután mondtam, hogy ha centrum lesz, ne menjen a conservatívek conferentiájába, kérdezett, ne menjen-e a mi conferentiánkba. Válaszom volt, hogy ezt előbb jól meg kell fontolni. Beszéltünk Apponyiról. Én azt mondtam, hogy Apponyinak legtöbbet használna, ha belemennék a valódi munkákba és ezzel elenyésztetnének azon mindenféle agtationális tárgyak, melyeket Kos-

*) Gróf Széchenyi István 1848 január 6-dikán ezeket írta naplójába: «Szentkirályitól hóboros levelet kaptam, a melyet részben nem értettem meg, részben nem bírtam elolvasni, s a melyben fölmondja nekem a szolgálatot».

Január 7-dikén a következőket jegyezte be naplójába Széchenyi: «Nálam volt Lónyay Menyhért és Pázmándy. Nyíltan beszélünk. Pázmándy elolvasta Szentkirályi levelét. Azt mondják, hogy ön vissza akarja hívatni Kossuthot; adnak m./60., ön akar m./100. Ez fekszik benne.»

suth par force kikeres, hogy személyeskedjék és őt megdöntse. Elmondám neki, hogy a partium, a horvát és az administratori kérdés azért van áttudirozva és kiélesítve, hogy Apponyi megbukjék; hogy ezzel csittitották, a mint magam is hallottam, Bónist, ki a partium iránt a conferentiában más véleményen talált lenni stb., s hogy Batthyány Lajos van minden mögött.

Apponyiról ezután hárman együtt beszéltünk. Titokban elmondá Pázmándy, hogy a napokban Majláth Antaltól *) kaptak üzenetet, hogy Apponyit megingatta ugyan az adresse lételete, de állása azóta megint erősödött. Elhitette a főhercegekkel, hogy az adresset azért tették le, mert az szokatlan dolog, s hogy a köszönet a királyi előadásokért majd a magyar nyelv tárgyában megy föl. Új attakok kellene, hogy Apponyi megbukjék. Elmondá továbbá, hogy Majláth György Bécsben szemrehányásokat hallott Antaltól, miért nem lépett föl erősebben Apponyi ellen.**) Pázmándy végre azt mondá, hogy bármint igyekeznénk is Apponyit megtartani, előbb-utóbb bukik, annyi antipathia van ellene a főrendeknél és a főpapoknál.

Erre az incidensre Széchenyi fölolvasta a levelet, a melyet Apponyinak írt s melyet ma küld hozzá magán alkalommal. E levelében nehezen veszi, hogy Apponyi az ő előbbi levelére nem válaszolt s őt a teendőkről tanácskozássra meg nem hívta. Ebből kitetszik, hogy Széchenyi, miután az addressében nem vívott sikeresen, Apponyinál tekintélyben vesztett.

Elmenet kérdezte tőlünk, hogy mikor jövünk megint hozzá. Pázmándy azt mondá, ha akarja, holnap ülés után.

A magyar nyelv tárgya holnap jön elő a kerületben; a Kossuth-féle módosítások miatt lesz-e többsége ?

*) Gróf Majláth Antal gróf Apponyi Györgynek elődje volt a főkancellári állásban.

***) Majláth György országbíró a főrendeknek 1847 december 11-dikén tartott ülésében a KK. és RR. fölírti javaslatának az administratori rendszerre vonatkozó pontját, Szerencsy István főpohárnokmester indítványának megfelelőleg, ki akarta hagyatni s azt kívánta, hogy «a kérdés, mielőtt fölírásnak tárgya legyen, komolyan és minden oldalról fontolóra vétessék». «Ugyanis — így szólott — a kérdésben levő intézkedések többekben aggodalmat gerjesztettek, nevezetesen több érdemes főispánokban is, kiknek aggodalmát én méltánylandónak tartom még akkor is, ha ez aggodalom alaposságáról egyéni nézetem szerint nem volnék meggyőződve, s kívánatosnak tartom, hogy ily aggodalmak

Január 10-dikén.

A magyar nyelv visszahozatott a 7-dikén tartott országos ülésből a kerületbe Kossuth indítványára.*) Az egész alatt Batthyány Lajosnak s embereinek machinatiója rejlett. Ők megtudták, hogy Apponyinak használ, ha hamar fölmegy az üzenet, melyben a köszönet van kifejezve, ennél fogva oly módosításokat akartak e tárgyban tenni, melyeknél fogva az ügy a főrendeknél fönnakad s így a köszönet nem megy föl. Ugyanerre mutat, hogy Pálffy Pepi tegnapelőtt estve Gyürkynéhez ment, mert tudta, hogy az estélyen néhány ellenzéki követ fog részt venni s hogy ott nagyon debachált, miért nem soroltattak sérelmek az üzenetbe, miért nem fogadtatik el Kossuthnak minden módosítása.

Tegnapelőtt vétetett föl a magyar nyelv tárgya a kerületben s Kossuth kénytelen volt elállni javaslataitól, érezvén, hogy kisebbségben van. Ülés előtt voltam Egrinél, Zsarnaynál, megkérendő őket, hogy Kossuth ellen szavazzanak. Gábor és Tormássy ezt már előbb megigérték. Voltam Széchenyinél is, megkérendő, mondja meg Babarczynak, hogy ne szóljon előbb, mintsem mi nyilatkoztunk. Ezzel a móddal sikerült Kossuthot önmagát némely módosításra rábírnai, melyeknél fogva már most a ma bevégzett tárgy föl fog menni.

Kossuthal jelenleg általános az elégedetlenség. Parancsoló modora, igen sok beszéde, mindent maga végezni akaró szándéka, a rendeletekhez hasonló nyilatkozatai a conferentiákban, némely hibás parlamentáris lépése úgyszólva mindenkit elidegenítének tőle. Eszembe jutott akaratlanúl, a mit Apponyi mondott, mikor Bécsben létemkor vele majdnem egy óráig beszéltem az országgyűlésről: «Az urakat most egy érzekar tartja össze; nekem az az óhajtasom, hogy az mentől nagyobb erővel karoljon át mindent, akkor nincs messze az idő,

szüntessenek meg és azok, a kikben támadtak, nyugtassanak meg; ez, vélekedésem szerint, magának a kormánynak is érdekében van».

*) A KK. és RR. 1848 január 7-likén tartott ülésében az elnök Kossuth Lajosnak indítványára kimondotta, hogy a kormánynak a magyar nyelvről és nemzetiségről előterjesztett törvényjavaslata «visszamegy a kerületi tanácskozásra azon jelentéssel, hogy a tárgy iránt ez ülésben semmi elvbeli megállapodás nem történvén, mind a dolog lényegére, mind a szerkezetre nézve lehetnek változások».

midőn tőle emancipálják magokat». Ez elégedetlenség annyira általános, hogy Bónis, Pázmándy kérték Gábort, beszéljen Kossuthal s mondja meg neki, hogy modorát változtassa meg. Gábor megígérte, hogy Szentkirályival beszél; ő, kinek K. jelen állását köszönheti, mondjon meg neki mindent.

Tegnap Kossuth conferentiát hirdetett a partium ügyében. Én és Tormássy nem voltunk ott. Hogy szavazatunkat megnyerhessék, Szentkirályit szólították föl, hogy beszéljen velünk. Tegnap, midőn én és Tormássy épen a kaszinóból kijövünk, találkozunk Móriczezal. Mindnyáján hozzám jöttek. Itt megmondottuk, minő föltételek mellett pártoljuk a Kossuth teendő indítványát. Ebből is látszik, hogy milyen sokat tesz, ha csak két megye is határozottan áll.

Móricznak én is elmondottam észrevételeimet Kossuthról, hogy a sok beszéden és mindent vinni akaráson, hiúságon kívül nagy hiba, hogy a conferentiában ő mondja ki legelőbb parancsoló szövegét. Holott, ha vezér akar lenni és maradni, azt írja zászlóira, a mit mi akarunk, nem pedig azt, a mit ő akar, mert így nem lehet kívánni, hogy azután mindenben kövessük. Megmondám továbbá, hogy mindenesetre nagy hiba, hogy mindenből pártkérdést akar csinálni; így nem lesz reform stb.

Hogy az elégedetlenség ki fog törni, talán senki sem gyanítá előre annyira, mint Szemere. Tegnapelőtt gyűlés előtt vele találkozáván, megmondám neki, hogy mit akarunk a magyar nyelvi tárgyalásnál, s kérdém, mi az ő véleménye. Ő is igen rossznak találta, hogy az országos ülésből visszahozatott a kerületibe az egész tárgy tökéletes átalakítás végett. Ő azonban nem akar a vitában részt venni; arriere penséeja, hadd menjenek a dolgok a lehető legrosszabbul, megtörvén a jelenlegi vezetés, jobban mehet minden s akkor talán az ő napja kel föl. *)

*) Négy nappal rá, miután Lónyay ezeket naplójába bejegyezte, Szemere Bertalan levelet intézett Csengery Antalhoz, a melyben fejtegette, hogy Kossuth szerfölött az előtérbe nyomúl és «bár pajtáskodást mutat, de kissé nyersen, fensőségi hangon felelget a követeknek ülésekben és conferenciákban» s ezután így folytatta: «Már most mik ennek a következményei? A követi karban az elégedetlenség nagy. Untalan nógatnak a próbára, segíteni a helyzetet, mert átallják e helyzetet. De én, miután kezdetben nóm betegsége miatt, ki hét hét óta fekszik, nem hathaték eléggé, hagytam rohanni a folyamatot. A dolgok folyásának

Kossuthnál én az országgyűlés előtt még október végével voltam. Beszélgettünk az országgyűlésről s ő oly jól jellemezte követendő eljárását, hogy azt hittem, fog uralkodni hiúságán s lelép az agitációnak általa megszokott teréről. Pozsonyban is, mielőtt az adresse kérdése fölvetett volna, hazamenet egy kis tanácskozmányból, melyre engem is meghívott s a melyben Pázmándy az évenkénti országgyűlés megnyerhetése vagy megközelítése végett concessiókat javasolt, megmondtam Kossuthnak, hogy nemcsak jeles szónok, hanem egyszerűsmind államférfiú is tudjon lenni. Erre kérdezé, mit értek ez alatt. Válaszom az volt: főképen a magasabb és positiv célok elérése végett még személyes hiúságát is legyen képes föláldozni.

A mai ülésben, melyben a magyar nyelv tárgya bevezetett, eleinte nem beszélt. Úgy látszik tehát, hogy hatott reá egy darabig Szentkirályi intése, később azonban neki tüzesedvén, megint csak a régi volt és azon indítványánál, hogy a «főkormányzó» helyett «főispán» szó tétessék, oly politikátlan volt, hogy azt mondta: «az administratorokat addig üssük, míg mind elvesznek», jutalmul elég volt neki a kapott éljen.*) De vajon nyer-e a haza, ha a magyar nyelv tárgyánál is gyűlölséget támaszt?

Tegnap estve Szentkirályi Móricz beszélt nálam arról, hogy minő tárgyakat kívánna ez országgyűlésen mulhatatlanul

magának kellett kimutatni, a mi rossz van». (*Csengery Antal összegyűjtött munkái* II. k. 249. l.)

Egy Csengeryhez intézett másik levelében, mely az előbbinek folytatása volt, Szemere azt írja, hogy az elégületlenek ő hozzá járnak és ő úgy látja, hogy «Kossuthot fékezni lehet három-négy embernek; de az következetes, bátor, hitellel bíró legyen. Kossuthnak nagy ereje van a szerencsében, a népszerűségben; a tusában csügged. Ha meg bírom nyerni Szentkirályit, Pázmándyt, Lónyay Gábort, nem késem semmit». (*Csengery A. munkái* II. k. 251. l.)

*) A magyar nyelvről és nemzetiségről szóló törvényjavaslat tárgyalásánál Bónis Sámuel indítványozta, hogy a 7. §-ban előforduló e szavak helyébe «a megyei főkormányzók» tétessenek e szavak «a megyei törvényes elnökök». Kossuth nem pártolta sem az eredeti szerkezetet, sem Bónis módosítványát, hanem e kitéltet ajánlotta «a főispánok», mert ő — mint a *Budapesti Híradó* országgyűlési tudósításában olvashatni — a megyei főkormányzók alatt csak a főispánokat értette, «a többiek Kreishauptmannok lévén, a kiket addig kell üzni, míg meg nem buknak».

bevégeztetni. A városokat óhajtja leginkább, még pedig magasabb nemzeti czélokból; ez legyen az első lépés a haza újjászületésére. A második, az örökváltságnak megközelítése. Nem hiszi, hogy a jelen országgyűlés alatt e tárgy sikeresen megoldathassék; legföljebb megközelíthető a materialék összeszedésével, mint a hogy a városi kérdésnél érzi, hogy csak materialékat szedett össze a múlt országgyűlés. A többi kérdést, mint adó, ösiség, inkább csak a kiváltságos osztályt érdeklő kérdéseknek tekinti. Ezek nem egyenesen a nép kérdései. Azt mondá, hogy csak most van alkalom önmagunktól intézkedni; a jövő országgyűlésen már a városi szavazatok viszik ki. Az adó-egyenlenségnél fontosabb kérdésnek tekinti a büntető törvénykezés megváltoztatását, nem juryt, mert ezt kivihetetlennek tartja, hanem egyenlőséget. Az a legnagyobb igazságtalanság, mondá, hogy a szegényt gyanúra mindjárt befogják, a nemes szabad lábon van, ha bűne világos is s csak akkor büntetik aránylag kisebb büntetéssel, midőn a dolgot már mindenki elfelejtette. Az alimentatiót is igazságosnak s haszthatatlannak tartja.

Január 12.

Tegnap atyám Bécsből megérkezett. Apponyi megbízta, hogy itt a dolgokat megfigyelve, őt azoknak valódi állásáról s a teendőkről tudósítsa.

Ma délelőtt atyám volt a főherczegnél. A főherczeg kijelenté azon kívánságát, hogy atyám legyen jelen az országgyűlésen. Ő az, kiben mind neki, mind Apponyinak bizalma van; ő az, kinek hatása lévén mind Gáborra, mind reám, a dolgok kiegyenlítését a legkönnyebben eszközölheti. Atyám beszélt velem arról, miképen értekezhetnék Szentkirályi Móriczczal és Pázmándyval. Az elsőről a főherczeg véleménye az, hogy becsületes ember s addig bizni is lehet benne, míg föl nem paprikázzák; az utóbbival csinján kell bánni, mert ravasz embernek tartja. Atyám meg van bizva, hogy beszéljen velök, hogy ha az administratori rendszer tárgyában engesztelő declaratorium jönne le Bécsből, mit mondanának rá. E czélból ma delután elment Gáborhoz.

Ha a declaratorium félig-meddig kielégítő lenne, ez országgyűlés még igen sikeres munkásságot fejthetne ki, vége lenne minden gyűlölködésnek, ki lenne véve Kossuth ful-

lánkjja, mert el kellene hagynia az agitationalis tért, a melyen erős.

A declaratoriumnak főbb momentumai, a mint atyám Apponyinak vele közölt tervezete nyomán mondá, a következők volnának: Ő felsége az administratori rendszerrel csak az 1828-dik évi 56. törvény rendeletének akart eleget tenni; a megyei igazgatásba becsúsztott rendetlenségeket tapasztalván, az igazgatás jobb rendbe hozatalát kívánta eszközölni, a nélkül, hogy a megyék consistentiáját kívánta volna sérteni vagy veszélyeztetni; kijelenti továbbá, hogy a hol lehetséges, mindenütt csak főispánokat fog alkalmaztatni, megtartván egyéb-iránt a két hivatalnak egy személyre való ruházása ellen szóló törvényt. Alkalmat kíván továbbá nyújtani az országgyűlésnek az e tárgy fölötti tanácskozásokra s erre az ország rendeit fölhívja. A fizetésre nézve ki lenne mondva, hogy a fölség meg akarván változtatni az eddigi gyakorlatot, a melynél fogva e hivatalok bizonyos családokból való születéshez voltak kötve, olyan fizetésben akarta részeltetni azokat, a kik ez állásokat elfoglalják, hogy a törvénytől megkívánt módon láthassák el hivatalukat, azért fizeti pedig őket kincstárából, mert az adózó népet ezzel terhelni nem akarja.

Azt hiszem, hogy ha egy ügyesen szerkesztett declaratorium lejön, még pedig a legközelebbi napokban, egészen más fordulatot vehet az országgyűlés. De ennek le kellene jönnie, mielőtt az administratori kérdés tárgyában kiküldött választmány jelentését beadja. A horvát kérdést és a partium kérdését nem kellene vele összekötni; ezek iránt a declaratio talán nem lenne annyira kedvező s ez elronthatná hatását.

Meglátjuk, mit szül a jövőendő. Vajha itt lett volna e declaratorium, még mielőtt az újévben az ülések megkezdődtek. Akkor még volt az administratori kérdésben többség, most már, mint Kossuth mondja, nincs.

1848, január 16.

Ha atyámnak az utolsó napokban tett lépései, a mint igen valószínű, sikeresek lennének, az országgyűlés valóban igen jó fordulatot vehetne. Minthogy tehát az e napokban történtek oly nagy következményűek lehetnek, azokat itt röviden följegyzem, ámbár most épen nincs nagy kedvem, mert az idő

későre jár, másfelől meg szobámat a nagy szél okozta füst miatt nem használhatván, írni alig van helyem.

13-dikán atyám, a helyett, hogy mind a három követtársammal szólott volna egyenként, csak magával Gáborral szólott, arra kérvén őt, hogy magához vévén Szentkirályit és Pázmándyt, próbáljanak oly declaratoriumot fogalmazni, mely őket egyrészt kielégítse, másrészt azonban a kormány által, önnönmagának compromittálása nélkül, ki legyen adható. Gábor megígérte, hogy szólni fog velök. Nagyon kíváncsi lévén, hogy ennek minő eredménye lehet, de másként is a Kossuth iránti hangulatot ki akarván tudni, elmentem, miután a nagy templomban a megboldogult József nádor emlékére halála évfordulóján tartott requiem egy részét meghallgattam, Justhhoz, s gyanítván, hogy a Kossuth-féle kormányzással nincs megelégedve, tapogatóztam, vajon érzelmei kibékítők-e vagy sem. Sokáig beszélgetvén vele, kiderült, hogy épen nincs megelégedve a dolgok eddigi menetével s szándéka magát Kossuth dictaturája alól emancipálni. Tőle elmentem Tarnóczyhoz s a vele folytatott beszélgetéseimben egészen kielégítő eredményt tapasztaltam.

Végre meg akarván tudni, hogy mire ment Gábor Pázmándyval és Szentkirályival, hozzá mentem, őt azonban honn nem találtam.

Zarkánál ebédeltem, hol később mindenféle tárgyról beszélgettünk; ebéd után elmentem Pázmándyhoz s ő tőle annyit értettem meg, hogy Gábor beszélt vele, de hogy minő eredményt, azt nem tudhattam meg.

14-dikén ülés előtt elmentem atyámhoz s ő azzal bizott meg, kérjem meg Szentkirályit, hogy a városi ügyben legyen szives vele másnap értekezni, hogy tőle megtudván, mikre helyez az alsó táblai többség nagy súlyt, Bécsben ehhez képest megtehesse lépéseit. Elmentem tehát még ülés előtt Móriczhoz; otthon találtam s annyira elbeszélgettünk, hogy az ülés már meg is kezdődött, mikor oda értünk. Előhoztam neki a declaratorium iránti kérdést, s miután ebből megértette, hogy én is tudok róla valamit, megmutatta nekem az általa már megszerkesztett declaratoriumot. Eleinte igen tetszett nekem az egész; kikerülte a figyelmemet, hogy a végén «minden a múlt országgyűlés óta e tárgyban kiadott ren-

deleték visszavonása» foglaltatik. Móricz igen látszott neki örvendeni, hogy atyám a városok tárgváról vele beszélni kíván.

Este összejöttek Gábornál. Ott Pázmándy is fölolvastott egy szerkezetet, de a Móriczé fogadtatott el, némi változtatásokkal. Midőn Pázmándy és Móricz már elmentek, atyámmal együtt Gáborhoz mentem s atyám ott átnézte s le is irta magának az ott hagyott szerkezetet. A főntebb említett nehéz pontot megváltoztatta arra, hogy időközileg mindenütt, a hol lehet, főispánok kinevezése ő felsége gondjai közé fog tartozni, s kérte Gábort, közölje e módosítást két társával. Atyám még este elment Wirknerhez *) s vele abban állapodott meg, hogy Wirkner fölmegy Bécsbe, közölni az egészet Apponyival. Wirkner minden hófúvás, fergeteg és hideg daczára másnap csakugyan fölment Bécsbe s harmadnap vissza is jött.

15-dikén, azaz tegnapi délután, atyám nálam ebédelt és azután lakására mentünk. Délután öt órakor a nagy fergeteg ellenére eljött Móricz; már messziről láttam jönni vékony bélésű zöld kabátjában, a melynek oldalzsebéből kilátszott a városi munkálat. Egész nyolcz óráig ott volt atyámnál. Szakszonként mentek át a munkálaton. Móricz kinyilvánítá, hogy a földolog, a mihez ragaszkodik, az egyenes választás, nyilvánosság és a főpolgármesternek felügyelő s nem igazgató hatásköre. Atyám elmondván észrevételeit, Móricz épen nem mutatkozott difficilisnek, sőt, úgy látszik, kész minden áldozatra, csakhogy a kir. városok rendezéséből törvény legyen. Újonnan meggyőződtem azon véleményemben, hogy M. csak jót akar, személyes érdekeinek és hiúságának megtagadásával is, ha szükséges.

A declaratorium befejezése iránt új módosított javaslatot készített, s ígérte, hogy mivel ez atyámnak jobban tetszett, másnap reggel mind G.-ral, mind P.-val beszélni fog, és az eredményt kilencz óráig atyámmal közölni fogja.

16-dikán. Reggel ismét atyámnál volt Móricz, s azt mondá, hogy P. nem akart egészen beleegyezni az új szerkezetbe, hanem egy kis módosítást adott hozzá, tudniillik, hogy az is kimondassék, hogy a helyreállítandó főispánok az 1828: 56. törvény értelmében fognak ezután működni, a mit a fizetés miatt látszott odatenni.

*) Wirkner Lajos titkár volt a magyar udvari kancellárjánál, s országgyűlések idején rendszerint Pozsonyban tartózkodott.

Atyámat igen megnyerte Móricz; különösen tetszett neki azon hasonlata, melyet akkor alkalmazott, midőn atyám azt mondá neki, hogy álljon rá az örökös bírákra a városokban. M. azt felelte: Hiszen nincs benne semmi, sőt talán jobb lenne; de úgy vagyunk vele, mint ha nekem ma egyszerre azt mondanák, te asszony léssz és gyermeket fogsz szülni, én majd meghalnék ijedtemben; ha azonban asszonynak születtem volna s már tudnám, hogy ki nem kerülhetem, nem félnék tőle.

Wirkner hazajött; mit hozott Bécsből, nem tudom. Anynyit hallottam, hogy tegnap egész éjjel utáni három óráig Apponyival együtt voltak. A kir. városok dolgában azzal biztatta atyámat, hogy annak sok akadályja nem lesz.

Atyám délelőtt a főhercegnél volt, a ki örvendeni látsozott, hogy a tractatusok sikerrel megindultak, kivált, hogy K. L. bennök nem vett részt. Fölszólította atyámat, hogy menjen föl vele Bécsbe és vegyen részt a tanácskozmányokban.

Este ismét hívatta őt. Mivel az adó tárgya nem volt még befejezve, s mivel a főrendek közül sokan a házi adó mellett nyilatkoztak, de azért mégis Szécsen indítványához járultak, s így kimondani csakugyan nem akarták a házi adó elvállalását, atyám azon tanácsot adta a főhercegnek, mondja ő ki, hogy a házi adót elvileg elfogadják, s hogy mind a házi adóbeli, mind az országos pénztári adóbeli javaslat kidolgozására küldetik ki minden különböztetés nélkül a választmány.

A declaratorium végszavai iránt Pázmándy nem látszik megegyezni akarni. Móricznak egy furesa levelet írt, melyet ő atyámmal közölt. M. ennélfogva atyámat arra kéréte, beszéljen ő maga P.-val.

Vajon mi a célja P.-nak? Talán Vay Miklós van mögötte, kivel P. nincs rossz viszonyban.

Széchenyi még mindig beteg, *) ha megtudja atyám működését, majd haragszik, úgyszintén b. Vay M. is, a kancellárságra competensek lévén.

*) Vörös himlőben szenvedett.

Január 20-dikán.

Atyámnak értekezése érdekes lévén további stadiumaiban is, noha azóta már több nap múlt el, pótlólag följegyzem a történeteket.

17-dikén ülés után atyám elment Szentkirályihoz. Mivel Móricz megígérte, hogy magához hívja Pázmándyt, én nem voltam jelen ez értekezésen. Eredménye az lett, hogy Pázmándy a dolgok állását igen alaposan előadván, atyám az ő capacitásáról egészen jó véleménybe jött. P. előadta, hogy az administratori kérdést fegyvernek tartja, mely kezünkben hasznos lehet arra, hogy valami tárgy iránt jó eredményt eszközölhessünk, ennél fogva egy nem egészen positiv declaratorium maga ki nem elégít. Ha a kir. városok tárgyában jó resolutio jön le, akkor megelégedhetünk az administratori kérdésben sokkal gyengébb declaratoriummal. Ha ellenben a kir. városok tárgyában nem jön le jó resolutio, kár e fegyvert kezünkől kibocsátani. Még akkor is, ha az országgyűlést fölosztatják és A. megbukik, követőjének is az új rendszert desavouálnia kell. Ismétlé azt, mit már Széchenyinnél mondott, hogy Apponyi alig lesz tovább tartható, mivel oly tanácsadók környezik, mint Dessewffy, Ürményi stb.

18-dikán szándékozott atyám Wirkner tanácsára innen Bécsbe indulni, a főherczeg azonban nem bocsátá el; határozott kívánsága volt, hogy másnap, azaz 19-dikén, vele együtt menjen föl Bécsbe. Úgy látszik, ez nem tetszik W.-nek. Azt hiszem, félnek azon befolyástól, a melyet atyám a kis dolgokban legfelsőbb helyütt nyerhet.

Pázmándy, Szentkirályi 18-dikán nálam ebédeltek. Atyám kedvéért hívtam meg őket. Vigan ebédeltünk; politikáról szó sem volt, kivéve, hogy atyám arra kérte őket, hogy a városi kérdésben lassan haladjanak; ő szombaton, 22-dikén, itt remél lenni már, biztos adatokkal a kormány kívánságai felől.

Este Mukinál *) voltunk; öt délelőtt hívatta a nádor. Szólott vele a partium iránti mediatio el- vagy el nem fogadásáról. Muki megmondá, hogy ebből lenni kell valaminek, mert ha a RendeK elfogadják a kormány javaslatát, többé kibúvás

*) Zarka János personalis, a KK. és RR. táblájának elnöke. Neje Lónyay Menyhértnek nagynénje volt.

lehetetlen. A nádor erre azt mondá: «Sie können den Regier-
ungsentwurf per Putz und Stingel annehmen». Úgy látszott
Mukinak, mintha a nádornak kedve lett volna a mediatio elfo-
gadására, vagy talán már valakinek megígérte volna?

19-dikén atyám fölment Bécsbe, ma délelőtti 11 órára
rendelte magához a főherczeg. Mit csináltak eddig? Adja
Isten, hogy minden jót.

A városi ügyet harmadnapja tárgyaljuk; Móricz és P.
húzzák a discussiót, még csak az első szakaszon estünk át.

Kossuth a partium kérdésének tárgyalása óta nem volt
az ülésben; oka sógorának halála, vagy még más valami.

Jan. 22-dikén.

Tegnap levelet kaptam atyámtól, melyből láthatni, hogy
mennyre fáradozik a dologban. Holnapután itt lesz; adja
Isten, hogy fáradozásai hiábavalók ne legyenek.

A levél tartalmát közöltem Gáborral és Móriczczal.
Móricz nagyon igyekszik a városi kérdést, annyira a mennyre
lehet, húzni. Négy nap alatt három szakaszt végeztünk, mivel
erre atyám szólítá föl. Szegény M. planisál már, mi mindent
fog mondani a városi kérdésben, ha a tractatus sikerül. Minő
monarchikus beszédek fog tartani a főfelügyelő ügyében.

Január 26-dikán.

Atyám tegnapelőtt, 24-dikén, estve visszajött. Már dél-
ben kaptam levelet, a melynek értelmében meghívtam Gábor-
hoz Móriczot és Pázmándyt. Hat óra felé elmentem atyám-
hoz. Elbeszélte, hogy a főherczegnek benne való bizalma
növekedett Bécsben léte alatt; ha csak A.-hoz nem volt híva,
mindig nála ebédelt. Apponyival csak az ő jelenlétében beszélt,
a tanácskozmányokban az ő véleményét pártolta. Elmondta,
hogy a dolgok igen jól mentek mindaddig, míg az utolsó idő-
ben az Apponyi rossz tanácsadói, Dessewffy, Ürményi, a két
Wirkner, gr. Szécsen föl nem mentek.

Fél nyolczra atyám eljött Gáborhoz, s ott lévő társaink-
nak elmondá, hogy az egyenes választásra reáállanak a követ-
választásnál, reáállanak a nyilvánosságra, arra, hogy a
főpolgármester csupán, de igazán főfelügyelő legyen; a szava-
zat elosztásánál van a legnagyobb baj, mivel Pestnek egy
egész szavazatot adván, a többbit a harmincz város közt fél-

szavazatonként kívánják elosztani. Arra, hogy a tisztviselőket is a választók válaszszaak, nem akarnak ráállani; azt kívánják, hogy a tanácskozó testület válaszsza a tisztviselőket. Ezután előadta, hogy a szavazat elosztására nézve megmondta, hogy reménye szerint az oly elosztásra reá fognak állani, a mely szerint a nyolcz legnagyobb város egész, a következő tizenhat fél szavazatot kapjon. Ezt elfogadták. A második nehézségre nézve azt mondták elfogadhatónak, hogy a nagy városokban választás előtt a választó polgárok egy harmadának neve sorsoltassék ki, s e polgárok válaszszaak a tisztviselőket. A közép-városokban úgy intéztessék a kisorsolás, hogy a tisztviselőket választók száma legalább 300-at tegyen; a kis városokban, hol a választók száma 300-on alul van, azok válaszszaak egyzersmind a tisztviselőket.

A declaratoriumra nézve atyám előadá, hogy szeretnék tudni, minő válasz fog rá adatni, mire P. és M. nyilváníták, hogy igen loyalisat fognak készíteni. Szó volt ennek kiviteléről. Móricz a legjobbnak mondá, ha még aznap, mikor a declaratorium a vegyes ülésben előadatik, a főherczeg a difficiliseket magához hivatja és beszél velök. Délután tanácskozmány tartatnék, s ott elfogadná a conferentia a declaratoriumot, s az arra adandó loyalis föliratot. Föl is írták azok neveit, a kikkel szólni szükséges lenne.

Előhozták, hogy a declaratoriummal sietni kellene, mivel Kossuth igen dolgozik a választmány számára, s a jelentés kinyomatását és fölvételét alig lehetne sokáig akadályoztatni, azután pedig már minden késő lenne. P. beszélt, hogy Batthyány Lajosnak tudni kell az egészről, mert őt a múlt csütörtöki bálban megszólítá, ő azonban mindent tagadtott. Kérték ez okoknál fogva is, hogy atyám menjen Bécsbe és siettesse az egészet.

Tegnap 25-dikén reggel megint eljött Móricz atyámhoz, s ott azt végezték, hogy azon esetben, ha kívánnák a declaratoriumra adandó feleletet látni, atyám ezt nekem megüzeni, Atyám elment Bécsbe.

Ma délelőtt megkaptam Wirkner által a titkos sürgönyt, melyben a felküldés sürgettetik. Elmentem azonnal Móriczhoz, ő azonban már nem volt otthon. Azt gondoltam, Kossuthnál van és oda mentem. Kossuthot magában találtam, dolgozott az administratori rendszeren. Eleinte hidegen fogadott,

később fölolvadt, szólott az adó tárgyáról, az országos küldöttségről. Az ülésben beszéltem Móriczczal; ő azt mondá, hogy Pázmándynál volt, vele a felirási javaslatot közlendő; ülésből P. G. és M. (az utóbbi a czukkerli-evésből nagy hasrágást prætextuálván) kimentek, s a kész fölirási javaslatot leírták, bepecsételték, s én W.-nek elküldöttem.

Pál napja lévén, ma a ménageban ebédeltém; vígan voltunk.

Január 26-dikán, este $\frac{1}{2}$ 11 órakor.

Épen a mint az előző lapon a napokban történt nevezetesebb dolgokat följegyzém, érkezett kilencz óra előtt atyámnak ide mellékelt levele, melyet egy futárral küldött. Azonnal elmentem Móriczhoz, hogy annak örvendetes tartalmát, s a benne foglalt nádori kívánságot vele közöljem. Ő azonban már ágyban feküdt s aludt; midőn a sötét szobába beléptem, fölijedt és gyertyát gyújtott. Közöltem vele a levelet, a mely szerint az új rendszer tárgyában kiküldött választmány a Kossuth által föltetteket ne authentikálja; ő G.-hoz utasított. Pázmándyt keresendő, elmentem a kaszinóba; P. azonban már elment onnan Csuzyhoz, a hol kártyáznak. Elmentem tehát Cs.-hoz, ott félre hittam P.-t és közöltem vele a tudósítás tartalmát. Ő biztatott, hogy Kossuth a partium iránti üzenettel lévén elfoglalva, a másikat úgy sem igen fogja még a héten authentikáltatni; holnap ülés előtt eljön hozzám, hogy bővebben beszéljen velem. G.-t vacsoránál találtam, és vele is közlöttem a dolgot; ő azt mondá, hogy K. az üzenettel van elfoglalva; ma este nála volt és látta, hogy azon dolgozik.

Adja Isten, hogy atyám fáradozását méltó siker koronázza. Holnap eljön, s megtudjuk, hogyan állanak a dolgok.

Január hó 31-dikén, reggel.

Négy napja, hogy nem írtam meg a följegyezni való eseményeket. Ezt igyekezem pótolni, mielőtt a főherczeghez kellene mennem.

27-dikén délután atyám csakugyan megérkezett, s engem előre tudósított, hogy Gábort, Móriczot és Dénest hívjam hozzá, közleni kívánja velök a bécsi eredményt. Atyám előadta, hogy a városi kérdésben tökéletes egyezés van a főherczeg és a kancellár között; a kancellár az öt főpontra, melye-

ket M. P. és G. kijelöltek, megtette egészen szép előterjesztését, úgy azonban, hogy azt a nádor is aláírta, s már annyira elő van készítve a dolog, hogy Pipitz már előre megszerkesztette azt, a mit Kolowratnak alá kell írni. Teljes remény van reá, hogy az ügy Metternichnél és Lajos főhercegnél sem fog a legkisebb akadályra találni. Elmondá azt is, hogy a nádor s Apponyi el akarják fogadtatni és resolútióval kimondatni az évenkénti országgyűlést még ez országgyűlés alatt, úgy hogy a katonaaállítás és az adó szabályoztassék az ezután összehívandó országgyűlés által, s azután lépjen életbe az évenkénti országgyűlés. Előadta, hogy most már úgy állnak a dolgok, hogy az adó, alimentatio, kir. városok, ösiség kérdését szerencsésen be lehet végezni ez országgyűlés alatt, az örökváltságot pedig megközelíteni. Elmondott néhány élczet is, a többek közt olyanokat, melyeket Apponyi önmagára csinált, s végre fölolvasta az administratori kérdésben az országgyűléshez küldendő declaratorium mintáját. Móricz igen nagy figyelemmel hallgatta, s végre is azt mondta, hogy megelégszik vele. P. azt sürgette, hogy a nádor a főispáni fizetés iránt nyilatkozzék.

Mindezek után a követekre jövén a sor, Pázmándy azt javasla, hogy Batthyány Lajost még a mixta előtt hívassa a nádor, a mixta után pedig hívassa a P.-tól kijegyzett vagy tizenöt nevezetesebb alsó-táblai tagot. Elmondta, mit kellene Batthyánynak, mit Kossuthnak és a többieknek mondani. Ezek voltak: hogy a nádor igyekezett a nagy aggodalmat megszüntetni, úgy hasonlóképen a főnforgó tárgyakat, s különösen a sz. kir. városok törvényynyé válhatását megközelíteni; reményli, hogy ez első lépését pártolni fogják stb. Minthogy a dolog ekkor ily jól állt, mihelyt P. és M. elmentek, atyám depeschet küldött. A.-nak.

28-dikán reggel atyámnál levén, ő épen akkor vette egy futár által A. levelét, melyben ez azt írja, hogy a kir. városok tárgyában a főpontokat Kolowrat helybenhagyta ugyan, Metternich azonban ezt fontosabb tárgynak tartván, semhogy egyszerűen határozhassanak benne, előbb egy commissiót kívánt megkérdeztetni, s ezen véleményt Lajos főherceg pártolá. Kérdezteti a főherceg atyámat, vajon a dolgok ily állása mellett lejőjön-e csupán a declaratorium. Ez iránt tudakozódik az illetőknél. Ha az a véleményök, hogy a declaratorium

ne jöjjön a városi resolutio nélkül, ezt telegraph útján üzenje meg neki. Atyám a nélkül, hogy kérdezősködött volna, visszaüzent, hogy a declaratorium ne jöjjön le a városi resolutio nélkül, tartván tőle, hogy ezt később sokkal nehezebb lesz kivinni. Minthogy A. azt írta, hogy a commissio alakításába be kíván folyni a végből, hogy a javaslattétellel megbízott tagok a városi kérdéstről jó véleményt adjanak, még pedig a lehető legrövidebb idő alatt, s mivel azt írta, hogy erre teljes reménye van, atyám azt válaszolta neki, hogy igyekezzenek a dolgot hamarosan elintézni, még mielőtt Kossuth az új rendszer iránti munkálatával elkészül; különben a declaratorium erejét veszti, mert ekkor, mint a főherczeg is mondá, úgy látszanék, mintha K. jelentésétől félve adták volna azt ki. A városi öt főpont iránti megállapodás nélkül pedig le se jöjjenek, mert ekkor a tractatus alapja elveszvé, az illetők a declaratoriumot többé nem kötelesek kivinni.

Ez meglévén, atyám közölni kívánta az illetőkkel, hogy a főherczeg eljövetele hátráltatik, de ismét nem akarta megmondani, hogy a városi kérdés iránti tractatus egészen visszamegy. Én őket atyámhoz meghíván, ő előadta, hogy megvan ugyan már a főpontokra nézve a megállapodás, szükségesnek látták azonban még a miniszteriumot meghallgatni, mivel a propositiók melletti javaslat is az ő kezökön ment keresztül. Atyám azonban biztatta őket, hogy ezek akadályt nem tesznek benne. Ebben megnyugodtak.

29-dikén megkapta atyám A.-nak a köszönő fölíratra tett commentárját. Ezt atyám közölte Móriczczal, s ez megígérte, hogy közli G.-ral és P.-val, s meghozza ezek véleményét.

Atyám e napon kissé nyugtalan volt, hogy a városi dolog nem fog kívánsága szerint s rövid idő alatt keresztül menni.

30-dikán már megjött a tudósítás, hogy a nádor minden pillanatban visszajöhet. Atyám ennél fogva türelmetlenül várta otthon megérkezése híreit.

Délelőtt tíz óra után Móricztól czédulát kaptam, melyben azt írja, hogy jöjjünk össze G.-nál tizenkét órakor, elő akarja adni megjegyzéseit a fölirati javaslatra nézve leküldött észrevételekre. Atyámat is kérjem meg, hogy jöjjön el. Elmentem atyámhoz, ő azonban azt mondá, hogy várja a főherczeget, s így nem mehet el Gáborhoz. Elmentem Gáborhoz, ott találtam Vay Laczit, aztán jöttek Móricz és Pázmándy. Móri-

czot igen bántotta, hogy idegen is van köztünk, ennél fogva haragos volt. Ehhez járult, hogy Pázmándy debachálni kezdett Dessewffy és a *Budapesti Híradó* ellen, mivel egy fehérvári tudósítás azzal vádolja, hogy a galicziai események emlegetése nem fér meg a magyar becsületességgel.*) Ezért P. párviadalban agyon akarta löni D.-t stb. Mórícz fölveszi a *Híradót* és meglátja a vezérczikket, mely az ellenzéket azzal vádolja, hogy néha mindent kér, néha mindent odaad, stb.***) Ebben

*) A conservatív *Budapesti Híradó* 1848 január 29-diki számában egy Székes-Fehérvárott kelt levél támadást intézett azok ellen, kik az országgyűlésen az administratori rendszer ellen nyilatkoztak, s így folytatta: «Az indítványozó pusztá declamatiókon kívül semmi új okot föl nem hozott indítványa támogatására, ha csak minden okok pótlékául Montalambertnek a francziák pairkamarájában először proclamált azon rágalmas állítását el nem fogadnók, hogy a galicziai parasztokat az osztrák kormány ösztönözte a nemesség gyilkolására. Ha ezt francia ember mondá elfogultságában, ő lássa, miként tudja a becsületességgel megegyeztetni; de ha Komárom követe a dietai discussiók alkalmával, elvbarátai pedig itt a fehéri gyűlésen magyar szívvel és magyar becsületességgel képesek fölmelegíteni a rég megczáfolt rágalmat, azt ugyan mi sem belátásukkal, sem törvényes kötelességökkel összeférőnek nem találjuk. Vajon a két komáromi ember mit mondana, ha a gyilkolás undok vétke előidézéséről ők vádoltatnának, úgy mint ők a kormányt vádolják. E két úr megérdemelne törvény elébe állíttatását, hogy ott igazolja vádját.»

A sz.-fehérvári levél Pázmándyra, Komárommegye egyik követeére czélzott, a ki 1847 november 22-dikén, a fölizati vita alkalmával, bizonyíttatta, hogy az osztrák kormánynak nemcsak külpolitikája absolutistikus irányú, hanem hogy hasonló szellemben kormányozza a monarchia minden népeit, s ki a *Pesti Hírlap* tudósítása szerint ezeket mondotta: «Galiciáról és az ottani eseményekről hallgatok, mert föltettem magamban, hogy ingerültség nélkül fogom vezetni előterjesztésemet; én az eddigi politikának megváltoztatását és kiengesztelődést kívánok.»

**) A *Budapesti Híradó*nak ugyanazon száma, mely a sz.-fehérvári levelet közölte, első cikkében azon országgyűlési követekkel foglalkozott, kik parlamenti kormányt követeltek. E követelés — írta a lap — «épen nem volt rosszul számítva, ha tekintetbe vesszük a magyaroknak általában költői, exaltált jellemét, a melyet igen jól így fejez ki a közmondás: «sírva vigad a magyar», miszerint ő rendszerint vagy kétségbeesésben, vagy örömmámorban fetreng, halálból szeret, vagy halálból gyűlöl, minden követel, vagy semmit sem, mindenét odaadja a közjóért, vagy semmit sem, vagy tüzösen handabandáz, vagy érzéketlen álomban tesped; egy szóval, egyik túzásból a másikba dobá-

Móricz azt látja, hogy a lap őt akarja gyanúsítani, ellene az embereket föl akarja uszítani, stb., s oly haragos lett, hogy Vay nagyhamar elment; egy más ember is be akarván jönni, azt kinézte a szobából. Nekem visszaadta a fölírti projectumot azzal, hogy ha a kormány oly emberekkel tart, mint D. s ennek szabad piszkolódni, a nélkül, hogy magunkat védhetnők, ily kormánynyal nem lehet tractálni. Hazamenet azonban mégis azt mondá, hogy szeretne atyámmal beszélni. Én elmondám atyámnak az egészet, valamint M. és P. azon aggodalmát, hogy ha erről a tractatusról Batthyányék és Kossuthék tudtak jó előre valamit, dolgozhattak ellene, a mi valószínű, mivel a czikk írója is, úgy látszik, tudja az egészet. Így nehéz lesz majd a dolgot kivinni. Wirkner ott volt s azt mondá, hogy meg fogja akadályoztatni, hogy a *Híradó* ily cikkeket közlétegyen.

Móricz idejött hozzám két óraker, én ebédre marasztottam, s itt egészen kibékült mindennel. Atyám egészen felvidítá, úgy hogy innen P.-nak levelet írt, hogy vele beszélni kívánunk. Dénes azonban a főispánjánál ebédelvén, nem volt otthon; ebéd után atyámhoz mentünk, s Móricz ott valóban ki is igazítá a fölírti javaslatot, sok részben engedvén a felsőbb kívánságoknak.

Öt óraker conferentia volt Bohusnál az adó iránti förendi üzenet tárgyában. Kossuth igen sürgette az administratori kérdés iránti választmányi jelentés tárgyalását, s ennek fölvetését a jövő hétre ki is tűzette. Móricz Gábornál akart kis conferentiát tartani. Andrassy Gyulán s Pázmándyn kívül azonban más nem volt ott. Gyulának példálózta, hogy hát ha valami jönne, ilyesmi, mit mondanánk? Andrassy igen hajlandónak látszott az egészet elfogadni, a mi Gábort annyira megnyugtató, hogy örömeben azt is mondá, hogy a sikeres eredményért titkon még tizenkét botot is kiállana. *) M. pedig a sikerért még a Krisztus köpenyegét is eladni hajlandónak mondá magát. Ott létünk alkalmával e czédulát kaptam atyámtól.

lódzik örökké; adjuk hozzá, hogy uralkodni szeret mindenki fölött és valósággal azt hiszi, hogy nem is egyébnek, mint úrnak született*.

*) Lónyay Gábor gróf Andrassy Gyulának zemplén-megyei követ-társa volt, s főleg ezért nyugtatta volna őt meg Andrassy hozzájárulása a sérelem elejtéséhez.

Ennek értelme szerint elmentünk én, M. és P. hozzá, s ott megmutatta nekünk a nádor levelét, melyben biztat minden jóval a városi kérdésre nézve, s azt írja, hogy az olasz dolgok nagy bajt csinálnak, ezért halasztódott az egész ennyi ideig. Egyszermind írja, hogy a mixta előtt akar beszélni velünk, még pedig, miután éjfél utáni három órakor akar indulni, itt lesz hét órakor, s tiz órára menjünk hozzá. Erre mindnyájunknak igen jó kedvünk volt. Végre elmentek, Móricz haza, P. Kossuthoz, őt recognoscálni, minek, mint monda, az volt az eredménye, hogy K., ha jön a declaratorium, azt véleményezés végett a küldöttséghez kívánja majd utasíttatni. A felesége ott ült s mindig belebeszél.

31-dikén estve.

A főherczeg rendelete szerint mi tiz órakor atyámhoz mentünk, a nádor azonban még nem érkezett meg. Tiz óra után jött a telegraphikus tudósítás, hogy hét órakor reggel indult, ma mixta nem lesz, s bennünket csak esti hét órára hívat.

Kossuth tartott délután egy kis conferentiát, melyben Dini Andrásyval fogadott arra, hogy mi lesz a declaratoriumban. E tréfás discussión és alkudozáson még Bónis is felvidult, s nyilvánítá, hogy ha ilyen tartalmú leirat jönne, ő közébe vág K.-nak.

Estve atyámnál ismét összejöttünk, a főherczeg félhatra csakugyan megérkezett, atyám hétkor fölment hozzá, s csak nyolcz előtt jött le, azt mondván, hogy a nádor már nem fogad, mivel egészen átfázott, holnap reggel megüzeni, hogy mikor menjünk hozzá.

Miután Sz. és P. elmentek, atyám nekem futólag monda, hogy a városok ügyében minden jól van, csak az nem engedtetett meg, hogy a szavazat nélküli kis városok a megyei követet együtt válaszszák.

Holnap reggel kilencz óra előtt hozzá megyek, majd megtudok mindent.

KÓNYI MANÓ.

ELSŐ KERESZTÉNY TÉRÍTŐINK

NYELVÜNK, ÍRÁSUNK ÉS TÖRTÉNETÜNK TANÚBIZONYSÁGA
SZERINT.

Második közlemény. *)

IV.

Tovább időztem e kérdésnél, mert már egyszer mégis komolyan szemébe kell néznünk, hogy minden vak találgatásnak, szeles ötletnek, ferde következtetésnek és igazolatlan állításnak valahára véget vessünk. De ha igazi térítésről nem lehet is szó és ha a külföldi szlávok egészen ki vannak is zárva, annyit talán mégis megengedhetnénk, hogy az itt maradt meghódolt szlávok legalább hajlandóvá tették a nemzetet a kereszténység befogadására. Csakhogy erre épen oly erős keresztényeknek kellett volna lenniök, mint a térítésre. Olyanok pedig, mint láttuk, a honfoglalás előtt sem voltak. Talán azután erősödtek volna meg a hitben? Az ő különben is gyarló kereszténységök rövid időn belezavarodott és belefűlt régi pogányságukba és legföljebb annyi nyomot hagyott, hogy gyarapította ősi babonájukat. Szervezett egyházi élet nélkül hogy is maradhatott volna fön­n? Hogy pedig soha sem lehetett valami kifejtett és meggyökerezett egyházi szervezetök, arról tanúskodik először az, mily gyorsan és könnyen olvadtak a pogány magyarságba, és másodszor az, milyen szavakat hoztak vagy inkább nem hoztak át nyelvünkbe. Az egyházi hierarchia szavai közül ugyanis biztosan csak az egyszerű pap és barát száрма-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 230. számában.

zik az ószlovénból; a mi ezen fölül van egész a pápa szóig, az mind a latinból és olaszból, de leginkább az utóbbiból való. Azért a kereszténység úttörőit azokban kell keresnünk, a kik elég erős keresztények voltak, hogy a pogányságban el ne merüljenek, a kikben oly mély volt a keresztény meggyőződés, hogy legnagyobb szerencsétlenségükben is állhatatosan ragaszkodjanak hitükhöz, egyetlen vigaszukhoz. Itt arra a tömördek sok keresztény fogolyra kell gondolnunk, a kiket őseink sűrű külföldi kalandozásaik alkalmával több mint hat évtizeden keresztül csaknem minden elérhető keresztény országból behurczoltak. Ezekre történetíróink, mint már említettem, újabban nagyobb figyelmet fordítanak, mint régebben. Mind jobban át kezdik látni nagy fontosságukat. Ennek bizonyosságául álljon itt a következő, különben tárgyalásunkat is előmozdító idézet: «A pannoniai műveletlenebb fél-pogány szlávnál bizonyára nagyobb volt a számos német, olasz, francia, görög fogolynak térítő hatása. Nemcsak azért, mert magok is jobb keresztények voltak és közülök bizonyára kevés esett vissza urai példájára a pogányságba, hanem különösen mert ügyesebb, tanultabb létökre bejuthattak az előkelők sátrába és tanácsába. Közülök kerültek ki a tolmácsok, mint az a pap, ki Sanct-Gallenben járt a magyarokkal, csak ők lehettek az íródeákok és külföldi követségekben és kémlelésnél bajosan lehetett őket nélkülözni.»*)

Azt azonban mind eddig senki sem kutatta, hogy e foglyok többsége honnan származhatott. Jó lesz ezzel a kérdéssel is törődnünk. Ismeretes, hogy a magyarok külföldi becsapásai leginkább nyugatra irányultak, bele értve délnyugatot is. Keletről jóval kevesebb foglyot hoztak, mint általában nyugatról; messzebb nyugatról szintén jóval kevesebbet, mint közelebb nyugatról és különösen délnyugatról. Így görög fogoly a többihez képest kevés volt, annál is kevesebb a francia, sokkal több a német, legtöbb az olasz. Nem ereszkedhetem ennek részletes tárgyalásába, azért Szabó Károlynak *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig* (Buda-Pest, 1883.) című érdemes munkájára utalok, mely a magyarok külföldi kalandozásait is gondosan ismerteti. A látszat ugyan azt mutatná, hogy legtöbb lehetett a német fogoly; de ez ellen sok fontos körülmény

*) Marczali a Szilágyi szerkesztette magyar történet I. köt. 205. l.

szól. A magyarok legtöbb foglyot kétségkívül a németek közt ejtettek, de az is bizonyos, hogy ezeket legkevésbé kimélték. Nem oktalan vérengzés vitte őket erre, hanem egyszer-másszor a megtorlás, legtöbbször a védekezés, a kényszerűség. A németek nem egyszer gyalázatosan bántak a magyarokkal és különben is sok érzékeny veszteséget okoztak nekik. Ismeretes a bajorok alattomos cselekedete, a kik 904-ben Kusal magyar vezért a barátság színe alatt lakomára hívták és azután egész kíséretével együtt orozva meggyilkolták.*) Hogy e gaztettet a magyarok véresen megbosszulták, azon nem lehet csodálkozni. Az augsburgi csata után 955-ben mily égbekiáltó kegyetlenségeket követtek el a németek a védtelen magyar foglyokon és mily szörnyű gyalázatot a hatalmukba került magyar vezérek, az még ismeretesebb. Kézai világosan mondja, hogy a magyarok ezen fölháborodva, azután «valamennyi német foglyot, vagy húszezret, még az asszonyokat és gyermekeket is, megölték».**) Sokszor azonban a német foglyokat a magyarok útközben elhagyni vagy megölni voltak kénytelenek, mivel menetükben gátolták vagy biztos visszatérésüket veszélyeztettek. Többször kölcsönösen ki is cserélték a németekkel foglyikat, a kiváttatlan német foglyokat pedig a magyarok nem ritkán eladták, mivel sokkal becsesebb, sokkal használhatóbb foglyaik is voltak. Mind ebből látni, hogy az országba jutott és itt maradt német foglyok száma nem lehetett túlságos nagy.

Másképen vagyunk az olaszokkal. A magyarok egyenesen is többször indultak Olaszországba, de a mikor látogatásuk más országnak volt is szánva, vagy menet, vagy jövet, vagy menet is, jövet is, legalább Felső-Olaszországon vonultak keresztül,***) természetesen mindannyiszor gazdag zsákmányt és számos foglyot szerezve. Hol is találtak volna akkoriban annyi kincset, drágaságot, becses foglyot, mint a gazdag, szép, művelt

*) «Ungares a Baiuariis ad brandium vocati plures occiduntur.» *Annales Alamannici* a 902. év alatt, és: «Ungari in dolo ad convivium a Banguariis vocati, Chussal dux eorum sui que sequaces occisi sunt.» U. o. a 904. év alatt. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* I. 54.)

**) Simonis de Keza *Chron. Hung. lib.* II. cap. 1. (Florianus: *Hist. Hung. fontes domestici* II. 75.)

***) Példák Szabó Károlynál: *A magyar vezérek kora* (Buda-Pest, 1883) 121., 130., 133., 172., 176., 213—216., 218—219., 229—230., 240., 251. l.

Olaszországban? Annyira szerették ez országot, hogy rendes utat törtek magoknak oda, melynek a X. században «via Hungarorum», magyarok útja, volt a neve és mely az olaszoknál ma is «via ongaressa» néven ismeretes.*) A nyugati annalisták sokat és keservesen panaszkodnak a magyarok ellen, de együttvéve se siránkoznak többet és keservebben, mint az olasz krónikások. Nem csoda; egy félszázad alatt, apróbb hecsapásokat nem számítva, legalább tizszer fosztogatták a magyarok különösen Felső-Olaszországot, utoljára talán 954-ben.***) Így rendkívül fölszaporodott az olasz foglyok száma, mely több kedvező körülménynél fogva nem is igen apadt. Az olaszok ugyanis sohasem tettek a magyarokban valami jelentékeny kárt és így ezeknek nem volt okuk őket csak egyszer is bosszúból öldökölni. Azután sehonnan sem lehetett a foglyokat oly könnyen és biztosan haza szállítani, mint Olaszországból és ennek különösen éjszakai részéből. Itt senki sem állhatta útjukat. Ennélfogva az olasz foglyok se alkalmatlanok, se veszélyesek nem voltak, hogy egyszer-mászor talán ezért kellett volna őket vagy elhagyni, vagy elpusztítani. Hozzájárult az is, hogy nem lehetett az olasz foglyokat kifelé oly könnyen értékesíteni, mint másokat. Kelet felé a rabszolga-vásár nem volt nagy, mivel arra bolgárok, oroszok, besenyők látták el a piacot. Nyugaton pedig a rabszolgakereskedés és rabszolgaszállítás csaknem egé-

*) «Un' altra strada, chiamata nel secolo decimo Via Hungarorum, detta ancora Via Ongaressa, perchè battuta a quel tempo dagli unghari invasori, correva due chilometri all'ovest di Pordenone, diretta da Brugnera per S. Foca e Vivaro al Tagliamento, indi per Dignano nelle regioni settentrionali del Friuli.» Giandomenico Ciconj: *Cenni storico-statistici sulla Città di Pordenone*, pag. 2—3. (*Monografie friulane*. Udine, 1847.)

**) Antonini nyolcz berontást számlál és 900-tól 973-ig terjeszti: «Dal 900 al 973 le cronache registrano non meno di otto invasioni in Italia di questi barbari, notando come il ducato Forogiuliese fosse stato sempre se non lo scopo, almeno il campo principale delle loro immanità.» Prospero Antonini: *Il Friuli orientale* (Milano, 1865) 90. l. Bizonyoságúl Francesco Palladio: *Historie della provincia del Friuli* (Udine, 1660) és Gian-Giuseppe Liruti: *Notizie delle cose del Friuli* III. kötete (Udine, 1777) szolgálnak neki, de egyik munka sem több szorgalmas compilaciónál. Sokkal megbízhatóbb Lodovico Antonio Muratori: *Annali d'Italia* (Milano, 1744), melynek V. kötetében tizenkét berontás van említve, az utolsó 954-ben.

szén a velencei kalmárok és hajósok kezében volt. Az üzlet nyereséges volta elhallgattatta ezekben az emberi és keresztényi lelkiismeretet; összevásárolták magában Velenczében, valamint az istriai és dalmát kikötőkben szláv kalóztól, görög és izmaelita kufároktól, kik Magyarországból gyűltek e helyekre emberárújokkal, a szerencsétlen keresztény rabszolgákat és azután nagy haszonnal tovább eladták a szaraczenoknak és más népeknek. A velencei dogék és gradói patriarchák egyesült tekintélylyel ismételve is kénytelenek voltak ez emberkereskedő alattvalóikat és híveiket súlyos világi és egyházi büntetésekkel fenyegetni. Egy nevezetes ilyen már megújított tilalmat ismerünk 960-ból, melyet IV. Candiano Péter doge Bonus gradói patriarcha hozzájárulásával bocsátott ki. *) Olasz foglyokat a velenceiek természetesen nem szerettek vásárolni, legkevésbé velencei birtokokról valókat, mert koczkáztatták volna az értök fizetett árt. De a magyarok kevésbé is voltak hajlandók olasz foglyaikat eladni, mivel minden munkában és mesterségben sokkal jártasabbak, ügyesebbek és egvébképen is sokkal tanultabbak, műveltebbek voltak a más nemzetbeliekénél. A foglyok kölcsönös kicserélése meg elesik, mert az olaszoknak nem sikerült magyarokat elfogni. A kiváltás pedig nem lehetett valami gyakori eset, minthogy csak a leggazdagabb családok bírták megfizetni fogságba került övéikért a nagy váltságdíjat. Mind ennél fogva az olasz foglyok legtöbben az országba jutottak és itt is maradtak. Az összes körülményeket tekintetbe véve tehát arra az eredményre kell jutnunk, hogy a tömérdek sok keresztény fogoly közt, kiket a pogány magyarok mindenünnen ide hurczoltak, legtöbb volt az olasz.

De nemcsak számban, hanem a mi még sokkal fontosabb, gyakorlati, értelmi és erkölcsi képzettségben is magasan fölülmulták az olaszok, a kevés görögöt kivéve, mind a többi keresztény foglyot. Ok voltak a leghasználhatóbbak és így a legbecsültebbek. Ha tehát áll, a miben nem is kételkedhetünk, hogy művelt keresztény foglyok «bejuthattak az előkelők sátrába és tanácsába», hogy «közülök kerültek ki a tolmácsok», hogy «csak ők lehettek az íródeákok» és hogy «külföldi követségekben és kémlelésnél bajosan lehetett őket nélkülözni», akkor

*) Kiadták Tafel és Thomas: *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I. r. (Wien, 1856) 19—25. l.

első sorban, sőt csaknem egyedül az olaszokról kell azt mondanunk. Jellemző, hogy a magyarokat soha semmiféle hadjáratukban nem látjuk keresztény foglyaikkal tanácskozni, csak az olaszokkal. Midőn 899-ben Olaszországot dúlták és Berengár nagy sereget gyűjtve, őket üzőbe vette, a háromszor nagyobb erő elől kénytelenek voltak az Adda folyón át menekülni. Itt a fáradt, csüggedt s megfogyott had vezérei tanácsot tartottak, olasz foglyaikat meghallgatták, indítványukat elfogadták és néhányukat közbenjárókul Berengárhoz küldték azzal az ajánlattal, hogy a magyarok minden zsákmányukat visszaadják, csak szabadon térhessenek vissza hazájukba.*) Hasonló helyzetben gyakrabban voltak német földön, de német foglyaikkal nem tanakodtak, mitevők legyenek. Az olaszok mindenütt használható tolmácsok voltak, mert mindnyájan értették és beszélték is a középkori latin nyelvet, melyen egész a XIII. század elejéig, míg assisi sz. Ferencz és pádovai sz. Antal a nép nyelvét nem kezdték használni, az utolsó falusi templomban is prédikált nekik minden papjuk.***) A németek közül legföljebb a papok voltak olyan alkalmas tolmácsok. A tengerparti olaszok közt azonfölül a görög nyelv tudása is gyakori volt a mi szintén javukra szolgált.

Mint hogy a magyarok leginkább a gazdag egyházakat és kolostorokat fosztogatták mindenütt és ilyenekben legjobban Olaszország bővelkedett, az olasz foglyok közt igen sok papnak is, különösen szerzetesnek kellett lennie. De a világi olaszok is jobb keresztények voltak, mint akár a németek, akár mások. A németek kereszténységére nem jó világot vet, mi módon iparkodnak már többször idézett levelökben a bajor püspökök tisztára mosni magokat és hiveiket a morvák azon vádjá ellen, hogy «kutyára meg farkasra és más förtelmes és pogány dolgokra esküdve békét kötöttek a magyarokkal, pénzzel birva őket arra», hogy Bajorországot kímélve, «Olaszországra menjenek». Elismerik ugyan, hogy valamit adtak a magyaroknak, de nem summa pénzt, hanem némi fehérneműt, és nem hogy magokat védjék vagy a magyarokat másfelé terel-

*) Liutprandi *Antapodosis*, lib. II. cap. 7—15. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* III. 290—291.).

***) Diez: *Grammatik der Romanischen Sprachen*. I. r. 3. kiad. (Bonn, 1870) 77—78. l. jegyz.

jék, hanem hogy a távol lakó keresztények üldözésétől viszsza-
 zatartsák. Ha az a csekély ajándék csakugyan való igaz,
 akkor a magyarok csak azért elégedtek meg vele, mivel másfelé
 biztosítottak nekik dúsz kárpótlást. Az meg történeti való, hogy
 a magyarok elhagyva a bajor földet, nyomban Olaszországra
 zúdultak. Hogy pedig azok a foglyok, a kikben a keresztény-
 ség úttörőit keressük, milyen keresztények voltak, az épen
 nem lehet közömbös. Nem lehet közömbös először, milyen
 erők voltak hitökben, és másodsor fontos az is, milyen
 szertartást követtek. Hogy Szent Istvánra a keleti kereszt-
 tényiség nem kis mértékben hatott, azt bizonyítja az a
 kegyelet, melyet élte végéig mindenkor tanúsított iránta.
 Giesebrecht meleg elismeréssel mondja róla: «A világ egy
 birodalmában sem laktak akkoriban a római katolikus hit köve-
 tői egyenlő joggal oly keresztények mellett, a kik a keleti egy-
 házhoz tartoztak, csak a még kevéssel előbb egészen barbár
 Magyarországon».*) Nevét is a keleti egyháznak egy fő szent-
 jéről kapta, anyját görög pap keresztelte és oktatta, így az a
 kereszténység is, melyben Sarolt nevelte, bizonyára keleti
 volt. És Szent István mégis, mikor népét kereszténynyé akarja
 tenni, nem a keleti, hanem a nyugati egyházhoz csatlakozik.
 Ebben lehetetlen, hogy a keresztény foglyok vallásának és
 uraikra gyakorolt hatásának jelentékeny, sőt döntő része ne
 lett volna. Hiszen Magyarország függetlenségét nem fenyegette
 nagyobb veszedelem a keleti mint a nyugati egyház részéről.
 De a nyugati kereszténység akkor már teljesen aláásta a ma-
 gyarok pogány vallását és így legtöbb és leggyorsabb sikert
 a nyugati egyházhoz csatlakozás ígért. Piligrim passauai püspök-
 ről említettem, hogy a magyarországi állapotokról jól volt ér-
 tesülve. Ez pedig a pápához intézett levelében már Géza ide-
 jében azt mondja, hogy a magyaroknál «a nép nagyobb része
 keresztényekből áll, kiket a világ minden részéből hordtak ide
 foglyokul». Vallásuktól a magyarok nem foszthatták meg, de
 nem is bántották. Piligrim már mint elmúlt dolgot említi, hogy
 «gyerrekeiket nem volt szabad» nyíltan «az Istennek szen-
 telni», hanem csak titkon kereszteltethették meg. Már az ő ide-
 jében «minden félelem nélkül vetekedve viszik gyermekeiket

*) Wilhelm von Giesebrecht: *Geschichte der deutschen Kaiser-
 zeit*. I. köt. 5. kiad. (Leipzig, 1881) 741. l.

keresztelni. Mindnyájan úgy örvendenek, mint a bujdosó, midőn hazájába visszatér, hogy immár keresztény módon egyházakat építhetnek és megkötött nyelvöket meg szabad oldaniok az üdvözítő dicsőítésére. Mert az Isten csodálatos kegyelmének hatása alatt magok azok a barbárok is, kik még a pogányság bilincseiben vannak, alattvalóik közül senkit sem tiltanak el a keresztség föl vételétől és a papokat sem gátolják szabad jártukban keltükben.» A foglyok csaknem mindnyájan nyugati, latin szertartású keresztények voltak és így a nyugati kereszténység elfogadására tették hajlandókká uraikat is. István tehát okosan számolt a helyzettel, mikor a keleti egyház iránt érzett minden kegyelele mellett mégis a nyugati egyházhoz csatlakozott.

De kiktől lehet várni, hogy uraikat a kereszténységnek megnyerjék? Bizonyára nem fél, vagy lanyha keresztényektől. Csak az erős hit hathat, de barbár népre biztosan ez is csak akkor, ha műveltséggel párosul. A szolgaság nem alkalmas arra, hogy a büszke győző szemében valakinek tiszteletet szerezzen. A keresztény jó tulajdonságok mind olyanok, melyeket rabszolgájától az úr úgyis egyenesen követel. Az alázatoság, béketérés, jóság, hűség és más ilyféle ő előtte a rabszolgának nem érdeme, hanem tartozó kötelessége. Más a gyakorlati képzettség és értelmi műveltség. Ezt minden haladásunk mellett még mi is többre becsüljük a szívbéli jóságnál, ha elméletben mást vallunk is. A jelenkori közszólás híven fejezi ki igazi gondolkozásunkat, midőn bocsánandóbbnak ítéli, ha valaki rossz ember, de jó muzsikus, mintha megfordítva jó ember, de rossz muzsikus? A barbárt első sorban csak az értelmi felsőbbség tudja tiszteletre bírni. A lelki jóságot csak abban veszi észre és tanulja becsülni, a kinek előbb már el kellett ismernie értelmi felsőbbségét. Természetes dolog tehát, hogy a pogány magyarokra, kik még elég barbárok voltak, leginkább és legerősebben azok a foglyaik hatottak, a kik először legműveltebbek, másodsor legkeresztényebbek és e mellett harmadszor legszámosabbak is voltak. Ezt pedig, mint láttuk, csak az olaszokról mondhatni. Az itt talált és meghódolt szlávokról nem tudjuk, mily sorsra jutottak, szolgaságra vetették-e a magyarok, vagy csak alattvalóikká tették. Számuk igen nagy lehetett, de se műveltek, se igazán keresztények nem voltak és azonfölül csakhamar el is vgyültek és eltűntek

a magyarság közt. A németek számban sem érhatték el az olaszokat, azonkívül műveltség és kereszténység tekintetében is jóval hátrább állottak. A görögök műveltsége és kereszténysége nem engedett az olaszokénak, de számuk aránylag is, általában is csak csekély lehetett. A legkisebb számot a francziák teheték és így tekintetbe sem vehetők. Tehát minden arra mutat, hogy kereszténységünk úttörői az olasz foglyok voltak.

V.

Ha még azt is kutatjuk, hogy már most az olasz foglyok közt különösen mily vidékiekre kell gondolnunk, könnyen megtaláljuk a választ; csak a földrajzi fekvésre, a magyarok olaszföldi pusztításainak rendes színhelyeire és nyelvünk olasz jövevényszavaira kell ügyelnünk. Olaszországból legközelebb esik hozzánk az éjszaki rész vagyis Felső-Olaszország és ennek ismét keleti része. Ide kell számítanunk mint olasz nyelvterületeket, Dalmáciát sem hagyva ki, Istriát és Friault is; általában mondva nem szabad csak a politikai határokat tekintenünk, a mint hogy őseink sem törődtek velük és elhozták az olasz foglyokat oly tartományokból is, a melyek politikailag nem tartoztak vagy nem tartoznak Itáliához. A földrajzi helyzettel teljesen összevág, a mit a történetből tudunk és a mit a tudottból következtetnünk kell. A természeti fekvésnek megfelelően legtöbbször Felső-Olaszországban találjuk a magyarokat, melynek keleti részét szándékosan sem igen mellőzhették volna, hacsak nagy, késleltető és veszedelmes kerülőt nem akartak tenni. Szintügy összevág mind ezzel, a mi bizonyosságot nyelvünk nyújt. Legrégibb olasz jövevényszavaink ugyanis, melyeknek kereszténységünk kezdetén kellett nyelvünkbe jutniok, mind abból az olasz nyelvjárásból származnak, mely Dalmáciától kezdve Fiumén, Istrián, részben a hajdani Friaulon, továbbá Velenczén és vidékén keresztül egész az Adige folyóig terjed, tehát az olasz nyelvterületnek éjszakkéleti, az Adige által elkanyarított és hozzánk legközelebb eső részét foglalja be. E jövevényszavaink néhányát már régi értekezésemben tárgyaltam, midőn a hangviszonyokból kimutattam (82—85. l.), hogy apostol, püspök, prépost, monostor, kolostor,

pünköstit csak a kijelölt olasz nyelvterületről való lehetnek, valamint hogy angyal és kanonok magyarázataért sem kell máshová fordulnunk. Később még több ilyen szót fogok bemutatni; azért egyelőre beérem az utalással. A területen, melyre mind a földrajzi helyzet, mind a történet, mind a nyelvünk legrégebb olasz jövevényszavai mutatnak, több változatban a velencei nyelvjárás uralkodik. Így kimutathatjuk, hogy kereszténységünk úttörőinek legnagyobb részt a velencei nyelvterületről való olaszoknak kellett lenniök.

Erre van még egy igen világos, egyenesen megdönthetetlen bizonyítékunk, és az a magyar írás, a magyar hangjelölés, mely egész határozottan a velencei vulgáris latin kiejtésen alapszik. Ezt régi értekezésem tüzetes, a tárgyat kimerítő fejtegetései után itt újra bizonyítanom teljes szükségtelen. Mászt kell most figyelembe vennünk. Fönnebb említettem, hogy az olasz foglyok mindnyájan értették és beszéltek is a középkori vagy mondjuk inkább vulgáris latin nyelvet, melyen az olasz papok egész a XIII. század elejéig prédikáltak népüknek. Oly sokáig volt az olaszoknál közönséges a latin, hogy mellette az olasz nyelvnek létezését még a IX. században is csak latin oklevelekben fönmaradt egyes olasz szókból és nevekből lehet megállapítani. Hogy az olasz műveltek is használták a nép nyelvét, annak csak a X. század óta van nyoma; de a latin ezután se maradt csak tudós nyelvük, hanem politikai költeményeinkben is folyvást éltek vele.*) E közlatin nyelv azonban nagyon különbözött a classikus latinságtól, a mennyiben ennek sok szavát elejtette és népies kifejezésekkel pótolta, népies jelentésben és népies alakban használta, szófűzését olaszossá tette és kiejtését a vidék nyelvjárásához idomította. Igen természetes is, különben hogy értette volna az olasz köznép is a latin prédikációt? Az olasz papok úgy módosították a latin nyelvet, mint a német papok a hochdeutschot, mikor a sváb, szász, porosz stb. német köznépnek prédikálnak. A különbség nem volt nagyobb, sőt helyenkint akkora sem. Hogy mind ez nem pusztá okoskodás, hanem kétségtelen való, arról bizonyosságot tesznek az olaszországi latin oklevelek és krónikák, melyek az illető olasz nyelvjárás tudása nélkül, különösen a zsenge kereszténységünkkel egy korba esők, többnyire nem is

*) Diez: *Gramm. d. Roman. Sprachen.* I. r. 3. kiad. 77. l.

érthetők. *) A latin egész a humanisták föllépéséig Olaszországban nem volt holt nyelv, csak mikor vissza kezdték állítani classicitását, múlt ki lasan az életből. A mi legrégebb latin kiejtésünk, a hogy írásunk és legrégebb latin jövevényszavaink kétségtelenül bizonyítják, határozottan velencezés volt. Ezt tehát máshonnan, mint a velencei olasz nyelvjárás területéről nem kaphattuk. Mi csak annyiban mehettünk el érte, hogy ide hoztuk azokat az embereket, a kik e latin kiejtésre megtanítottak. Azt is említettem, hogy az olasz foglyok közt igen sok papnak is, különösen szerzetesnek kellett lennie. Itt is a velencei nyelvterületről valók voltak többségben. A magyarok sehol annyi egyházat és kolostort nem fosztogattak, elhurczolva a kincseket, a papokat és szerzeteseket, mint ezen a területen, mely mint legkönnyebben elérhető, legalkalmasabbnak is kínálkozott. **) Ezek a papok természetesen ide is elhozták sajtáságos latin nyelvöket, sajtáságos latin kiejtésöket. Ezen teljesítették papi hivatásukat, míg kellett, titkon, mikor lehetett, nyilvánosan. Így föntartották és terjesztették. Pilgrim leveléből tudjuk, hogy Géza alatt a keresztény foglyok már nyíltan gyakorolhatták vallásukat és hogy a keresztény papok működését a pogány magyarok többé nem gátolták. Siettek is a keresztények élni e szabadsággal; a világiak keresztvízre vitték gyermekeiket, egyházakat építettek és isteni tiszteletre jártak, a papok pedig végezték a szertartásokat és illetékességök szerint kiszolgáltatták a szentségeket. Ezzel nyugati keresztényeknél, a milyenek a magyarok foglyai csaknem mindnyájan voltak, szükségképen a latin nyelv használata járt. E latin nyelvnek a minősége a keresztény foglyok, különösen az egyháziak többségétől függött. Azért egész biztosan járunk,

*) Minket különösen a velencei nyelvterületről való oklevelek és krónikák érdekelnek. Ilyen oklevelek bőven találhatók Tafel és Thomas kiadásában (*Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*). A legrégebb velencei krónikákat kiadja Monticolo, melyekből az Istituto storico italiano *Fonti per la storia d'Italia* gyűjteményében eddig egy kötet jelent meg: *Cronache Veneziane antichissime* pubblicate a cura di Giovanni Monticolo. Volume I. Roma, 1890. Igazi velencei latinsággal van írva a *Chronicon Altinate* is, melyet Simonsfeld adott ki (Pertz: *Mon. Germ. Script.* XIV.).

**) Erről meggyőződhetni a többi közt Giuseppe Cappelletti nagy művéből: *Le chiese d'Italia* (Venezia, 1844—1859).

ha itt a többségről a nyelvre és megfordítva a nyelvről a többségre következtetünk. Ha nem volnának történeti adataink, melyekből a többség amúgy is világos, kétségtelenül megállapíthatnók a nyelvből. Még a történeti adatoknál is erősebben, mert föltétlen biztosan áll az, hogy a kereszténységgel hozzánk származott latin nyelv velencezés volt; mert erről, mint már többször mondtam, teljes bizonyossággal tanúskodik hangjelölésünk és tanúskodnak legrégebb latin jövevényszavaink. Ez nem enged más következtetést, mint hogy olasz foglyaink közt, kik keresztény foglyaink legnagyobb részét tették, többségben voltak, világiak is, egyháziak is, a velencei nyelvvidékről valók. Ezek tehát első sorban és főképen a mi kereszténységünk úttörői; ezek szabtak mind kereszténységünknek, mind műveltségünknek irányt.

Különösen ki kell emelnem, hogy a nyugati keresztény szertartással együtt nemcsak a latin nyelvet általában, hanem azt a különös latin kiejtést is, melyen hangjelölésünk alapszik, rendszeres térítőink az országban már mindenfelé használatban, megállapodva és elterjedve találták. Így a kik más vidékiek voltak is, okosan alkalmazkodtak az általánosan ismereteshöz, a magyarországi hívők és megtérők közt megszokotthoz. Úgy tettek mint Szent István, ki azért csatlakozott a nyugati egyházhoz, mivel keresztény alattvalóinak legnagyobb része a nyugati kereszténységet vallotta és ennek nyerte meg a megtérni hajlandókat is. Kész eszközt találtak és bölcsen éltek vele. De látni fogjuk, hogy rendszeres térítőink is legtöbbször szintén csak arról a vidékről kerülhettek, a honnan úttörőink származtak. Még előbb azonban egy fontos dolog követeli figyelmünket, mely mind ezzel szorosán összefügg, de történetíróink részéről mindeddig megvilágítást nem nyert. Ez a térítés módja. Ismeretes dolog, hogy első rendszeres térítőink mindnyájan külföldiek voltak, a kik tehát legalább eleinte magyarul nem tudtak. Akkor hogyan foghattak a magyarok térítéséhez? Ez oly nehéz kérdésnek látszik, hogy újabb történetíróink már nem is iparkodnak rá felelni. A régiebbek még bajlódtak vele, leginkább Piligrimről szólva, de megnyugtató választ nem találtak. Gondolkozásuk eredményét Szabó Károly a következő jegyzetbe foglalja: «Magának a térítésnek módjára nézve Katona (*Hist. crit. ducum Hung.* 519—520. l.) bizonytalanságban lévén a felől, vajon Piligrim német térítői tudtak-e

magyarúl, vagy a magyarok értettek-e németül, abban a véleményben van, hogy talán a magyarok, legalább az előkelőbbek, megtanulták a latin nyelvet, hogy az idegen nemzetekkel közlekedhessenek; mit hihetőnek tart Fessler is (*Gesch. der Ungarn* I. köt. 345. l.). Úgy hiszem fölöseges volna hosszasan bizonyítgatnom, hogy pogány őseinknek a X. században, mikor egész Európában a latin nyelv s ezzel együtt minden tudomány csaknem kirekesztőleg a papság birtokában volt, hazánkban nem volt hol és kihez járni latin iskolába. De bizonyosan abban sem tévedünk, ha azt hisszük, hogy akkor hazánkban a térítők és térítendőek egymás nyelvét nem értették s ha egyik-másik netalán értette is, ez csak a legritkább kivételek közé tartozhatott.*)

Az csakugyan nem hihető, hogy őseink kereszténységre térésük előtt, akár csak az előkelőbbek is, megtanulták volna a latin nyelvet. De már az bizonyos, hogy megtehették volna; mert olyan ember elég volt náluk, a ki megtaníthatta volna rá. Csakhogy épen azért nem volt szükséges, hogy magok megtanuljanak latinul; kényelmesebb volt azokat a foglyaikat, a kik magyarul is, latinul is tudtak, tolmácsokul használniok. Így tettek a már többször említett pappal is, a ki Szent-Gallenben járt velük. Hogy az első időben «a térítők és térítendőek egymás nyelvét nem értették», az csak annyiban igaz, hogy közvetlenül nem értették egymást. De arra bizonyosan volt gondjuk a térítőknek, hogy az, a mivel a magyarok lelke mélyéig akartak hatni, ne maradjon csupán a pusztában kiáltónak szava. Az az eszköz, melylyel a magyarok éltek, nekik is kínálkozott. Térítőink eleinte mindnyájan, de még később is sokan, mint szent Gellért is, latinul hirdették az igét és aztán tolmácsokkal magyaráltatták szavaikat. Szent-Gellért idejében az már nem járt nehézséggel, mert akkor kevés számmal ugyan, de voltak magyar papok is. Hanem honnan vették a térítők tolmácsaikat abban az időben, mikor még a magyarok közül talán senki sem tudott latinul? A felelet az előre bocsátottak után igen könnyű. Egyszerűen onnan, a honnan a magyarok is vették, mikor nekik kellett tolmácsok: a keresztény foglyok közül. Volt ezek közt egyházi is világi is böven, a ki latinul beszélt vagy legalább jól értett és évekig itt élve, meg-

*) Szabó Károly: *A magyar vezérek kora* 354—355. l. jegyz.

tanult magyarul is. Ilyenek lehettek az olaszok valamenynyen és a többiek közül, kivéve a görögöket, legalább a papok.

De erre azt kérdezhethné valaki, hogy ha itt nem kis számmal papok is voltak, mi szükség még más térítőkre? A dolog nem oly természetes, mint a minőnek látszik. Nem szabad az akkori időket mai mértékkel mérnünk. Akkor még csak kevés pap tudott önállóan prédikálni. Mint ma is az oláh pópák nagy része, legtöbbször csak a szertartásokat tudták végezni; a prédikációt mint az evangéliumot könyvből olvasták föl híveiknek. Még későbből is van ilyen fölolvasni való prédikációra példánk legrégibb nyelvemlékünkben, a XIII. század első negyedéből való *Halotti Beszéd*ben. A *Gellért-legendá* különösen kiemeli, hogy a szent Gellért mellé adott szerzetesek közt «volt hét tanult és magyar nyelven ügyesen tolmácsoló férfiú, a kik maguk is hirdették a népnek Isten igéjét».*) Szent Gellértről kiemelendőnek tartja, hogy «az igének fejedelme» volt,**) azaz hogy jól birta a hithirdetésre szükséges szabad előadást. Nem is voltak a fogoly papok és szerzetesek mindnyájan presbyterek, áldozó papok, hanem sokan az akkori szokás szerint, csak diaconusok, szerpapok, vagy még alsóbb rendűek. Azután előkelő tudós papok bajosan lehettek köztük, mert azokat egyházaik és monostoraik szívesen kiváltották. Hogy elvéve akadhatott köztük térítőnek is alkalmas, az természetesen azért nincs kizárva. De az tagadhatatlan, hogy a fogoly papok igen jó tolmácsok lehettek, a nélkül hogy önállóan is kellett volna téríteni tudniok. Nem szenved ugyan kétséget, hogy a nagyobbszabású rendszeres

*) *Acta s. Gerardi*, cap. 12. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta* pag. 327.)

***) «Cognovit autem episcopus, Gerhardum esse ducem verbi.» *Acta s. Gerardi*, cap. 7. (Batthyány: *S. Ger. scripta et acta* 314.). A prédikálni tudás ritka dolog volt. «Die ärmlichste Predigt eines Dorfpastors unserer Zeit wäre damals dem gelehrtesten Bischof ein schweres Stück Arbeit gewesen, an die Gemeinde aber eine überschwengliche Zumuthung, welcher ihre Fassungskraft nicht gewachsen war», mondja Freytag (*Bilder aus der deutschen Vergangenheit* 9. kiad. I. köt. 295. l.), igaz ugyan, hogy Nagy Károly idejéről, de hozzá teszi: «Auch diese Gewandtheit nahm in den nächsten Jahrhunderten eher ab, als zu». Igen mulatságos példát idéz egy előkelő püspökről, a kit prédikálni kényszerítettek.

térítés megindulásakor és még későbbben is volt itt annyi fogoly pap, a mennyire tolmácsul volt szükség; de ha valaki mégis kételkednék benne, bátran tolmácsoltathatja a térítők tanítását az olasz világi foglyokkal is, a kik, mint már többször kiemeltem, mindnyájan vagy beszéltek is latinul, vagy legalább is jól értettek. Így azt hiszem, könnyen és természetesen fejtődik meg az, a miről történetíróink mindeddig nem tudtak számot adni.

Mindent egybevetve, kétségtelenné válik, hogy a keresztény foglyokat kereszténységünk és műveltségünk megalapításában igen jelentékeny hatás és érdem illeti, még pedig jóval nagyobb, mint a minőre csak újabb történetíróink is becsülik. Ha valaki netán sokalja, hogy mi őseinknél a pogányság első bomlasztóit és a kereszténység első magvetőit szegény szánandó rabszolgákban látjuk, akkor csak azt kérjük, nem még százszorta megvetettebb szegény rabszolgák változtatták-e csendes akna-munkájukkal a hatalmas római birodalmat is pogányból kereszténnyé? Nálunk a keresztény foglyok annál inkább hathattak gazdáikra, mivel nemcsak erkölcsben, hanem műveltségben is magasán fölöttük állottak. Mint szükséges és hasznos munkákban és mesterségekben gyakorlott, ügyes és tanult emberek bejutottak a barbár magyar családokba. Itt számtalan alkalmuk volt példával, tanácsal, fölvilágosítással, oktatással irtogatni a rosszat és terjesztgetni a jót. Így gyökerében támadták meg a pogányságot. Mint mindenütt, úgy nálunk is az új tanítás leghamarább a család körében a nőknél és a gyermekeken fogott. A férfiak nem engedhettek oly könnyen; ők nem tekinthették a vallást magánügynek, mint a család körére korlátozott nők és gyermekek, nekik az közintézmény volt, melyet nyilvánosan mindenkor el kellett ismerniök, még ha magukban már a kereszténységre hajlottak is. Ebből magyarázható, hogy Géza már mint keresztény nemcsak az igaz Istennek, hanem bálványoknak is áldozott, azt vetve oda ezen fölháborodó keresztény papjának: «Elég gazdag és hatalmas vagyok, hogy ezt tehessem».*) Nyilvánvaló, hogy ez csak kitérő válasz volt,

*) «Hic Deo omnipotenti variisque Deorum inlusionibus immolans, cum ab antistite suo ob hoc accusaretur, divitem se et ad hæc facienda satis potentem affirmavit.» Thietmari *Chronicon* lib. VIII. cap. 3. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* III. 862.)

merta magyarok nagyura restellette megvallani, hogy fejedelem létére sem mert még a nyilvánosság előtt végképen szakítani az ősi vallással. De a pogányság akkor már csak mesterséggel állott fönn és napjai meg voltak számlálva. Az új férfi-nemzedék is keresztény nézetekkel megismerkedve és megbarátkozva növekedett föl. Így be kellett következnie a fordulatnak, mikor már a férfiak sem ragaszkodtak az ősi valláshoz, hanem családjukkal együtt érezve, megnyitották szívüket az evangéliumnak.

Ez a keresztény foglyok műve és érdeme. Korhasztották a pogányságot és termő földet készítettek a kereszténység magvának, nem kis részben végezve még a vetést is. Döntő hatással voltak arra, hogy a magyar nem a keleti, hanem a nyugati egyházhoz csatlakozott és ezzel nemcsak kereszténységünknek, hanem egyúttal műveltségünknek, sőt politikai helyzetünknek is alapot és irányt adtak. Vallásosságukkal és tudásukkal megindították a magyar nemzet erkölcsi és értelmi művelődését, nem is számítva, mennyi más hasznos és becses szolgálatot tettek gazdáiknak. Nagy részük volt abban, hogy nem telt be rajtunk az írás szava: elvész a nép, mely tudomány nélkül való. Hathatósan munkálkodtak azon, hogy a magyar nem jutott a hunok és avarok sorsára, hanem fönmaradt és él mint «nemzet e hazán». El nem múló nagy hálával tartozunk nekik. Épen azért nem lehet közömbös előttünk, kik voltak e «névtelen apostolaink». Fejtegetéseim eredményeképen kimondhatom, hogy nem voltak se szlávok, se németek, se görögök, se francziák, hanem mindenek előtt olaszok, mert ezek részén volt a szám, a kereszténység és a műveltség súlya, tehát mind a három múlhatatlan szükséges föltétel együtt véve, melyek közül csak egynek is a hía megfoghatatlanná teszi a keresztény foglyok kétségtelen nagy hatását. Az olaszok közül is azonban az oroszánrészt a földrajzi helyzet, a történet, írásunk és nyelvünk egyhangúlag a velencevidéki olasz foglyoknak ítéli oda. Ezek tehát első sorban és főképen kereszténységünk úttörői és műveltségünk megalapítói. Mily törpék e «névtelen apostolaink» mellett a kalandos kísérlettevő térítők legkiválóbbjai is!

VI.

Így előkészítve és elősegítve kezdődött azután a tervszerű térítés. A nagyfejedelmi család pártfogása nélkül ez természetesen nem lett volna lehetséges. Ennyit adatok hián is biztosan kimondhatnánk; mert így történt az másutt is. De itt nem is vagyunk pusztá hozzávetésre utalva. Egykorú és hitelt érdemlő későbbi följegyzésekből tudjuk, hogy Géza nemcsak megengedte, hanem egyenesen támogatta, sőt erőszakkal is iparkodott előmozdítani a térítést.*) Őt azonban nem vezette más, mint a politikai okosság. Jó keresztény maga sem volt és alattvalóitól is alig követelt többet, mint hogy alávéssék magokat a keresztvízbe mártás szertartásának. A kezdet nem is az ő érdeme. Brunó határozottan a fejedelemlének tulajdonítja azt.**) Már pedig Brunó jó forrásból merítette értesülését, attól a Radlától kapta ez adatot, a ki a fejedelmi családnak, mint szent Adalbert levele mutatja, meghitt embere volt. A fejedelemlét magát Brunó kétségkívül személyesen is ösmerte. Azt tudta róla, hogy erős lelkű nő volt, «a ki az egész országot kezében tartotta, férjén és mindenben uralkodott, a mi férjéé volt». Ehhez járult híres szépsége is, de mindenek fölött az, hogy keresztény volt. Mert Gézát az egykorúak különben egyáltalán nem festik valami gyöngének, sőt azt mondja róla Thietmar merseburgi püspök, hogy «fölötte kegyetlen ember

*) «Huius pater» (t. i. Istváné) «erat, Denuix» (Géza) «nomine, admodum crudelis et multos ob subitum furorem occidens. Qui cum Christianus efficeretur, ad corroborandam hanc fidem contra reluctantes subditos sevit, et antiquum facinus zelo Dei exestuans abluit.» Thietmari *Chronicon*, lib. VIII. cap. 3. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* III. 862.). Querfurti Brunónak a 192. l. 1. jegyzetében idézett szavaiból is kitünik legalább annyi, hogy Géza előmozdította a térítést. «Statuit insuper preceptum cunctis christianis ducatum suum intrare uolentibus hospitalitatem et securitatis gratiam exhiberi, clericis et monachis potestatem concessit presentiam suam adeundi, quibus voluntarium libenter audire prebens, orthodoxe fidei semen pectoris in orto satum delectabatur germen emittere.» Hartvici *Vita beati regis Stephani* 3. és *Legenda maior* 2. (Florianus: *Hist. Hung. fontes domest.* I. 35—36. és 12—13.).

**) L. a 184. l. 1. jegyzetének idézetét.

volt és sokat megölt hirtelen haragjában», valamint hogy azután is, «midőn keresztény lett, dühöngött vonakodó alattvalói ellen».*) A későbbi Hartvik szerint is «embervérrel volt fertőzve keze» és ez méltatlanná tette arra, hogy ő legyen népének apostola.***) Így Sarolt hatalma kétségkívül főképp abban állott, hogy kemény férje nyakát a kereszténység szelíd jármába tudta hajtani. Ez igen nehéz dolog lehetett, mivel forrásaink nagyon szükségesnek tartják annak a kiemelését, hogy Sarolt mily rendkívül kemény asszony volt. Hogy keresztény felesége megtérítette a pogány uralkodót, az a történetben épen nem példátlan. Sarolt azt tette, a mit előtte a frank Klotildis és a kenti Edilberga, midőn amaz Klodvigot, emez pedig Edvint bírta arra, hogy meghódoljon a kereszténységnek.

Ez különben ős időktől fogva rendes folyása a dolognak. A nő előbb-utóbb ráveszi férjét a maga vallására. Hiszen még bölcS Salamon sem bírta magát kivonni feleségeinek hatása alól. A pogány asszonyok eltérítették az egy igaz Istentől és bálványoknak áldoztattak vele. Pedig egyistenhívőt nehezebb többistenimádóvá tenni, mint megfordítva. A régi legendákban százával van példa, hogy a keresztény nő megtérítette pogány férjét. Akad köztük nem egy költött eset is, de azt bőven pótolja a föl nem jegyzett eseteknek nagy száma; mert a dolog kétségkívül annyira közönséges volt, hogy mindenki egész természetesnek találta, különben a költött példák, melyek semmiképen sem akartak koholtaknak látszani, nem számíthattak volna hitelre. Hogy a keresztény nők mily módokat alkalmaztak a térítésre, arról a legendák, ha valaki e szempontból átkutatná, tanulságos fölvilágosítást adhatnának. Sarolt, úgy látszik, szépségén kívül különösen azzal hatott férjére, hogy ennek férfias teendőiben és kedvteléseiben is vállalkozó társa volt. Hogy erre okos számítása készítette-e, vagy pedig szilaj természete hajtotta, az a ránk maradt kevés adat-

*) L. Thietmar szavait a 379. l. 1. jegyzetében.

***) «Non tibi concessum est quod meditaris, quia manus pollutas humano sanguine gestas.» Hartvici Vita b. reg. Stephani 3. (Florianus: *Hist. Hung. font. domest.* I. 36.). — «Quia manus gestabat sanguine humano madatas, nec erat idoneus ad fidem conuerture tantam gentem.» Simonis de Keza *Chron. Hung. Appendix* (Florianus id. m. II. 93.).

ból nem állapítható meg. De az a mély vallásos, igazi keresztény nevelés, melyben cselekedeteinek tanúsága szerint Szent Istvánnak kellett részesülnie, bizonyára nem kis mértékben anyjának érdeme. Annyi bizonyos, hogy Gézának nagyon bajos ebben valami részt tulajdonítani. Lehetséges tehát, sőt valószínű, hogy a mi Saroltban szilaj természetnek látszik, az legalább jó részben tudatosan használt eszköz volt, a mivel biztosabban remélhette, hogy megnyeri férjét. Már föntebb említettem, hogy Géza bizonyára nehezen volt megtérésre bírható. Ez nem csak abból következik, hogy még azután sem tudott teljesen elszakadni az ősi vallástól, hanem abból is, hogy hiába kutatjuk, mikor és kitől vette föl a keresztiséget. A mit erről történetíróink állítanak, az mind pusztá gyanítás és teljesen alaptalan. Az egykorú forrásokból csak annyit tudunk, hogy Géza nem mindjárt uralkodása elején, hanem már későbbben olyan a milyen keresztény volt. Arról nincsen szó sehol, hogy megkeresztelése nyilvánosan, ünnepi szertartással ment volna végbe; hogy pedig mind a mellett ilyen megkeresztelésére gondoljunk, annak a körülmények sehogy sem kedveznek. Engedett neje unszolásának és a politikai okok nyomásának; de szép csendben, a nyilvánosságot kerülve, legföljebb szoros hozzátartozóinak jelenlétében lépett a keresztelő medenczébe. Így természetesen épen nem volt kívánatos, hogy a szertartást valamely híres neves pap végezze, alkalmasabb volt erre akármelyik közpap. Elég nagy áldozatnak tarthatta Géza, hogy egyáltalán alávetette magát a keresztiségnek. Mint az ősi vallásnak addiglan legfőbb öre, nem igen kívánhatott megtéréssel nyilvánosan tüntetni és pogány főembereiben elégedetlenséget támasztani.

Egész családiásan folyhatott le Szent Istvánnak megkeresztelése is. Nem lehetetlen, hogy ez meg is előzte Gézáét. Akkor fiának kérése is közreható, hogy a kemény fejedelem meghajlott. Az egykorú írók nem tudnak arról, hogy István csak serdülő, vagy épen felnőtt korában lett volna keresztény. Ez csak későbbiek meséje, a melyet Istvánnak egész élete és minden tette megegyeztet. Neki zsenge gyermekkorától kezdve már a keresztény hitben kellett nevelkednie, mert az egészen vérévé vált, a mi számtalan példa tanúsága szerint nem történt volna, ha akár csak gyermekkorát is pogányságban tölti. Az erős lelkű Saroltról különben sem tehető föl.

hogyan fiát csak valameddig is meghagyta volna pogánynak. A későbbi keresztelés mellett legföljebb azt lehetne említeni, hogy az egykorú Thietmar föntartotta Istvánnak nem keresztény Vajk nevét is. De vajon azért, mert nem szent, csakugyan pogány névnek kell-e tekintenünk Vajkot? Hiszen Thietmar Istvánt mint királyt is, mikor már csak bizonyosan keresztény volt, a miben mellékesen mondva Thietmar szavai sem engednek kétséget, csak Vajknak nevezi.*) Abban a korban a keresztények még igen sűrűn nem szentről vett nevet is viseltek. Erre ezrével lehetne példát idézni. Ha Vajk szükségképen pogány név és Istvánnak csak későbbben történt megkeresztelését bizonyítja, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy szent Adalbert is csak felnőtt korában lett keresztény, mivel korábbi neve Vojtyech volt. Csakhogy ezt a pogányszínű Vojtyech nevet szent Adalbert épen a kereszttségben kapta, míg az Adalbert nevet Adalbert magdeburgi érsek a bérálásban adta rá. Azután Adalbert is csak a prágai szent püspök által lett szent névvé. Épen nem szükséges tehát, hogy Vajk pogány neve legyen Szent Istvánnak; mert akár a kereszttségben is kaphatta, a mit Thietmar tanúsága inkább is bizonyít, mint ellenez. Így István lehet bérmaneve is; nem kell okvetetlen, hogy keresztneve legyen. Az pedig, hogy uralkodó is keresztneve helyett bérmanevét viselte, épen nem példátlan. Van rá bizonyosság Szent István rokonságában is. Sógóranak, Orseolo Ottó velencei dogénak, Péter volt a keresztneve és Ottó a bérmaneve, melyet bérmaatyja, III. Ottó tiszteletére viselt.**)

*) «Inperatoris autem predicti» (III. Ottó) «gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit.» Thietmari *Chronicon*, lib. IV. cap. 38. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* III. 784.).

***) «Deinde antequam Italiae planiciem peteret» (III. Ottó), «eundem ducem» (II. Orseolo Pétert) «dulci præce rogando demandavit ut suum natum, adhuc cristianae fidei confirmatione carentem, Veronam sine aliqua mitteret mora; quod dux suorum fidelium consilio facere adquiebat. puero quidem Verona pervento, officiose a rege susceptus est; quem chrismatis unctione propriis amplexibus coartatum fecit munire, et amisso paterno nomine, Otto, id est suus æquivocus, nuncupatus est.» Johannis Diaconi *Chronicon Venetum* (Monticolo: *Cronache Veneziane antichissime* I. köt. 151—152. l.). Minthogy ez 996-ban, kevéssel III. Ottónak császárrá koronázása előtt történt és

De nem vitatom, hogy Szent Istvánnak mi volt a keresztneve, mi a bérmaneve; dicsővé az István nevet tette és ennél fogva akkor is így kell neveznünk, ha a kereszttségben talán a Vajk nevet kapta. Csak azt emelem ki, hogy semmi sem szól későbbi megkeresztelése mellett, ellenben minden azt mutatja, hogy zsenge korától fogva igazi keresztény nevelésben kellett részesülnie.

De ki részesítette Istvánt a kereszttség szentségében? Erre senki sem tud válaszolni. Hogy szent Adalbert keresztelte volna meg akár csak magát Istvánt, akár Gézát is egész atyafiságával és házanépével együtt, a mit még Horváth Mihály is hisz,*) azt ma már senki sem állítja, a ki a forrásokba figyelmesebben beletekintett. Szent István 975 és 979 közt született, szent Adalbert pedig 992 és 995 közt járhatott itt, a mi tehát Istvánnak 13—20 éves korára esik. Ez a főntebb mondottak szerint nagyon későn volna; már akkor Istvánnak régen meg kellett erősödnie a kereszténységben. Azt sem lehet gondolni, hogy ugyan kis korától fogva kereszténynek nevelkedett, de megkeresztelésével várni kellett, míg pap jött az országba. Erre a várakozásra épen nem volt szükség. A keresztény fejedelemlé nem bizonyosan nem volt lelki atya nélkül és mint láttuk, a keresztény foglyok közt is volt elég pap. Döntő bizonyosság itt az, hogy szent Adalbertnek ily nevezetes cselekedetéről, melyet mint dicsőségére válót bámuló életírói bizonyára nem hallgattak volna el, sem Canaparius sem Brunó nem tud, a kik pedig személyesen ismerték és a kik közül az utóbbi itt Magyarországon is járt, hogy Radlától dicsőült barátja életére vonatkozó adatokat szerezzen. Már Radla csak tudhatta volna, hogy az ő testi lelki barátja keresztelte meg azt, a ki őt egyik fő emberévé, első apostolává tette. Bizonyára büszke lett volna erre és örömmel közölte volna Brunóval, a ki aztán nem kevésbé örvendezve, ép oly bizonyosan fölvette volna szent példaképének életrajzába. Hogy Canaparius nem szól a dologról, az még érthető, mert csak magától szent Adalberttől tud-

II. Orseolo Péter dogénak e fia ugyancsak Johannes Diaconus szerint 1007-ben 14 éves volt, Orseolo Ottó egy éves korában vette föl a bér-málást. Így Szent István is vagy nyomban keresztelése után vagy nem sokkal későbbben részesülhetett a bér-málásban.

*) Horváth Mihály: *A kereszténység első százada*. 95. l.

hatta volna, a kiről bizvást föltehetjük, hogy szerényen hallgatott róla. De Brunó hallgatása már megfoghatatlan volna, ha úgy nem magyarázzuk, hogy nem Adalbert keresztelte meg Istvánt. Mint Gézánál, úgy itt sem szabad valami nyilvános, ünnepi keresztelésre és valami nevezetes keresztelő papra gondolnunk. Bizonyosan a fejedelemfi megkeresztelésénél is kerülték a föltűnést. Meglehet, maga Géza sem tudott róla. Saroltról könnyen föltehető, hogy nem sokat kérdezte, meg szabad-e kereszteltetnie fiát. A gyermek nevelése az anya dolga. Sarolt tehát egészen a saját hatáskörébe tartozó ügynek tekinthette fia vallását. Udvari papjával vagy valamely fogoly pappal megkereszteltette a gyermeket és kereszténynek nevelte. Nem lehetetlen, hogy Szent István keresztelője görög pap volt. Saroltról tudjuk, hogy a keleti kereszténységben nevelkedett és Szent Istvánról is említettem már, hogy élte végéig mindig nagy kegyeletet tanúsított a keleti egyház iránt, mely akkor még szépen megfért a nyugatival. Az a kegyelet bizonyosan István gyermekkori emlékeire és anyjának hatására vihető vissza.

Szent István műveltsége azonban latin volt. Már föntebb kifejtettem az okokat, melyek Magyarországot a római egyház kötelékébe terelték. Valószínűnek tarthatjuk, hogy Sarolt hozott magával görög papot is, a ki azonban nyilván csak jámborságával tündöklött és a trónörökös nevelésére nem volt alkalmas. Mert hogy Szent Istvánt nyugati ember nevelte, oktatta, az nem tűr kétséget. Ennek az lehet az igazi oka, a mi hihetőbb is, hogy mind Géza mind Sarolt a nyugathoz csatlakozást látták legcélszerűbbnek. De azok a kiváló nyugati férfiak, kikre itt gondolhatnánk, mind csak későbbben jelennek meg Géza udvarában, mikor István nevelése már legalább is közel volt a befejezéshez. Hagyományunk a sanseverinói Deodatus (Adeodatus, Theodatus) apuliai olasz grófot tartja Szent István nevelőjének és ünnepi keresztelésre gondolva, melynek szertartását szent Adalberttel végezteti, egyszersmind keresztatyjának is. A Deodatus vagy Theodatus névből azután, úgy mondják, a magyarok ajkán Tata lett és Tata volt a szent Péter és Pál apostolokról nevezett tatai benedekrendi monostornak alapítója is, melynek birtokát, minthogy örökös nélkül hunyt el, még Tata faluval gyarapította.*) Az az állítás, hogy

*) Deodatust említik. mint Szent István nevelőjét és kereszt-

szent Adalbert keresztelte meg Istvánt, mint már láttuk, határozottan elvetendő. Ezzel azonban nem szükséges, hogy Deodatus keresztapasága is elessék. Ha csakugyan Deodatus volt Szent Istvánnak nevelője, akkor elég korán kellett Géza udvarába jutnia és így lehetett növendékének keresztapja is. Hogy pedig Deodatus nevelőségét tagadjuk, arra semmi kényszerítő okunk nincs. Említi a bécsi, pozsonyi, dubniczi és budai krónika, sőt említi IV. Béla királynak egy 1263-ban kelt oklevele is. Ezek ugyan mind nem egykorú tanúk, de mégis olyanok, melyeknek bizonyosságát, minthogy régibb megbízható forrásból merítettek, különös ok nélkül elvetnünk nem volna helyes. Abban bizvást kételkedhetünk, hogy a Deodatus vagy Theodatus névből a magyarok ajkán Tata lett volna; de ebből nem következik, hogy Deodatus és Tata nem volt egyazon személy. A Tata névnek találhatjuk más magyarozatát is. Minthogy Deodatust vagy Theodatust hagyományunk olasznak mondja, nevének olaszos Dato vagy Tato rövidítéséből lehetett a magyar Tata, a hogy az olasz szóvégi *o*-ból más szavainkban is *a* lett; például: olaszul *bambo*, magyarul *bamba*; olaszul *corto* (vel. *curto*), magyarul *kurta*; olaszul *palia*, magyarul *pálya* stb. A kinek ez a magyarozat nem tetszik, gondolhat arra is, hogy a Tata név nem más mint régi kedveskedő, nyilván szintén olasz eredetű «tata» szavunk, melyet a nép nyelvéből az idegennek ismert «papa» máig sem birt egészen kiszorítani. Talán Szent István Deodatust mint nevelőjét és különösen mint keresztapját bizalmasan tatának szólította, mint szent Adalbert Radlát enyelegve papasnak és így lett Deodatusból Tata, a mit a bécsi krónika és vele együtt a többi is egyenesen állít. De bármint legyen a dolog, annyi bizonyos, hogy nem szükséges elvetnünk sem azt, hogy Deodatus és Tata egy személy, sem pedig azt, hogy ez a Deodatus vagy Tata volt Szent Istvánnak nevelője és talán keresztapja is.

Mindenesetre kiváló figyelemre méltó marad az, hogy hagyományunk Szent István egész műveltségét csak úgy tudja

atyját Chron. Vindobonense 20., Chron. Dubnicense 40., Chron. Posoniense 31. (Florianus *Hist. Hung. font. domest.* II. 129., III. 33—34., IV. 27—28.), *Chron. Budense* (Budæ, 1838) 47. l. és IV. Béla 1263-ban kelt oklevele (Fejér: *Cod. dipl.* tom. IV., vol. III. pag. 103—105.).

megfejteti, hogy azt olasz ember hatásának tulajdonítja. Fontos az is, hogy Deodatus nem egyházi, hanem világi férfi volt. Az nagyon érthető, hogy a félpogány, büszke Géza inkább világra való, mint vallásos nevelést kívánt fiának és bizonyosan Sarolt sem feledkezett meg arról, hogy a leendő fejedelemnek kiváló világi tudásra is van szüksége. Így gyermeküket egyikük sem kívánhatta csakis vallásos irányú, a világi dolgokat megvető vagy elhanyagoló egyházi férfi nevelésére bízni. Saroltnak ugyan óhajtania kellett fia nevelőjében a mély vallásosságot is, de nem engedhette el a világi dolgokban való kitűnő jártasságot sem. Ilyen vallásos és világi műveltséget pedig abban a korban az egyháziak közül az olaszok is csak ritkán, a világiak közül pedig a nem-olaszok egyáltalán nem egyesítettek magokban. Csak az olasz előkelő világiak között találkoztak ilyen egyetemes műveltségű férfiak és így Szent István nevelőjének legalkalmasabb csak olasz előkelő világi ember lehetett. És hagyományunk szerint Deodatus épen ilyen volt. Abból a kevés száraz adatból is, mely emlékezetét főtartotta, kiragyog buzgó kereszténysége és nemes műveltsége. Legjobban dicséri nevelőjét maga Szent István; mert nevelője adta lelkének azt a biztos irányt, mely őt a legigazabb kereszténynyé és a legbőlesebb fejedelemmé, nemzetünk apostolává és megmentőjévé tette.

VII.

Csak igazi mély keresztény nevelése magyarázza, hogy Szent István trónra jutva, azonnal oly lelkesen fogott népe közt a keresztény hit terjesztéséhez és országában a keresztény egyház berendezéséhez. Első főmunkásairól alig tudunk többet, mint hogy szent Adalbert köréből valók voltak. De ebben magában is sok rejlik, mert szent Adalbert barátai és hívei dicsőült mesterükhöz hasonlóan tisztán a keresztény hitért lelkesedtek; ennek terjesztése és meggyökereztetése volt egyetlen céljuk. Se akarva se akaratlan nem követtek politikai tekinteteket. Nem voltak lekötve valamely idegen hatalomnak, mely térítésök révén vagy nyomán Magyarországra világi befolyást szerezhetett volna. Semmi egyéb nem vezérelte őket, mint az a meggyőződésük, hogy a magyar nép megérett

az üdvösségre és érdemes a keresztény hit áldására. Minden világi salaktól ment tiszta vallásosságuk, melyet szent példaképük hagyományakép őriztek, tette őket Szent Istvánnak legalkalmasabb apostoltársaivá. Az üdvözítő szavaival mondhatta volna Szent István: «Tudom, hogy kiket választottam». De az ifjú nagyfejedelem nemcsak buzgó apostolokat, hanem mint sok jel mutatja, kiváló tehetségű, nagy tudományú, világlátott, okos tanácsadókat is nyert bennük. Csak kevés adatunk van róluk, de az a kevés is elegendő arra, hogy megalkossuk magunknak képüket és magasztalással adózzunk emléküknök.

A történelem szent Adalbert köréből három nevet említ: Radla, Astricus vagy Asricus és Anastasius nevét. Nem rég történetíróink még azt tartották, hogy e három név csak egy személyt jelent; de ma már bizonyos, hogy legalább kettőnek kell vennünk. Nem akarván a vitába elegyedni, mely legújabbban is élénken foly, egyszerűen összeállítom a források számba veendő adatait. Először is Radla és Astricus nem lehet azonos, mivel 996-ban a «Passio sancti Adalberti martiris» tanúsága szerint Astricus egyazon időben szent Adalberttel Lengyelországban volt, mikor querfurti Brunó bizonyosága szerint Radla a magyar nagyfejedelem udvaránál tartózkodott,* a honnan szent Adalbert könyörögve, de eredménytelenül hitta magához Lengyelországba. Ép úgy nem lehet azonos Astricus és Anastasius, mivel a pécsváradi alapítólevél szerint Astricus ugyanazon időben pécsváradi apát volt, mikor a panonhalmi kiváltáságlevél Anastasiust panonhalmi apátnak bizonyítja.***) Már

*) «Saxonica tellure in breui recedens, in Poloniam regionem cursum direxit, et ad mestrf.» (Meseritz, lengy. Miedzyrzecz értendő) «locum diuertens, cœnobium ibi construxit, monachosque quamplures congregans Aschricumque abbatem eos ad regendum constituit, qui postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est; in quo loco aliquantisper moratus est». *Passio sancti Adalberti martiris (Monumenta Poloniae historica* I. köt. 154. l.). A *Passio s. Adalb. mart.* Kaindl szerint (*Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, IX. 1893. 1. füz. 103—111. l.) kivonat egy jól értesült életírónak nem sokkal az 1000. év után készült művéből. Hogy Radla ugyanazon időben a magyar nagyfejedelem udvarában tartózkodott és Adalbert hívásának nem engedett, arról l. querfurti Brunó szavait a 192. l. 1. jegyzetében.

**) Astricus 998 és 1000 közt pécsváradi. Anastasius 996 és 1000 közt panonhalmi apát; 1000-ben amaz már kalocsai főpap, ez

csak arról lehet szó, hogy Radla azonos-e Anastasiussal. Itt azonban minden bizonyíték hián legföljebb az egyszerű lehetőségig mehetünk.

Igaz ugyan, hogy föltünőnek látszanék, ha Szent István Radlát, szent Adalbert legkedvesebb barátját, ki azonfölül Gézánál és Saroltnál is kegyben állott, az egyházi méltóságok kiosztásánál mellőzte volna, mikor pedig Anastasius pannonhalmi apátot esztergomi, Astricus pécsváradi apátot meg kalocsai érsekké tette. Radlát bizonyára a legelső méltóság illette volna. Azért alkalmasnak kínálkozik az a föltevés, hogy Anastasiusban tulajdonképen Radla rejlik. De nyomós ok szól ellene. Már említve volt, hogy querfurti Brunó 1004 és 1006 közt itt járt Magyarországon és személyesen találkozott Radlával. Ez időben Radlának, ha Anastasiussal azonos, már esztergomi érseknek kellett volna lennie. Mindamellett Brunó erről mélyen hallgat, sőt még Radlának előbbi apát voltát sem említi, hanem csak annyit mond, a mi a dolgot még föltünőbbé teszi, hogy 996-ban, mikor Adalbert Lengyelországba hittá, már szerzetes volt.*) Brunónak elég fontos, hogy Radla előbb

pedig már esztergomi érsek. A pécsváradi alapító levél Astricust világosan első pécsváradi apátnak mondja («per ministerium domini Astrici, Colocensis Archiepiscopi et primi Abbatis prescripti monasterii»); a pannonhalmi kiváltságlevél viszont Anastasiust vallja volt pannonhalmi apátnak («interventu, consilio, et consensu domni Anastasii abbatis de monasterio sancti Martini in monte supra Pannoniam sito»), a ki szintén csak első lehetett, mivel mint apát telepítette břevnovi szerzeteseit Pannonhalmára. A pécsváradi alapító levéllel megegyezik: «Inter quos uite regularis pater Asericus cum suis discipulis aduenit. . . . Asericus abbas cum suis honorifice susceptus, ad radicem montis ferrei cenobium sub titulo sancti patris benedicti construxit». Hartvici *Vita b. reg. Stephani* (és *Legenda maior*) 7. (Florianus *Hist. Hung. font. domest.* I. 42. és 16.). A pannonhalmi kiváltságlevéllel viszont megegyezik: «Item sanctus Adalbertus fundavit monasterium Brawnnow in silva sacra dicta, anno domini noningentesimo nonagesimo secundo, anno 24 suæ ordinationis in honore Mariæ Virginis, beati Benedicti, Alexii; et primus fuit abbas regulæ sancti Benedicti Anastasius; adduxerat enim secum 6 fratres de monasterio sancti Alexii; postea idem Anastasius in Strigoniensem episcopum est acceptus». *Quaedam memorabilia*, 1378-ig terjedő följegyzések. (*Monumenta Poloniae historica* III. köt. 741. l.)

*) «Ipse» (t. i. Radla) «autem venire non potuit, et ut homo noluit; ut enim hodie audis ipsum dicentem, quem» (t. i. Adalber-

világi pap volt és azután szerzetes lett. Nem találhatta volna még fontosabbnak, hogy szerzetesből pannonhalmi apáttá lett és abban az időben, mikor nála járt, Magyarország első érseke volt? Hozzájárul, hogy Szent István, mint tudjuk, nem az esztergomi érseket, hanem Astricust küldte a pápához követül. Mért nem küldte Radlát, ha Anastasiussal egy személy és esztergomi érsek volt? Hiszen Radla, mint querfurti Brunó bizonyítja, nem volt járatlan Rómában, mivel már egyszer a csehek küldték oda kérni a pápát, hogy Adalbertet rendelje haza.*) Eredménynyel is járt el követségében és így István bizton őt választhatta volna követének, különösen mikor első sorban amúgy is az esztergomi érseket illette volna a megbízás. De Radla nyilván nem volt esztergomi érsek és Anastasius járatlan volt Rómában.

A három név viselője tehát legalább is két személy: Radla-Anastasius és Astricus, de minden valószínűség szerint három: Radla, Astricus és Anastasius. Hogy Radla kiváló férfiú volt, akár pannonhalmi apátnak és esztergomi érseknek gondoljuk, akár Brunóval egyszerű szerzetesnek hagyjuk, az nem tűr kétséget. Mint szent Adalbert, ki kora ifjúságától egész élte végéig meleg szeretettel csüggött rajta, ő is csehöldi volt; de műveltsége, melyet Adalbert társaságában az akkor híres magdeburgi iskolában mint a nagytudományú és ékesen szóló Otrik mesternek jeles tanítványa szerzett, bárhol számot tett volna. Midőn Csehországban Adalbert távoztával az egyházi élet mindinkább hanyatlott, Willigis mainzi érsek és II. Boleszló cseh herczeg Radlát küldték követül Rómába, hogy

tet) «nunc, sicut sitiens aquam frigidam, totis visceribus flagrat et amat, ardua scandentem tunc semper fugiebat. Ipse tamen iam erat monachus, et ut dicunt, qui tunc temporis norunt, pulcher et bonus». Brunonis *Vita s. Adalberti*, cap. 23. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 607.).

*) «Post populus terræ episcopum suum» (Adalbertet) «revocat; sancti viri papatem sapientem Radlam, et — quia frater carnis suo duci erat — Christianum monachum, eloquentem virum, in suum opus eligunt. Hi duo cum litteris metropolitani Romam veniunt, de reditu pastoris papam apellant, populo pœnitenti matrem suam quærunt Amborum, papæ et abbatis, imperio parens, fracto suo libitu, flens episcopium redit». Brunonis *Vita s. Adalberti*, cap. 15. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 602.).

Adalbertet püspöki székébe visszahozza. De Adalbert nem-sokára ismét elhagyta Prágát s az ellenségeitől fölizgatott csehek megölték testvéreit és barátai ellen dühöngtek. Ez üldözéskor Radla Magyarországra menekült, a hol Géza és Sarolt a legszívesebben fogadták. Nem hihető tehát, hogy Szent István, ki böles emberismerő volt, ne tudta volna Radlát értéke szerint becsülni és ne akarta volna egyházi méltóságra emelni. Ha Radla nem Anastasius, akkor nem Szent István mellőzte, hanem maga vonakodott valamely tisztséget elfogadni, hogy egyszerű szerzetesnek maradva zavartalan folytassa ajtatos életét és hivatalos teendőktől nem korlátozva, teljes buzgósággal hirdethesse az evangéliumot. Az ilyen vonakodás e korban igen gyakori volt. Hogy csak nagyon ismeretes példákra hivatkozzam, szent Adalbert sem akarta elfogadni a püspökséget és szent Gellért is idegenkedett az apátságtól.

Astricus életéről és működéséről valamivel többet tudunk. Származása ismeretlen, de minden valószínűség szerint olasz volt. Újabban a névre támaszkodva, németnek vitatták,* de gyöngö okon. Neve négy alakban fordul elő: mint Astricus és Astericus, Ascricus és Aschericus. Hogy az első két latinos alak nem rejt német, hanem inkább olasz nevet, azt alig szükséges mondanom. De a harmadikban és negyedikben sem kell, ha elfogadjuk is, hogy ezek az igaziak, a mi mégsem egészen bizonyos, szükségképen német nevet látnunk. A IX. század végén a párisi püspöknek is Askrich volt a neve,**) a ki bizonyára nem volt német. A mai Cattarót meg a rómaiak, mint tudva van, Ascriviumnak hitták, a minél az Ascricus és Aschericus semmivel sem hangzik németesebbnek. Hogy Astricus «azért is» német volna, mert «ő járt követségben Rómában, Németországban»,***) az még gyöngébb ok. Hiszen római követnek talán mégsem a német, hanem az olasz volt a legalkalmasabb. Németországi követsége meg világosan tévedés, mivel egynek tartották Anastasiussal. A ki Németországban járt és a bambergi püspökség alapítása ügyében 1007-ben tartott zsinaton jelen volt, az így írta nevét a zsinati határozatok alá:

*) Pauler: *A magy. nemz. története* I. köt. 38. és 502. l.

***) Dümmler: *Geschichte d. Ostfränk. Reiches* III. köt. 2. kiad. 273., 279., 470. l. Ugyanaz a 234. lapon *Ascherich*.

****) Pauler id. h. 502. l. 58. jegyzet.

«Anastasius Ungrorum archiepiscopus» ; *) csak egy XV. századbeli kéziratban (*Dedicatio ecclesiae s. Petri Babenbergensis*) találjuk, hogy 1012-ben a bambergi székesegyház fölszentelésekor a krypta előtti oltárt «Aschericus hungarorum archiepiscopus» avatta föl.***) Itt névcseré esett, mely Hartvikon alapszik, ki Szent István élete IX. fejezetének elején azt mondja, hogy «Ascricus püspököt más néven Anastasiusnak is hitták».)***) A német Hartvik nyomán Németországban az első magyar érsek általában Ascricus, Aschericus néven vált ismeretessé és ha valahol Anastasiust találták első magyar érseknek említve, Hartvik tekintélyére építve, nyugodtan helyébe tették az előtők ismertebb Ascricus, Aschericus nevet. Nevezetes, hogy Hartvik csak akkor említi Anastasiust, mikor a szent korona elhozataláról van szó. Nem tudta egyeztetni, hogy Ascricus hozta el a koronát és mégis Anastasius koronázta meg vele Szent Istvánt; azért a kettőt egynek vette. Hogy az egykorú és közel egykorú források ez egységről épenséggel nem tudnak, az e részben Hartviknak nem emeli a hitelességét.

Alig hihető tehát, hogy Astricus német volt; sokkal valószínűbb az, hogy olasz származású. E mellett már igazán föl szabad említeni, hogy «ő járt követségben Rómában». A mit én különben csak valószínűnek állítok, arról a francia Mabillon, a ki tehát nem volt se német, se olasz, se németeket vagy olaszokat kereső magyar, hogy elfogult legyen, annyira meg van győződve, hogy legkevésbé sem kételkedik benne. Mint valami köztudomású dolognál minden igazolást mellőzve, egyenesen azt állítja, hogy Astricust, kit ő Austricusnak ír, szent Adalbert Rómából szent Elek és Bonifacius kolostorából, hol Leó apát alatt mint szerzetes élt, hozta el magával.†)

*) «Anastasius Ungrorum archiepiscopus interfui et ss.» (subscripti). Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 796.

***) «Altare ante criptam consecravit Aschericus hungarorum archiepiscopus». *Dedicatio ecclesiae s. Petri Babenbergensis.* (Pertz: *Mon. Germ. Script.* XVII. 636.).

****) «Quarto post patris obitum anno divina commonente clementia eundem Ascricum presulem, qui alio nomine Anastasius dictus est, ad limina sanctorum apostolorum misit». *Hartvici Vita b. reg. Stephani* 9. (Florianus: *Hist. Hung. font. domest.* I. 44.).

†) «Inter illustres Ordinis nostri viros, qui Religionem Christianam in Hungariae regno nascentem fovere ac promovere satege-

Querfurti Brunó följegyzett egy érzékeny jelenetet, mely Astricust hevesen föllobbanónak, de Adalberthez igaz szeretettel ragaszkodónak mutatja. *) Olyan igazi heves olasz, akár csak szent Gellért. Hogy Adalbert mennyire becsülte Astricust, azt abból látjuk, hogy 996-ban vagy 997-ben Lengyelországban a meseritzi kolostort alapítva, őt tette ennek apátjává. **) Astricus azután nemsokára Adalbert vértanúhalála (997. ápr. 23.) után szerzeteseivel együtt Magyarországra jött, a hol Szent István a «Vasas hegy tövében» számukra a pécsváradi monostort építette. ***) Hogy Szent István is mennyire becsülte

runt. Anastasius, qui et Austricus alio nomine appellabatur, merito debet recenseri. Hic in monasterio sancti Alexii seu sancti Bonifacii Romæ vitam monasticam agebat sub Leonis abbatis regimine, eo tempore, qua sanctus Adalbertus Pragensium antistes, in idem monasterium denuo se recepit. Cum vero idem Adalbertus, agente Vvillegiso archiepiscopo Moguntino, iterum in Bohemiam ad suam ecclesiam redire coactus fuisset, sex monachi Alexiani, inter quos noster Austricus erat, sese ipsi itineris comites adjunxere, eumque in Bohemiam secuti sunt; quod condendo celebri Breunoviæ asceterio occasionem præbuit». Mabillon: *Acta sanctorum ord. s. Benedicti*. Sæc. VI. p. I. pag. 65. Mabillon Astricust vagy szerinte Austricust Hartvik tekintélyére azonosítja Anastasiussal; de a mit mond, mind csak Astricusra illik. A břeunovi monostorba Adalbert természetesen nem vihette magával, mert azt nem második, hanem első visszatérésekor alapította. Másodszor nem is ment már Prágába, hanem onnan nagy öröme elutasító választ kapván, Lengyelországba indult, a hol a meseritzi monostort alapította, melynek apátjává Astricust tette.

*) «Astericus eius clericus, contra sanctum virum» (t. i. Adalbert ellen) «arguendo, increpando, cum multa inutilia furibundo animo loqueretur, ultra limitem rationis proterva contentione progressus, quasi quem amplius videre nollet, magna cum amaritudine reliquit. Arrepto autem itinere, tota die ipse cum socio homine suo equitans, errare cœpit, ut cum viam, haud aliter atque manum suam sibi notam, invenire non posset, ex pena cognosceret, quam grave peccatum cum episcopo contendendo perpetrasset. Porro ad vesperam casso labore reversus in urbem quod ira dictante ex humana infirmitate deliquisset, pœnitere coram Deo toto corde cœpit». Brunonis *Vita s. Adalberti*, cap. 17. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 604.).

***) *Passio s. Adalberti martiris* (l. a 387. l. 1. jegyzetét).

****) «In nomine Domini Dei summi Stephanus superna favente clementia Hungarorum rex . . . omnium sancte Dei ecclesie fidelium nostrorum presentium atque futurorum solers comperiat intentio, quod nos per Dei subsidium ad anime nostre remedium et pro stabilitate regni nostri monasterium sancte Dei Genitricis Marie et sancti Bene-

Astricust, annak bizonyosága az, hogy pécsváradi apátból csakhamar kalocsai érsekké tette *) és hogy a legfontosabb ügyben őt küldte követül Rómába II. Szilveszter pápához.

A három közül legkevésbé ismeretes Anastasius, noha talán épen ő róla van legtöbb biztos adatunk. Legelőször mint a szent Adalbert által 992-ben Prága mellett alapított břevnovi kolostornak apátjával találkozunk vele.***) Midőn 995-ben Adalbert híveinek a csehek kegyetlenkedése miatt menekülniök kellett, Anastasiusnak sem volt többé maradása; azért szerzeteseivel együtt Magyarországra jött, a hol Géza számukra a pannonhalmi monostort kezdte építeni.***) Szent István azután befejezve apjának félben maradt munkáját, mikor az esztergomi érsekséget alapította, Anastasius apátot tette Magyarország első érsekévé. Mint ilyen 1007-ben jelen volt a frankfurti zsinaton, melynek határozatait, mint fentebb láttuk, neve aláírásával ő is hitelesítette. E zsinaton a német püspökök nagy nehezen beleegyeztek a bambergi püspökség fölállításába és így mégis teljesítették II. Henrik német király hő óhaját. Mivel az új püspökség a régi würzburgi püspökségből volt kihalásból, attól lehetett tartani, hogy a német püs-

dicti ad radicem Montisferrei diligenter construximus». Pécsváradi alapító levél (Karácsonyi: *Szent István király oklevelei* 79. l.). Ezt kiegészíti Hartvik és Szent István nagyobbik legendája (l. a 387. l. 2. jegyzetét).

*) «Predictum uero uenerabilem abbatem Asricum pontificalis dignitatis infula decoratum, electione canonica sublinit et colocensi episcopatu prefecit». Hartvici *Vita b. reg. Stephani* 8. (Florianus: *Hist. Hung. font. domest.* I. 43.). A pécsváradi alapító levél Astricust 1015-ben kalocsai érseknek mondja («per ministerium domini Astrici, Colocensis Archiepiscopi et primi Abbatis prescripti monasterii», Karácsonyi: *Sz. István oklevelei* 84. l.).

***) *Quaedam memorabilia* (l. fentebb a 387. l. 2. jegyzetében).

****) «In nomine domini dei summi. Stefanus superna prouidente clementia Ungrorum rex . . . omnium sanctæ dei æcclesiæ fidelium nostrorumque presentium atque futurorum sollers conperiat intentio, quod nos interuentu, consilio, et consensu domni Anastasii abbatis de monasterio sancti Martini in monte supra Pannoniam sito, ab genitore nostro incepto, quod nos per dei subsidium ob animæ nostræ remedium pro stabilitate regni nostri ad finem perduximus, talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium sancti Benedicti in monte Cassino». Pannonhalmi kiváltságlevél (Karácsonyi: *Sz. István oklevelei* 147. l.).

pökök megtagadják beleegyezésüket. Anastasius tehát bizonyosan Szent István megbízásából jelent meg e zsinaton, hogy tekintélyével mint «a magyarok érseke» a német püspökökre hatva, királyának sógorát kívánsága elérésére iparkodjék segíteni. Jelen volt azután 1012-ben Bambergben az új püspökség székesegyházának fölszentelésén is, a mely alkalommal, mint főntebb szintén említve volt, ő avatta föl a krypta előtti oltárt. Vagy nyolcz évvel később, 1020 táján, szent Emmeram életírója, Arnold bajor szerzetes, hat hetet töltött nála, bemutatva neki szent Emmeram tiszteletére szerzett új antiphonáit és responsoriumait, melyeket a kegyes érsek oly szépeknek talált, hogy papjaival és szerzeteseivel megtanultatta és azontúl a szentnek ünnepén a régiek helyett ez újakat énekeltette.*) A bajorok főapostola, szent Emmeram iránt tanúsított nagy tisztelete, valamint hogy kétszer is járt Németországban, azt sejteti, hogy német, talán bajor volt. Břevnovi szerzetesei, kiket Pannonhalmára telepített, mind olaszok voltak; de maga Anastasius nem lehetett olasz, mivel különben érthetetlen volna, hogy Szent István Rómába ő helyette mért küldte Astricust, mikor a követségben járás az ügy természeténél és különös fontosságánál fogva különben is az ország első érsekét illette volna.

Az első főemberek tehát, kiket Szent István a tervszerű térítés intézésénél és a magyar keresztény egyház alapításánál segítségül használt, nem voltak egy nemzetbeliek. De egyesek voltak műveltségökre nézve. Mint a nyugati egyház papjainak, bármely nemzetnek voltak a fiai és bárhol szerezték is

*) «Tum cursu prosperato tertia die advehebar Pannoniæ solo. Qua me Anastasius archiepiscopus ceteris suscepit humanius et affatur familiaris. Is cum beati Emmerammi veterem illum et viciatum legeret librum, materiam probavit cum sententiis; sed harum seriem cum veste reprehendit pondere rationis. Apud quem sex ebdomadas manens, memoriæ sanctissimi patroni antiphonas aliquantas cum responsoriis composui, non tam fretus ingenio, quam dedito laudibus martiris animo. Has prefatus episcopus monachos et clericos suos fecit discere, et in ecclesia die ipsius natali publice celebrare secundum quod scriptum est: Recedant vetera de ore vestro, deponens veterem illius cantum, quem nostri potius cantant ex antiquitatis usu quam ullo auctoritatis ausu». Arnoldus *De s. Emmerammo* (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 547.).

tudományukat, abban a korban csak az a közös latin műveltségök lehetett, melynek örökösei, fejlesztői és terjesztői az olaszok voltak. Ide nem csehekül, nem németekül jöttek, hanem latinokül; nem csehül, nem németül hirdették a kereszténység tanítását, hanem latinul; nem cseh, nem német isteni tiszteletet tartottak, hanem latint; nem a cseh, nem a német nyelvet hozták hozzánk, hanem a latint. Azért hiú kísérlet volna, ha térítésük alapján a cseheknek cseh, németeknek német hatást tulajdonítanánk. Műveltségüknek még a színe sem volt nemzeti és népük nyelvét paragon hagyták. A latin nyelv és latin műveltség, mely a nyugati kereszténységgel együtt járt, csak az olaszok földjén nem volt idegen termék. A többi nép papjai és tanúltjai csak azt a latin nyelvet és azt a latin műveltséget tükröztették, melyet mindnyájan egyenesen vagy közvetve az olaszoktól vettek. Azért az olaszokat kivéve, minden nyugati térítő csak közömbösen, nemzeti származásának minden erősebb éreztetése nélkül hathatott ránk. Nem akadályozták és nem bénították az olaszok hatását, hanem magok is csak azt terjesztették és erősítették. Hogy pedig mi nálunk mindjárt eleve mily nagynak kellett lennie az olaszok hatásának, azt részint föntebb az olasz foglyokról szólva, részint régi értekezésben tüzetesebben tárgyaltam.*) Minden más nemzetbeli térítőnek tehát, akár vezér akár közember volt, ebbe olvadt a hatása. A ki elfogulatlanul nézi a dolgokat, se Radlának kétségtelen cseh, se Anastasiusnak valószínű német származására nem fog fontos következtetéseket építeni. Radla csehségét egyébiránt megítélhetni abból, hogy nem a cseh Prágában, a hol akkor még nem volt iskola, hanem a német Magdeburgban tanult, a hol természetesen nem cseh, de még csak nem is német, hanem Olaszországból átültetett latin műveltséget szerzett. Ugyanily műveltségénél fogva Anastasius sem hathatott ránk, ha német volt, mint német. A három közül nemzeti hatást, ha olasz volt, egyáltalán csak Astricusnak szabad tulajdonítanunk; mert csak az olaszoknál nem volt a latin nyelv idegen nyelv, csak az olaszoknál volt a latin műveltségnek erősebb nemzeti bélyege.

*) Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 74—75. .

VIII.

De az intézők mellett nem szabad megfeledkeznünk a térítés munkásairól sem. Ezek eleinte és még jó ideig kétfélék voltak : az evangéliumot latinul hirdető térítők és a latin tanítást magyarul ismétlő tolmácsok. Hogy az utóbiaknak leginkább a foglyokul behurczolt és aztán itt maradt, különösen velencevidéki olaszok nagy számából kellett kikerülniök, arról föntebb már bővebben szoltam. Azt is említettem, hogy elvéve akadhatott köztük oly egyházi is, a ki nemcsak tolmácsnak, hanem térítőnek is alkalmas volt. De Szent Istvánnak igen sok térítőre volt szüksége, ha népét elég gyorsan kereszténynyé akarta tenni. Azért «óhajtását, mint hogy Krisztus híveinek tanácsára volt szüksége, követei és levelei által mindenfelé elhíresztelte. Erre a szentlélek sugallatából sok áldozó pap és clericus elhagyva hazáját, kész volt ide zarándokolni ; apátok és szerzetesek, nem vágyva birtokra, rászánták magokat, hogy ily nagy buzgóságú fejedelem pártfogása és igazgatása alatt szabályaik szerint éljenek».*) De mindenünnen nem kaphatott és akárhonnán nem is kívánhatott papokat. Sok országnak magának is kevés volt a papja, más országnak meg veszedelmes ajándék lett volna a papsága. Szent István nem minden áron, hanem országának függetlenségét megőrizve óhajtotta a kereszténységet. Már atyjának is nagy gondja volt erre. Szívesen fogadta a hozzá menekült, de nem a küldött papokat. Azoktól nem kellett tartania ; az utóbbiak czélját azonban nem nézhette tisztának. Szomszédjait, a cseh és lengyel fejedelmet, német papok térítése juttatta a német császár hatalma alá. Midőn tehát a keresztény nyugathoz csatlakozik, olyan feje-

*) «Ad hoc igitur incipiendum et consummandum quoniam fidelium christi consultum habebat necessarium, nunciis et litteris in omnes partes suum divulgavit desiderium. Inde multi presbyteri et clerici spiritus paracliti uisitacione conpuncti, relictis sedibus propriis elegerunt pro domino peregrinari ; abbates et monachi nichil proprium habere cupientes, sub religiosissimi principis patrocinio et moderamine regulariter uiuere deliberauerunt». Hartvici *Vita b. reg. Stephani* (és *Legenda maior*) 7. (Florianus : *Hist. Hung. font. domest.* I. 41—42. és 16.)

delmi házat szemel ki, mely függetlenségét nemcsak nem veszélyezteti, hanem még támogatja. Nagy okosan II. Henrik bajor herczeggel lép szövetségre, a ki közel rokona ugyan a német császárnak, de elkeseredett ellenfele is. A szövetség a két nép múltjánál fogva épen nem volt természetes. Sok véres harc emlékezte szította az ellenségeskedést magyar és bajor közt. De a jelennek közös nagy érdeke egymásra utalta a két fejedelmet. Hogy barátságuk mily szoros volt, annak legerősebb bizonyítéka Henrik leányának és Géza fiának házassága.*)

E házasság Magyarországra nézve igen fontos volt. A magyar nép főnmaradása a kereszténység fölvételétől függött. De ott állott az újonnan megtért népeknek intő példája, hogy a kereszténység egyszersmind az idegen nagyhatalmaknak nyit útát. Így a bolgárok a keleti kereszténység útján a keleti, a lengyelek a nyugati kereszténység útján a nyugati császár főnhatósága alá kerültek. Istvánnak a viszonyokat számba véve, mint láttuk, a nyugati kereszténységhez kellett csatlakoznia. De országa függetlenségét atyjához hasonlóan mindenképen iparkodott megóvni. Géza kiváló okosságának tulajdonítandó, hogy abban házassága is segítette. Ennek révén rokonságba jutott III. Ottó német császárral, a ki Gizellának másod unokatestvére volt. Bizonyára e rokonságnak volt abban része, hogy a hatalmas császár más szemmel nézte a magyar fejedelem törekvését, mint a lengyel herczegét. Hartvik előadása, noha jóval későbbi fölfogás színezi, a földolgra néze hitelesnek veendő. Azt mondja, hogy ugyanabban az időben, mikor

*) II. Henrik bajor herczeg 995. aug. 28-án halt meg. Gizellát nyilván még ő maga adta nőül Istvánhoz. Ezt sejteti az egykorú Thietmar is, mert Istvánról azt mondja, hogy «gener Heinrici ducis Bawariorum» (Thietmari *Chronicon*, lib. IV. cap. 38. Pertz: *Mon. Germ. Script.* III. 784.). Ha II. Henriknek fia, ki mint IV. Henrik követte atyját a bajor herczegségben és később mint II. Henrik III. Ottót a német trónon, adta volna Gizellát Istvánhoz, akkor Thietmar ezt nyilván nem II. Henrik bajor herczeg vejének, hanem vagy IV. Henrik bajor herczeg vagy II. Henrik német király sógorának mondaná. Hogy Istvánnak Géza szerezte meg Gizella kezét, azt világosan mondja Szent István kisebbik legendája: «qui cum iam senesceret, resolutionemque sui corporis imminere sentiret, filio arce regni sublimando uxorem nobilissimam romanorum imperatorum prospia deriuatam duxit». *Legenda minor* 3. (Florianus: *Hist. Hung. font. domest.* I. 3.).

István «az isteni kegyelem intéséből Astricust küldte az apostolok küszöbéhez, hogy szent Péter utódjának bő áldását kérje a Pannónia vidékein fejedezett zsenge kereszténység számára», I. Boleszló lengyel herceg is *) «követeket küldött a pápához, apostoli áldást és királyi koronát kérve tőle. A pápa e kérésre hajolva, készítettetett is remek művű koronát, melyet áldásával és a királyi méltósággal együtt el szándékozott neki küldeni». De az elküldésre kitűzött nap előtt való éjjel «látományban megjelent a pápának az úr követe és így szólt: Tudd meg, hogy a holnapi nap első óráján eljönnek hozzád egy ismeretlen nép követői, kik fejedelmük számára ajándékkul tőled koronát és apostoli áldást kérnek. A kész koronát tehát habozás nélkül adományozd az ő fejedelmőknek, mert tudd meg, hogy az őt illeti meg érdemeiért, a királyi méltósággal együtt. Másnap a látományban kijelölt órában megjelent a pápánál Astricius, ki okosan eljárva tisztében és rendben elmondván a szent fejedelem tetteit, kérte az apostoli széktől a mondott kitüntetések. Elmondta, hogy mennyire érdemes e dicsőségre és méltóságra az, ki Isten segítségével több népet meghódított és hatalmával sok hitetlent az úrhoz térített. Ezt hallván a római pápa, nagyon megörült és mindent kérés szerint megadott».**) A korona kérdését nem érintve, annyi bizonyos, hogy a lengyel herceg és István egyházi intézkedéseik pápai jóváhagyását kérték. De míg amattól II. Szilveszter valami intésre megvonja, Istvánnak készségesen megadja. Lehetetlen amott a császárnak határozott tiltakozását, emitt pedig legalább hallgatag beleegyezését nem látnunk. A lengyel herceg hűbérese volt a német császárnak és egyházának függetlenséget szeretett volna szerezni, hogy ez úton világi tekintetben is fölszabaduljon alárendeltségéből. A császár intése nélkül II. Szilveszter pápa a lengyel hercegnek is szívesen megadta volna egyházi intézkedéseinek jóváhagyását, mivel a pápai hatalom emelésére nagyon hajlandó volt a császár beavatkozásától biztos, független egyházak alapítását előmozdítani. István egyházi intézkedéseibe III. Ottó nem szólt bele, a magyar egy-

*) Hartvik szerint (9. szak.) «Misca» vagyis Meskó, de az már 992-ben meghalt és így utódja I. Boleszló értendő.

**) Hartvici *Vita b. reg. Stephani* 9. (Florianus: *Hist. Hung. font. domest.* I. 44—45.).

ház önállóan alakult és vele független maradt maga az ország is.

Nem tudom, mi alapon mondja Giesebrecht, hogy III. Ottó nem hogy ellenezte volna, hanem maga a legmelegebben támogatta II. Szilveszter pápánál István kérését. *) Ha ez áll, akkor magyarázatnak nem elegendő a pusztá rokonság. Mert III. Ottó minden remeteségi hajlandósága mellett sem feledkezett meg soha világbíró császár voltáról és nem mulasztott el semmit, a mi hatalmát és fényét növelhette. Maga ellen cselekedett, ha István törekvését nemcsak nem ellenezte, hanem még támogatta. Nem lehetetlen, hogy mint szent Adalbertnek rajongó tisztelője, kiváló vonzalmat érzett István iránt, ki e tiszteletben vele egyezett. De inkább gondolhatunk hathatós közbejárásra. Tudjuk, mily kedves rokona volt neki másod unokabátyja, István sógora, IV. Henrik bajor herceg, ki 1002-ben mint II. Henrik azután utódja is lett a német trónon. Ottó Henrikben nemcsak legközelebbi rokonát, hanem leghívebb emberét és legjobb tanácsadóját is szerette. Henrik szava sokat nyomott előtte és ő bizonyosan nem mulasztotta el, hogy testvérhúgának férje érdekében szóljon, különösen mikor Istvánnak nem csupán sógora, hanem igaz szerető barátja is volt. A két nemes lélek fölismerte egymás becsét és hűséges ragaszkodását megőrizte a sirig. Abban az időben, mikor Astricus István kérésével a pápánál járt, III. Ottó csakugyan Rómában tartózkodott és vele időzött ott Henrik is. **) Legalább is lehetséges volt tehát, hogy Henrik közbenjárjon Ottónál és hogy Ottó támogassa István kérését II. Szilveszter pápánál, a ki annál szívesebben hajlott egykori növendéke szavára, minthogy kívánsága teljesen megegyezett a saját óhajtásával. De meglehet, hogy Giesebrecht állításában czélzat rejlik. Talán azt akarja vele mutatni, hogy Magyarország nem a német császár tudta nélkül vagy ellenére, hanem egyenesen támogatásával nyerte függetlenségét. ***) Annyi akkor is bizonyos,

*) Giesebrecht: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, I. köt. 5. kiad. 740. l. Forrást ez állítás igazolására nem említ.

***) Giesebrecht u. o. 736. l.

***) Talán Giesebrecht előtt Ademarnak vagyis inkább interpolatorának következő zavaros helye lebegett: «Sanctus autem Brunus convertit ad fidem Ungriam provintiam . . . Regem Ungrie baptiza-

hogy III. Ottó nem hiúsította meg István törekvését. Az sem csekély dolog és Henrik közbenjárását szintén nem teszi szükségtelemné. Már azt elérni is elég nehéz lehetett, hogy Ottó csak szemet hunyjon. Henrik magatartása és érdeme itt nem lehet kétséges, mert a német trónra jutva is a legbensőbb viszonyban maradt Istvánnal.

De függetlenségét István nem csupán azon kedvező rokoni kötelékeknek köszönhette, melyekbe szerencsés házassága juttatta, hanem saját törekvésének és okosságának is. Bizonyosan nem is nagyon épített a rokonsági jóindulatra, mert gondosan került mindent, a mi a császárnak akár csak ürügyet is szolgáltatott volna a beavatkozásra. Különösen óvakodnia kellett a német térítőktől, a kiket mindenütt nyomom követett a német hatalom. Mily egyszerű és mily természetes lett volna, ha a salzburgi érsekhez, passauai és prágai püspökhöz fordul téri-

vit, qui vocabatur Gouz» (ez Géza volna) «et mutato nomine in baptismo Stephanum vocavit, quem Oto imperator in natali protomartiris Stephani a haptismate excepit, et regnum ei liberrime habere permisit, dans ei licentiam ferre lanceam sacram ubique, sicut ipsi imperatori mos est, et reliquias ex clavis Domini et lancea sancti Mauricii ei concessit in propria lancea. Rex quoque supradictus filium suum» (ez István volna) «baptizare iussit sancto Bruno, imponens ei nomen sicut sibi Stephanum. Et ipsi filio eius Stephano Oto imperator sororem Eenrici, postea imperatoris, in coniugio dedit». Ademari *Historiarum lib. III. cap. 31.* (Pertz: *Mon. Germ. Script. IV. 129—130.*) Épített e furcsaságra Pauler is (*A magy. nemz. tört. I. köt. 24. és 493. l.*), Marczali is (a Szilágyi szerkesztette magyar történet I. köt. 235. l.) amaz Gézának István keresztnevét, emez a következő szép mesét: «Ott volt a győzelem legbiztosabb záloga gyanánt a királyi jelvény, szent Móríczt vértanúnak, a thebai legió tisztjének lánclsája, melybe egy szeg volt erősítve Krisztus keresztfájáról. Ehhez folyamodott Nagy Ottó nehéz csatáiban, és a magyar és német uralkodóházak belső szövetségét mi sem mutatja jobban, mint hogy Ottó császár, István házassága alkalmával, kedves rokonának e hatalmas ereklyét adta nászajándéknak». Ademar interpolatora szerint «Gouz» is István volt, meg a fia is, a kit mindenki Istvánnak ismer. De nem ennek, hanem az apának, a Gouzból lett Istvánnak adatja III. Ottóval a szent lánclsát; azután nászajándékról egyáltalán nem szól. De talán nem e különös helyre gondolt Giesebrecht, hanem Thietmarra épített: «Imperatoris autem predicti» (t. i. III. Ottó) «*gratia et hortatu gener Heinrici ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit*». Thietmari *Chronicon lib. IV. cap. 38.* (Pertz: *Mon. Germ. Script. III. 784.*)

tőkért, kiknek tőzsomszéd egyházmegyéi valaha úgyis Magyarország belsejébe értek. Mind szívesen teljesítették volna kívánóságát, már csak azért is, hogy egyházmegyéik régi kiterjedését visszaállíthassák, ha nem remélhettek volna is nagyobbodást. De legkisebb nyomát sem találjuk, hogy ez egyházmegyéik főpapjai István egyházi intézkedéseibe csak meg is kísérelték volna a beavatkozást. Nem hogy kérte volna tehát a segítségüket, hanem még ha ajánlották is, bizonyosan visszautasította. Azért lehettek térítői között németek is, de csak olyanok, kik német kötelékükből kiléptek és tisztán Magyarországnak szentelték tevékenységüket. Főemberei is, mint láttuk, mind olyanok voltak, a kik nem álltak más világi vagy egyházi hatalom szolgálatában. Mint Géza, úgy ő is szívesen látta a jóra való ide menekült vagy ide zarándokolt, de nem a veszedelmes küldött papokat. Csakhogy ő nagy számmal hitt is térítőket, de jól megválasztotta, honnan hívjon. Azért nem is hihető, hogy Gizellával valami sok bajor pap jött volna. Ez nem volt kívánatos se Gézának se Istvánnak. A följegyzések különben egyet sem említenek, noha némelyik egyenesen Gizellával térített Istvánt és a magyar népet a keresztény hitre.*) Szent István nem fogadott el más térítőt, mint a ki a magyar egyház függetlenségét biztosította. Kezében tartotta és tudatosan vezette a térítést. Róla szól az, hogy «Pannonia apostoli királyok által kebeleztetett a katolikus szent egyházba».**)

Ha Németországhoz nem fordult térítőkért, akkor csaknem egyedül az olaszokra volt utalva. Annyi térítő, a mennyi Szent Istvánnak kellett, máshonnan különben se telt volna. A német papságnak jelentékeny részét a dánok és különösen az éjszakeleti szlávok térítése tartotta elfoglalva. Nagyon sok papot tehát, ha nem lett volna oly fontos oka óvakodni tőlük, a németektől sem kaphatott volna. A cseheknek, lengyeleknek

*) «Anno Domini 1010. gens Ungariæ ad fidem convertitur per Gislam, sororem imperatoris, quæ nupta regi Ungariæ ipsum regem induxit, ut se et suos baptizari faceret, et in baptismo Stephanus est appellatus». Mag. Adami *Gesta Hamenburgensis ecclesie pontificum*, lib. II. cap. 43. schol. 33. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* VII. 321.)

***) «Stephano itaque rege baptizato, universa Pannonia verbum vite suscepit et mira rerum novitate per reges apostolos sancte catholice æcclesie incorporata est». Adalberti *Vita Heinrici II. imp.* lib. I. cap. 30. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* IV. 810.)

maguknak sem volt elegendő papságuk. Hiszen szent Adalbert azokhoz is, ezekhez is olasz szerzeteseket volt kénytelen vinni és I. Boleszló lengyel hercegnek Pereumból, a Ravenna melletti sziget kolostorából szent Romualdtól kellett térítőket kéretnie. *) Különös dolog, hogy történeti ismeretünk szerint az első szerzetesek, kik hozzánk telepedtek, mégis Csehországból és a lengyel földről jöttek ide. Már említve volt, hogy szent Adalbert Rómából visszatérve, 992-ben Prága mellett Břevnovban kolostort alapított és hogy ennek apátjává Anastasiust tette. A szerzeteseket Rómából az Aventinusról szent Elek és Bonifacius monostorából hozta magával. **) Anastasius azután, mint láttuk, Adalbert ellenségeitől üldözve, 995-ben szerzeteseivel együtt Gézához menekült, a ki számukra a pannonhalmi monostort kezdte építeni. Az is említve volt, hogy szent Adalbert második római tartózkodása után 996-ban vagy 997-ben Lengyelországban a meseritzi kolostort alapítva, ennek Astricust tette apátjává. Ide is mint Břevnovba Olaszországból, szintén Rómából kellett magával hoznia a szerzeteseket, Astricussal együtt, a hogy még később is I. Boleszló olasz földről volt kénytelen Lengyelország számára szerzeteseket kérni. Midőn Adalbert 997. április 23-án vértanúságot szenvedett, Astricus odahagyva a lengyel földet, szerzeteseivel együtt, mint láttuk, szintén Magyarországra jött, a hol Szent István számukra a pécsváradi monostort építette. ***) Így első két monostorunkba Csehországból is, Lengyelországból is olasz szerzeteseket kaptunk. Hogy Szent István ezeket nem csupán csendes ájtatosságra tartogatta, hanem elküldvén őket népe közé, térítőkül használta, arra van világos adatunk. Astricus szerzetesei közül Bonifacius, ki később Astricus helyébe apát lett, nyakán kardvágást is kapott «midőn a szent király a hit hirdetése végett Magyarország alsó részeibe küldötte», és

*) «Interea Romualdo in Pereo adhuc habitante, Busclavus rex preces Imperatori direxit, ut sibi spirituales viros mitteret, qui regni sui gentem ad Fidem vocarent. Mox Romualdum Imperator aggregavit, et concedi sibi de suis monachis, qui illum destinari utiliter valeant, deprecatur». Petri Damiani *Vita s. Romualdi* 47. (Mabillon *Acta sanct. ord. s. Bened.* Sæc. VI. p. I. pag. 261.)

**) *Quaedam memorabilia* (l. fentebb a 387. l. 2. jegyzetében).

***) L. a 392. l. 3. jegyzetét.

«ámbar életben maradt, mégis érdemes lett a vértanúságra».)*) Szent István hol közösen, hol egyenkint tanácskozott is velük a térítés czélszerű végrehajtásáról.***) Az első munkások tehát, kik Szent István és kiválasztott főpapjai vezetése alatt a kereszténységet tervszerűen terjesztették a magyar nép között, a kik az olasz keresztény foglyok ásta alapon kezdték emelni a magyar keresztény egyház épületét, ismét olaszok voltak, azok az olasz szerzetesek, kik Csehországnak és Lengyelországnak kerülve, Anastasius és Astricus apátjaikkal jöttek hozzánk.

De nemcsak az alapvetés, hanem a továbbépítés munkáját is olaszok végezték. Szamba veendők itt a világi olaszok is. A kalandos hadjáratok után itt rekedt tömérdek sok olaszon és ezek ivadékain kívül gyarapították a kereszténységet azok az olaszok is, a kik már Géza idejében sűrűn beköltöztek, Szent István alatt pedig seregesen telepedtek közénk. Abban az időben nyugaton minden munkához, mesterséghez, foglalkozáshoz és tudományhoz legjobban az olaszok értettek. Azért ők voltak nálunk a legszivesebben fogadott jövevények. Földműveseik helységeket alapítottak, melyeknek emlékezete ma is él a sok Olasz, Olaszfalu, Olaszi és Olasztelek nevében. Mesterembereik és kereskedőik városainkba gyültek, melyek közül nem egyet csaknem egészen elfoglaltak. Például elegendő Esztergomra és Székesfehérvárra utalnom. Esztergomba már Géza alatt kezd-

*) «Inter quos uite regularis pater Astricus cum suis discipulis aduenit, quorum unus nomine Bonifacius in loco patris abbas deinde constitutus, dum a beato rege causa predicationis in inferiores Hungarie partes esset missus, in ceruice percussus gladio, licet postea superuiueret non est martyrio privatus». Hartvici *Vita b. reg. Stephani* (és *Legenda maior*) 7. (Florianus: *Hist. Hung. font. domest.* I. 42 és 16.). Jött a lengyel földről Astricus tanítványain kívül két remete is, András és Benedek, de ezek erdő rengetegében elmélkedő remete életet folytatva, a térítésben nem vettek részt. L. Hartvik és Szent István nagyobbik legendája 7. szakaszát és a két remete legendáját: *Vita ss. Zoerardi seu Andreae confessoris et Benedicti martyris* (Mabillon: *Acta sanct. ord. s. Bened.* Sæc. VI. p. I. pag. 68—71. és Endlicher: *Rer. Hung. mon. Arpad.* 134—138.)

***) «Cum is dei seruus princeps christianissimus aliquando communiter cum omnibus, aliquando singillatim cum uno quoque eorum colloquium habens, in tantum diuinis conspectibus se probabilem reddidit, ut omnes militie sue comites ad ueri dei culturam conuerteret». Hartvici *Vita b. reg. Stephani* 7. (Florianus: *Hist. Hung. font. domest.* I. 42.)

tek telepedni. Székesfehérvárt Szent István népesítette be velük. E város alapításakor nem rendelkezett se magyar se olaszon kívül idegen városlakókkal. A magyarok akkor még fél nomád életet éltek és falvakba is csak nehezen voltak telepíthetők. A nem olasz idegenek legfőljebb földmivesek és harcosok voltak. Igazi város, fejlett városi szervezet, virágzó városi élet abban a korban különben is leginkább csak az olaszoknál volt található. Szent István tehát nem hiába tekintette épen őket legalkalmasabb városalkotóknak és legjobb városalakóknak. Géza előtt még rabszijen, sirva jöttek ide, de sorsukat munkájukkal, ügyességükkel, tudásukkal akkor is elég kedvezővé tudták változtatni. A rettegett magyar föld nem lett pokluk. Már Gézához önkényt, örömmel csatlakoznak minden foglalkozásból, rangból és rendből, köztük a nemes Deodatus, Szent István nevelője. Ezeknek Magyarország új hazát adott. Szent István nemcsak szívesen látja őket, hanem javakkal és kedvezményekkel vonja ide, hogy segítségükkel országát kereszténynyé és műveltté tegye. Így ők lettek a magyarságnak mindenben példái és mesterei. Műveltségünkön számtalan nyomot hagytak; ruha és építkezés, földművelés és ipar, hajózás és kereskedés, tudom ny és művészet, szokás és törvény, erkölcs és vallás, társadalmi és szellemi életünk minden oldala tanúskodik az olaszok mély hatásáról. Szent István alatt az ország minden részébe telepedtek és a férfias magyar mellett leggyakrabban hallatszott a hangzatos olasz szó.

Annyi világi bevándorló lehetetlen, hogy nagyszámú papságot is ne hozott volna magával. Hiszen a térítés szándéka nélkül is legalább a magok lelki szükségére kellett gondolniok és ennek kielégítéséről gondoskodniok. Hogy itt, hol a kereszténység még egészen zsenge volt, elegendő papságot találjanak, arra nem számíthattak. Ha tehát keresztényekül akartak élni, lelki atyákat is kellett magokkal hozniok. De jöttek ezeken fölül nagy számmal olyanok is, a kiket a térítés vágya vezérelt ide, világi papok és szerzetesek egyaránt. «Mindennütt lerakják a szentegyházak alapjait, a kánoni papok számára káptalanok emelkednek, a szabály szerint élő szerzetes gyülekezetek monostorai virágzásnak indulnak. Az Isten szolgái mindenünnen összesereglenek és az oly bőkezű fejedelem kegyesen fogadván őket, mindnyájuk hő vágyának enyhü-

lést szeréz».*) Mint más népek első monostorai és káptalanjai, úgy a mieink is olasz szerzetesekkel és olasz papokkal telnek meg. Szent István idejében, hogy itt újra kiemeljem, nem is volt az olaszokon kívül oly nemzet, mely annyi térítőt, annyi művelt papot tudott volna adni, a mennyi nagy Magyarország jókora népének gyors megtérítésére szükséges volt. A honnan még legtöbbet, ha nem is eleget lehetett volna kapni, vagyis a németektől, onnan a már föntebb kifejtett okból épen nem volt tanácsos térítőket behozni. Szent István összeköttetései mindenfelé kiterjednek: Németországtól Itália déli részéig, Clunytól Konstantinápolyig, sőt tovább Jeruzsálemig. De azt nem látjuk, hogy máshonnan mint az olaszok földjéről kérne papokat egyháza számára. Általánosan mondva elégszer találjuk forrásainkban, hogy mindenünnen hivatott a térítés munkájához papokat és szerzeteseket, de határozott adatunk csak Olaszországról van. Még élte vége felé remek arany keresztet küldve ajándékol, azzal a kéréssel fordul a montecassinoi apáthoz, hogy küldjön neki néhány szerzetest egy alapítandó monostora számára. Az apát teljesíti is kérését és elküldi két kiváló szerzetesét. De ezek Istvánt már nem találják életben és utódja nagy tisztelességgel fogadva őket, sok ajándékkal Montecassinoba visszaküldi.***) Hogy elfogad máshonnan jövőket is, ha nem lát benők politikai czélzatot, arra van elég adatunk; de hogy maga

*) «Jaciuntur ubique sacrarum fundamenta domorum, surgunt claustra canonicorum, cenobia florescunt regulariter conuersantium congregationum. Undique fit concursus deo famulantium, quorum omnium desiderium tam liberalis principis excitauit benigne susceptionis solatium». Hartvici *Vita b. reg. Stephani* (és *Legenda maior*) 8. (Florianus: *Hist. Hung. font. domest.* I. 43. és 17.)

**) «Circa hoc tempus sanctæ memoriæ Stephanus Ungariæ rex qui gente sua ad Christi fidem conversa multis post mortem virtutibus claruit, auream crucem valde pulchram sancto patri Benedicto direxit, multis abbatem efflagitans precibus, ut de fratribus loci huius aliquot sibi ad monasterium in illis partibus ordinandum, mittere dignaretur. Ad quem cum abbas nequaquam negligens, duos de prioribus huius monasterii fratribus transmisisset, iam eo defuncto Salomon filius eius» (azaz hugának fia Péter) «qui in regno illi successerat honorifice nimis eos recepit, et quinque pluvialibus optimis cum aliis non paucis donis illos remunerans, ad abbatem remisit». Leonis Marsicani *Chronicon monasterii Casinensis*, lib. II. cap. 78. (Pertz: *Mon. Germ. Script.* VII. 674.)

hívjon más mint olasz papokat, annak legcsekélyebb nyoma sincs. Egy néppel sem ápolja annyira az összeköttetést, mint az olaszokkal, a miről bizonyoságot tesznek a többi közt ravennai, római és montecassinoi nagy alapítványai és gazdag ajándékai. «Miképen Boleszló», mondja az e részben teljesen elfogulatlan Giesebrecht, «nem német térítőket hitt országába, hanem tekintetét Olaszország felé fordította, úgy István is, a ki szakadatlan összeköttetésben tartotta magát ez országgal».*) Mindenből kitűnik tehát, hogy a magyarok térítésénél az alapvetés munkáján kívül még a továbbépítés munkáját is csakugyan olaszok végezték.

VOLF GYÖRGY.

*) Giesebrecht: *Gesch. d. deutsch. Kaiserzeit*, I. köt. 5. kiad. 740. l.

A RÓZSAFA BÚTOR.

Beszély.

Első közlemény.

I.

A Borjú-útca lakói, Chastel-sur-Lizeronban könnyen el lehetnének óra nélkül. Életök folyását mintegy szabályozza azon községi gymnasium tanóráinak beosztása, mely a régi várfal tövében, a város végén épült; mert az iskolába menőknek s az onnan jövőknek mind ezen a Borjú-útcán kell áthaladniok. Naponként kétszer, reggel nyolczkor és délután két órakor végig vonúlnak ott a bejáró növendékek és a tanárok, iskolába menet. Ugyanezek délelőtt tizkor és délután négykor visszajönnek. Ez oly pontosan történik, mint a mily pontosan van beosztva egy kis tőkepénzesnek életrendje.

Így, midőn a gymnasium órájának nagy mutatója öt perczet mutat tiz előtt, biztosra lehet venni, hogy a négy correpetitor-tanító gyors léptei fognak fölhangzani a kövezeten. A Galimard kávéházból, mely főhadiszállásuk, rontanak ki, utolsót szippantva cigarettjökből és kabátjaik ujjával törülve le az utolsó pohár sör habját bajuszukról. Hátracsapott kalappal és könyöküket oldalaikhoz szoritva akkorákat lépnek, oly eszeveszetten sietnek, szikrákat esalva ki szöges cipőikkel a kövezetből, mintha csak örök üdvösségök forogna koczkán. Mert nem szabad elmulasztaniok, hogy pontosan ott legyenek, mikor a tanulók kijönnek az osztályokból, azon lélektani fontosságú perczben, abban a szempillantásban, midőn véget ér a rendes tanár teendője és megkezdődik a correpetitoré.

Ott kell lenniök katonai pontossággal, azaz, az óra megkezdődése előtt.

Egy pillanatra megállnak a gymnasium kapuja előtt, hogy egyet szuszszanjanak, megigazítsák kalapjokat, pödörjenek egyet bajuszukon és komoly külsőt öltsenek, mielőtt megjelennek az igazgató, Lehuppé úr, fürkésző szemei előtt. Végre bementek! Ennek a mindennap kétszer ismétlődő steeple-chase-nek a rendes tanúi megkönnyebbülve sóhajtanak föl: Cherpitel, a fűszerárús, ki a küszöbre állt, hogy láthassa őket, a mint végig nyargalnak, elégtül jókedvvel símogatja poczakját; Fouinot, a szabó, ki fölemelkedett munkasztala mellől s tujét a levegőben tartva, kidugta hegyes orrát kis ablakán, újra visszagörnyed keresztbe tett térdei fölé; a kovács, ki abba hagyta volt munkáját, magasra emelve kalapácsát, miközben bőrkötényére egy ló patája volt támasztva, újra verni kezdte a patkószögeket.

Tíz óra! a gymnasium boltívei alól tompán hangzik ki a dobörgés, mi a tíz repedt hangú siralmas óraütést kíséri. És a csöndes utcán majdnem azonnal éles kiáltások, hangos kacaj és negyven-ötven pár kemény cipő szilaj futásának zaja viharzik végig, lobogó sörényektől, fitos orroktól, zsineggel összekötözött könyvesomagoktól és viaszos vászon táskáktól, melyek úgy csillognak a kék vászon blousokon, levegőbe dobált sapkáktól, mások hátának irányított rugódozó lábaktól s a levegőben teljes erővel röpdülő szótáraktól kísérve.

Ez azonban alig tart egy pillanatig, mert majdnem abban a perczben az öt lépesőfokkal emelkedő terraszon az aranybetűs fölirat alatt, mely így szól: *Községi gymnasium «Religioni et bonis artibus . . .»* megjelenik egy csoport komoly egyéniség, sötétes öltözetben. Jönnek a tanár urak!

Legelőször Duponchel úrnak alakja bukkan elő, vállai közé húzott fejjel, kissé görnyedt háttal, kissé sántítva, vörös, ripacsos orral, míg széles szája nagy szakállában vész el, nagy, vízszinű szemeit pedig csak félig engedi látni egy örökös irónikus vonás. A philosophiának tanára ő: elvben spiritualista, beszédjében cynikus; mindenki fél mélyreható megfigyelő tehetségétől, maró kedvétől, véresre szűrő elczeitől. Egész Chastel-sur-Lizeron tudja, hogy nem hisz a nők erejében. «Szörnyeteg!» szokták is róla mondani a nők.

Aztán következik az elegáns Folletot úr, a hetedik osz-

tálynak és a rhetorikai cursusnak tanára, — mert nálunk a legtöbb községi gymnasiumban egy tanár tanít két osztályt, — magát ide-oda himbálja, egyik szemében egy négyszögletű csipetítővel, kezében könnyű sétatálczával; Folletot úr a chasteli nőközönség kényeztetett beczéje, egy mézes szavú, csinos fiú, Fouinot szabó úrnak vigasztalása és büszkesége, kinek újdonság-szövegetit és szabászi művészetét ő juttatja érvényre. Azt mondják, Folletot úrnak Párisban magas összeköttetései vannak. Hol titokzatoskodó önelégültséggel, hol nyegle pártfogói modorban szokott beszélni a miniszternek bizonyos unokafivéről, vagy egyik-másik államtitkárról. Csak ideiglenesen van itt; de ez az ideiglenesség már szinte öt éve tart. Csak azt várják, hogy letegye a tanári vizsgálatot, hogy azonnal Párisba vigyék; de mikor lesz az? A szomszéd város egyetemének többször volt már szerencséje elhalaszthatni ennek az eseménynek napját, nem meri magát azzal a reménnyel kecsegtetni, hogy megállapíthatja, mikor üt a végleges diadal órája. Annyi bizonyos azonban, hogy e tanár urat nem fogják sokáig Chastelben hagyni, mert Chastel «egy ronda fészek», mint azt mindenki tudja.

Ezért a lenézésért azonban Chastel-sur-Lizeron nem haragszik rá, nem a hölgyek sem, kik szívesen keresztezik szemsugaraik villámaival az ő szemüvegének villanásaival, nem neheztelnek rá kollegái sem, kik iránt pedig ő egy-egy szemernyi megvetéssel viseltetik, mint a kik nem tudnak «öltözködni», nem neheztel rája a helybeli Társalgó kör sem, hol minden mulatságnak ő az intező lelke. Mert végre is jó fiú ő, nem dölőfős, bár merő hiúság az egész ember, elannyira, hogy czimeres gombokat visel kézelőjén.

Folletot úr mögött Fressmann úrnak, a német tanárnak arczele kés-pengeszzerűen nyúlik föl, borzas, vörös haj keretében, mely szürke czilinder alól látszik ki, faience-kék szemei szenvedélyesen szegeződnek, az útcza végén levő Fessler-féle étkező hely czímtáblájára, orrlukai már széttágtáltak a savanyú káposzta távoli illatának befogadására, mely étkeről különösen híres ez a helyiség; egész teste annyira előre hajlik a nagy vágyódástól, mintha el akarná veszteni egyensúlyát.

Abban a perczben, mikor a tanárok nagyobb része átlépte már a gymnasium küszöbét, föltűnik a hatalmas nagy ajtó keretében Lehuppé igazgató úr tiszteletet parancsoló sil-

houetteje, hajadon fővel, mint oly ember, ki mindenütt ott-hon van, jobb kezét napoleoni szokás szerint bő kabátjának oldalzsebében tartva. Méltóságos, a Daumier-féle nyárs-polgár-torzrajzokra emlékeztető feje, mintha oda rá volna csavarva feddhetlen tisztaságú gallérfára és széles fekete nyakkendőjére. Szürke szemei, melyeket sűrű szemöldök árnyalnak, jobbra-balra forognak, mindent meglátva, a nélkül, hogy valamire ránéznenek. Színtelen, csupasz képe, a restauráció korabeli doctrinaire-ek hajviseletére emlékeztető homlokfürtje, a hivatalos discretiótól összeszorított ajkai, széles, uralkodói álla, mely két fityegő arcz közé van ékelve, hódolatot és rette-gést keltenek.

Megjelenése a terrázon, mindenekre Quos ego-szerű hatással van. A tanulók sietve szedik föl sapkáikat, a szótá-rakat és a többi löveg-szereket, félbeszakítják a megkezdett gom-bozást és a falhoz lapulva elszélednek. Magok a tanárok is meggyorsítják lépteiket, mintegy igyekezve, hogy minél előbb a girbe-görbe útczának egy kanyarulata fődje el az ő gyaló mivoltukat, előljárójuk látásköre elől.

Lehuppé úr valódi tekintély. Egyaránt örvend a családok bizalmának és a nebulók rettegő tiszteletének. A tanárokat épen úgy zavarodás rohanja meg, mint akár az iskolás gyere-keket, mikor Mathieu pedellus, egy kiszolgált zsendár, jelenti nekik, hogy az igazgató úr várja őket irodájában. Maga Du-ponchel úr is, bár előljáróját a casinóban a régi *Charivari* egy torzalakjához merte hasonlítani, «a szigorú, de igazságos ember», nem minden szívdobogás nélkül kopogtat a félelmes szoba ajtaján. Csakugyan, igazán, mikor Lehuppé úr, jobb kezét kabátja zsebébe dugva, hátraszegett fejjel, szinte víz-szintesen tartott állal így kezdi szavait: «Tekintetes tanár úr . . .» tekintetes Duponchel tanár úr olyankor egy csöppet sem érzi magát kellemesen.

Csak egy ember létezik, a kire mindez a sok méltóság-teljesség semmi hatással nincs: az a szeleburdi Folletot, az ő szellebélelt fejével, nagy koczkájú nadrágjával, a szemöldöke alá szorított nyegle üvegdarabbal és a café-concertek első sze-relmes színészeihez illő fesztelen magatartásával. A leghatá-sosabban kikanyarított dorgatorium alatt ő kíváncsian látszik vizsgálni előljárója mellényét, nyakkendőjét vagy épen néha cipőjét, miközben kihívóan csillogtatja monokliját, fölingerlő

egykedvűséggel majszolja pálczájának fogantyúját, vagy épen-séggel annyira megfélekedzik magáról, hogy valósággal ütemet ver fejével az igazgatónak szilaj kirohanásokkal teljes szónoklatához.

Úgy látszik, mintha maga Lehuppé úr lemondott volna arról, hogy ünnepélyes akarjon lenni Folletot-val szemben: atyáskodó hangot vesz föl vele szemben, mint egy elkényeztetett gyermekkel. Ki tudja, csakugyan nincsenek-e Folletotnak Párisban tényleg magasrangú összeköttetései?

Különben Lehuppéné ő nagysága pártfogásába vette a hetedik osztály és a retorikai cursus fiatal tanárát. Mint gyakran mondogatja férjének, végre is ő az egyedüli a gymnasiumbeli urak közül, kit «fogadni» lehet.

Igen, ő az egyedüli. Csak nem is lehet a negyedik és a harmadik osztály tanárára, Floridor úrra, gondolni, a ki a szolgálóját vette el feleségül: Floridorné ő nagysága rendszeren olyan néma, mint a hal és csak akkor ered meg a nyelve, ha a vaj áráról értekezhetik, vagy a mészárost szidja, a ki mindig igen sok «nyomtatékot» ad. Az ötödik és a hatodik osztály tanára, Galuchet úr, megcsontosodott agglegény, egy teljesen modortalan ember. A többi pedig örökké csak a korcsmát bújja.

Minthogy nem régen Lehuppéné ő nagysága kegyeskedett őket meghívni fogadónapjának estélyeire, viseltes ruhában, sőt némelyek szürke útczai kabátban jelennek meg. Az egész estély tartama alatt nem tesznek egyebet, mint hogy mindegyre föl- s lehúzzák fekete keztyűiket. Egy csoportba verődve álldogálnak, rettentő távolságban a hölgyektől, nem valami jó véleményt keltve ez által a tanári testület társadalmi illemtudásáról. És aztán Fressmann úr azt merte kérdezni a kisebbik cselédttől, hát még sem adnak már föl sört az asztalra? A felsőbb osztályok correpetitora meg épen affélet mérészt megengedni magának, hogy a punch gyöngeségére tegyen czélzást.

Egészen más bezzeg Folletot úr; ő minden ferdeségei mellett is nagyvilágias modorú, lekötelező és szolgálatkész; szívesen elül akár egy óra hosszáig is a zongora előtt, kellemesen játszva el egy-egy románczot vagy dalocskát; szívesen látott társ az alpréfet úr és az adóhivatali főnök whist-partiejánál; tud mulattatni és bókolni, jó tánczos és kitünő

cotillon-rendező: egyszóval nagyon hasznavehető és nagyon kellemes vendég.

Lehuppéné a harminczas évek körül lehetett; nem volt gyermeke és tíz évi házasság után nem kecsegtette valami sok remény, se nem igen vágyott rá, hogy beteljék nála ez az űr. Elég csinos sasorra volt és elég szép aczélkék, de hideg szeme, ajkai halványak és keskenyek, homloka igen magas, madonnaszerűen lesimitva hordta gesztenyeszín haját; termete sovány, mondhatni kissé száraz volt, mindig álláig fölérőn ki nem vágott fekete ruhában járt, nyaka körül fehér rüssel, mely egész torkáig ért, himzett kézelők szorították sovány csuklóit gyűrűs kezefejeig: ilyen alak volt Lehuppéné.

Szigorú elvei voltak, sőt kissé fanyar-ridegen viselkedett, olyan szemérmességet tanúsított, mint nem egy angol nő: csakhogy ő nem sütötte le szemét egy-egy kétértelmű szó hallatára; ellenkezőleg, kemény tekintetének egy villámával torkára forrasztotta a szót a gonosz szájúnak. Duponchel úr kockáztatott meg egyszer ilyesmit egy vigalmi napon, és még most is a hátába áll a hideg, ha eszébe jut. Meglehetősen ájtatoskodó volt, különösen, hogy jó példával járjon elől a népnek. Vasárnaponként, mikor Szent-Kunigunda templomába ment, fejét magasra tartva, arany vágású imakönyvét tüntetően mutogatta, mintha csak az egész emberi nemnek akart volna leczkét adni. A tanárok félték tőle és elfogadták rideg komor estélyeire a meghívást, mint oly robotot, melyet nem rázhattak le magokról.

Egyedül az az ördögös Folletot, kivel szemben már Lehuppé úr is félre rakta villámain, talált kegyre nála. Mikor ehhez intézte szavait, aczélkék tekintete meglágyult. De még suttyomban haragosa, Duponchel sem merte volna gyanúval illetni ezt az annyira fölfegyverkezett erényt. A királynét ő sem merte volna érinteni.

És mégis, abban a perczben, midőn a tanárok távoztak, egy figyelmes szemlélő észrevehette volna a fönt a terrázon álló Lehuppé úr feje fölött az első emelet egyik ablakában mint lebben meg a himzett függöny, midőn Folletot az utcára ér és mint esik vissza, midőn ez eltűnik egy kanyarulatnál.

II.

A tanárok nem távoztak még mindannyian. Lehuppé úr mögött megjelent egy elkésett alak: Galuchet Izidor úr, a hatodik és ötödik osztály tanára, egy megcsontosodott agglegény.

Ez mindig elsőnek érkezett a gymnasiumba és utolsónak távozott onnan. Mint mindenek fölött a kötelesség embere, ki híres volt aprólékosságig menő pontosságáról, nem távozott addig osztályából, míg rendszeresen össze nem szedte papírjait. Táskájának balzsebébe gondosan elrendezte a tanítványai által beadott tisztázati füzeteket, calculus-könyvét és a kijavított gyakorlatokat; a jobb zsebbe az az nap fordított írók és a *Görög gyökszavak koszorúja* került; a középső rekeszbe irónját tette, melylyel az érdemjegyeket beírta.

Mikor ezekkel elkészült, gondosan bezárta a táskát, bal hóna alá erősítette, és bal vállát magasabban tartva a jobbnál, a bal felén hordani szokott teher miatt, jobb kezében egy hatalmas, elefántesont gombos pálczát tartva, egyenletes és határozott léptekkel jött ki, tiszteletteljesen köszöntve az igazgatót, ki nagy felsőbbsséggel viszonzta üdvözlését.

A Borjú-útczán ment végig, a keskeny és rozogán szét-szedődött gyalog járdának mindig ugyanazon köveire lépve, a pinczék vas csapóajtói közt, melyek visszhangzottak pálczája vas végének koppanásától. Mindig ugyanazok a fejek kukucsáltak ki a műhelyasztalok mellől, mikor őt jönni hallották; mindig ugyanazon kereskedők jöttek ki gépiesen a bolt küszöbére, ennek a megszokott zajnak hallatára.

Galuchet úr egyike volt azon lényeknek, kik egészen megbízható óra gyanánt szolgáltak a városnegyed lakóinak: Folletot az ő szeleburdi, gyors lépteivel, olyan óra volt, mely sietett, vagy néha egészen is összezavarodott. Galuchet egy kissé késni szeretett ugyan, de azért soha sem szeszélyeskedett.

Az egész városban nagyrabecsülték. A város és környék majdnem összes polgárainak fiai átmentek az ő kezén; mert még azok is, kik nem vitték föl egészen az érettségiig, többnyire elvégezték az ötödik, sőt a hatodik osztályt is. Hogy úri

embernek tekintessék valaki, ehhez elég volt, ha az ötödiket elvégezte: a legjobb elemi iskolában töltött ugyanannyi év ezeknek a derék embereknek a szemében nem szerezhette meg ugyanazt a társadalmi rangot. Nem is akadt tizenöt mérföldnyi kerületben valamire való ember, ki el ne koptatta volna néhány nadrágja fenekét az ötödik osztály padjain, és Galuchet úr sokkal népszerűbb volt, mint a felsőbb osztályokban tanítókollegái. Útjában minden beltből és minden ablakból nyájas köszöntések fogadták, miket ő nagy komolysággal viszonzott. Mindenki szerette komoly modoráért és automatyszerű pontosságáért. Maga az igazgató is titokban féltékenykedett rá népszerűségeért.

«Mégis csak derék egy tanár az a Galuchet úr!» Ezt mondogatták róla mindenfelé. Mindenféle kiváló tehetségeket és rejtett érdemeket tulajdonítottak neki. Azt állították, hogy csak rajta múlt, hogy nem lett a városi tanács tagja. De nem, ő semmit sem akart változtatni élete folyásán.

A város végén lakott, a Feketetyúk-utczában, egy elsőemeleti kis garçon-lakásban: és pedig azért lakott az első emeleten, mert a házacskának csak ez az egy emelete volt.

Fenyőfa lépcső vezetett föl lakásához, oly meredek, akár csak valami padláslétra. A lakás nagyobbik szobája elég tágas volt és padlója hántatlan fenyőgerendákból volt összeróva; csupaszabb volt mint valami falusi plébános szobája. Fenyőfa ágy állt a hálófülkében, egy beterítetlen fenyőfa asztalon heverték írományai meg egy kétgarasos tintatartó; volt még két szalmaszék, több-kevesebb folytonossági hiánnyal; egy szál deszka, négy szeggel és két zsinórral a falra akasztva, melyen két tuczat kötet állt sorjában, oly könyvek, melyeket az antiquariusok még csomagoló papírnak sem vesznek meg; egy kis öntött vaskályha, mely vörös volt a rozsdától és itt-ott fehérre kiégve; a kandallón Rollinnek, a múlt század nagy tanfériának egy gipsz szobra ékeskedett; egy petroleum-lámpa; egy tizenöt francos ingaóra, melyet a vásárban valami panorámában nyert tulajdonosa; az ablakon erősen megsárgult sima fehér függönyök; a falon az a naptár, melyet újévkor a levélhordó hozott, két ócska fénykép, melyeknek szürkésen visszaverődő fényében, elmosódva, egy öreg ember s egy öreg asszony körvonalait lehetett fölfedezni: Galuchet szülőit ábrázolták.

A másik szoba egészen kicsiny volt és csak a szomszéd telekre szolgáló kis lyukablakon nyert világosságot; lomtárul szolgált; nem volt semmi bútor benne, csak két pár csizma és egy fogas, melyen a ruhák függtek.

Bizony nem volt olyan fényes berendezés, mint az alpréfet úrnál; de miként is lehessen fényt üzni kétezer frank fizetésből? Magánórák nem akadtak: mert a chastel-sur-lizeroni szülők csak érettségire készülő fiaikkal vétetnek magánórákat, ezeket pedig természetesen a hetedik osztály és retorika tanárának kell adnia.

Hat órákor, télen-nyáron egyaránt, Galuchet úr már föl-kelt. Nyolcz órákor a gymnasiumban volt. «Most föl fogjuk mondani a leczkét» és egy félóráig mondták a leczkét. «Most ki fogjuk javítani a föladatokat» és egy másik félórán át javították a föladatokat. «Most Ovidot fogjuk fordítani» és mindegyik tanuló egy elrongyolt, számarfüles, tintafoltos és különböző alakokkal össze-vissza rajzolt könyvecskét vett elő táskájából: a *Metamorphosisokat*. «Most lediktálom a francziára fordítandó szöveget» . . . és így tovább, mígnem tíz órát ütött.

Délután épen így folyt a dolog, azzal a különbséggel, hogy Ovid helyett Quintus Curtiust vagy a *De bello gallico*t elemezték, és a helyett, hogy latinból francziára fordítottak volna, francziából fordítottak latinra, vagy pedig latin verseket fordítottak «vissza».

Galuchet úr Jeanot anyónál kosztolt, az *Arany lóhoz* czimzett fogadóban, havonként ötven frankért. Egy pár városi adóhivatalnok és a Chastel-sur-Lizeronban meg-megállapodó utazó ügynökök voltak asztaltársai.

Esténként elnézett a Társalgó körbe, hol a tanári elem volt túlnyomó. Nem dohányzott, csak egy pohárka italt engedett meg magának, nem tekézett, nem kártyázott, nem dominózott, nem tric-tracozott, egyáltalán a Rabelais regényében hosszasan föl sorolt játékok közül egyetlen egyet sem játszott. Szórakozott füllel hallgatta a Duponchel úr emberszólását, a Folletot úr szájaskodását és a Fressmann vénasszonyos fecsegését. Irtózott a képes újságoktól, tréfás élczlapoktól és egy általán mindazon hírlapoktól, melyeket nem szentesített régi-ségök és hirnevök. Behúzódott a legfélreesebb szögletbe és a *Journal des Débats*-t olvasta.

Koronként tompa morgást hallatott, hogyha e kiváló új-

ság munkatársai valami helytelen új szóképzést vagy nagyon merész szó-összetételt engedtek meg magoknak. Mert Galuchet a classicus szellemnek volt híve. A francia irodalomtörténet terén a Nisard iskolájához csatlakozott. XIV. Lajos halálától keletkezte a hanyatlás korszakát. A Lamartine *Méditations*ja iránt még csak volt annyi, a mennyi elnézéssel, de a Hugo Viktor *Századok legendája* ellen kézzel-lábbal tiltakozott. Az *Elvira* költője elvégre még a hagyomány folytatójaként volt tekinthető, de a Hugo Viktor hírnevét rettenetes botránynak tartotta. A Musset neve dühbe hozta: ez csak oly «inczi-finczi ifjonez» volt neki, ki néha napján faragott pár csinos verset is, de Boileauinak nem ért föl a könyökéig sem. Galuchet úr, kinek ritkán akadt alkalmja büntetni, eltiltotta egyszer a sétától egyik tanítványát, Pidancet posztókereskedőnek fiát, a miért arra vetemedett, hogy versekben fordította francziyra Silius Italicusnak föladott helyét: no ebből a fiúból semmi se lenne, ha ezen az úton haladna! Viszont Frébillot nevű tanítványa, a helyettes polgármester fia, teljesen megnyerte szívét, a miért olyan ügyesen tudta visszafordítani a latin verseket: ez a gyermek nagy reményekre jogosító zálogot nyújtott dolgozataival!

Jegyezzük meg még, hogy Galuchet csakis azon ifjúsági, meghúzogatózott szövegű kiadásokból ismerte az ókori írókat, melyek Hachettenél és Delalainnél jelennek meg, a Közoktatási Tanács hivatalos jóváhagyásával.

Hogy Galuchet vajon fiatal volt-e vagy öreg, szép vagy rút? ezt bajos volt meghatározni, borzas, korpától szürkellő haja miatt, mely zsiros gallérjáig ért, valamint torzonborz szakála miatt, mely arcának két harmadát elfödte. Chastelsur-Lizeronban rendszeren az öreg Galuchet néven szerették emlegetni.

És ezt ő nem sokat bánta. Elég volt egyszer látni őt, hogy tisztában lehessünk felőle, mily kevéssé áldozott ő a grátiáknak. Ugyanazon őskorbéli, vizözönelőtti alakú kalap, roppant karimával, szélein egészen lekopva, nagy vörhenyes foltokkal, porosan és össze-vissza borzolt szőrrel fődte furesán fejét, télen-nyáron egyaránt, megszámlálhatatlan sokaságú évek óta: nem annyira takarékosági szempontból, hanem mert Galuchet úr nem törődött ilyen csekélységekkel.

Bó, kikopott gombú kabátja, melyet rosszul vett ma-

gára, a könyököknél és a varrásoknál ki volt vásva, elől meg csak úgy fénylett; bő, fekete nadrágja, mely a térdein ki volt púposodva, a hajlásokban meg összeránczosodva, három újjnyival igen rövid volt és ártatlan őszinteséggel látni engedte a durva kék harisnyákat és fűzős czipőket; mindez eléggé tanuskodott róla, mily megvetéssel viseltetik ez az antik ember a divat változásai iránt.

Kerülte a társaságokat, csupán csak az igazgatóné kötelességszerű estélyeivel tett kivételt. Ezeknek különben nem valami tetszetős diszét képezte. Nem azért, mintha hijával lett volna minden szellemességnek; néhány öreg pajtásának meghitt körében neki is meg voltak a maga jó órái; de a gymnasiumi épület szalonjában, a hölgyeknek már csak a látása is rideg tartózkodásra merevítette meg és a frakk, melyet ez estére, egy posta- és távirótiszt barátjától, Rathiertől, kért kölcsön, borzasztóan feszélyezte őt a karöltöknél.

A chastel-sur-lizeroni estélyeken a mamák, kik himzés-sel töltik az időt, miközben elpletykáznak ismerőseikről, sőt meg-meg is rágalmaznak kissé őket, nem vesztik el egy perczre sem szem elől «kisasszonyaikat». Éber figyelemmel kísérik a képződő párokat, a madarász szemével ügyelnek rájuk, mely a legkisebb közeledésre a jámbor fiatalemberek részéről föl-villan az örömtől, mikor pedig az illető már másodszer kéri föl a tánczra leányát, kigyúlva fölragyog és azt hiszi, hogy a házasság lépjére ráragadt már a madár. Nem egy csinos fiút, a mint összetalálkozott tekintete e merev és kérlelhetetlen tekintettel, mely csak úgy villogott a mohó vágytól, abban a perczben bizonytalan félelem rohant meg, megérezve a kivett tört, a készen tartott hálót és sietett biztos területre menekülni.

Nos, mikor a Lehuppéné ő nagysága szalonjában a leg-szerényebb állású hivatalnokocskák tudtukon kívül így czélba voltak véve a mamáktól, egyik anyának sem jutott eszébe, hogy az ötödik és hatodik osztály tanárának vessen hálót. Ha egy merészebb kisasszonyka azt a pajkosságot engedte meg magának, hogy tánczra kérje a tanár bácsit, vagy ha az igazgatóné ő nagyságának parancsoló jeladása valamely petrezse-lyemáruló, esetleg a sorstól mostohán kegyelt leánynak karjai közé üzte ezt az ő remegve engedelmeskedő alantását, ha — mondom — midőn Galuchet így aztán belezavarodva

az ütembe, kelletlen szívvel keringözött, maga után lebegtetve barátja frakkjának szárnyait, egy anyakebelben sem vert a szív hevesebben. «Ni, az öreg Galuchet tánczoltatja a mi Euláliánkat!»

Ennyi volt az egész eredmény. Vagy pedig az elkeseredett vadász hölgyek olyan felsült arcot vágtak, mint a madarász, ki közönséges, szelíd tyúkot lát belebonyolódni azon hálóba, mit ő fenyőmadaraknak vetett. Nem azért, mintha Galuchet-t igen szegénynek tartották volna arra, hogy jó fogás lehessen; hanem egyszerűen azért, mert ő nem számított. Épen úgy versenyen kívül állónak tekintették, mint akár a Szent-Kunigunda templomának öreg plébánosát.

Minthogy szembetűnő hidegséggel viseltetett a nők iránt, minthogy kétségbeejtőn jó hírnévnek örvendett, szintűgy minden kalandok hiján levő múltjánál fogva, valamint szolid életmódjáért, melyhez épen annyira nem férközött a gyanúnak árnyéka sem, mint bármely erénydíjazott rózsaleányhoz: teljes joggal sorolták azon emberek közé, a kik nem jöhetnek számításba. Bár cseppet sem volt ájtatoskodó lélek, sőt inkább kissé Voltairei-es szellemet árult el, de azért nem kevésbé volt túlon túl szemérmes lény. A Fénelon *Télémaque*-jának egy passusától szörnyen kivörösödött arca, már a hol szörtől mentes volt. A mikor Ovidot fordította az iskolában, mindegyre át-átugratott huszonöt-harmincz verset tanítványaival: a mi kitűnő útbaigazítást nyújtott a kamaszabbaknak.

Duponchel, ki azzal jellemezte az ő túlságosan spártaias fényüzési modorát, hogy a huszonhét krajezáros bazárok Leonidásának nevezte el, még ezzel a czímmel is megtisztelte: Chastel-sur-Lizeron Hyppolitja.

Néha, mikor Galuchet úr belépett a Társalgó kör termébe, az a bolondos Folletot így kiáltott föl, a söröspoharakkal megrakott asztalra ütvé: «Üdv a szűz Józsefnek!» De ez az illetlen beszéd nem sok visszhangra talált. Általánosan úgy vélekedtek, hogy a hetedik osztály és rhetorika fiatal tanárának több ildomossággal kellene viselkednie egy nálánál idősebb tanárral szemben, ki egyaránt tiszteletet érdemel tudománya- és erényeiért. «Galuchet ez egy világi szent!» mondta a tanfelügyelő.

III.

Egy szép februári napon, négy óra hét perczkor, a mint Galuchet úr hazatérőben volt a Borjú-útczán, miután Quintiliánból diktált egy fordítást és elmagyarázta, miként változott Calisto medvévé, Camusot közjegyző utána kiáltott és behívta irodájába.

— Önnek volt egy nagybátyja, Galuchet Barnabás Celestin, ki Milianahban lakott, Algirban ?

— Még most is megvan, hála Istennek! felelt a tanár.

— Ellenkezőleg, sajnálattal kell tudatnom önnel, hogy meghalt Milianahban; de vigasztalásul jelenthetem, hogy sajátkezűleg írt végrendelete által önt nevezte ki általános örökösül. Az örökség, az adósságok és a költségek levonásával, negyvenezer francra rüg. Pár nap alatt fölveheti a pénzt.

Galuchet úr elérzékenyülve gondolt erre a kitünő nagybátyára, kit második fogzása óta nem látott. Meglepte egy kisé, hogy a többi rokonokkal szemben őt ily előnyben részesítette, mert a megboldogultnak volt még három más unokaöcscse is, kik jóra való kereskedők voltak Párisban. De hát azok elég jól bírták magokat és az örökségből őket megillető rész nem sokkal gazdagította volna őket.

Azon pedig még jobban esodálkozott, mikor megállapítani volt kénytelen, hogy egy olyan philosophus, mint ő, ki mindig spártai és római elvekkkel töltözött, mégsem fojthatta el magában, hogy egy kis meglegedést ne érezzen, hogy gazdagnak tudja magát.

Köszönetet mondott a közjegyzőnek érdekes tudósításáért, aláírta neki a szükséges fölhatalmazást, hogy az ő nevében eljárhasson, és jóval izgatottabb kedélyállapotban ért haza a Feketetyúk-útczába, mint magának is be szeretne volna vallani.

Nem volt elég stoicismus benne, hogy magában tudja tartani az újságot asztaltársai előtt a Jeannot-féle helyiségben. Az útazó-ügynökök és az adóhivatalnokok azonnal is gratuláltak neki. És ezek őszinte szerencsekívánatok voltak, mert a jámbor tanárt nagyra becsülte ez az egész kis társaság. Kiadták a rendeletet Jeannot anyónak, hogy a legjobb borá-

ból hozzon föl két üveggel és ittak az afrikai nagybátya emlékére.

A Társalgó körben a kollegák szerencsekívánatai egy kissé már más jellegűek voltak, mint az előbbiek: némelyeké őszinte szívből jött, másokéba pedig egy kis irigység vegyült. Természetesen, kollegák közt nem is lehetett ez másként! Végül azonban a szívek mégis egy pontban mindannyian összehangra verődtek egymással: Folletot punchot rendelt és a philosophia tanára ivott a «Jutalmát elnyert erényért!» Galuchet annyira boldog volt, hogy ez élcz sem sértette meg.

A harmadik és negyedik osztály tanára, az, ki a szakácsnéját vette el feleségül, félrevonta Galuchet-t és oly hangon, miből némi aggodás érzett ki, szolt:

— Most már, hogy ön gazdag, — és bizonyos keserűség árnyalatával nyomta meg ezt a szót — most már, hogy ön gazdag, azt hiszem, oda dobja a miniszternek lemondását?

Ez az eshetőség, a mire addig nem gondolt volt, az első pillanatban nagyon tetszett Galuchetnek. Egy perczig gondolkozott a dolgon, mialatt Floridor szavai hatását leste, azon tünődve, vajon ne «dobjon a miniszternek oda» ő is egy alázatos folyamodványt, melybe az így megüresedett helyet kérelmezze magának. A harcz rövid ideig tartott Galuchet lelkében: a kötelesség embere győzedelmeskedett a pillanatnyi gyöngeségen.

Egy szíves szorítással majdnem összeroppantva a Floridor kezét, és olyan hangon, mint egy Róma legdicsebb korában élt római, kiáltott föl:

— Nem, semmi esetre sem! Szegényül vagy gazdagon tartozunk a tanügynek szolgálni. Az eke mellett maradok, mint Curius Dentatus.

Floridor megnyúlt orral távozott, megkínzott keze fejét dörzsölve. Duponchel tapsra adott jelt és Floridor egy második tál punchot hozatott. Galuchet e nagy kirugás végén rendkívül vígan érezte magát.

Másnap épen úgy elment a gymnasiumba, mint rendszeren szokott. Az igazgató, kinek megvolt a maga titkos rendőrsége, már tudta a dolgot. Szerencsét kívánt a szerencsés tanárnak: de az ő szerencsekívánatait már kevésbbé érezte őszinte szívből jövőeknek Galuchet, mint az utazó úgynökökét ott, a Jeannot-féle vendéglőben.

Különben Lehuppé úr módot talált kívánatai közé néhány üdvös tanácsot is beleszőni arra nézve, minő szerénység és egyszerűség illik egy igazi tanárhoz, akárminő legyen is másként vagyoni állása. Alkalmat talált arra emlékeztetni, hogy a törvények mindenkire nézve egyenlően kötelezők és hogy a gazdagság nem ment föl az alól, hogy hivatalos kötelességeinket pontosan teljesítsük. Galuchet azt mondta, ő mindenben egyetért vele.

Aztán bement az osztályba, és miután elhallgattatta a suttogást és lecsillapította azt a bizonyos izgatottságot, mit kétségkívül a fontos hír elterjedése idézett elő, így szólt:

«Most fölmondjuk a leczkét.» Aztán kijavitotta a fordításokat és folytatta a Calisto átváltozásának magyarázatát. Aztán távozott a gimnasiumból és a szokott úton hazament.

Csakhogy ezúttal az ablakokban és ajtóknál sokkal többen álltak, mint máskor és sokkal több köszöntést kellett viszonznia. Cherpitel, a fűszeres, a mint boltja küszöbén állott, háta mögött összes segédjeivel, örömeiben egészen lázas izgatottsággal dörzsölte kékváson köténybe borított nagy hasát. Fouinot, a szabó, kidugta hegyes orrát ablakán és oly merev tekintettel követte hősünket, mintha mértéket venne róla egy új kabáthoz. A Galimard kávéházban az összes törzsvendégek, némelyek sörös poharaik fülét tartva, mások dákóikra támaszkodva, az ablakokhoz tolongtak, midőn emberünk ott elhaladt, nehéz táskáját bal hóna alatt czipelve. A Szent-Kunigunda plébánosa, kivel útközben találkozott, feltűnő tisztelettel köszöntötte.

E napon nem egy gondos anya, midőn leánya előtt az ötödik és hatodik osztály tanáráról szólt, megfélekedett arról, hogy szokás szerint, mint «az öreg Galuchet-t» emlegetse, egyszerűen «Galuchet úr» néven említette.

A milianahi nagybátyának örököse egyelőre legalább, mit sem változtatott szokásain, tovább is eddigi helyén étkezett, tovább is élvezve azt a pompás fricassét, melyet csakis Jeannot anyó tudott oly kitűnően készíteni a házinyúlból.

Igazi philosophus lélek volt, ki teljesen érdeme szerint méltatta a költő megénekelte aurea mediocritas-t; de tudta, hogy se vagyon, se rang nem tehetik az embert boldoggá.

Mindazonáltal, mikor két hét elteltével Camusot közjegyző hivatalos helyiségébe hívatta és az ő saját kezébe harmincezer frankot adott át bankjegyben, továbbá még tíz elég súlyos tekercest, ez egész valójában összerendezte Galuchet-t. Elsáppadt, majd kipirúlt, mámor szállta meg tőle agyát. Tehát igaz volt! Addig, a míg a negyvenezer frank csak számmennyiség, egy négyes négy zérus kíséretében, elvont fogalom volt az ő elméjének, nem pedig érzékelhető valóság, semmi hatással sem volt az ő belső lényére. Rája nézve épen úgy csak az eszmevilágban létezett az, mint akár azon Hippocratestől visszautasított tonna aranyok, akár az Alcibiades gazdagsága, vagy a delphii templom kincsei.

Most a negyvenezer frank kézzelfogható valami lett rája nézve: szeme láttára ment végbe az a csoda, hogy tényleg odakerült eléje a pénz. A bankjegyek finom azurkék rajzai csak úgy mosolyogtak feléje és az az erős selymes papir, a melyet a bankkormányzó úr aláírása ékit, ott zizegett újjai közt; az aranytekercesek vastag szürke papir borítéjkokban gyöngédül tompitottan hallatták érczesengésöket, mint egy vidám üdvözlét zengve új gazdájoknak. S ezek igazi bankjegyek, igazi arany voltak. Ki tudja, ha a Midas király aranyai, vagy a perzsa király aranyrúdjai elmondhatták volna-e ezt magokról? Græcia mendax! Ki tudja, ha mindazon fantastikus milliói adareikosoknak*) és drachmáknak nem voltak-e pusztán csak a meleg napsugarak fényes visszaverődései a Pindus szikláin, vagy pedig afféle színpadi aranyak? Talán azoknak a nagyotmondó ókori embereknek is úgy volt aranyuk, mint mikor mi mondjuk, hogy aranyuk van, pedig nincs több a zsebünkben három darab egy frankosnál? Bizonyára Galuchet úr nem cserélte volna el az ő negyvenezer frankját egész Suzáért, egész Ecbatanáért.

Az arany, a mit költők, mint silány érczet szoktak emlegetni, ott volt az ő saját kezeiben, jó veretű, valódi louis-k alakjában. A gazdagság, mit a hét böles úgy megvetett, egyszerűen csak ott állt vele szemtől szemben. Űtött végre az óra, melyben nyilvánvalóvá válhatik, vajon ő lesz-e majd ura e pénznek vagy pedig a pénz lesz az ő ura?

*) O-perzsa aranypézn. Fordító.

Átható mély öröm, mibe határozatlan aggodalom érzete vegyült, fogta el egész lényét, a csábokkal és fenyegetésekkel teljes ismeretlen valami előtt. Az arczát borító szőrbeli növényzet sűrűsége részben eltakarta Camusot úr és irtókai elől fölindulását. A tanár úrnak volt ideje erőt venni magán. Kinyitotta táskáját és belecsúsztatta a három csomó bankjegyet és a tiz tekerceset, ugyanoly közönyös mozdulattal, mintha a Cæsar *Commentárjait*, vagy a tanítványai gyakorlatos füzeteit tette volna bele.

Mikor végre otthon volt, egy székre vetette magát a fenyőfa asztala előtt és mély gondolatokba merült. Gondolatai, melyek addig csak minden önérdek híján levő elvont szemlélődéseknek hódoltak, csak az Ovid stíljének szépségei, vagy a grammatikai rejtelmek körül forogtak, most más felé irányultak. Úgy tetszett neki, hogy ő egyszerre csak súlyosabb lett és több tért foglal el. Fölkelt helyéből; úgy érezte, mintha vállal kiszélesedtek volna és léptei, e tökepénzes-léptek, több méltósággal taposnák a földet. Megnézte magát a kicsorbult tükörben, s egy komoly arczot látott benne, nem azt a jóságos naivsággal vegyes komolyságot, mely tanár emberek arczán szokott honolni, hanem azt az üzletemberi komolyságot, melyet a maga aggályosságával és bizalmatlankodó árnyalatával imént még a Camusot úr arczán észlelt.

Visszaült székére és a mint elgondolta, minő új kötelességek várnak rá, ránczok képződtek homlokán. Mert hát most az a föladat nehezedett rá, hogy figyelemmel kísérje a börze árfolyamait, megállapítsa, hova helyezze el pénzét, és szelvényeket vagdaljon, melyek mind egész ismeretlen dolgok voltak eddig előtte. A Renault-féle bankházból Chastel-sur-Lizeronban nem ismert egyebet, mint az aranybetűs márvány czégtáblát, miután sohsem volt mit oda vinnie, még kevésbbé mit onnan elhoznia. Tanári jövedelmének beosztása nem sok gondot okozott neki addig. Minden hóban, miután kifizette a kosztját és körbeli tagdíját, meg néhány más apróbb számlát, elég kevés pénze maradt arra, hogy ne zaklassák a Lafontaine foltozó vargájának rettegései: ugyan miféle macska vett volna fáradságot magának arra, hogy elvigye az ő pénzét? Bezzeg most másként állt a dolog.

Hirtelen fölállt helyéből, hogy elkergesse ezeket a halálfejú pillangókat, melyek elűzték az addig körülötte játszott

színes pillangók raját. Hogyan! Egészen megváltoztam volna, egy maroknyi arany és pár rongy papirdarab miatt! Mit gondolna rólam Hippocrates és mit mondana Fabricius? No bizony! az a fő, hogy ne én legyek rabszolgájává annak, a mi az én rabszolgám kell hogy legyen. A legrosszabb, a mi velem történhetnék, az lenne, ha Harpagon válnék belőlem. Nem! Nem! Okulnom kell Midas király sorsán. Persze, nem kell a másik végletbe se esni és azt mondani a költővel: Élvezzük a mát, holnap úgyis eltemet a sír! hodie bibamus, eras moriemur. De végre is miért ne éljünk egy kis jó világot, mint Cinéas tanácsolta Pyrrhusnak. Lautius vivere, mint a latinok mondják.

És végig nézett szegényes bútorain, hogy aztán kabátjának kopott varrásaira essék tekintete: «Ruhát? Azt kaphatok Fouinotnál. De bútort? . . . Lássuk csak, lássuk csak! Holnap csütörtök; nincs iskola. Páris csak négy óra vasúton. Azt hallottam, hogy a Drouot-féle árverési teremben pompásan lehet olcsón vásárolni. Tehát el Párisba!»

IV.

Másnap Galuchet a boulevardok asfaltját taposta. Miután bőségesen megreggelizett három frank ötven centimért egy Duval-féle étteremben, azon útcza felé vette útját, melyet a *Figaro* szerkesztőségének palotája díszít.

Ő mindig csak egy Drouot-féle árverési teremről hallott; mennyire elcsodálkozott most, mikor látta, hogy van legalább tizenöt-husz. Mindegyikben hangzottak a szokásos kiáltások: «Tizenegy frankért! . . . Négyszáz frankért! Van vevő négyszáz frankért? . . . Négyszáz frank! Újra négyszáz frank! Senki sem ad többet? Senki se szól hozzá? Meg van véve!» És a kikiáltók kifejtették torkuk minden erejét, és a kopott egyenruhás szolgák körülhordozták az eladó tárgyakat és a kalapács le-leütött. Itt középkorbeli szenteket adtak el, ott bronzokat, szőnyeget, képeket, másutt cantoni porcellánt vagy japán fegyvereket; a csendesebb zúgokban pedig könyveket vagy kéziratokat.

Mindez nem az volt, mi neki kellett. Lement a földszintre

és belépett egy olyan terembe, hol bámulatos halmaza a bútoroknak a padozatig ért, egymás tetejébe dobálva, a falakra vagy a fali táblázatra aggatva. Ezek közt a szézüllött családi tűzhelyeknek a roncsai közt, ez elfakult választékosság közt, ezek közt a meghitt jellegű magán emlékek közt, melyeket így kiszolgáltattak itt a zsbárusok nyerészkedésének, e damasztok, brocatok és ripsek közt egy nagyon elfoglalt becsüs trónolt.

Galuchetnek egy kis nehézségbe került, míg utat nyitott magának a kecskeszakállú egyének, álhajat hordó hölgyek ez összeverődött csoportja közt, kik a közönségnek legelőkelőbb és legállhatatosabb részét képezték, kiegészítve néhány ácsorgó, egy szerecsen és három angol ékes személyével. Ez az egész közönség, a mint a zsiros fapadokon ott ült, úgy viselkedett, mintha otthon érezte volna magát. Néhány püssze-gés hangzott föl, midőn a parketten a Galuchet nagy cipői végig kopogtak; néhány tekintet a betolakodó felé fordult, némelyik haragosan, mint olyan emberé, kit háborgatnak, némelyik fürkészőleg, és ezeknek olyan kifejezésök volt, mintha láthatatlan mérlegekben mérlegelnék őt.

Aztán nem gondoltak többé vele. A komoly emberek megtörülték szemüvegeiket, és elkezdtek újra fogdosni-nézni a szöveteket, tapogatni a töltött székeket, Galuchet végre fölhasználva egy öreg úr távozását, félénken az egyik pad végére telepedett le.

Egy darab ideig érdeklél nézte azokat a szabadkőműves-szerű jeleket, melyeket a műbarátok és a kalapácsos ember váltottak egymással s a mely jelekre emez még hevesebben kezdett újra árverezni, tréfákkal czifrázgatva műkifejezéseit, míg a kikáltó tágra meresztett szemekkel, száját félregörbítve, mint valami ördögtől megszállott, úgy ordított: «Nyolczszáz frank! öt! tiz! tizenöt! nyolczszáz ötven!» Néha a becslőbiztos egy-egy kép árverése alkalmából közbeszólt, hogy gúnyosan megjegyezze, hogy a keret is bele van értve, vagy pedig Barbedienne egy-egy bronzánál kiemelje, hogy réz-súly értékben fog eladatni. Galuchet egy szót sem szólt, bár a magasrangú hivatalnok többször kacsintgatott feléje biztatólag, vagy rápazarolta egy-egy legjobb tréfáját. Egy egész csomó puff, causeuse, meg nyugágy, mahagoni-, palissandre- vagy tuja-fából vonult így el előtte. A selyem, a perzsa sző-

nyeg, a bársony sorban így tükröződtek sokáig közönyös szemei előtt.

Egyszerre csak a becslőbiztos megállt, kifujta az orrát, megtörülte a homlokát, aztán szinte bizalmaskodó hangon így folytatta :

— Most, hölgyeim és uraim, árverésre fog kerülni egy teljes rózsafa bútorzat, kék selyemmel bevonva.

Mosoly futott végig egy egész sor keskeny ajkon és az urak közül néhányan hangosan el is nevettek magukat. «A Lolotte bútorai!» ezek a szavak jártak szájról-szájra.

Egy kis vidámság élénkítette föl a vásárt, egyik vevőről a másikra átragadva.

Szépnek szép volt ez a bútor. Teljes női hálószoba volt az, még pedig, ugyancsak divatos hölgyé! És a vékony fájú székek, hatalmas puffok és karesú polczocskák közt, Galuchet figyelmét egy bronz óra vonta magára, melynek tetején két gerlicze csókolózott; azon kívül egy nagy álló tükör, melynek mélyen fekvő tükre elől két aranyozott bronz Amor vont a kék selyem függönyöket; egy nagy szekrény, melyen csillogtak az aranyozott záruk; egy nagy íróasztal, mely épen oly elegáns volt, mint a milyen tömör, bőr helyett kék bársonnyal volt bevonva és gyönyörűen hajtott lábakon állt.

Finom illat szállongott a bútorok csillogó selyméből, a fehérneműből, a himzett betűkkel ékes finom flamandi vászon ágyruhából és átérzett a kopál lakk és a friss fa fanyar szagán, mivel rendszeren telítve szokott lenni a terem levegője. A zsbárus férfiak és asszonyok orrlyukai kéjesen kitágultak, és Galuchet is valami mámorfélet érzett.

A becsús kinyitotta az arany kulccsal a szekrény zárait, kihúzta az öt fiókot és a titkos oldalrekeszt.

— Csak egy kis baj van, szólt. A titkos fiók kulcsa elveszett. De egy frankért akármelyik lakatos szívességéből bele lehet kukkantani . . . Négyezer frank a kikiáltási ár. A pápaszemes öreg urak és parókás öreg asszonyok morogni kezdtek. Valaki egy összeget kiáltott oda :

— Háromezer frankért van vevő ! folytatta a becslőbiztos. Háromezer frank az egész berendezés !

Ebben a pillanatban Galuchet-t olyan megmagyarázhatatlan vakmerőség rohanta meg, mi ellen a legjobb egyensúlyban levő lelkek sincsenek biztosítva. Mindenikünknek van

a lelke mélyén valami, a mi bizonyos napokon meggyülölteti velünk nyugalmunkat, szeretni késztet a síkamlós ösvényeket, arra ingerel, hogy kihívjuk az irigy Nemesist, mely ránk leselkedik, és megránczigáltatja velünk a sors istenének szakálát. Egy ilyen tragikus perczében a lelki fölfordulásnak mutatta meg Candäule feleségét meztelenül Gygesnek, dobta be Polycrates gyűrűjét a tengerbe és fogadta el Antonius az első találkát Cleopatrától.

— Háromezeröttszáz! kiáltotta Galuchet.

És hirtelen elhallgatott, megijedve saját hangjától s elbámulva vakmerőségén. Minden fej a tanár úr felé fordult. Látva, mint szegeződnek rá pergamenszerű pilláik alól a szemek, melyek nem valami jóakaró meglepetés kifejezésével méregették őt, Galuchet érezte, hogy skarlát piros lett. Sokért nem adta volna, ha otthon lehet a Borjú-útczában. De eszébe jutott Cæsar, mikor átkelt a Rubiconon. Tehát rendíthetetlenül kiállta a tekintetek keresztüzét s egy újabb többetigérésre így felelt:

— Négyezer franc!

A csata megkezdődött, csak úgy ropogott pár perczig a számokkal való lövöldözés. Az elenfántesont kalapács végre leütődött, az ötödik és a hatodik osztály tanára, ötezer kétszáz frank fejében, Lolotte bútorának boldog birtokosa lett.

A győztes fél, midőn a küzdelem heve elszállt, kissé zavarodottnak érezte magát, mit is csináljon ő már most szerzeményével. Ez a rózsafa s ez a kék selyem sokkal kevésbbé volt komoly valami, semhogy egy ily tanférfiúhoz illett volna. Fölöttébb csinos volt, fölöttébb finom volt. Mint fognak majd állni ott e csodaszép íróasztal halványkék bársonyán az ő moeskos, tintafoltos, rongyos táblájú, összeszakadozott levelű iskolakönyvei? Miként merjen ő majd leülni ezekbe az elegáns karosszékekbe? Miként bújjék majd ő be, fején a szemére húzott gyapot hálósipkával, e batiszt lepedők közé? Jaj, hogy fog majd kiáltozni a meglepetéstől az öreg Nanette, a takaritoné! Miféle izetlen megjegyzéseket fog majd magának megengedni, az a gúnyolódó Folletot és a cynicus Duponchel! Mit szól majd Lehuppé úr!

Nem volt ideje átengedni magát ezeknek a kései elmélkedéseknek: fizetnie kellett s intézkednie az elszállításról. Egy csomó bankjegye átvándorolt az ő takarékoskodó kezéből, a

hivatalnokok közömbös kezébe. Erre a közfeltűnést keltett eseményre aztán berekesztették az árverést. Néhány fiatal ember, ki a zsbárusok csoportjába vegyült, gúnyos szerencsekivánataikkal árasztotta el Galuchet urat, kétértelmű czélzásokat téve a Lotte kisasszony ágyneműjére.

Hat órákor visszaindult a vonattal Chastel-sur-Lize-ronba.

FRANCE ANATOL után, francziából

R. J.

CSENGICS SZMAIL AGA HALÁLA.

Költői elbeszélés.

Mazsuranics *Csengics Szmail aga halála* című költői elbeszélése, melyet hősdalnak is nevezhetni, a horvát költészetnek legkedveltebb, legszebb terméke. Midőn e művet alakhű fordításban a magyar közönséggel megismertetem, legyen szabad magát a szerzőt is bemutatnom.

Mazsuranics Iván 1813 augusztus 11-dikén született Noviben, a horvát tengerpartvidéken, a Primorjében. Szülői szegény földmívelők voltak. A gymnasium hat osztályát Fiumében végezte, hol Császár Ferencznek, a magyar költőnek és írónak, ki akkor a fumei kormányzóságnál volt alkalmazásban és mellékesen a fumei gymnasiumban is a magyar nyelvet tanította, volt tanítványa és különös kegyeltje, mert Császár Ferencz a tanítványban korán fölismerte a rendkívüli tehetséget. Az ő tanítása mellett kitünően megtanult magyarul, sőt a lelkes magyar költő útbaigazítása mellett már magyar költeményeket is írt. A gymnasium hetedik és nyolczadik osztályát Szombathelyen végezte, hol oly fényes eredménnyel tanult, hogy összes tanárainak ítélete szerint osztályában a legelső tanuló volt és tanulótársai a magyar iskolának, az önképzőkörnek, elnökévé választották, mert szép magyar költeményei általános föltűnést keltettek. Azonban mind e sikerek és kitüntetések nem idegenítették el horvát hazájától. Midőn 1834-ben Szombathelyen tanult, bontotta ki Gáj Lajos a horvát újjászületés zászlaját nyelvészeti és irodalmi téren, és Mazsuranics az elsők között volt, a ki tollával és eszével hozzászegődött. Gáj lapjának, a *Danicának*, 1835-ben megjelent

második számában már olvassuk egy classikai stilben írt ódáját: *Primorac Danici* («A tengerpartvidéki a Danicának»); a következő számok is számos költeményt közöltek tőle, tanulságául annak, mily komoly tanulmányokkal foglalkozott és mily magasztos eszmék és tárgyak foglalkoztatták lelkét.

Mazsuranics 1836-ban visszatért Zágrábba, hol jogászszá lett és az ügyvédi vizsgálatot is letette. Mint ügyvéd Károlyvárosban telepedett le, hol 1841-ben árvaatya lett: hivatalos teendői mellett, még talált annyi szabad időt, hogy számos szép költeményét megírhasssa. 1842-ben egy barátjával német-horvát szótárt adott ki; ennek megjelenése után egy nagyobb költői munkába fogott. Gundulics, a XVI. századbeli raguzai születésű horvát nagy eposzköltő *Ozmán* című művéből hiányzott a XIV. és XV. ének, vagy mert elveszett, vagy mert sohasem volt megírva. E század elején Gundulics földije, Szorkovics Péter, megpróbálta a hiányzó két ének pótlását, de nagyon elmaradt Gundulicstól, mert nem fogta föl kellőleg az *Ozmán* alapeszméjét, nem értette meg a költő szellemét és elegendő költői tehetsége sem volt, hogy Gundulicsot utánozni tudja: pótlása nem illett be az egésznek keretébe. Midőn az ifjú illirek irodalmi vállalata Gundulics *Ozmán*jának kiadását tervezte, Mazsuranics megbízatás nélkül megírta a hiányzó két éneket. Vállalkozása fényesen sikerült. Oly beillően töltötte ki a hézagot, annyira eltalálta Gundulics stíljét, gondolkodás- és érzésmódját, képes kifejezéseit, hogy nem lehetett különbséget tenni a betoldott részek és a többi költemény között. Egész Horvátország tapsolt a fényes sikerhez! — 1846-ban Havlicsek, horvát író, szövetkezve néhány írotársával, megindította az *Iskra* (Szikra) című almanachot, mely épen úgy mint a Kisfaludy Károly *Aurórája*, költeményeket, novellákat, történelmi rajzokat tartalmazott. Ebben jelent meg Mazsuranics epikai költeménye, a *Smrt Smail-age Cengijicsa* (Csengics Smail aga halála), a horvát költészet legkitünőbb alkotása és írójának legsikerültebb műve.

Midőn 1845-ben Horvátországban heves politikai küzdelmek keletkeztek, Mazsuranics is a küzdők sorába lépett és 1848-ban egy röpiratot írt: *Hrvati magyarom* (A horvátok a magyaroknak), melyben a horvátok politikai törekvése és követelései mellett lándzsát törve, elmés apologiát írt a szabadság, egyenlőség és testvériség mellett. Ezentúl a politika

foglalta el egész szellemét. A *Slavjanski jug* (Szláv délvidék) című politikai lapban számos, szónoki hévvel és államférfíui fölfogással írott, politikai czikke jelent meg. 1848-ban horvát képviselő, 1860-ban a horvát helytartótanács elnöke, 1861-ben horvát kancellár, 1873-ban Horvátország bánja lett, mely méltóságról 1880 február 21-dikén lemondott és mint képviselő, politikai következetességgel, az ellenzék padsoraiban foglalt helyet; rövid időre rá letette képviselői mandátumát is és Zágrábban teljesen visszavonulva élt. Meghalt Zágrábban 1890 augusztus 5-dikén. Mazsuranics volt az első plebejus a báni székbén, a mely azelőtt a horvát főnemesség politikai becsvágyának volt netovábbja. Ő a horvátok első és legnagyobb költője, szónoka, publicistája és államférfia. Pályája jutalmául a királyi elismerés őt valóságos belső titkos tanácsossá és a vaskorona-rend nagykeresztésévé tette, melylyel a bárói rang járt — de ő híven demokratikus eredetéhez és múltjához, sem nemességet, sem báróságot soha sem kért, noha csak kezét kellett volna érte kinyújtania, hanem maradt a ki volt, nemzetének egyszerű fia, a kit kiválóvá és nemessé szelleme és érdemei tettek! Visszavonultságában, öreg napjaiban a természettudományok, a csillagászat és mennyiségtan voltak kedvencz foglalatosságai. (A *Narodne Novine* nekrológjának adatai. 1890 november 5. 6. sz.)

Mazsuranics e legkedveltebb műve annyi kiadást ért, a mennyit egyetlen horvát mű sem. Markovics, horvát kritikus, egy igen jeles széptani tanulmányt írt róla s elragadtatással magyarázza a költemény szépségeit. Egyébiránt a Csengics aga története valóságos tényeken alapszik; az aga megöletése 1840-ben adószedés közben történt. A népdalok énekeltek róla. A *Dubrovnik* nevű szépirodalmi folyóirat 1849-ben és Karadzics-Vuk *Szerb népdalgyűjteménye* 1862-ben közöl egy pár, ez esetre vonatkozó népdalt. Mazsuranics 1846-ban írta meg művét, jóval mielőtt az érintett népdalok megjelentek volna, lehet azonban, hogy hallotta őket a nép ajkán. E népdalok és Mazsuranics műve között csak olyan a viszony, mint Ilosvai *Toldija* és Arany *Toldija* között: egy pár faragatlan követ szolgáltatnak az öntudatos művészettel fölépitett remekművek fundamentumába. És mégis a horvát és szerb testvérnép között dühöngő testvéri szeretet jellemzésére 1894-ben egy sajtópör folyt e tárgyban az esküdtszék előtt Zágrábban, me-

lyet az elhunyt költő fia egy szerb ellen indított, a ki azt állította, hogy Mazsuranics műve szerb plagium! Gondolom Magyarországon homéri kacajjt költene, ha valaki Arany Jánost Ilosvaival szemben plágiumról vádolná! A szeretet sokra képes: a gyűlölet képtelensége is képes!

A mű hatását æsthetikai szépségein kívül, melyek a cselekvény drámaiságában, az élénk leírásban és a szép nyelvben nyilatkoznak, nagyon elősegítette a nemzeti érzés, mely a török birodalom összeomlását jósolja s az a művészi emelt népiesség, melynek a horvát irodalomban Mazsuranics oly kiváló képviselője. De szóljon maga a mű magáért, melyet egész terjedelmében vesz az olvasó.

I.

AGASÁG.

Csengics aga összehívja
Hű szolgálát hercegovai
Sztolác vára udvarára.
«Hű szolgálaim, vezessétek
Ide mind a hegylakókat,
A kiket én rabjaimmá tettem
A Morácsa hűs vizénél.
Velök a vén Durákat is,
A ki gyáván azt javallta,
Hogy bocsássam haza őket,
Mert dühös nép a keresztyén,
Megboszúlnak, meglakolok,
A fejkért a fejemmel! . . .
Mintha fakó farkas félne
A hegy éhes egerétől».

Szótfogadtak a gyors szolgálak,
A rabokat kivezették.
A lábukon nehéz békó,
A kezökön súlyos rabláncz.
A bős aga látja őket,
Széles kedve kerekedik;
Ádáz hóhér hiúzoknak
Kézbe adja török ajándékát:
Fájó fegyvert legények kezébe!
Ez rudat kap, az vékony kötelet,
Amaz botot jó élesre metszve.

«Jösztek ide keresztyének,
 Osztozzatok török ajándékán;
 Nektek szántam s köves hegyeteknek,
 Sorsotok ez, Montenegro sorsa».
 Szól a török, — de nem nehéz
 Krisztusnak szent vallásáért
 Halni annak, a ki érte harczol.
 Suhog a rúd, suhog egynehányszor,
 Sivít a bot, sivít egynehányszor,
 Tánczot jár a vékony kötélcsóva; —
 Fel se sziszszen Montenegro ifja,
 Fel se sziszszen, foga sem csikorgott.
 Sötét vér foly a térségen végig:
 Fel sem sziszszent, foga sem csikorgott;
 Szanaszét a térség telve holtal:
 Fel se sziszszent, foga sem csikorgott
 Ez itt halkan a nagy Istent hívja
 Az ott édes Jézus nevét hívja . . .
 A világtól könnyen elbúcsúztak:
 Keresztyén hős nem fél a haláltól.

Patakként foly vér a téren;
 Báméskodik a törökség.
 Az ifjabbja vígan nézi
 A keresztyén kinlódását;
 A vénebbje rémülettel
 Már előre érzi magán
 A kölcsönnek viszonzását.
 Sötéten néz a bósz aga,
 Hatalmában kéjelegve —
 Mint oroszlán kis egérre.
 Hol van a hős, ki oly hőst legyőzzön,
 A ki nem fél, félelmet nem ismer?
 A török most sok hős életet oltott;
 Meggyilkolta, — rajtok ki nem fogott:
 Szeme előtt bátran elhullottak.

Jajszó nélkül könnyen halni,
 Ki megszokott — attól féllhetsz!
 Aga látja ezt az erényt,
 Szive elhül, szive fázik,
 Mintha jégcsap fagyos hegye
 Érintené szive táját.

Talán szánja a hősoket,
 Hogy hiába kínoztatta?
 Törökben nincs keresztyénért szánás.
 Talán fejét félti boszujoktól?
 — Ezt titkolja a hatalmas aga.

Nem látod-e hogy legyűri
 A vitéz hős a hideget,
 A mely rázza azon pontról
 Végig futva borzongatva testén.

Nézd hős fejét az égre fel
 Milyen büszkén emeli fel,
 Nézd homloka derült, fényes,
 Szeme tisztán csillog-villog.
 Nézd alakját, sugár testét,
 Erőtéljes, büszkén fennáll.
 Mondd ki, látsz-e, van-e rajta
 Félelemnek legkisebb árnyéka?

Es most halljad, hogy beszél és mit mond,
 A félőket hogy korholja, szidja,
 «Hejh vén Durák, vén aggastyán,
 Hova merre szaladsz mostan?
 Hegyi egér eltaposva.
 A hegyekbe? Ott az ellen;
 A mezőre? Oda lejön.
 Elni akarsz, hogy fejed veszítsed?
 Felhők alá legjobb menekülnöd.
 Csíp az egér, de csak földön mászik,
 Csak a barna sas száll fel az égre.
 Vékony kötél a nyakába! húzd fel,
 Tudja meg hogy mit ér félelemmel.
 Nos van-e még a ki fél köztetek?
 Van-e török ki fél keresztyéntől?
 Felhők alá felhuzatom azt is,
 Varjak étke, varju legyen az is.»

Mélyen hallgat a szolgahad,
 Prédát lesve mélyen hallgat.
 «Kegyelmezz meg!» hörgi az agg,
 Sírva sivít Novica is
 «Kegyelmezz meg!» — de hiába.

All az aga, hegyi vadkan,
 Vas czölöpzet, kemény szikla.
 Az még lehel . . . int kezével.
 A vén Durak hamar végzi.
 «Vége! vége!» — a bösz hóhér
 Már a torkát fojtogatni kezdte.
 Egyet hörgött, — minden csendes.

II.

ÉJI UTAS.

Nap leszállott, a hold felcsillámlott.
 Ott a sziklán ki kúszik, ki mászik?
 Ki lopózik Montenegro felé?
 Fíjjel halad, pihen naphosszanta,
 Valaha hős, most már nem hős többé,
 Nádszál, melyet minden szellő rémít.
 Utja mellett hogyha kigyó szisszen,
 A harasztban hogyha nyúl megmoccan,
 Akkor ő, ki kigyónál kigyóbb volt,
 Nyúlnál nyúlabb, majdnem térdre rogygan.
 Fakó farkast sejt ott félelmében,
 Vagy rosszabbat, a hegyek hajdúit.
 Attól rémül, hogy életét veszti,
 El nem érve, mi szívét epezti.
 Rőt fejét ő igen nagyra tartja,
 — S nem is arany, nincs is aranyozva; —
 Látszik rajta, nem keresi vesztét,
 De előre van mi úzi, hajtja.

Talán hajdu, talán török kémje,
 Kikémelelni selymes juhok nyáját,
 Vagy a csordát, a czimeres szarvút?
 Sem nem hajdu, sem törökök kémje,
 Novica az, Csengics aga öre,
 Dühös török, Montenegro réme,
 A kit ismer annak ifja, véne.
 Maga lábán ő oda hogy menne?
 Akár tündér szárnyakon emelve,
 Fényes nappal, — fél ő oda menni.
 Könnyű puska vállára akasztva,
 Övén éles jatagánja látszik,
 Czifra pisztoly kettő is kilátszik,
 Kigyó keblét köpönyeg takarja,
 Könnyű bocskor feszül lábaira,
 Fejét fezzel fődé, török turbán
 Nincsen rajta, — árulója lenne.
 Megy a török, török turbán nélkül:
 Látszik rajta nem keresi vesztét,
 De előre van mi úzi, hajtja.

Ovatosan Czuczén áthaladva,
 Át Bjelicán, a harczágytól égőn,

Kapaszkodik a sziklás Cseklicsre.
 Kapaszkodik és az Istent kéri,
 Engedje őt másik oldalára
 Hogy láttatlan, észrevétlen érjen.
 Látszik rajta nem akar meghalni,
 De előre van mi űzi, hajtja.

Cetinjében második kakasszó,
 És Novica Cetinje mezőjén;
 Cetinjében harmadik kakasszó,
 És Novica Cetinj kapujánál.

A strázsának köszöntésül mondja:
 «Adjon Isten Cetinje strázsája!»
 Fogadj Istent szebbet mond a strázsa:
 «Isten hozott ismeretlen harczos,
 Ki vagy, mi vagy, honnan jöttél erre?
 Mi szerencse hozott téged erre?
 Ugyan korán indulhattál útra!»
 Okos török, nem szívesen teszi,
 Okos török megfelelt okosan.
 «Ha már kérdeid igazán megmondom
 Harczfi vagyok hús Moracska mellől
 Tusinából, a kis falucskából
 Hegyaljáról híres Durmitornak.
 Hármás bánat szívemet emészti.
 Szívem első búbánata: Csengics
 Megölette Moracsám lakóit.
 Szívem másik búbánata: Csengics
 Agg apámat csúful megölette.
 A harmadik búbánatom nagyobb:
 Hogy a hóhér még él! ez a hóhér!
 Kérlek, ember, Istened nevére
 Bocsáss engem urad színe elé,
 Uram színe, urad színe elé,
 Hogy irt leljek megsebzett szívemre.

Okosabban megfelel a strázsá:
 «Ismeretlen, rakd le fegyveridet,
 S vidd fejedet, akármerre tetszik».
 Megy a török a várkapu felé.
 Egről letűnt az utolsó csillag.
 Ez a csillag Csengics agáé volt.

III.

A CSAPAT.

Fegyvert ragad egy kis csapat
 Montenegro Cetinjében.
 Egy hősiecs kicsiny csapat.
 Alig száz hős vagyons benne;
 Nem szépség, nem nagyság szerint,
 Hanem vitéz szivök szerint
 Válogatták össze őket;
 Egy-egy köztök rá nem támad
 Tíz emberre, hogy megfusson,
 De kettőre, hogy levágja;
 Egytől egyig kész meghalni
 A keresztért, melynek hű vitézi,
 Szent keresztért, arany szabadságért.

Csodás csapat, toborozva
 Nem úgy a hogy más csapatok;
 Itt nem hallszik a mi másutt
 «A ki legény, ki a gátra!»
 Vissza visszhang nem kiáltja:
 «A ki legény ki a gátra!»

Mintha titkos szellemhangok,
 Felsőbb lények hangja szállna
 Titokzatos suttogással
 Egy szikláról más sziklára . . .
 Nézd a csodát! a homályban
 Mintha kövek élednének;
 Mozdul a kő, emelődik,
 Kemény kőből, termés kőből
 Erős öklök, lábak kelnek, —
 Mintha forró vér patakja
 Folya fagyos kő erében.
 Aztán láthatsz hosszú puskát
 A mint mered egek felé;
 Azt, hogy az öv mit rejt hiven
 Szemed meg nem pillanthatja.
 Ezt az éji jelenséget
 A sűrűbb köd eltakarja . . .
 Mennek arra, honnét jön a szózat.

Sűrű sötét éjjel vagyons,
 Nincsen csillag az égbolton,

Fényes fegyver eltakarva.
 Megy a sötét éji csapat
 Elén hősi vezér halad.
 Ha kérdenéd mi a neve,
 Sugva sugnák Imre, Imre.

Megy a csapat, ámde hova?
 Ezt a csapat meg nem mondja.
 A gyors villám sem mondja meg,
 Sem a mennykő, a mennydörgős
 Mikor leront a hegyekről;
 A kérdőnek csak azt mondják:
 «Mi nem tudjuk, a mennydörgő tudja,
 Kinek egész világ szolgál».

Megy a csapat, ámde hova?
 Csak az eget ura tudja.
 Bűnös lehet, nagyon bűnös
 Kire készül most lecsapni
 Ilyen égi nagy erővel,
 Igazságos ítéletként.
 Megy a csapat néma csendben
 Néma, csendes, sötét éjben.
 Se nem susog, se nem beszél,
 Se nem dalol, sem nevetgél,
 Száz torok egy hangot ki nem ejtett.

Jégzáporral terhes felhő
 Nehéz ostort rejt ölében,
 Tompán morog, tompán robog
 Végromlást hoz a vidékre:
 Így a csapat, éjnek leple alatt,
 Mint az Isten sujtó súlyos karja,
 Némán lépdél: tudja meg a bűnös,
 Noha nyomban le nem sujt a mennykő,
 Büntetlenül bűnös nem maradhat,
 Későn érő mennykő sujt nagyobbat!

Fényes fegyver meg nem csörren,
 Gyilkos csövük meg nem zörren,
 Lábuk csendes lépésétől,
 Nem dobban meg a hegyi út,
 Mintha tudná ki jár rajta,
 Vitéz fiúk sarujától
 Nem dobban meg sziklaösvény,
 Lejtős ösvény le a hegyről.

Társa mellett hű társ lépdél,
 Hűn, szorosan, hűn szilárdul,

Égi iker csillagokként,
Ha leszállt nap nyugovóra.
Komljáni és Zaragács is,
A veszélyes Bjelopavlics
Hátuk megett, rég elhagyták,
Már a szirtes Rovcén járnak.
Rovcén túl az éji csapat,
Mielőtt a hajnal hasadt,
Moracsának síkjára ér,
Mely Moracsa hús vizétől
Nyerte dicső híres nevét.

A hős csapat napot töltni
Tábort ütött Moracsa vizénél.
Ez lefekszik a lágy fűbe
Kipihenni, erősödni;
Az vizsgálja a gyutacsot,
Gyilkos golyót olvasgatva,
Vagy késének, meghittjének,
Kémli élet, feni, simogatja.
Aczélával van ki tűzkövéből
Tüzet csal ki, lomb alája rejti,
S rózsét, galyat tetejébe rakva
Jó tüdővel lángra fellobbantja.
Van ki bárányt, nyája ajándékát,
Vigan forgat mogyorófa nyárson;
Van ki falat fehér sajtot
Szed ki a hű tarisznya méhéből.
Megszomjazik? Közel van Morácsa.
Kell-e kupa? Iszik két kezéből.

Alkonyodik már a nap is.
A szomszédos hegyek ormán
Nyáját hívó pásztor hangja hallszik.
Megfelel rá visszhangképen
Vezérürü kolompjával.
Ime, itt jön egy másnemű pásztor,
Szeliden jó, közelget nyájához.
Erénydiszű sötét csuha rajta,
Himes arany, ezüst nincsen rajta;
Nem kíséri ékes kísérettel
Fényes fáklyák, gyertyák ragyogása,
Nem kíséri harangok zugása;
De kíséri a bucsuzó napfény
S szerény hangja ürü kolompjának.

Szentegyháza: ragyogó égboltja;
Szent oltára: völgyek-hegyek orma;
Felgomolygó tiszta tömjénfüstje:

Virágillat, martiroknak vére,
Kik a hitért haltak eget kérve.

A csapathoz közeledve, érve,
A nagy Isten felszentelt szolgálja
Üdvözli azt Isten szent nevével.
A hősokeket maga köré gyűjti
A középen hideg köre állva,
— Hideg a kő, meleg a szív rajta, —
A jó öreg így szól a csapathoz:

«Gyermekeim! vitéz katonáim!
Szülöttjei e szirtes hazának,
Szent szabadság arany hazájának!
Itt születtek dicső őseitek,
Itt született hős, vitéz apátok,
Ti magatok itten születtetek:
E világon nincsen más hazátok.
Érte hullott őseitek vére,
Érte hullott apáitok vére,
Érte hullik a ti véretek is:
E világon nincsen drágább nála.
A sas fészket sziklacsúcsra rakja:
Rónaság nem szabadságnak lakja.

Itt szoktatok, ez sorsotok,
Életetek józan élet.
Ki bánja hogy bor nem terem sziklán?
Ki bánja hogy nincs buza a sziklán?
Ki bánja hogy nincs selyem a sziklán?
Nem bánjuk míg csermely hűs vizet ad,
Míg legelnek lejtőn kövér gulyák,
Míg a hegyen bárányok bégetnek.

Lőporod van, golyód is elég van,
Karod izmos, kezed erős, hősi,
Szemöldököd sólyom szemet takar;
Forró sziv ver, dobog kebeledben,
Hited erős, soha el nem hagytad,
Barátodat soha meg nem csaltad,
Hű feleség hű férjet ölelget,
Munkád díja: dicsőítő ének.
Fegyvered nincs? hoz a török bőven,
Ime ez mind, a mit szived kíván.

Szirtes hazánk főfő ékessége
A szent kereszt, mely diszlik felette:
Búbánatban, bajban erősségünk
Erős paizsunk a mi szent keresztünk!

Oh ha látná világ többi népe
Lent a völgyből honnét nincs kilátás,
A keresztet, dicsőt, győzhetetlent,
Mely Lovcsena hegyén felmagaslik ;
Oh ha tudnák rút torkába nyelni
Hogy törekszik szörnyeteg törökje
Ezt a szirtet s foga hogy törik ki :
Renyhe kezét ölebe nem rakkának
A keresztért míg ti kintszenvedtek,
Barbároknak csúful nem hivnának,
Kik meghaltok, míg ők aluvának !

Szent keresztért ti meghalni készen
Felkeltetek, fegyverrel a kézben,
Ostorául Isten haragjának.
De ki híven Istenét szolgálja
Tiszta szívvvel induljon utjára ;
A mit Isten elvégzett az égben
Tiszta lélek hajtsa végre itt lenn.

Van-e a ki sérte jó barátot,
A ki gyengét éltétől megfosztott,
Beszennyezve halhatatlan lelkét,
Vagy az utas előtt kaput zára,
Ki nem tette, mit ígért szavára,
Éhezőnek ételt ki nem adott,
Sebesültnek kötést megtagadott ?
Egytől egyig bűn ez, bűn és gáztett
Nincs bocsánat, ki nem bánja mit tett.

Gyermekeim, kiki a mit vétett
Mig idő van, bánja meg a vétket,
Bánja bűnét, míg lelke nem szállott
Ahhoz a ki teremte világot.
Bánja bűnét, mert a földi élet
Hamar mulik, hamar véget érhet.
Bánja bűnét, hajnal hasadása
Soknak lehet örökös romlása ;
Bánja bűnét, bánja ki mit vétett !

Szólott. A szó torkán akadt,
Ősz szakálán a napfényben,
Apró gyöngyként, fényes könyecsepp
Felragyogva felcsillámlott.
Talán őt is ifjú bűnök
Gyötrik kínos emlékekkel,
S gyógyítgatva nyája sebet,
Eszébe jut, hogy ő is vét.

A jó pásztor, a mit másnak mondott:
Ő is teszi, — legott bánja bűnét.

Áll a tömeg sajtó szívvel
Szent öregnek szent szavára;
Kezes bárány lett belőlök,
A kik voltak bérczek oroszláni.
Hit hatalmát lehet itt csodálni.

De ki az ki feltűnt ottan
A bűnbánó csapat előtt,
Hogy száz kéz nyul kése után
És kirántja azt legottan?
Csodás alak, ki száz szívet
Az égtől így elfordított
És száz kézbe adott gyilkot
Hogy megölje azt az egyet!

Novica az, a vérengző,
Novica az, bátran lépdél
A jámbor kör közepére,
Megáll ott, hol áll az öreg
S hangos szóval így szólal meg:

«Adjon Isten, bátor hegylakók,
Ne kapjatok fényes fegyverekhez,
Én Novica nem vagyok, ki voltam,
Nem ellenség, jó barátul jövök,
Hogy kezemet török vér füröszsze.
Törökök közt a mim volt, mit birtam,
Kegyetlenül elragadták tőlem.
Nincsen másom, csak ez izmos karok,
Küzdni velök veletek akarok.
Keresztyénhez csak keresztyén illik,
Kérve kérlek, kereszteljete meg.
Int az idő, várnak sürgős tettek».

E szavakra száz kéz, száz kar
Leereszti gyilkos kését,
Es száz szemben szívárványként
Könny csillogott a napfényben.

A jó öreg int kezével
S Moracsából vizet hoznak.
«Fiam hígy a mennybeli atyában,
Hígy fiában, a ki öröktől van,
Szentlélekben, kegyelemforrásban,
Háromságban, hígy: a hitben üdv van».
Szólt s leönti a keresztvizével.

Keresztelő tanuk gyanánt voltak,
Magas hegyek és harczos csapatok.
Ekkor a pap feltekint az égre
Áldó kezét terjeszt seregére
S bűnbánóknak bűnét feloldozva
Oszlja köztök az urvacsoráját:
Titokzatos mennyei kenyérből
Egy-egy falat, ez az urnak teste,
Titokzatos mennyei szent borból
Egy cseppecske, ez az urnak vére.
A forró nap csodálkozva nézi,
Gyarló öreg s volt gyarló vitézi
Mind magában most az Istent érzi.

Osztt az öreg urvacsorát sorban
És ők sorban összecsókolóznak.
Áll a csapat, bennök van az Isten,
Nem mint véres kés, mint gyilkos eszköz
Mely halálra sebzi ellenségét,
Hanem áll mint szent toll, mint aranytoll,
Melylyel az ég késő unokáknak
Vitéz ősök hősi tettét jegyzi.

Hegyek mögött lenyugodott a nap.
Elment a pap, sereg tovább haladt.

IV.

ADÓSZEDÉS.

Gacko síkja szép mező vagy
Hogyha rajtad nem dül éhség,
Nem dül éhség, gyászos inség.
Ámde már ma gyilkosan szorongó
Fényes fegyver és bösz vérszopóhad,
Harcsi mének, fehér sátorerdő,
Sulyos rabláncz és iszonyú békó.

Minek a had? Minek fényes fegyver?
Minek mének? Minek sátorerdő?
Sulyos rabláncz és iszonyú békó?
Csengics adót, véres adót hajt be
Gacko síkján és Gacko vidékén.
Tábort ütött a sikság közepén
Szerte űzte bösz adószedőit.
Vérkopói, — tépné szét a farkas —

Egy-egy fejtől egy aranyt keresnek,
Egy-egy háztól hízott ürüt vesznek
És éjjelre sorszerint leányzót.

Adószedő jó lovon keletről
Szegény rabot lófarkon vonszolva;
Adószedő jó lovcn nyugatról,
Szegény ráját lófarkon vonszolva;
Éjszak s délről sárkányok a lovon,
Szegény ráját vonszolva lófarkon.
Szegény rája keze kicsavarva
Lófarkához kötéllel van kötve.
Jó Istenem mit vétett a rája?
Mit vétett hogy rút török ront rája?
Mit vétett hogy a gaz üti-veri?
Mit vétett, mit? Vétké bűne hogy él,
És hogy nincs mit török keres rajta:
Sárga arany, kenyér fehér fajta.

Aga üget sátorok közt
Tüzes lovat ide-oda ugrat,
Biztos szemmel hajít dárdát
Gyakorolja erős karját,
Gyors lován győz versenyugratásban,
Győz lövésben, dárdahajításban.
Jó katona, — bár jó ember volna!

Most meglátja bős kopói
Milyen zsákmányt, milyet hoznak!
Mint a gyors nyíl odavágtat
Jó pej lován a csapathoz
És röptében, próbaképen
Röpíti a gyilkos lándzsát
A rájára kit először meglát.

De a vitéz hősi kar is
Lándzsát néha balul hajít,
Igy akarta most is a véletlen.
A gyors pejló lába botlott
Repül dárda vékony dárda
Könnyű szárnyon indul ferde uton
Ürü helyett fakó farkast talál
És Szafernek egy szemét kiverte,
Vonszolt rája sértetlen, megmentve.
A kivert szem a zöld fűre hullott
És törököt piros vér borított.
Aga sziszeg mint a mérges kigyó,
Lánggra lobban mint az eleven tűz:
Ily vitézre szégyen és gyalázat

Adót szedni és adót nem kapni
 Lándzsát vetni és a célát elvétni,
 Rája helyett törököt vakítani!
 Ezen bizony rossz rája nevezhető. —
 A bösz aga tűzharagra lobbant,
 Jaj Istenem, most jön a hadd el hadd:
 Büntelen is vétkes a fogoly had!

«Mujin, Hasszán, Omar, Jasar,
 Nosza ebek gyors lovakra!
 A sík mezőn vágatassatok,
 Lássuk, tud-e futni a keresztyén!»
 Bömböl aga bösz bikaként.

A gyors szolgák gyorsan szót fogadtak
 Jó lovakon vágatnak a téren.
 Szolgák lovon ujongatnak, hajrá!
 Szolgák alatt lovak futnak, hajrá!
 Lófarkokon rája sir, nyög, jajgat.
 Első percz . . . most megelőzi, véled,
 Fecske rája tündérlábú mént is,
 Második percz . . . biztosan nem látod,
 Ki jár elől ló avagy az ember,
 Harmadik percz . . . lovak előljárnak . . .
 Szegény rája maradozik hátra.
 Negyedik percz . . . elbukott a rája
 Szegény rája! szárnyas lábú lovak
 Porban sárban meghurczolnak,
 Egy-egy Hektor Trója várfalánál,
 Mikor Tróját isteni elhagyták.

Áll az aga, a törökök állnak,
 És a gyászos jeleneten
 Legel ádáz tekintetök.
 Vérszomjukat oltogatja
 Keresztyén vér, keresztyének kínja.
 Szivők repes örömében, kéjben
 S hahotával felkaczagnak.
 Szép a látvány, hull akárhány
 Kutya rája, hull fekete földre . . .
 Ily hahota hangzik a pokolban,
 Mikor bűnös örökös kínban van.

Ádáz török el nem fárad,
 A jó lovak elfáradtak,
 Élő testtel boronáltak
 Kegyetlenül sikot, mezőt.
 Elfáradtak, fáradtan megálltak.

Szól az aga: «Szolgák, hajrá!
Rája meghal! az adómnak vége!
Nosza rajta! keltsétek életre,
Ha feléled, talán megfizetne.»

Hitvány gazda hitványabb szolgái
Háromágú ostort ragadának
S legorva gyorslábu lovakról
Rárohannak a félholt rájára,
Hogy ha lehet új életre verjék.

A kegyetlen hármás ostor
Ügyes kéztől suhogtatva
Érzéketlen légben suhog,
S hármás foggal marczangolva
A vértanú néma testet,
Vérpatakot fakaszt rajta,
Vagy hozzáér ehhez értő kézzel
Es a testen iszonyatos
Kigyót rajzol, kék-feketét,
Mig a szegény ki nem adja lelkét.

«Állj fel! Lábra! állj fel rája!
Fel keresztyén rab kutyája!»
Török szájából ez hangzik a réten.
Erősebbje összeszedve
A mi élet volt még benne
Megtörtten lábra kapaszkodik.
A gyöngébbje félhalottan
A káromló szitkot hallja
S búsan érzi, még van élet benne
Noha félig elszállt lelke:
Mozdúl, mozog, mászik négykéz-lábon
A zöld mezőn, rónaságon.
Gyászos látvány: nem csak végitélet
Támaszt holtat úgy hogy újra éled;
Hármás ostor, tóled is van élet!
Sátorokhoz csuszik, mászik
Vérfürösztött szegény rája.
Szörnyü aga rival rája:
«Fizess adót! rája fizess!
Fizess vagy lesz bot, keserves!»

Nagy teremő eget ad madárnak,
Csendes odút, hön szeretett fészket;
Hálnak vizet, tengeráradatot,
Üveg házat benne szaporodjék;
Vadállatnak ligetet, erdőket,
Hüs barlangot és leveles lombot

S neked rája? Kenyérhadjad sincsen
Hogy könnyekkel áztatva pulhítsad!
De mit mondnak? Jó az Isten, jót ád, —
Mohó török elragadta javát.

«Adót! Adót!» Adót miből adjon,
Honnan arany? Kinek nincs hajléka,
Csendes hajlék, hol fejét lehajtsa.
Honnan arany? kinek földje sincsen
S török földre hullajt verejtéket.
Honnan arany? kinek nyája sincsen
S a ki másét őrzi hegyen, völgyen.
Honnan arany? ha ruhája sincsen.
Honnan arany? ha kenyere sincsen.

«Éhség! nyomor! — uram! uram!
Várj öt-hat nap, ha lelked van!
Kikolduljuk bárhonnét adódat!»
«Adót! adót fizess rája!»

«Adj kenyeret! uram! uram!
Nincs kenyerünk, rég nem láttunk!»

«Várj keresztyén, mig estére
Csendes éj száll le a földre,
Kenyér helyett pecsenyéd lesz.
Addig szolgák, mert lábuk mezitlen
Patkót rája, békót kutyapatkót!»
Szól az aga s indul sátorába.

Jártas szolgák patkolgatnak.
A félszemű Szafer nagy dühében
Legbuzgóbban sűrög-forog
S mindnyájoknak nagyobb örömére
Boszút keres kioltott szemére.

Hallszik békók bús csörgése.
Hallszik Szafer bőszt dörgése:
«Adót, adót, fizess rája!»
Hallszik rája jajgatása:
«Adj kenyeret, uram, uram!
Nincs kenyerünk, rég nem láttunk!»

«Várj keresztyén, mig estére
Csendes éj száll le a földre,
Kenyér helyett pecsenyéd lesz!»
Gunyos válasz, átkozott beszéd ez.
De ki tudná hűn leírni
Mit szenvedtek, hogy kinlódtak?

Ki hallgatna nyugodt szívvvel
Ily keserves kinzásokat?

A nap letűnt, az alkony beállott
Csendes éjjel a földre leszállott.
Csillagokkal be van az ég hintve
A mint az éj üstökét befonta.
A sarlós hold feltetszik az égen,
Gyászos fáklya a gyászos térségen.

Csendes, puszta tér közepén
Osi hársfa áll magában,
Sátor erdő áll mellette.
Sátrak között a legszebbik,
Sátrak között kimagaslik
Az agának nagy sátorja:
Fehér hattyú, hattyú madár
Fehér galamb csoportjában.

Fehér sátrak fehérленek
A halovány holdsugárban,
Mint hótakart temetősírdombok,
Melyek körül éjnek éjtszakáján
Gonosz lelkek raja éji utast
Ijeszt, rémit iszonyú képekkel,
Vagy fülébe ordít utánozva
Bósz oroszlánt, kutyák ugatását,
Haldoklóknak vészes jajgatását.
Ezek, vélnéd, sirhalmi
Szláv ősidnek, kiknek neve
Dicső, híres messze földön,
A kik elől futva-futott
A mocskos vad török későn-kórán
Eszeveszett vad futásban;
Kinek nevét ijesztőül
Emlegette gyermekének,
Hogy hiába ne jajgasson,
Balsorsában jobb sorsot keresve.
Most ugy rémlik, hogy oroszlánt hallasz,
Most ugy rémlik, hogy kutyák ugatnak,
Most ugy rémlik, vértanuk jajgatnak,
Hallasz jajszót, nyögést, nehéz fohászt,
Hallasz zörgést, lánczok csörrenését,
Rá keserves segélykiáltások.
Hallga . . . pajtás, rémkép-e a jajszó?
Rémkép-e a zörgés, a lánczcsörgés?
Fülej! Hallgass! oh mindez nem rémkép,
Mert látom hogy szived fáj szörnyükép . . .

Mit, te sirsz? Mért? oh mindez nem rémkép;
Ha az volna, könnyed nem hullana.

Sátrak előtt tűz lobog-ég,
Körülötte sűrög a törökség.
Ez a tűzre puha fát rakosgat,
Ez szájából tölcserít alakított,
S fuj a tűzre, hogy vessen szebb lobbót,
Az keresztbe rakja lábát
Kuporodik le a földre
És nagy nyáron hízott ürüt forgat.
Parázson sül ürü susterogva
Láng nyaldossa körülte lobogva,
Lángban látod török izzadását,
Turbán alól verejték hullását.

Mikor ürü már megsült a nyáron
Leszedik a nehéz nyárstengelyről
Pőrén teszik a nagy fatálczára
Es nagy késsel darabokra vágják,
A terített asztal köré ülnek
A törökök mint éhes farkasok,
A zsúkmányhoz ujjal hozzálátanak,
Szmil aga nyult először hozzá,
Bauk után a többi török sorban,
Mint hegyekben éhfarkasok torban.
Ették hozzá cipót, hófehéret,
Ittak rája pálinkát palaczkból:
Ették húshoz cipót, hófehéret
S leöntötték gonosz égettszeszszel.

Mikor aga éhét csillapítva
Mekkettözte dühét dühítővel
S lángra lobbant újra tűzparázként.
Ily vitéznek szégyen és gyalázat,
Adót szedni és adót nem kapni,
Lándzsát vetni és a célzt elvétni
Rája helyett törököt vakítani . . .
Keresztyén ezt csúfúl nevetheti!
Lángra lobbant újra tűzparázként.
Szól szolgának: «Itten hus elég van,
A pecsenyét rakjad el legottan
Vesd a csontot, dobjad a rajának
Üres csontot, azon rágódjanak».
Szólt az aga s indult sátorába.
Mentek szolgák estebédet enni,
Enni, aztán mulatságot tenni.
Szár az szalmát hoznak, nagy kötelet,
Mepörkölni ráját, engedtelent,

Felakasztni : feje lent, a láb fent,
 Felakasztni, fel a hársfaágra,
 Megpörkölni aranyat izzasztni
 Nyomorultból, kinek nincs mit enni.
 És a rája? mit tegyen az árva?
 A föld kemény, az égboltja távol,
 Síró szívvel nézi a mi készül,
 Sír a szíve, szeme könnytelenül.

A fél szemű Szafer sűrög-forog.
 Szolgák készek, a mulatság készen
 Alig várják, mert kezdete léssen
 Ha majd Csengics parancskép kiáltja :
 «Legények fel! fel a koszos néppel!
 Huzzátok fel! fel a hársfa ágra!»

Csengics aga ül szép sátorában,
 Mellette ül czifra Bauk vezér,
 Musztafa is meghitt hizelgője,
 S a törökség előkelősége.

A sátorban köröskörül
 Szép szőnyegek kiterítve,
 Rajta vánkos, puha vánkos,
 Czifra vánkos, ékes vánkos,
 Kéjre készítő, kéjre hivogató,
 Édes kéjbe, álomba ringató.
 Kis tűzhelyen amott a sarokban
 Frissen szedett ágakból rakottan
 Serczeg a tűz, serczeg csitteg-csattog,
 Sir-énekel, énekel-sir, pattog.

A középen a főoszlop
 A mely körül kifeszítve
 Büszke sátra, fehér sátra,
 Rajta függ a fényes drága fegyver,
 Gyilkos csövek, kegyetlen vas fegyver,
 Damaszkusi éles görbe kardok,
 Keresztyénvért oh hányszor láttatok!
 Itt jatagan nyolezasával ragyog,
 Ott gyilok, tőr, kis kések és nagyok,
 Ékes puska arannyal kiverve,
 Mely sokaknak volt végső keserve,
 Pisztolyoknak se szeri, se száma.

Buzogányhoz mi van ott támasztva?
 Csoda látvány, csodás és szokatlan;
 Szelíd bárány fakó farkas mellett,
 Sugár tündér mérges kígyó mellett?

Hegedűt látsz, ne félj jó barátom,
Buzogánytól el nem pusztul, látom :
Hurja majdan átváltozik lánczczá,
A vonója majdan nyilvesszővé
S hegedűnek nyerge harczi ménné.
Szláv tündérek hegedűje nem fél,
Hogy elpusztúl a buzogány mellett,
Sőt kimondom : hol buzogány nincsen
Ottan dicső szláv dal-ének sincsen !
Az udvaron a fényes ég
Bús felhővel eltakarta arczát.
Ha a felhőn átláthatnál,
Ott ragyognak fent magasban
Kis csillagok fehér sátrak felett,
A sarlós hold nézne rád nyugatról,
Mosolyogva csillagoknak élén :
Vezérürü báránynyájnak élén.

Kívül sötét komor éj van
Semmi nesz sincs, csakhogy hullik
Apró harmat, mintha az ég sírna.
Sűrű köd van, koromsötét éj van
Völgyön hegyen, itt lent s a magasban,
Szemed előtt nem látsz egy araszra
Hogyan látnád hol van az út, merre ?
Jaj kit mostan a sötét éj,
Fekete éj uton elér
S nincs szegénynek éjjeli szállása.

Fent a légben szél szelet üz
Most cikázik az égi tűz,
Gyors villámok egymást üzik, hajtják,
Ember szemét majdhogy megvakítják.
A sötét éj még sötétebb lészen,
Semmit sem látsz, semmit sem egészen.
Villám után most mennydörgés hallszik,
Előbb halkán a távolból hallszik,
Mind közelsz jő, jobban csattog-dörög
S hegyről hegyre dörögve dübörög,
Reng az égbolt, a sikságok rengnek,
Hangos a rét, hangosak a hegyek,
Mind mutatja nehéz jégverés lesz.
Jaj kit mostan a sötét éj,
Fekete éj uton elér,
S nincs szegénynek éjjeli szállása.

Hogyha a szél megállana
S a felhőből villámtűz cikázna
S szemcsillagod tágra nyitva

Szélmentében a síkságba néznél,
 Látnád közelg embercsapat,
 Éj vezérli, de csoportban halad.
 Most a villám mutat nekik ösvényt,
 Most elrejti barna éjfél;
 Halk léptekkel halkan mennek,
 Sötét mezőn közel, közelb jönnek:
 Villámfénynél mérlegelik
 Messze van-e még a tábor.
 Sötét az éj, éji szállást lesnek,
 Éjben ösvényt szegények keresnek.
 Most villámlott, most villámlik,
 Éji csapat mind jobban közelget.
 Láthatod már, ki vezet,
 Ki vezet, híven ki követi.
 Látszik hogy egy a csapat vezére,
 Látszik hogy hű a csapat kalauza,
 Hegyen jártas, völgyön jártas,
 Sötétben is ismeri az ösvényt.
 Nézd barátom, milyen könnyen halad,
 Mintha sűrű ködben uszva menne,
 Vélne huzza valami előre,
 Vezér, kalauz kis csapata
 Kétszáz lábbal lépegetve, halad,
 Koromsötét éjtől talán félnek
 Alig várva míg szálláshoz érnek.
 Fent az égen most ismét villámlott.
 Sátrak mögött e villám mit lát ott?
 Titkos csapat sorba sorakozott,
 Három sorban hogy nagyobbnak lássék,
 Ott áll most az éji csapat
 Mint váratlan mennykőcsapás,
 Mint sistergő hegyi láva,
 Mely a hegyről le a völgybe
 Leront mindent felperzselve
 Nem törődve ember életével.

Áll a csapat, hallgatózva áll ott.
 Hogy megtudja az aga hol alszik,
 De semmi más hang nem hallszik
 Csak Szafer és társi nevetése
 Azon mi lesz rája szenvedése.

Sátorában ül az aga.
 Letett pipát, iszik kávé
 Sötét kávé, pokol sötét lelkét.
 Turbán alatt a nyílt homlok
 Beborulva, rajta komor ránczok,
 Bátor szeme bús felhőként

Összeránczolt szemöldével
 Eltakarva. Hallgat, mélyen hallgat.
 Erre, arra, sokfélére gondol:
 Gondol karlra, gondol leányokra,
 Vadászatra, vadászó solymokra,
 Majd aranyra, és bősz háborúra,
 Majd karóra és a hegylakóra,
 Majd lándzsára és sugár kopjára;
 Lángra lobbant mint paráztűz lángja:
 Ily vitéznek szégyen és gyalázat,
 Adót szedni és adót nem kapni,
 Kopját vetni és a czélt elvétetni,
 Rája helyett törököt vakítani,
 Keresztyén ezt csúfúl nevetheti!
 Lángra lobban mint paráztűz lángja, —
 De meglátva hangos hegedőjét
 Az oszlopon fegyverek sorában
 Véres dühe lecsillapszik,
 Dühös vére lecsillapszik,
 Hegedőhúr mint égi összhangtól
 Előbb a hogy vére vágott,
 Ugy kél benne ének vágya, dalvág,
 Oly nagy a kéj melyet szívben dal hágy!

Szól Baukhoz, így szól Csengics aga:
 «Bauk barátom, érdemes vezérem,
 Mondják rólad, hogy vitéz legény vagy,
 Ha lejönne hegyről egércsapat,
 Mond Baukom, hány egeret ölnél,
 Hányat ölnél vitéz egymagadban?»

«Hát legyen hat, jó uram, vezérem».

«Gyáva kutya vagy Bauk vezérem,
 Azt gondoltam hogy vagy jobb vitézem,
 Ha rám törne husz darab hegylakó,
 Ugy segítsen engem török hitem,
 Egymagamban sorra lefejezném.
 De én magam majdnem elbusultam
 Gondolkozva, füstöt eregetve,
 Hogy sötétség rontá multságom
 S pörkölődni keresztyént nem látom.
 Isten bizony, te jó énekes vagy,
 Én meg a dalt, hegedőt imádom,
 Gyujts hát dalra, hogy beteljék vágyam».
 Bauk felkelt, hegedőt levette
 Es szerényen törökösen leült,
 Leült oda előbbi helyére,
 Megtámasztja maga előtt

Puha párnán a hegedőt
 És hangolva ide oda jártat
 Zengő vonót a lószőrű huron
 Hegedőszög csikorog néhányat,
 S a hegedő zengő hangokat ad,
 Mert felhuzta sorba a húrokat.
 Ravasz Bauk énekelni kezdett:

«Jó Istenem, mily Isten csodája,
 Mily híres hős volt Rizván agája,
 Görbe kardra, és sugár kopjára,
 Czellövésre, éles késelésre,
 Akár lovon, akár gyalogszerrel.
 Elment Rizván, el Rigómezőre
 Adót szedni, császárnak adóba
 Egy-egy fejtől egy sárga aranyat,
 Egy-egy háztól egy ürüt, hizottat,
 És éjjelre sorszerint lyányokat.

Aga szedi a császár adóját
 Fősvény rája, ki ád, ki meg nem ád.
 Hol fejenként kér sárga aranyat
 Gyakran ottan még rezet se kaphat.
 Hol házonként kér ürüt, hizottat,
 Olyat adnak, látszik bordacsontja,
 Hol éjjelre fiatal leánykát
 Onnan gyakran koszos banyát sem lát.
 Rabbá teszi Rizván a rájákat,
 A sík mezőn csapatokba osztja,
 Es elkezd lován átugratni.
 Első tizet átugrotta lován,
 Másik tizet átugrotta lován,
 Harmadikon akar átugratni,
 Bősz szürkéje, bőszül ágaskodik,
 Neki ugrik, szakad terhelője
 S a hős aga elhasal a fűbe.

Kis időre, midőn ez megtörtént,
 Elment hire, sugták szájról-szájra
 Mindenfelé, szép Rigó mezőjén,
 A mint terjedt nagyobb lett a hire,
 Nagyobb rája gúnyos hahotája,
 Míg rákerült dalra, hegedőre
 Rigómezőn koldus is dalolja:
 A hős aga, Rizván aga hitvány!»

Még mialatt Bauk ajkárul
 Baljóslatu ének hangja hangzott,

A ki aga arczát nézte volna
Elfordulva dálnok ajakától,
Látta volna bánatát az arczon:
Fájdalom, kin, harag, düh volt azon
Ezerféle változatban.
A mit hallott csúf és guny volt,
Mindenik szó büszke szívét
Megkarmolta, vérig marczangolta.

Először is barna rája ellen
Ádáz szive vérlángokra lobbant.
Keresztyén dög, keresztyén kutyája!
Nem érdemli hogy a török mellett
Nap ragyogjon, nap süssön reája!

Rabláncz, méreg, kötél, kések,
Tűzláng, dorong, szörnyű karók,
Forró olaj, ezer kínpad
Bősz agyában megfordulnak:
Eltörölni keserű gúny nyomát,
Megőrizni, meg dicső emlékét,
Tiszta nevét, dicsőítő dalra.

Szemöldére barna felhő szállott,
Paráztüstiként lövel szeme lángot,
Haragpirban gyúl, ég, lángol arcza,
Orra prüszköl az iszonyú dühtől
Fehér tajték, hab habzik az ajkán:
Iszonyatos pokol van az arczán.
Mintha mondná: veszszén, veszszén rája,
De a dal csak dicsőt mondjon rája!

A mint Bauk végső szava hangzott
Mint a villám az megvillant,
Mint a villám az ötlött eszébe:
Csufságának rája nem tanúja,
Itt mi történt se látta se hallja,
Veszszén rája, veszszén török dálnok
Dicső legyen emlékem mit hagyok!

Szörnyű aga ezt a tervét,
Jól elrejtí, jól szive mélyébe;
Arczvonásit szelidségre készíti
Nem sikerül, álarcz tetetése,
Elárulja haragos égése,
Világ előtt mig színlel nyugalmat
Harag, hideg rázza, reszket, fázik,
Mikor végre látja szörnyű mérgét
Társi előtt hiába takarja,

Feláll, kiált, lobog, lángol hangja:
 «Fel legények! Hajrá! keresztýénre!
 Tűzzel-vassal, lángoló olajjal,
 Neki! Hajrá! pokoli kinokkal
 Hogy hős vagyok, hogy ezt dallja a dal
 Keresztýénrab mind egy szálíg meghal!

Aga szava, hangzik, hallszik . . .
 Az udvaron puskadörgés hallszik . . .
 Mikor Szafer elsőt ugrott,
 Hogy megtegye a parancsot,
 Elvesztette másik szemét.
 Kopja kiveret már ma egyet,
 Puskagolyó most kilőtt még egyet.

«Itt az ellen!» hangzik mindenfelől.

A csapatnak első sorja
 A sátorra sortűzet ad.
 «Itt az ellen! itt az ellen!»
 Aga kiált: «lovat! lovat!»

A másik sor sortűzet ad.
 «Puskát! gyilkot! ellen mindenfelől!»
 «Haszán lovat! Ide a lovatat!
 Harmadik sor sortűzet ad,
 Gyors vizslája, hű szolgája
 Kivezette a jó lovat.
 A mint aga készült lóra ülni,
 A felhőbül lecsapott a mennykő
 Forró lángja földre leteríti.
 Korom éj van: ki az ki megölte? . . .
 A közelben Imre puskát tölte . . .
 Sötét éj van, elszállt a hős lelke,
 Vitéz lelke, gyászos sötét lelke.

Elesett ő, a törökség harczol,
 A sötétség a csodát takarja,
 Mit mívelt itt hősök vitéz karja.

A sötétben semmit, mitsem látni
 Csak ha villám megvillan az égen,
 Csak ha puska megvillan a kézben
 Látsz keresztýént törököt öelve
 Éles késsel egymást ölve;
 Azt gondolva utban van a puska,
 Ölelkeznek kézzel, vas karokkal,
 Csókolóznak éles hegyű törrel

Félhold s kereszt . . . mig egyik elvérzett.
 Mily gyűlölet, a mit szívök érzett!
 Éjfelete ruhájában
 Vérben gázol a halál a téren,
 Éjszemében cikázik a villám,
 Csontvázát a hűs szellő, szél rázza.
 Itt török nyög, jajgat: «vége! vége!»
 Itt keresztyén: «segíts édes Jézus!» . . .
 Fohászkodik, sír, jajgat, nyög, hörög . . .
 A halálé és török, keresztyén
 Éjruhája ráterítve szemén.
 Elhullottak aga hízolgói,
 Mujin, Haszán, Omár, Jasár, mind, mind,
 És még harmincz a török seregből.
 Sötét éjben elmenekült Bauk
 Es még sokan a török seregből.

Ki fekszik ott Csengics aga mellett?
 Halottra holt fogát vicsoritja?
 Novica az; bős Haszán megölte,
 A mikor az ront holt oroszlanra,
 Holt török közt hogy fejét levágja.

Megszünt, nincs már golyózápor;
 Megeredt a felhőzápor . . .
 Sátor alatt már az egész csapat.
 Sötét éj van, véres éj van,
 Szörnyű éj van; jó most a csapatnak,
 Kimerülve szállásra akadnak.

V.

MEGFEJTÉS.

Lovcsen hegye fel az égre mered,
 Legtetején találsz egy kis teret,
 A kis téren remete kunyhója,
 A kunyhóban egy kicsi szobácska,
 Szobácskában mutogatnak csodát:
 Török hajlong, falon keresztet lát!

Áll a török díszes öltözetben,
 Turbán rajta, éles szablya rajta,
 Puska rajta, gyilkos kések rajta,
 Réműlsz tőle, félsz hogy összeaprít,
 Ne féj tőle, ne réműlj barátom,
 Ez a török bárány, nem aprít fel,

Szelíd török, könnyen rájesszthetsz:
 Hogyha lábbal a földre toppantasz,
 Kezét mellén keresztbe rakja az,
 Alázattal fejét hajtogatja,
 Majd jobb kezét ajkához emeli
 S köszöntésül homlokát érinti.

Lépj közelebb s találd ki barátom
 Ez a turbán, büszke turbán kié?
 «Ez a turbán a Csengics agáé,
 Ámde búsan homlokát övedzi».
 És e fej itt kié, mond barátom?
 «Ez a bábfej a Csengics agáé.
 De szemének bús a pillantása».
 Ez a szablya, kinek a szablyája?
 «Ez a szablya a Csengics agáé,
 Ámde búsan csüng le az övéről».
 Ez a fegyver, ékes fegyver kié?
 «Ez a fegyver a Csengics agáé
 Ámde övén rozsdá eszi-marja».
 Ez a ruha, díszes ruha kié?
 «Ez a ruha a Csengics agáé,
 Gyászos ruha nem ragyog a napban».

MAZSURANICS IVÁN *után, horvátból*

MARGALITS EDE.

VIRÁGÉNEK.

A világnagy rengetegben
A magyarság nem nagy fa.
Még se' virit egy se' szebben,
Annyi virág van rajta.
Hogy kicsi fa — nem panaszlom,
Ha nagy a dísz az ágon :
A magyar lány, magyar asszony
A legszebb a világon.

Látni másutt nagy csodákat :
Égig érő tornyokat,
Büszke márvány palotákat,
Mestermivű szobrokat,
Nyüzsgő népet ; gyárat, gépet,
Mely mint pokol zakatol . . .
De lányt, asszonyt annyi szépet,
Mint minálunk — azt sehol.

Boldog, a ki itt e honban
Akármerre néz körül.
Szeme lobban, szíve dobban,
Még ha bús is, földerül.
Elkáprázik, míg repesve
Tekint ide s amoda :
Mennyi szép lány, szép menyecske !
Csodadolog ! babona !

Szelid szeme szőke szépnek,
 Mint a mennybolt úgy ragyog,
 Barna szeme — úgy nem égnek
 A mosolygó csillagok!
 Fekete szem tündöklése
 Villámsugár éjtszaka.
 Melyik a szebb: más se, én se
 Meg nem tudjuk azt soha.

A magyar lány könnyű, karesu,
 Szende szavu — gyönyörű;
 A menyecske piros arzu,
 Tüzzről pattant, gömbölyű.
 Az se fagyos, ez se hamis,
 Ezt se tegyük előbbre;
 Ez is lány volt, fordul az is —
 S menyecske lesz belőle.

Nem pártában hervadásra,
 Arra szülte az anyja:
 Legyen az ő igaz mása,
 Ha majd fészkét elhagyja.
 Ha majd szüzi szárnya lendül
 S követi a kedvesét:
 Legyen tiszta szerelemből
 Takaros, hű feleség.

S azért szép a magyar gyermek,
 Azért van vér érében,
 Mivel ott ring, a hol termett:
 Szép asszonynak ölében.
 Szép asszonynak, jó asszonynak
 Anyateje táplálja;
 Szerelmét a magyar honnak
 Azzal szíja magába.

S akármilyen zivatar jó,
 Soha fajunk nem dől el.
 Szép is jó is a magyar nő,
 Teli termő erővel.

Fiatalon nincsen párja
S kíméli őt a kor is :
Őszül, de a jóság bája
Leng valóján akkor is.

Ha van is a földkereken
Sok nagyobb nép — mit bánom !
Mégis a nő s a szerelem
Itt legszebb a világon.
Már az Isten így engedte,
Jelet adni így akart,
Hogy ő diszül teremtette
Jó kedvében a magyart.

KOZMA ANDOR.

VÁNDOR A SZELLŐHÖZ.

Kedves szellő! miért hogy nem repülsz
Te szerte szét, de villám szárnyadon ;
Szünetlen — folyton csak előre törsz,
Keresztül futva vizen, szárazon . . .

Vedd kölcsön tőlem sohajtásaim !
Te vagy sebzett szíveknek vigasza,
S ha távolban lelem halálom', im'
Végső emlékül vidd el azt haza! . . .

Voltam miként te, én is egykoron,
Oly röpke szárnyú éltem tavaszán,
El-el merengtem csalogánydalon,
És vigan telt egyik nap más után.

Volt minden percem örömet hozó,
És napjaim mosolyban éltem át,
Nem gondolám, hogy csalfa, változó,
Nem sejthetém oly sok árnyoldalát.

Madársereggel játszó társ valék,
Szedtem a völgy legszebb virágait;
De minden eltűnt, mint a buborék,
Hazámtól hajh hogy távol élek itt.

Tovább nem bírom, nagy beteg vagyok,
Növényt sem éltet föld, mely idegen,
S hogy átadhassam búcsú-csókomat
Te kedves szellő, maradj hát velem!

Tartsd meg nyomort fedő sírom felett
Búcsúztatóan gyász beszédedet! . . .

És végső sóhajommal,
Repülj, haladj rohanva,
S temesd el ott, temesd el!
Az én örmény honomba'! . . .

BIEDS után, örményből

SIMAY GERGELY.

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE.*)

Mielőtt megnyitnám ünnepélyes közülésünket, legyen szabad egy rövid negyedórát báró Kemény Zsigmond emlékének szentelnem, a kinek márvány mellsobrát tisztelői adományaiból immár elkészítette társaságunk, s ezennel bemutatja a közönségnek.

Báró Kemény Zsigmond egykor elnökünk volt, buzgó elnökünk, a kinek egy válságos napon veszélyben forgó vagyónunk megmentését köszönhetjük. De nem ez kegyeletünk fő forrása, hanem az ő írói érdemei, melyekkel annyi fényt árasztott társaságunkra. Kemény harmincz éven át, mint regényíró és publicista szolgálta nemzetét. E két pálya között oszlott meg munkássága, a míg csak bírta tollát. Politikai szélcsendben regényeket írt, küzdelmesebb időben politikai röpiratokat és vezércikkeket. Mint regényírót csakhamar Jósika és Eötvös mellett emlegette a közönség, mint politikus bár lassabban, de folyvást emelkedett, s vezércikkeivel, s egy napi lap szerkesztésével nevezetes befolyást gyakorolt közéletünkre.

Kemény sajátos helyet foglal el regényíróink között, de a legfőbb sajátosság, mely őt megkülönbözteti, a tragikum erős érzéke. Valóban regényei tragikai művek, tragikaibbak tragédiáinknál. Rajtok nem annyira kellem ömlik el, mint némi zord fönség, s derült hangulat helyett a búskomolyság árnya borong: a fájdalom és megnyugvás bizonyos vegyülete. Éles szeme az állami és társadalmi bonyodalmakban hamar

*) Mint elnöki megnyitó fölolvastatott a Kisfaludy-társaság 1896 febr. 9-én tartott közülésén.

meglátja a végzetet, és az egyéneken azt az elemet, mely fejlődve örvény felé vonja a halandót. Folyvást tragikai összeütközéseket vesz tárgyúl; az egyént rajzolja, a ki összeütközik az egyetemessel vagy együtlegessel és elbukik. De tragikai hőseinek kiinduló pontját, fejlődését és katastrópháját bajos volna egy rövid szabatos meghatározás alá vonni. Egyik esetben a viszonyok alakítják tragikai hősét, másokban a hős tettei idézik föl a bonyodalmat; néha párhuzamosan halad egyik a másik mellett. Sorsukat a viszonyok és szenvedélyeik döntik el, s a végzet és szabad akarat egymás részei. Az állami és társadalmi viszonyok mily változatossága táplálja a szenvedélyeket, s az emberi természet mily gazdagsága nyilatkozik az élet küzdelmeiben. Az élet szép, mint a paradicsom kertje, de a lombok suttogásában kígyó sziszeg; reményeink, vágyaink tündérligetekbe csalnak bennünket, de minden bokorban nemesis ólálkodik. A szegény halandó folyvást saját és mások tetteinek hatása alatt áll, s a végeredményt ritkán számíthatja ki. A küzdelem hevében elvesztjük ítéletünk biztosságát, s csak akkor látunk tisztábban, a mikor már késő. E mellett bűnhődésünk ritkán van arányban tévedéseinkkel, vétségünkkel, bűneinkkel; az állami, társadalmi, általában az erkölcsi viszonyok fejleményei épen oly kényszerűek, mint a physikai törvények: nem ismerik a szánalmat, könyörületességet, sőt még az igazságosságot sem. A tévedés, gyöngeség, hiba gyászosabb következményeket szülhetnek, mint maga a bűn, s a tévedő és bűnös nemcsak magát sodorja örvénybe, hanem azokat is, a kik hozzá ragaszkodtak. Mindez a tragikum mysticismusa, melyet az ó-kor épen azért a fátum fogalmába foglalt össze, a keresztyén hit pedig a túlvilágba helyezte a rejtély megoldását: a végleges, örök igazságosságot.

Így fogta föl Kemény a tragikumot, s bár első ifjúsága arra a korra esik, midőn diadalát ülte a franczia romanticismus, a mely annyira kedvelte a nagy bűnök tragikumát, ő inkább a nemesebb szenvedélyek, mondhatni az erény tragikuma felé fordult előszeretettel. Senki sem volt buzgóbb magyarázója azon szárnyas igének, hogy a pokol jó szándékkal van kikövezve. Valóban a nagy bűnöktől inkább megtudjuk őrizni magunkat, mint szívünk nemes, de eszélytelen elragadtatásaitól. Boldogítani akarunk mást, és szerencsétlenné teszszük; erényünk könnyen örvény felé ragadhat

bennünket, ha nem párosúl eszélylvel; szolgálni hiszszük hazánkat és sértjük érdekeit, mert bonyodalmas voltukat nem tudjuk megérteni; erélyünk, tevékenységünk épen annyi bajt hozhat reánk, mint önmérsékletünk és tétlenségünk; engedünk egy szeszélyes fölindulásnak és elhatároztuk sorsunk tragikai folyamatát. Ily s ezekhez hasonló eszméket hirdetnek Kemény regényei, melyeknek bonyodalmat erős jellemrajz táplálja. Kemény kedveli az összetett indokokat, a szenvedélyek rajzában több indokot, szenvedélyt olvaszt össze, melyek egymásra hatva, egymást élesztve, vagy mérsékelve idézik elő a bonyodalmat és kifejlést. Különösen kitünő a lelki küzdelmek rajzában. Élénken tolmácsolja a szív és ész dialectikáját, a képzelődés erejét elhatározásunkra, a tetre ragadtatás vagy a tett visszahatásának hangulatát, s a halálra sebzett hős végperceit.

Kemény regényei nagyrészt történelmieket, csak két regényt s egy pár nagyobb beszélyt írt a jelen korból. Vonzotta szülőföldjének Erdélynek történelme. Atyja birtoka közel feküdt Gyula-Fehérvárhoz, az erdélyi fejedelmek székhelyéhez, hol egyik őse, Kemény János fejedelem is trónolt; közel a szent-imrei térhez, hol másik őse, Kemény Simon, Hunyadi Jánosért áldozta föl magát. Családja emlékei megkedveltették vele az erdélyi emlékirókat, mély benyomást tett reá Magyarország ketté szakadása, Izabella királyné és Martinuzzi, a Báthory- és Rákóczy-család. A történelmi regény már fölzendült irodalmunkban, Kemény emelni igyekezett, történelmi szellemet lehelve belé. Nagy súlyt fektetett a korrajzra, de nem a külsőségekben, hanem a lényegesekben. A kor eszméit és szenvedélyeit testesítette meg személyeiben és összeolvasztotta a költői czélt és történelmi hűséget. A családi tragédiák szoros kapcsolatban vannak az országos viszonyokkal, s a történelmi és költött személyek egyaránt a kor színében jelennek meg. *Gyulai Pál* című regényében mily élesen tünteti föl a prágai és stambuli udvar eselszövényeit, a jezsuitákat és muderriseket, a pártokat és államférfiakat, s magát Báthory Zsigmond udvarát, melynek körében foly le a regény tragédiája. Az *Ózveggy és leányában* és a *Rajongókban* jellemzőn tárulnak elénkbe I. Rákóczy György kora, az erdélyi fejedelemség létjoga, politikája, diplomatiája, a catholicismus és protestantismus küzdelme, az elnyomott

secták rajongása, s mindezzel kapcsolatban az örök emberi szenvedélyek harcza. Utolsó regényében, a *Zord időkben*, egy családi drámát véve központúl, Magyarország állami és társadalmi fölbomlását rajzolja. Buda eleste, a török hódoltság, s az erdélyi fejedelemség megalakulása a regény főpontjai, s a bonyodalom és jellemrajz egészen e viszonyok szülöttei. Keménynek nemcsak a történelemből, hanem a jelen életből vett regényein is megérzik a kor levegője. Háttérök a harminczas és negyvenes évek magyar viszonyai. Kemény mindig tényleges viszonyokból indul ki, erős képzelme a múlt vagy jelen valóságát alakítja, s a korfestő és lélekbúvár összhangzik benne a költővel.

A regényíró Kemény a publicistában és hírlapíróban sem tagadta meg magát. A költőt és politikust összekapcsolta az eszme és hangulat bizonyos rokonsága. Valamint regényeiben a nemes szenvedélyek tévedéseit rajzolta: úgy politikai műveiben előszeretettel fejtegette a nemes törekvések tévedéseit, a hazafiság túlságait, némely népszerű eszmék árnyoldalait, sőt veszélyeit. Regényeiben örömet merült a lélekbúvárlat mélységeibe, mint politikai író semmit sem kedvelt annyira, mint az eszmék fejleményeinek, a tények okainak, az események értelmének nyomozását. Behatóan bonczoló tehetségét tudományos műveltség és széles körű ismeretek támogatták. Lapja szerkesztésében talán egyet-mást elhanyagolt, de a nevezetes pillanatokban mindig résen állott, s a legfontosabb kérdéseket folyvást tárgyalta. Lapjának határozott színe, iránya volt, nem szeszélyből, hiúságból vagy önzésből, hanem mély meggyőződésből, s mindig tudta, mit, mikor és hogyan kell írni. Ellenfelei álláspontját híven fölfogta, akaratlan sem értette félre, s a heves küzdelmek napjaiban is folyvást megőrizte lapja méltóságát. Ma már nem kívánunk ennyit vezérezikk-íróinktól és szerkesztőinktől. Megelégszünk kevesebbel, sőt hajlandók vagyunk lenézni régibb hírlapírodalmunkat. Nemrég olvashattuk valamelyik napi lapban, hogy a fejlődésnek mily alacsony fokán állott régibb hírlapírodalmunk, a maihoz képest. Csak egy pár évtizede fejlődünk oda, hogy a külfölddel is versenyezhetünk. Bizonyára mai hírlapjaink mozgékonyabbak, gyorsabb közlésűek, a miben elősegíti őket közlekedési eszközeink fejlődése, bizonyára terjedelmesebbek, változatosabbak, s több ágát ölelik föl a közélet-

nek, mit részben a sajtó-szabadságnak, s jobb anyagi helyzetüknek is köszönhetnek, de mégis régibb hírlapjainktól irigyelhetnek valamit, azokat a vezérférfiakat, a kik a régibb lapok élén állottak, azokat az államférfiakat, a kik írók is voltak egyszermind, s írói munkásságukkal annyira megtermékenyítették közéletünket. Elég legyen csak Széchenyit, Kossuthot, Dessewffy Aurélt, Eötvös Józsefet, Szalay Lászlót és Csengery Antalt említeni.

E férfiak közé tartozott Kemény is. Erdélyben kezdette politikai pályáját: föl-fölszóalt Kolozsmegye közgyűlésein, s vezércikket írt egyik kolozsvári politikai lapba. Igyekezett oda hatni, hogy az erdélyi ellenzék ne csak sérelmi politikát üzzön, hanem foglalkozzék a reform kérdéseivel is. A *Korteskedés és ellenszerei* című röpirata, mely tárgyával kapcsolatban, reformjaink vezéreszméiről, a censusról, s a demokratiai törekvések és a magyar nemzetiségi érdekek kiegyeztetéséről értekezett, szélesebb körben tette ismertté nevét. Az akadémia tagjává választotta, Széchenyi pedig meghívta egy általa alapítandó lap szerkesztőjének. Kemény nem remélve, hogy Széchenyi vezérlete alatt új pártot alakíthasson, nem lépett ki pártjából, az Eötvös-töredékhez csatlakozott, s 1846-ban Pestre költözve, Csengery *Pesti Hírlapjának* fődolgozótársa, majd társszerkesztője lett. Itt leginkább oly kérdésekről írt, melyek alkotmányunknak a képviselő rendszerre való átmenetelét tárgyalták, majd 1848-ban a márcziusi napokon kezdve egész december végeig folyvást cikkeivel kísérte a mozgalmakat, egyaránt küzdve a bécsi és pesti szélsőségek ellen. Mint képviselő követte a kormányt Debreczenbe, Szegedre, Aradra, s a világosi nap után Ugocea és Szathmármegyében bujdosott. Visszatérve Pestre és kegyelmet nyerve, újra fölvette írói tollát, egy pár történelmi tanulmányt írt, s két röpiratot, a *Forradalom után*, s *Még egy szó a forradalom után* címűeket. Ez legkitünőbb politikai műve Keménynek. Bámulatatos az a tárgyilagosság, az a beható bonczolás, a melylyel a közel múlt huszonöt év történelmét tárgyalja. Kimutatja a kormány és pártok tévedéseit, saját párttöredékét sem kímélve. A múlt és jelen tanúságaiból ad tanácsot a jövőre. Egyesülésre szólítja föl a hazai pártokat egy nagy nemzeti párttá; mind a dynastiának, mind a nemzetnek azt a tanácsot adja, hogy lépjen vissza a *Pragmatica sanctio* alapjára, mely

mindkettőjük jogfolytonosságának legfőbb biztosítója. Mi volt egyéb e két röpirat lényege, mint magva a kiegyezésnek, mely 1867-ben terepélyes fává nőtt? De akkor Keményre senki sem hallgatott, fönt lenézték, alant gyanúsították. Azonban volt jutalma is. E röpiratok még szorosabbra fűzték Deákkal való barátságát, a ki azelőtt is nagyra becsülte jellemét és tehetségét. Kemény 1855-ben átvette a *Pesti Napló* szerkesztését s az *Angol királynő*be költözött, hol Deák is lakott.

E két férfival a magyar politika súlypontja az *Angol királynő*be költözött. Deák szerény, de tágas szobája az ország szalonja volt, melyet gyakran látogatott meg pártkülönbség nélkül minden rendű és rangú hazafi. Deák jobban ismerte az ország hangulatát, mint a rendőrség feje. Látogatói az ország minden részéből értesítést hoztak neki s irányt, vigaszt vittek el tőle: lelki erőt a türelemre, kitartásra, és hazafias cselekvésre buzdítást oly téren, mely még szabad volt. Sikertelen kísérlete után Kemény is a szenvedőleges ellenállás és várás politikáját követte, de cselekvésre buzdította nemzetét a társadalmi téren. Lapjában nem foglalkozott a belügyi politikával, csak följegyezte a tényeket, s csak külügyi, társadalmi és irodalmi kérdésekről írt. Erősíteni törekedett a nemzeti összetartás szellemét, buzdítani a nemzetiséghez való hűséget, irányadni a társadalmi erőnek minden téren. A kormány gyanús szemmel tekintett lapjára, a rendőrség örömet boszantotta, de Kemény közönyös türelmén s nyugodt méltóságán nem fogott ki. Nem írt olyat, a mibe beleköthettek volna, arra, a miről hallgatott, nem kényszeríthették, pedig ez volt leg-hathatósabb szónoklata.

De végre 1860-ban, midőn az októberi diploma kiadatott, szólania kellett nyíltan és hangosan. Egy pár napi habozás után meg is szólalt, s kitűzte az 1848-iki törvények zászlóját, de óvatosan, ki nem zárva a kiegyenlítés lehetőségét. A nagy szótól visszhangzott az ország, s Kemény vitva első csatáját Zsedényi Edvárdal, az októberi diploma egyik képviselőjével. Az országgyűlés megnyíltával Deák vette át a szót, hogy kifejezze az ország közvéleményét azokban a fönséges fölíratokban, melyekben Magyarország jogai oly világosan és kétségbevonhatatlanul voltak földerítve, mint államiratban még soha. Kemény ekkor még szorosabban csatlakozott Deákhhoz, s lapjának taktikája, fejtegetései folyvást érlelték a kiegyezés fejle-

ményeit egész a siker stadiumáig. Ekkor még egyszer sikra szállott egy hosszabb cikksorozatban Kossuth híres levele ellen. Ez volt hattyúdala.

Midőn egy nap föléled, győz a jog
S eltírott zászlónk újra fellobog,
Nem érzé már a diadalgyönyört,
Lélekbe', testbe végkép összetört.
Es elfeledték.

De mi nem feledtük el. Híven őriztük emlékét, tanúsítja e márványszobor is, mely üléstermünket ékesíti. Emlékeztessen e szobor tovább is minket és utódainkat azokra az irodalmi eszményekre, melyekért Kemény nem siker nélkül lelkesült, s azokra a hazafias erényekre, melyek egy szomorú korszakban oly fényesen jelölik pályáját.

S e kegyeletes érzések között ezennel megnyitom a Kisfaludy-társaság XLIX. ünnepélyes közüését.

GYULAI PÁL.

KOSSUTH LAJOS AMERIKÁBAN.

Az Amerikában megjelenő *Political Science* évnegyedes szemléje múlt évi tizedik kötetében John Bassett Moore tollából egy eléggé érdekes cikket közöl Kossuth politikai működéséről. 1848 előtti, s a forradalom idejére eső szereplését csak igen hiányos módon ismerteti, azonban Kossuthnak amerikai tartózkodásáról nem egy érdekes adatot találunk benne. A magyar olvasó is szívesen fogja venni, ha e kérdésről Moore tanulmánya nyomán egyet s mást elmondunk.

Az Egyesült-Államok már 1848 decemberében érdeklődni kezdettek a magyar viszonyok iránt. Polgárai mindegyre melegebben pártolták a magyar ügyet, s a függetlenségi nyilatkozat óta szokatlan élénkséggel s hevességgel nyilvánult a részvét s rokonszenv. Idegen ember könnyen azt hihette volna, hogy az amerikai köztársaság még a politikai beavatkozástól sem idegenkedik. Az államférfiak azonban e gondolatától távol állottak, noha a nép öröme s pillanatnyi szeszélyének kedvezve, ha szerét tehették, szívesen megcsipkedték Ausztriát. 1849 jún. 18-án A. Dudley Mannt küldötte ki az elnök bizalmas ágensül Magyarországba, «hogy pontos értesülést szerezzen a forradalmi mozgalom lehető eredményeiről, s Magyarország gazdasági viszonyairól. A Magyarország s Ausztria közt kiütött harc, s Oroszország beavatkozása «aggályos gondot támasztott az amerikaiak lelkében». S ha az Egyesült-Államok «nem is kívánnak idegen hatalmak házi ügyébe avatkozni», mégis kormánya az első kíván lenni, mely Magyarország függetlenségét elismeri, «ha ki tudja vívni magának». Különben az elnök egészen Mr. Mann belátására és okosságára bizza az eljárást. A megbízást Clayton, az akkori

államtitkár, írta alá. Ritkán bizta meg ennyi hatalommal az Egyesült-Államok kormánya egy képviselőjét, s későbbi időben, mikor a polgárháború dühöngött Amerikában, s a nemzeti kormány tiltakozott az ellen, hogy az idegen hatalmak a conföderált statusok hadviselési jogát elismerik, az ausztriai kormány az amerikaiaknak eszébe hozta Mr. Mann küldetését Magyarországra.

Különben Mr. Mann küldetése hiába volt. Mire Bécsbe érkezett, a szabadságharcz is véget ért. Midőn azonban később nyilvánossá lett Mr. Mann megbízatása, s a congressusnak is hivatalosan tudomására hozatott, Hülsmann lovag, az ausztriai ügyvivő Washingtonban, hivatalosan tiltakozott ellene. Akkor már Webster volt az államtitkár (az amerikai külügyminiszter), kinek felelete a tiltakozásra óriás népszerűséget szerzett írójának. Elmondta benne, hogy az Egyesült-Államok népe s kormánya a kor eseményei s mozgalmai iránt meleg részvétellel van, s ha nem is akar semleges állásából kilépni, nem lehet elfojtania meleg részvételét oly mozgalom iránt, mely ugyanazon eszmékből indult ki, a melyeken az amerikai alkotmány is nyugszik: — egy szabad s felelős kormányzat eszméjéből. Az Egyesült-Államok népe «még ha akarná, sem tudná megtagadni jellemét, helyzetét, rendeltetését». A köztársaság hatalma a világ egyik leggazdagabb s legtermékenyebb részére terjed ki, s oly arányokban, «hogy vele szemben a Habsburg-ház birtokai csak egy kis rög». Azért az absolut kormányok híveinek is meg kell engedniök, ha az Egyesült-Államok meleg rokonérzéssel vannak olyan politikai mozgalmak iránt, melyek a saját virágzásukat s boldogságukat is oly gyorsan kifejlesztették. Különben — azzal végzi Webster — ha az Egyesült-Államok Magyarország függetlenségét el is ismerték volna; — még akkor sem vétenek a nemzetközi jog ellen, mert hiszen nem vettek részt a viszályban. A senatusban indítványozták, hogy e levelezést tízezer példányban nyomassák ki. Ez az indítvány ugyan megbukott, de Webster válasza csak annál népszerűbbé vált.

A magyar emigránsok szabadon bocsátásában is Török földről nagy része van az Egyesült-Államoknak. Már 1851 márcziusában határozatot hozott a congressus Kossuth és társai folszabadítása ügyében. A szultán elhatározását nagyon megkönnyítette az Egyesült-Államoknak az az ajánlata, hogy

Kossuth s társai Amerikába szállítására egy hajót boesát rendelkezésre. A köztársaság kormánya úgy gondolta, hogy Kossuth Amerikába akar költözni, mint emigrans. Ily értelemben küldötte is a *Mississippi* gőzöst Konstantinápolyba, hogy készen álljon, ha Kossuth az Egyesült-Államokban új hazát akarna keresni. Kossuth e pontot nem említette s pusztán türelmetlenségének adott kifejezést, hogy mindenekelőtt szabad szeretne lenni, egy gőzös földézetén, az Egyesült-Államok «dicső zászlója» alatt. Ez csakhamar megtörtént, s Kossuth a *Mississippi* földézetére lépett ötvenöt társával, kik közt, mint később a hajó kapitánya, Long megjegyezte, többen soha sem voltak Magyarországon. A hajónak New-Yorkba kellett volna indulnia, de a kapitány Kossuth nélkül számított. «Long kapitány nem akarta megengedni, hogy hajója alkalmat szolgáltatson ellenséges tüntetésekre olyan kormányok ellen, melyek kikötőiben megszáll. De nem akadályozhatta meg a dolgot se Spezziában, se Marseilleben. Szeptember 21-ikén ért a hajó a spezziai öbölbe. Kossuth azonnal levelet küldött a középtengeri amerikai hajók parancsnokához, Morganhoz, melyben kijelenti, hogy kötelességének tartja megfelelni azon várakozásnak, melyet «hazája, s minden elnyomott, s igáját lerázni vágyó nép» beléje helyez, s csak megsértené az Egyesült-Államokat, ha csak pillanatra is kételkednék, hogy az amerikai zászló «csillagai s csikos szalagjai» alatt szabadon választhatja azt az utat, mely céljainak legjobban megfelel. Morgan hosszú szabadkozás után végre engedett Kossuth kívánatának, mert csak egy aggodalma volt, hogy minél gyorsabban eltávoztassa Spezziából. Csónakok raja vette körül a *Mississippit*, s éles hangú hazafiak üdvkiáltásai csapongtak a hajó körül. Kossuth izgató beszédet tartott a földézetéről, s megígérte, hogy partra száll. Ezt már nem engedték meg, s siettették az elindulást. Szeptember 23-ikán, két nappal a hajónak Marseillesbe indulása előtt, Commodore Morgan a következő levelet intézte Hodge-hoz, az Egyesült-Államok marseilles-i consuljához: «My dear Consul! Olyan az emberi dolgok gyöngesége s szükségessége, hogy a hajó mégis csak Marseillesben lesz Kossuthtal egy hét múlva. Úgy látszik, az ördög bújtt belé e gentlemanbe. Az a szándéka, hogy nejével s gyermekeivel ott partra száll, aztán Angliába utazik, s húsz nap után majd Gibraltárban újra hajónkra jön. Kemény

akaratosságán nem lehet kifogni; s néhány nap múlva Ön felé siet a hajó. Kossuth hajthatatlan a végletekig, kénytelen vagyok őt innen eltávolítani. Olyan, mint a nyugtalan tűz. Múlt éjjel az egész öböl ki volt világítva; zenekarok fogták körül a hajót, s ő mindig készen volt az ünnepeltetésre. A hatóságok a legnagyobb zavarban vannak, s keresztül-kasul járnak az utczákon, mint az alvajárók. Jó reggelt! Csak sebtében írok . . .»

Szeptember 26-ikán a *Mississippi* Marseillebe érkezik, hol a consul szavai szerint «nyolcz-tízezer római, s egyéb hazafi» várákozott ingerlékeny türelmetlenséggel. A préfet itt megengedte a partra szállást. Kossuth vendéglőjét nagy néptömeg lepte el, s mikor másnap visszatért a *Mississipire*, csónakját sok ezer hangosan üdvözlő bámulója követte. Ezalatt a francia kormány nem engedte meg neki, hogy Franciaországon átutazzék. A préfet tudatta a tilalmat az angol consullal, az pedig a préfet levelét átadta Kossuthnak. Másnap ez a levél megjelent a *Le peuple* című lapban — (az angol consul szerint a legvörösebbekhez tartozott) — Kossuthnak egy külön nyilatkozatával, melyben «dicsőíti a polgárokat republikánus érzelmeik nyilvánításáért, mely tiszteletreméltó volt indokaiban, férfias határozottságában, méltóságos lelkesedésében, s megnyilatkozásában oly fönséges, mint a természet, az istenség e nagy képmása a vihar előtt». Kijelenti továbbá, «hogy a francia nemzet becsülete nem Louis Napoleontól, Fauchertől függ, habár kezökben van is a végrehajtó hatalom». A *Le Peuple* azután a maga megjegyzéseivel tarkítá e nyilatkozatot: «Keserűség szívünkben, a szegény pirja arcunkon. A francia democratiának fenékiig kell üríteni az örömpohárt. Szegény s jaj rajtunk!» stb.

Erre a préfet kérésére az amerikai consul egy jegyzéket küldött Long kapitánynak, panaszkodva, hogy a történetek miatt sérelem esett hivatalos állásán s a zászlón, melyet képvisel. E panasz nagyon megharagította Kossuthot. Szerinte alkotmányos államnak nem szabad a nyilvánosság jogát megszorítani, s ő a legnagyobb bizalommal terjeszti eljárását az Egyesült-Államok közvéleménye elé. Egyszersmind meglepetését is kifejezte, hogy mikor meghajlott a nép előtt s a sajkák százával himbálództak a *Mississippi* körül, nemzeti énekeket dalolva, hurrah-t kiáltva, s babérkoszorúkat nyújtva az Egye-

sült-Államoknak és neki : akkor Long kapitány ott járt a födélyeten föl s alá, s még csak meg sem bölintotta sipkáját. Meglepetése még nagyobb lón, — úgymond — mikor a kapitány még szemrehányást is tett neki, hogy compromittálja őt, ha még tovább a födélyeten marad». Long kapitány nagyon megörült, mikor végre távozhatott, s azon reményét fejezte ki, hogy «nem kerül többé ilyen hálóba». Gibraltárban elhagyta Kossuth a hajót, s Southamptonba indult családjával. A *Mississippi* tovább mehetett New-Yorkba, s Kossuth csak később indult Amerikába, közönséges személyszállító hajón.

Angol körútja után deczember 4-én éjjel érkezett Kossuth New-Yorkba. A késő óra mellett is még akkor a hajóra lépett a kikötő felügvelője, s a következő virágos üdvözléssel fogadta Kossuthot: «Illustrios Magyar! Noble Kossuth! Üdvözlünk a nyugati világ küszöbén! Isten hozott a szabadság földére! Isten hozott az amerikai republikába! Ez ugyan még gyermekkorát éli, de már megmutatja, hogy az ember önkormányzatra született. Mint világító torony emelkedik az egekig, emlékeztető a szabadság barátainak az egész világon. Ön nem mint idegen jön el hozzánk. Nem! Maine fenyeveseitől, Texas czukorültetvényeiig, Pennsylvania széntelegeitől California arany hegyeiig — ezen az egész nagy földön, melyet egyrészt a viharos Atlanti tenger, másrészt a nyugodt Pacific határol, Kossuth neve minden szívet megnyit. Az ön megérkezétere tizennyolcz millió ember egy szívvel lélekkel, lelkesedve, érzéstől elfogódva kiáltja ön felé a «Hozta Istent».

A hosszú tengeri út ellenére is Kossuth fáradhatatlan volt a számtalan küldöttség fogadásában. Magánosok, nyilvános emberek, jogászok, bírák, katonák, politikai társaságok. le az omnibus-tulajdonosokig, s az önkéntes tűzoltókig mind jelen voltak azon az ünnepélyes fogadtatáson, melyet a városi tanács rendezett tiszteletére. A vendéglők, nyilvános épületek, a kikötő hajói föl voltak lobogózva. Ez alkalommal Kossuth már minden tartózkodás nélkül beszélt, s «hivatalos minőségben», mint Magyarország képviselője, kérte az Egyesült-Államok segítségét. A milyen csekély ember is, de Isten, a mindenható őt választá ki, hogy az amerikaiak előtt az emberiség ügyét képviselje. Mi állhatná útját, hogy Amerika Magyarország függetlenségét elismerje? Talán Mr. Hülsmann összevont szemöldöke? S itt mely köszönetet mond fogad-

tatásáért, mely «páratlan a történelemben». Talán még az egy Lafayettet fogadták hasonló módon. De Lafayette számíthatott az ország hálájára, míg ő, Kossuth egyszerű idegen». De most itt az idő Lafayette dicsőségét megújítani: «Önök, New-York polgárai Magyarország Lafayettejeivé lehetnek. Oh, mint repes szívem a gondolatra, hogy vitéz seregök a szabadság mellett küzd a szolgaság ellen. Szabaddá válnék a világ, s önök az emberiség megmentőivé». S Kossuth, a körülményeket csekélybe véve, mindegyre tovább szőtte álmát. Egy küldöttségnek komolyan fejtegette, hogy a segítség ügyében a távoltság szóba sem jöhet. Ha Cubában föllépett a republika kormánya az európai invasió ellen, miért ne léphetne föl Magyarország ügyében is. Cuba hat napra van New-Yorktól, Magyarország tizennyolcz napra. Hát ilyen csekélység is döntő lehet egy nagy nép viselkedésére és politikájára? Így s hasonlóképen beszélt december 6-ikától 22-ikéig nyilvános ebédeken, egymást érő küldöttségek előtt, az idegen nyelv s az idegen föld ellenére is, nem csökkenő szónoki varázsszal.

December 24-ikén Philadelphiába érkezik Kossuth. Oly éles hideg volt, hogy a Delaware folyó befagyott, hanem azért a nép ellepte az utcát, melyben Kossuth egy erkélyről beszélt. Mint New-Yorkban, itt is kijelentette, hogy nem akar «házi ügyekbe» avatkozni, értette a rabszolgaság elleni mozgalmat, mely már akkor éles ellentétbe hozta a köztársaság éjszaki s déli felét. E kijelentéssel kétségkívül a déli államok politikusait akarta megnyerni. S ezt az abolitionisták föl is rótták Kossuthnak. S igazuk is volt. Kossuth a szabadság nevében jő Amerikába, s a szabadság nevében kér védelmet Magyarországnak. Vagy mást jelent e szó Amerikában, mint Európában? Itt interventiót kíván, amott megengedi a semlegességet? S ha valaki a szabadság kérdéséből egy országban nemzetközi propagandát csinál, szabad-e azt ugyanakkor egy más államban pusztán «házi ügy»-nek nézni?

De hát Kossuth mindenekelőtt arra törekedett, hogy Washingtonban «hivatalos minőségben» fogadják. Azért óvakodott oly nagyon a «házi ügyek»-től. Azonban a kormány székhelyén épen azon törekedtek, hogy fogadása tisztán házi ügy maradjon. Különösen Webster akarta így fölfogni a dolgot. Ő volt az államtitkár, s szeretett volna 1852-ben elnökké lenni. Kossuth föllépése tehát érthetőleg nagyon kényes hely-

zetbe hozta. Nagy képességeit ugyan mindenki tisztelte, de a tömegben különben sem tudott maga iránt lelkesedést kelteni. A Kossuth-ügy most még fagyosabbá tette iránta a hangulatot.

Webster már a spezziai s marseille-i consulok révén értesült, hogy Kossuth nem mint egyszerű emigráns, hanem mint a demokratiai elvek hivatalos képviselője akar megjelenni az Új Világban, mint a nemzet vendége, s nyilvános szereplő. Webster erre még novemberben értesítette Foote senatort, a ki annak idején a Mississipinek Törökországba küldetését indítványozta, hogy az elnök üzenetében majd fölhívja a congressust, hogy vegye fontolóra, mily módon fogadják «a kormányzót s társait». Webster szerette volna, ha Foote a maga nevére teszi az erre vonatkozó indítványt; Foote azonban csak úgy vállalta el, ha kijelentheti, hogy az államtitkár fölhívására cselekszik. Ebbe végre beleegyezett Webster.

A congressus összeülvén, Foote rögtön egy közös bizottság kiküldetését indítványozta Kossuth fogadására. Azonban indítványa, némileg hivatalos volta mellett is, a senatus mindkét részén ellenzésre talált. Foote kijelentette, «hogy csak egy olyan ember van, Kossuth, ki épúgy mint Washington, egyaránt jeles békében s háborúban». Mikor kérdezték, melyik csatában tüntette ki magát Kossuth, élesen odamondta a közbekiáltónak: azt mindenkinek tudni kell. Ez ügyes felelet olyanok előtt, kik csak Kossuth hírét ismerték, de szerepléséről részletesen alig tudtak valamit. Egy másik tag pedig a határozat kapcsán a rabszolgakérdést is be akarta vonni a dologba. Foote indítványához egy módosítást nyújtott be, melyben azon reményét fejezi ki, «hogy vajha minél gyorsabban elkövetkezne azon idő, melyben az emberi jogokat minden kormány tiszteletben tartja». Ebből nagy zaj keletkezett; Foote visszavonta indítványát, s abban állapodtak meg, hogy a congressus a nép nevében egyszerűen melegen üdvözlje Kossuthot, ha majd az országba érkezik, s a fővárosba jó.

Mielőtt még szavazásra került volna a dolog, Kossuth New-Yorkba érkezett, s megtartotta castle-gardeni beszédét. Ez a föllépése nem maradt egészen hatástalan Washingtonban. Kossuth, mint a nemzet vendége érkezik meg, s azt kívánja, hogy «hivatalos minőségét is elismerjék: s mindamellett útjában a köztársaság székhelye felé, megtámadja az

országgal barátságban élő kormányok fejét, pellengérré állítja az egyiknek megbizottját, s az amerikai népet mindakettő ellen fegyveres támadásra lázítja. Ez grotesk látvány volt, s a viszonyoknak nem egészen megfelelő. Maga Foote is kijelenté, hogy Kossuth föllépése nem egyezik meg indítványa szempontjával. A képviselőtestületnek egy tagja pedig egy határozati javaslatot akart benyújtani, melynek értelmében az elnök küldje meg Kossuthnak bizonyos törvények másolatát, s ha az elolvasásuk után is úgy beszél, mint Castle-Gardenben, fogassa el. Az ilyen óvások azonban hiábavalók voltak. A nép lelkesedett Kossuthért, s a lelkesedés láza csak egyre nőtt; Kossuth hatalom lett, kivel nem lehetett csak amúgy könnyedén elbánni.

Minél közelebb jött Kossuth Washingtonhoz, annál inkább nőttek Webster aggodalmai. «Nagy óvatossággal kell eljárunk — írja egy magánlevélben (decz. 23), hogy Kossuth megérkeztekor elkerüljük a Scyllát s Charybdist». «Jelenléte — írja később — nagy zavarba hoz. Alig tudom, mit tegyek, mit mondjak. De reményelem, hogy a két véglet közt szerencsésen áthajózhatok». Mikor Kossuth Washingtonba érkezik, még az nap délután fölkeresi Webster. Egy magánlevélben így nyilatkozik: «Meglátogattam Kossuthot. Kétségtelen, megjelenése, viselkedése egy gentlemané. Igen csinos ember, nagyon eszes és méltóságos, modorában vonzó és szeretetreméltó. A legnagyobb tisztelettel vagyok személye és egyénisége iránt, de ha interventióról akar beszélni, siket leszek, mintha soha sem hallottam volna. Holnap az elnökhöz megyek vele. Vasárnap ebéden is ott lesz».

A Fehér házban rokonszenvvel, tisztelettel, szívésséggel fogadták. De az elnök teljes nyíltsággal megmondotta neki, hogy ügyének se szentesítését nem várhatja, se anyagi segílyt nem reménylhet az Egyesült-Államoktól. Ez a kijelentés némileg feszessé tette a helyzetet az elnök házában. A tiszteletére adott elnöki lakomáról egy szemtanú a következőt írta: «Ebéd alatt s után nagyon komoly s zárkózott volt a vendég viselkedése. Az ebéd után félre állott, s a modorában volt valami, a mi minden közlékenységet visszautasított. Egész megjelenésében, festői öltözetében, viselkedésében s kifejezésében mogorva Hamlethez hasonlított, kinek nem tetszik se férfi, se asszony. Miután nem sikerült öt magyar ügyekről

társalgásba vonnom, megkérdeztem Mr. Fillmoret (az elnököt), mi történhetett híres vendégével, hogy oly annyira láthatólag rossz kedvű. A bemutatáskor történeteket hozta föl okul.»

A Fehér Házban ért csalódásaért azonban kárpótolta Kossuthot fogadtatása a congressuson — az igaz, ez a kárpótlás is pusztán illusorius volt. 1852 január 2-án fogadta a senatus, 7-én a képviselők háza. Egvik helyen sem voltak beszédek; csak Kossuth mondott köszönetet néhány szóval, a szíves fogadtatásért. 7-én este volt a congressusi lakoma. A képviselőház, s a senatus elnökei elnököltek a lakomán is. Mindkét úr ellene volt a congressus tüntetésének, s csak ellenkezéssel vett benne részt. Hanem az este fő szónokai között volt Mr. Webster, az államtitkár is. A banquet előtt csak pár órával határozta el magát a megjelenésre. Erre nézve a következőt írta az elnöknek: «Azon meggyőződésre jutottam, hogy mégis jó lesz, ha néhányan közülünk elmennek a lakomára. A senatus elnöke, s a képviselőház speakere fognak elnökölni. Biztosították őket, hogy a lakomán nem lesz semmi olyas beszéd, a mely őket, mint a non-interventio híveit sérthetné. De leginkább az birt elhatározásra, hogy támadásra készülnek ellenünk, ha a kormányzat egy tagja sem jelennék meg a congressus lakomáján. Az ország mostani körülményei közt, különösen az ország belsejében, a hová Kossuth most indul, nem szeretném szükségtelenül ellenséges, támadó hangulatra ingerelni a népet.»

Kossuth fogadtatása a banketten nagyon lelkes volt. «Mr. Seward mellett ültem — írja egy jelenlevő, — s bámulatos dolgokat művelt, hogy hanggal, s kézzel-lábbal is kellő kifejezést adjon tetszésének. A «Magyar Szélvész» csakugyan mindenkit magával ragadott ez alkalommal, s a különböző pártok tagjai bámuló csoporttá tömörültek Kossuth előtt. Beszéde az ékesszólás remekműve volt.»

Webster ellenben nagyon tartózkodó volt; úgy érezték a jelenvoltak, hogy beszéde nem felelt meg a résztvevők magasra emelkedett hangulatának. Nagyobbára szintelenül beszélt, de a végén mégis kijelentette, hogy legfőbb imája, «bárha függetlenné válnék Magyarország minden idegen hatalomtól».

Mikor Kossuth Washingtont január 12-ikén elhagyta,

Fillmore elnökhöz egy levelet intézett, azon kéréssel, hogy közölje a congressussal. Ezt Fillmore nem teljesítette, hanem ajánlotta Kossuthnak, hogy küldje búcsúját a két ház elnökének. Így is cselekedett; a levelet azonban, mely nagyon sokat foglalkozott a saját személyét ért megtszíteltetésekkel, s azon reményt fejezte ki, hogy az Egyesült-Államok a nemzetek joga mellett emelik szavukat, — már meglehetősen hidegen fogadták. A kinyomatását ajánló indítványt a senatusban épen egy szótöbbséggel szavazták meg, s leginkább udvariasság okából. Egy senator yankee módra már «Kossuth-humbug»-ról beszélt, melyet nem lehet újra «életre galvanisálni». Egy másik színházi néma jelenetnek nevezte a senatusban történt fogadtatását; egy harmadik Falstaff szavait írta körül, hogy nemcsak Kossuthban «sok a beszéd», hanem e mellett annak is oka, hogy mások sokat beszélnek. Szóval az ünnepélyek után hamar lelohadt a lelkesedés a magyar ügy iránt, és sötét lett körülé, mint mikor a szobában eloltják a gyertyát.

Csak Hülsmann, Ausztria ügyvivője, zavarta meg a csendet. Kijelentette, hogy kormánya nem engedheti meg továbbra is Washingtonban maradását, s meg kell szakítania minden hivatalos összeköttetést azokkal, kik a sajnálatra méltó Kossuth-episod fő indítói voltak». Erre Webster az Egyesült-Államok képviselőjéhez Bécsben egy levelet intézett, mely épen határozottsága által világosságba állítja írójának kétértelmű helyzetét. Azt írja benne, hogy Hülsmann annyi idő óta sem tudja fölfogni az amerikai intézmények jellemét. Neki még meg kell tanulnia, hogy semmi idegen kormány meg nem ütközhetik azon, mit tesz az Egyesült-Államok egy hivatalos személye, mint magánember. A hivatalos közlésekbe van a kormány politikája s iránya letéve; ha azonban a kormány tagja, mint magánember más nézetten van, ehhez senkinek sincs köze. Ha ez állítását Webster még fényesebben is bizonyította volna, mégis megmarad egy hiánya: nincs benne valóság. Az igazság az: vagy le kellett volna mondania, vagy hallgatnia. Így sodorta a politikai ambitio azon Scylla s Charibdis közé, melyről föntebb volt szó.

Washingtonból távozta után Kossuth a déli s nyugati vidékekre, később keletre s éjszakra rándult. Beszélt Harrisburghban, Pittsburghban, Clevelandban, Columbusban, Cincinnatiiban, Indianapolisban, Louisvilliben, Memphisben, Jack-

sonban, Mobileben, St. Louisban, Buffalóban, Syracusében, Ulicában, Albanyban, New-Haven-ben, Springfieldben, Worcesterben, Lowellben, Salemben, Lexingtonban, Concordban, Plymouthban, Faneuil Hallban s Bunker Hillben. Azután New-Yorkba tért vissza, honnan többnyire visszavonultan töltött két hónap után Angliába hajózott. Bámulói adományából, fölolvásásaiból és magyar kötvények eladásából mintegy kilenczven ezer dollárt szerzett a magyar propaganda céljaira s ez volt útjának egyetlen gyakorlati eredménye. Távozását alig vették figyelembe. A nép lelkesedése iránta ép oly hamar kialudt, mint a mily hirtelen túlzással lobbot vetett. Győzelmi menete azonban nyomokat hagyott a divatban. Egy ideig nagyon keresték a Kossuth-kalapokat. Még nagyobb lendületet adott a szakáll-viselésnek. Mint Jones Hanway útat nyitott Angliában az ernyőknek, úgy viszont az amerikaiakat Kossuth tanította meg, hogy nem férfiatlan a szakáll viselése. Pillanatnyi nagy áramlatok a tömegben néha ily apró kulturtörténeti adatokat hagynak hátra, mint a hullámok csapása kagylót a fövényen.

b. m.

É R T E S I T Ő.

*A magyarság keletkezése és gyarapodása. Írta Vámbéry Ármin.
Buda-Pest, 1895, 408 l.*

Vámbéry Ármin azon tudósok közé tartozik, kik nem állanak meg az egyszer kifejezett nézetöknél. Folytonos bújázkodása arra készti, hogy számot adjon annak újabb eredményeiről is; élénk érzéke a nyilvánosság iránt megtaláltatja vele azt a formát, melyben ezek az eredmények leginkább hatnak a nyilvánosságra.

Ugyanazok a tulajdonságok, melyek részére állandóan biztosítják az irodalmi sikert: határozott pártállása, következtetéseinek merészsége, stilusának élénk közvetlensége, egyúttal megmagyarázzák azt az ellenmondást is, melylyel nézetei különösen a szorosán vett nyelvészeti körökben találkoznak. Ez az ellenmondás ebben az esetben különösen éles volt és néha a gúnynak és vélt fensőbbségnek köntösében lépett fel, a mely épen nem Vámbéryt tette nevetségessé. Más oldalról is érte támadás e munkát. Nyilvánosan vitatták azt a kérdést: vajon eredeti-e a nagyírú szerző új munkájának alap gondolata? joga van-e azt övének mondani?

«Nichts ist lächerlicher, als das reklamirte Eigenthumsrecht an Ideen», mondja Heine. Különösen igaz ez a szigorú ítélet, midőn nem valami új eszméről van szó, hanem egy régi, közkeletű, nagyon is népszerű tévedésnek valami újabb változásáról. Mert az a felfogás, hogy Árpád már itt találta a magyarokat, egyenes leszármazása annak a százados hagyománynak, a mely a húnokat tartotta a magyarok őseinek. Mihelyt a történeti kutatások alapján megingott az a régi vélemény, hogy a népek mindenestül elpusztulnak; mihelyt ismeretesekek lettek a frank annalisták adatai, melyek az avarokról

szólanak, azok állítólagos megsemmisítése után, Nagy Károly által: természetes volt arra gondolni, hogy a magyarok itt találták, ha nem is a húnoknak, de legalább az avaroknak romjait. Erről bőven szólt többek közt Havas Sándor, épen a *Budapesti Szemlében*.

Az eszmemindig azé, ki legerősebb érvekkel támogatja, ki egyéniségét veti latba mellette, ki biztosítja annak hatását, a köztudatba való átmenetelét. Ily értelemben a hún-magyar leszűrmazásnak ez a módosított és modernizált tana egészen Vámbéryé. Összeszedte a reá vonatkozható adatokat, nagy éleselműséggel halmozta az okoskodásokat és analogiákat, hogy e hypothesis tudományosan is elfogadhatónak, ne pedig pusztá ötletnek lássék. Nem értünk egyet következtetéseivel, nem helyeselhetjük módszerét, de igazságtalannak tartanók ez érdemét elvitatni.

Gondolatmenetének a magva körülbelül ezekben áll:

Egy turk csapat — mert a magyar vezető osztály török létének tanát teljesen föntartja — Kelet-Európa pusztaságain át, a Duna torkolata vidékéig vonult. Ez útjában számos művelődési hatásnak volt alávetve és többféle népelemet, különösen ugort hódított meg. Nyelvét azonban megtartotta — Vámbéry szerint a nomád népeknél a nyelv és a család keveredése egyaránt ki van zárva. — A bessenyők és bolgárok egyesített támadása kényszerítette aztán Árpádot — kit ő Alpadnak nevez — új haza keresésére.

E vállalatában nagy hasznát vette a már itt lakó avaroknak, kik hozzá csatlakoztak. Etelközből csak a magyar sereg jött el; a nők és gyermekek ott veszttek. Így most szükségessé vált a más lakókkal való összekeveredés. Az új földön, hazánkban, alakult meg tehát a magyar nemzet és a magyar nyelv. Továbbra is idegen elemeknek befogadása és céltudatos felhasználása biztosította a magyar faj hegemoniáját e földön. Ha a magyar tovább is ezen az úton halad, «a jelenkori műveltség és szabadság útján», jövőjére nézve is kedvezőnek mondható a kilátás. E kilátás aztán egész hazafias dithyrambusra lelkesíti a szerzőt, úgy, hogy műve e tekintetben mintegy tudományos előhangja a közeledő millenniumnak.

A mi a munka politikai alapeszméjét illeti, teljesen egyetértünk vele. A magyarság, mióta a történelem színpadára lépett, mindig kiváló tehetséget mutatott más elemek assimilálására. A jövőbe vetett reményünknek ez a kétségbe nem vonható tehetség, melylyel nagy művelődési hajlam jár karöltve, képezi egyik legbiztosabb alapját. Nem értünk ellenben egyet a Vámbéry elméletével a magyar nemzet alakulását illetőleg.

Hogy itt avarok voltak, midőn Arpád bejött, az meglehet, sőt valószínű. De hogy mint szervezett nemzet éltek volna itt, arra nincs adatunk, sőt ez nem is igen látszik lehetségesnek. Nem olyan nagyon homályos az a IX. század. Eleget hallunk frankok és morvák közti háborúkról Pannoniában, még bolgárokat is említenek, csak éppen avar nem. Néhány csekély törzs pedig nem igen nyom a latba ott, hol nagy történeti alakulásról van szó. Ha már akarunk régibb rokon telepbe hinni, térjünk inkább vissza a hún-székely mondáéhoz, mely mellett legalább a történeti hagyomány szól, és ne növeljük ok nélkül az ingatag föltevéseknek különben is jelentékeny sokaságát.

Kütfői tekintetben tehát igen gyöngye lábön áll az elmélet azon része, mely az avarok ittmaradásáról szól. Valamivel kedvezőbb Vámbéry helyzete annak vitatásában, hogy csak a magyar férfiak jöttek ide, a nők és a családok ott veszték Etelközben. Ebben már a bíborban született Konstantinusra hivatkozhatik. De kissé furcsának találom, hogy ugyanaz az író, a ki annyi lapon át czáfolja azt a véleményt, hogy az avarok itt tövestül-gyökerestül elveszték, a magyarokra nézve ugyanazt az elbeszélést szó és megjegyzés nélkül elfogadja. Pedig éppen itt kétségtelen túloz a császári szerző. Mert bizonyos, hogy a bessenyők s bolgárok nem foglalták el kardcsapás nélkül Etelközt — hisz a fuldai évkönyvek 20,000 lovasra teszik a bolgárok veszteségét — ha pedig a császárnak ez az adata téves, miért higyük a másíknak, mely amazzal szerves összeköttetésben áll? Azt hiszem, a normannokkal való analogia csábította Vámbéryt erre a tetszetős, de nagyon-nagyon valószínűtlen véleményre. Ha pedig a magyarok családostul jöttek, romba dől a nép- és nyelvalkulásnak egész épülete.

Mindaddig, míg újabb történeti bizonyítékokkal nem állanak elő, fentartjuk azt a kútfőkön alapuló meggyőződésünket, hogy a magyar nemzetnek turk és ugor alkotórészei már a honfoglalás előtt találkoztak és összeforrtak. E meggyőződésünk nem előítéleten vagy okoskodáson alapúl és azért nem is tántoríthatja meg a legszellemesebb okoskodás, a legragyogóbb ékesszólás sem.

Van egy még ennél is fontosabb pont, melyet illetőleg szintén nem bírnak sehogy sem egyvetérteni Vámbéryvel. Ez a régi magyar jellemének, szervezettségének kérdése. Vámbéry a mostani anarchikus, nomád-turkomán törzseknek megfelelően képzeli a honfoglaló magyarok politikai állapotát. Mi pedig: nemcsak a lehető leghitelesebb kútfőkre, hanem mi mindennél fontosabb, a történet egész

menetére támaszkodva, az valljuk, hogy Árpád magyarja első sorban harczos volt, és pedig kitünő s szigorú fegyelem alatt álló harczos-Ennélfogva a nomád törvénytelen állapotból levont következtetéseket sem fogadhatjuk el.

~ Általában Vámbéry abba a hibába esett, hogy történeti kérdéseket részben nyelvészeti úton, részben analogia, okoskodás és ékesszólás útján akar megoldani. Kisebb tévedéseket szívesen elnézünk annak, a ki nem szakember.*) De ott, hol történeti tudományunk, történeti életünk leglényegesebb kérdéseiről van szó, kötelességünk jelezni azt, hogy nem minden új vélemény állja meg a kritika tűzpróbáját.

Mindenesetre hálával tartozunk a nagynevű, kiváló szellemű tudósnak azért, hogy e régóta függő kérdések vitatásába új szempontokat hozott. Egyéniségének fényoldalai: az előadás élénksége, a vitatás tüze, a keleti élet beható ismerete talán egy könyvében sem jutnak annyira érvényre, mint ebben. Tudományos tekintetben sok ellene a kifogásunk, de mint irodalmi műnek oly érdemei vannak, hogy mindenkinek ajánlhatjuk az élvezetes, minden lapján kutatásra, gondolkodásra ösztönző könyvnek elolvasását.

Marczali Henrik.

A korponai országgyűlés 1605-ben. Köz- és alkotmány-történelmi tanulmány. Írta Károlyi Árpád. Pfeiffer Ferdinand kiadása Buda-Pest 1896.

Ide s tova négyszáz esztendeje lesz, hogy a Habsburgok ősi uralkodó családja állandóan viseli Magyarország koronáját. Ehosszú, viharos járású időszak folyamán több ízben megtörtént, hogy a király és nemzet közt félreértések, érdeklentétek támadtak, melyek végül fegyveres összeütközésre, belháborúra vezettek. Történelmünk emlékezetes episodjai ezek a küzdelmek, nemcsak azért, mert a magyar vitézség és katonai dicsőség lélekemelő emlékei fűződnek hozzájuk. Emlékezetesek azért is, mert a magyarság politikai józansága, helyes érzéke, mérséklete épen ezekben a küzdelmekben, melyeket a szélsőségekre hajlás könnyen végzetesekké tehetett volna, nyilatkozik meg a legszembetűnőbben. Akár hogy

*) Ilyen például, midőn az Árpádok korában «grófok vagy királyi táblai bírák» névsorát állítja össze.

döntött a kard, — s ez a döntés nem mindég a magyarság hátrányára történt, — a kedélyekben végül felülkerekedett a bölcs mérseklet s a hosszú küzdelemnek kibékülés, a korona és nemzet békés megegyezése vetett véget.

A mai emberöltő maga egy ilyen kiegyezés közvetlen benyomása alatt áll, melynek létrejötte Deák Ferencz nagy nevéhez fűződik. De nem ez az első kiegyezés, mely a korona és a nemzet közt kötöttet. A XVIII. század második évtizedében hasonló kötést ígattak törvénykönyvünkbe s egy negyven évi, rettenetes polgárháború ütötte sebeket gyógyítottak vele. A szathmári béke, mely Károlyi Sándor és Pálffy János áldásos műve, szintén kiegyezés, s hosszú időre az általa alkotott közjogi alapon és keretben fejlődött a magyar állam élete. De már ezt is száz évvel azelőtt, a XVII. század első tizedében, egy más közjogi kiegyezés előzte meg, melyet Bocskay István, korának Deák Ferencze, hozott létre s mely annál figyelemre méltóbb, mert a hadak istene Bocskay mellett döntött. Végig űzte a császári hadakat az országon, mely néhány főpap és úr kivételével, egészen hozzá csatlakozott. Övé volt Erdély, s a mi akkor még fontosabb volt, föltétlenül bírta a vele szövetséges törökök bizalmát s tevékeny támogatását. E rendkívül kedvező körülmények között Bocskay kész volt megbékülni, s meg is kötötte az alkut az uralkodóházzal, mihelyt olyan békére léphetett, mely nemzete akkori életérdekeit biztosította. Természetes, hogy ez életérdekek védelmére akkor egészen más törvényes rendszabályok, intézkedések és intézmények voltak szükségesek, mint utóbb akár a szathmári béke, akár az 1867-iki kiegyezés korában. A XVII. század elején egészen más érdekek és szükségletek állottak előtérben, mint harmadfélszázaddal utóbb s azokban a tárgyalásokban, melyek Bocskay nagy alkotását, a bécsi békét, megelőzték, nincs is szó közös ügyről, quotáról, delegációról, vámszövetségről, fogyasztási adókról s mind arról, a mi körül Deák Ferencz kiegyezése forog. Akkor a protestánsok egyenjogúsítása, a király és a szultán megbékélése, a nádorváltás, a koronának a haza területén való őrzése, bizonyos állami intézmények eltörlése, másoknak viszont teljes hatáskörükben való visszaállítása, a kath. püspökök számának csökkentése, a szentszékek jogkörének rendezése, a tisztségek és hivatalok csupán magyarok általi betöltése, a véghelyeken lehetőleg csupa magyar őrség tartása, a hűtlenségi pörök szabályozása, általános kegyelem stb. állottak előtérben. Így tehát azok az alkudozások, melyek Bocskay kiegyezését megelőzték, egészen más tárgyak, érdekek, szempontok

körül forogtak, mint azok, melyek Deák Ferencz művében törvényes rendezéseket nyerték. Csakhogy az eltérés inkább formai, külsőszerű; a jelszavak mások voltak ugyan, de a lényeg, a dolog veleje ugyanaz maradt s mindegyik kiegyezés megalkotója a mellett, hogy a maga idejének legtűrhetlenebb visszaéléseit és apró bajait igyekszik orvosolni, pillanatnyi szükségletek kielégítéséről is kíván gondoskodni, egyaránt megvédi a magyarság nagy és maradandó nemzeti és politikai érdekeit. A kiegyezésben mindegyikök azon alkotmányszerű és közjogi alapokat igyekezett megteremteni, melyeken a magyar nemzet a Habsburgok uralma alatt szabadságát, közjogi önállóságát, belügyi függetlenségét és a szükséglethez mért önrendelkezési jogot visszanyerheti és sértetlenül megtarthatja. Tulajdonképen csak a szavak mások, a formák különbözök Bocskay István és Deák Ferencz kiegyezésében, de a maga korához képest és annak viszonyaihoz, szükségleteihez mérten, mindegyik ugyanazt a fenkölt államférfiúi eszmét akarja megvalósítani, mindegyik egyformán az önálló és alkotmányos Magyarországot, a nemzet szabadságát és önrendelkezési jogát igyekszik a törvényes királyi hatalommal egytértésben szabályozni.

Ezt az első nemzeti kiegyezést, vagy szabatosabban e kiegyezés közvetlen előzményeit, melyek az 1605-ik év utolsó két havában Korponán tartott, Bocskay által összehívott, de a korona képviselőinek jelenlétében és részvételével végbe ment országgyűlésen folytak le s melyekben a kibékülés föltételei épen úgy megszabattak, mint 1866-ban az országgyűlés híres 67-es bizottsága által, írta meg egyik legkitünőbb történetírónk, Károlyi Árpád. Ez időszaknak ő talán legalaposabb ismerője, legfáradhatatlanabb bűvára, ki a nagy munkák és kisebb tanulmányok egész sorával, minők az *Országgyűlési Emlékek* idevonatkozó kötetei, Illésházy István hűtlenségi pöre, a hírhedt huszonkettedik articulus keletkezésének földerítése, a szerencsi gyűlés története, melyek épen e folyóiratban jelentek meg, világította meg ez emlékezetes korszak homályait. Új munkája egy lépéssel tovább viszi tudományunkat s megismerteti velünk minden részletében, hogyan és minő befolyások, minő küzdelmek és ellenhatások között következett be a korponai országgyűlésen azon előzmények megalkotása, melyeken csakhamar a bécsi béke létrejött. A maga nemében igen sikerült mű. Egész dráma folyik le előttünk élettelenesen, mozgalmasan, telve meglepő fordulatokkal, melyek érdeklődésünket a legnagyobb mértékben ébrentartják. A maga igazi valóságában látjuk azon kor minden kiválóbb szerep-

lőjét, akár Bocskay ellen vagy mellett működött. Az udvar és a rendek különféle irányai, törekvései, pártjai, mindazok az érzelmek és szenvedélyek, melyek a küzdő feleket befolyásolták, megelevenednek előttünk legjellemzőbb képviselőikben. A magyar történetírás egyik legbecsesebb, legérdekesítőbb terméke Károlyi munkája, mely úgy olvastatja magát akár egy jeles történeti regény. Csakhogy az, mit elmond, nem a költő képzelő erejének terméke, hanem tiszta valóság, csupa «lett dolog», melynek földériteséhez az író évek hosszú során át kutatott, fáradozott a levéltárak poros aktái között, nem csupán hazánkban, hanem Európa szerte mindenütt, a hol e kor történetéhez valamely adalékot vélt kiböngészhetni. Örömet fölkereste a legtávolabbi levéltárakat és gyűjteményeket s Fraknoi Vilmos mellett nincs magyar történetíró, a ki olyan széleskörű, igazán nemzetközi jelleget mutató bűvárlatokat tett volna a maga tárgya megvilágításához, mint Károlyi Árpád. Igazi mintaképe ő a tudós szorgalomnak, és fáradhatatlan bűvárlatnak. Mindazáltal ez mégis csak *kisebb* érdeme. Az ő jelessége a feldolgozás rendszerében és szépségében, leginkább pedig felfogásának emelkedettségében, világnézetének előkelőségében, széleskörű, mélyreható műveltségében rejlik. Az európai műveltség a magyar hazafival, a nemzeti érzéssel és gondolkodással oly mértékben egyesül benne, mint igen kevés más írónkban s ez ad műveinek, első sorban a mostani kitűnő munkájának, olyan sajátos báj és vonzó erőt, olyan kiváló irodalmi értéket, minővel könyvpiacunk kevés történeti terméke dicsekedhetik.

Új munkája ott kezdi az események rajzát, midőn a küzdelem már Bocskay javára dőlt el s 1605 derekán Magyarország legnagyobb része Erdélyvel együtt az ő kezeibe került, sőt úgy látszott, mintha a Habsburgok elvesztenék Magyarországot. E komoly pillanatban nemcsak Mátyás főhercegben, ki mint a kedélybeteg, prágai várpalotájában a világtól elzárkozó császári bátyájának helyettese foglalkozott a magyar ügyekkel, hanem magában, a beteg, «láthatatlan» császár-királyban, Rudolfban is föl kellett ébrednie a kiegyezés szükségének. Károlyi kitűnően rajzolja a különböző pártokat és fő képviselőiket, melyek az udvar köreiből a béke ellen vagy mellett érvényesítették befolyásukat s melyek közt akkor nemcsak miniszterek, kegyenczek, hatalmas világi és egyházi urak, hanem a pápa és a spanyol király képviselői is szerepelték. Ép oly ellentétesek voltak a kibékülésre nézve a felfogások Bocskay környezetében. Itt is nagy számmal akadtak szélső elemek, melyek a szenvedély

uralma alatt álltak, melyek feledni nem tudtak, vagy érdekeiket a kiegyezéssel fenyegetetteknek látták. Igen erős volt a magyar katonai, a háborúpárt, melyet csak nagy nehezen lehetett a kiegyezés elleni fegyveres ellenállástól visszatartani. Bocskay részéről végtelen türelem, higgadság, államférfíui tapintat volt szükséges, hogy a pártszenvédélyeket lecsöndesítse, s ezt a sokféle nehézséget elhárítsa. Bocskay nem dicsvágyból, nem önérdékből fogott fegyvert annak idején; valósággal kényszerítették a fegyverfogásra s mihelyt azt találta, hogy immár a nemzeti érdekek további vérontás nélkül is biztosíthatók, akarta a békés megoldást. Minthogy pedig komolyan akarta, rá is tudta venni a rendeket, hogy a korponai gyűléseken akképen állapítsák meg a béke föltételeit, hogy valamint Magyarország akkori szükségleteinek megfeleljenek, akképen a korona méltóságával se ellenkezzenek. E törekvésében buzgón és rendületlenül támogatta Illésházy István, kivel Rudolf csak néhány évvel ezelőtt határtalan brutalitással bánt, ki azonban most ép oly nemesen feledni tudta a személyes sérelmeket, mint maga Bocskay István. Kettejük hazafiasságának és államférfíui bölcsességének köszönhetően, hogy a rendek Korponán csakugyan akkép szabták meg föltételeiket, hogy végleges kibékülésnek alapúl szolgálhattak.

A békeföltételek mindegyike körül folyó hosszas, a legtöbbször viharos tárgyalásokat, a gyűlés tanácskozásának meglepő fordulatokban, igazán sensatiós incidensekben gazdag folyamat Károlyi mesteri módon, drámai elevénységgel tárja elénk. Száz és száz nyílt és titkos befolyás dolgozott a béke mellett és ellen szakadatlanúl; e befolyások szerteágazó, zűrzavaros szövevényébe, a mint keresztették, a legellentéteesebb útakon és módokon támogatták és ellensúlyozták egymást, Károlyi széles körű ismereteivel, erős logikájával és világos előadásával teljes fényt tud deríteni. Ép oly kitűnően exponálja, tisztázza a kiegyezés minden egyes föltételét, s az okokat, melyekből e föltételek emeltettek. Mert vannak köztök olyanok, melyek a kor alapos ismerete, az akkori nemzedék jogi, erkölcsi és művelődési nézeteinek átértése nélkül, egyáltalán érthetetlenek. Így például a protestáns rendek, kik sohasem nézték a saját papjaik származását s kiknek lelkészei és püspökei gyakran jobbágyok vagy városi polgárok fiai voltak, azt követelték a koronától, hogy katolikus püspökké csak nemes születésű magyart nevezzen ki. A rendek azonban nem jutottak ellenmondásba önmagokkal, midőn e kívánságot emelték. Károlyi rámutat e kívánság okaira, a kor viszonyaiból éles elmével igazolja annak teljes joga-

sultságát. Ép oly kitűnően világítja meg az összes többi feltételek mély értelmét és fontosságát. Csak egyetlenegy kívánságra nézve tartom tájékoztatását nem egészen megfelelőnek. Bocskay a katolikus szentszékek megszüntetését is kívánta s e kívánság indokolásának fejtegetései közben Károlyi, a ki különben nemcsak igaz tisztelettel adózik Bocskay iránt, hanem nemes alakját a jeles műértő finom tapintatával domborítja ki, a fejedelem logikáját naivnak találja. Pedig Bocskay államférfiúi nagysága nyilvánul e kérdésben is, melyet igazi fontosságában fogott fel és ismert meg. Előtte az erdélyi viszonyok lebegtek, hol a szentszékeket — a mennyiben a magyar közjog speciális alkotásai voltak, a törvény már előbb eltörlé. Bocskay a vallás ügyében tartózkodott minden olyan kívánságtól, mely a katolikus egyház szervezetét vagy alapintézményeit megtámadta volna. De a magyar szentszéket saját történelmi fejlődésünk külön termékének tekintette s eltörlésökben a katolikus egyház szervezete elleni támadást annál kevésbé láthatott, mert kívánsága Erdélyben már rég törvényerőre emelkedett. Jogosult volt az az aggodalma is, hogy ha a szentszékek megmaradnak, a protestansokat szintén magok elé fogják idézni; hisz a katolikus egyház a protestansokat nem ismerte el külön felekezetnek, hanem a keresztség általános jellege mellett, katolikusoknak, habár eltévelyedett bárányoknak tekintette s így a szentszék alá tartozóknak tartotta őket. A szentszékekben tehát a protestánsok, kik akkor a lakosság óriási nagy többségét tették, méltán látták a vallásszabadság akadályát és veszedelmét. Bocskay ismerte a viszonyokat s nem naivitásból, hanem ugyanazon okossággal emelte e kívánságot, mint a többieket, melyek értékét és jogosultságát épen Károlyi Árpád mesterien világítja meg. Az első magyar kiegyezés történetének eleven, színekben gazdag rajzát, tanulságos és élvezetes elbeszélését adja munkája, méltan azon nagy alakokhoz, kikkel foglalkozik s a Magyarország jövőjére messze kiható eseményekhez, melyeket a mai emberöltő előtt megelevenít.

Acsády Ignác.

Magyar vonatkozású külföldi könyvek. 1. Raoul Chélard: La Hongrie millenaire. Paris 1896. — 3. Rudolf Lehmann: Erinnerungen eines Künstlers, Berlin, 1896, — 3. Alexandre Dumas fils: Ilka, Paris 1895.

Ha külföldi könyv hazánkat említi, rendszeren van okunk elégedetlenkednünk. Vagy téves adatokat találunk benne, vagy tenden-

tiosus hibát, vagy borzasztó félreértést. Attól az ismert berlini regényírótól kezdve, kinek regényében hősnője, egy magyar bárónő, estélye alkalomával a következő szavakkal búcsúztatja vendégeit: «Ebadta, teringette!» egészen Victor Hugóig, ki Árpádot mint a csehek ősapját énekli meg; nagyon is sok a téves vonatkozás, célzás, adat és megvilágosítás az idegen irodalmakban, a mint Magyarországról van szó. E hibák ugyan nem mind bosszantók, de mégis idegen regények olvasásánál is jobban esnek nekünk, ha több helyes ismeretet találunk bennök, hazánkra vonatkozólag.

Csak köszönettel tartozunk Raoul Chélardnak, hogy egy nagyobb francia műben arra vállalkozott, hogy a millennium alkalmával Magyarországot honfitársaival megismertesse. Könyve, melyről a napi sajtó nagy dícsérettel emlékezett meg, folyékonyan, elég élénken és ügyesen van írva, de részleteiben épenséggel nem mindig megbízható. Már művének első mondata is némi bizalmatlanságot kelthet az olvasóban, a további tartalom helyessége iránt. E mondat így hangzik: «Ezelőtt ezer évvel azt a nagy síkságot, mely Bécestől Belgrádig a Duna két partján terjed és melyet akkor Pannoniának neveztek, félig vad lakosság lakta, a melyben különösen két fajt lehetett megkülönböztetni, az ázsiaiakat és a szlávokat.» (?) Nem lehet tagadni, hogy e mondatban meglehetősen sok tévedés van, mintegy comprimalva: földrajzi, történeti és ethnographiai.

Az, hogy Mátyás király felesége Bánfy Margit volt, ép oly meglepetés a magyar olvasóra, mint az, hogy Shakespeare mint színész Tatán, Eszterházy herczeg kis dilettanszínpadán föllépett volna. (69.) Buda városának neve Chélard szerint onnan ered, hogy IV. Béla Árpád testvérének, Budának emlékére, *Budának* nevezte el fővárosát.

A magyar tudósokat különös színben mutatja be Chélard olvasóinak: «A magyar tudósok magyarul beszélő osztrák németek». Ha Chélard oly szerencsés lett volna, hogy csak azon magyar tudósok közül választszak példát, kiket az utolsó években elveszítettünk, ha mondom oly szerencsés lett volna, Szarvas Gábort, Salamon Ferenczet vagy Jedlik Ányost ismerni, kik annyira — talán még sajtóságos hibáikban is — magyarok voltak észjárásra és jellemre, alig írta volna a föntebbi sorokat.

Chélard könyvében sok helyes észrevétel és tanulságos fejtegetés van: alapos, megbízható munkának azonban nem nevezhetjük a *Hongrie millenairet*.

A címünkben említett második könyv szerzője Lehmann

Rudolf, veterán német művész, ki emlékiratait először angol, most pedig német nyelven adta ki. Minden fejezetében egy-egy híres ismerőséről emlékszik meg. Az egyik fejezet címe: Munkácsy József. Ez nem sajtóhiba; Lehmann az egész fejezetben megmarad a *József* keresztnévénél. Pedig barátjáról, Munkácsy Mihályról, akar szólni. Remélhetőleg barátsága tovább terjed, mint emlékező tehetsége.

Dumas *Ilkája*, mely könyvalakban csak most jelent meg, egy párizsi novella hősnője, de magyar leány — ha nem is jellemére, de legalább származására nézve. Apját 1849-ben mint Kossuth hívét kivégezték az osztrákok; vőlegénye, egy magyar mágnás, elhagyta, most hazájában gazdagon akar megnősülni, hogy családjának zilált anyagi viszonyait (talán ez a specialis magyar vonás?) rendezze. A szép Ilka mint model keresi kenyerét, meztelen testével, de mégis tisztességessen. Midőn a kép elkészül, Ilka magyar vőlegénye (ki éppen jókor gazdag örökségre tett szert) megérkezik és elviszi Magyarországra a szép képet és a szép modelt.

Talán már e pár vonásból is kilátszik, hogy a novellában (mint az ifjabb Dumas elbeszéléseiben többnyire) kevés a lelemény. A miben Dumas kiválik, az a dialog, a mely itt is tele van tűzzel és szellemmel. Magyar élet persze nincs benne semmi, csak néhány magyar vonatkozás.

k. cz.

R. A. v. Elsberg. Die Blutgräfin. (Elisabeth Báthory.) Ein Sitten- und Charakterbild. Mit Illustrationen, Breslau, 1894.

A tehetséges Csók Istvánnak nagyon is merész képe újra föl-keltette az általános érdeklődést a vérengző grófné története iránt. Nem emlékszünk, hogy ez alkalommal megemlékeztek volna a hírlapok Elsberg nem régen megjelent könyvéről. Igaz, hogy a könyv a külföldnek van írva. A szerző a magyarul írt forrásokat is fölhasználta, egy-két ki nem adott okíratot is közöl. Útazgatott s többfelét olvasott, hogy minél érdekesebbé tegye könyvét. Nem szoros értelemben vett tudós munkát ír, hanem történeti causeriet, bécsies tárcza-stílusban. Bár a magyar történetnek igen szomorú részletéről ír, mégis kedvező hangulatot igyekszik kelteni a magyar viszonyok iránt. S így munkája több tekintetben is megerdemli méltánylatunkat.

A végén akarjuk a dolgot kezdeni. Nem eléggé ismeretes do-

log, hogy Thurzó nádor már 1610 elején értesült a csejtei dolgokról. Megírta ekkor Zrínyi Miklósnak, a szörnyű asszony vejének, hogy föl akar lépni anyósa ellen. Zrínyi márczius 12-ikén kelt levelében helyesli a nádor szándékát s arra kéri, hogy «úgy cselekedjék, hogy mind az Ngd conscienciája helyén maradjon, s mind mi is kártúl és rágalalmazástúl megmenekedhessünk.» (*Acta Thurzi* Fasc. 70, No 12.) Zrínyi leveléből az is kitűnik, hogy Thurzóval Megyeri «tractált e dologról». E megjegyzés valószínűvé teszi Elsbergnek azt a gyanítását, hogy a nádort Megyeri Imre, Báthory Erzsébet fiának gyámja, figyelmeztette a történetekre. 1610-ben a nádor nagyon el volt foglalva, ez évre esik Kendi összeesküvése, a zsolnai zsinat, a kassai részgyűlés, a király-daróczi találkozás. Az év végén Pozsonyban volt a nádor, bírói tisztében járva el; itt azt hallotta, hogy Báthory Erzsébet neszét véve az ellene készülő intézkedéseknek, Erdélybe akar szökni Báthory Gáborhoz, a ki rokona s testvérének nevelt fia volt. Ha ezt megteszi, nagyobb lett volna a botrány s az özvegy gyermekei is nagyobb kárt szenvedtek volna.

Thurzó tehát megbeszélte az eljárást Megyerivel s az özvegy két vejével. Homonnay Györggyel és Zrínyi Miklóssal. Elhatározták, hogy meglepik Nádasdynét. Úgy is történt. Thurzó 1610 december 29-ikén érkezett Vágújhelybe. Emberei tetten érték Csejte úrnőjét. Épen akkor adta ki a parancsot Dorka asszonynak, hogy végezze el a reá bízottakat. Thurzó emberei kikutatták a kastélyt, egy leányt halva találtak, a második a sok seb és kínzás miatt halálán volt. Még egy sebesülte akadtak s több olyanra, a kiket börtönbe zárva «jövendő kínzásra tart az átkozott asszony». Thurzó elzáratta az úrnőt; a három asszonyt s egy Ficzkó János nevű szolgát, a kik segítettek a kínzásban, bicsei várába vitette. (*Act. Th.* Fasc. 1. No 83 és Kubinyi: *Thurzó lev.* 284.)

Újév után megkezdődtek a vallatások. Ezekből mindenek előtt kitűnik, hogy az első hír nagyította az áldozatok számát. Háromszáz, sőt hatszáz áldozatról beszéltek először. De úgy látszik, hogy száznál kevesebb volt a kivégzettek száma. Nádasdyné már férje életében is kegyetlenkedett, a férj a dolgot neje házi ügyének tekintette s a mennyiben tudomást vett róla, eléggé természetesnek találta Báthory Erzsébet szigorúságát. De a grófné igazán csak azóta dühöngött, a mióta özvegygyé lett. Negyvennégy éves volt ekkor. A férfi cselédeket nem bántotta, sőt ha hihetünk egy vallo másnak — nem mindig hihetünk nekik — egy Vasfejű Istók nevű inas «szabadon játszott az asszonynyal». A vén asszonyokkal is elég

jól bánt, meg is jutalmazta őket, ha új áldozatokat szereztek neki, vagy ha derekasan kínoztak. De a fiatalabb asszonyok és leányok minden csekély vétség miatt, vagy egészen ok nélkül is rettentően szenvedtek Báthory Erzsébet udvarában. A grófné nézegette a kínokat, maga is verte a leányokat, öntözte őket jeges vízzel. Mikor beteg volt s nem verhetett senkit, állítólag ágyához vonta Szentes Dorottyát, az egyik kínzó asszonyt, s arczát és vállát harapdálta. Különös kedvteléssel alázta meg áldozatainak szeméremérzetét a bámészkodó inasok előtt. Csudálatos őrzöngés volt ez, szörnyű vegyülete a kegyetlenségnek s az érzékiségnek. Ilyforma végletes szenvedélyek a Báthory-nemzetség többi tagjait is jellemezték. Lehetséges, hogy Báthory Erzsébet eltűnő ifjúságát fájlalta. Nem igaz, hogy vérfürdőket használt, hanem annyit elhihetünk, hogy megijedt, ha észrevette arczán a redők gyarapodását. Ficzkó beszéli róla, hogy «egy iskatulában vagyok, mint egy kis perezcz befoglalva egy tükör az közepén, az által könyörög két óráig is». És ha a tükör nem jól mutatott, a síma képű asszonyi nemnek az a része szenvedett, melyet Csejte úrnője hatalmába keríthetett.

A kínzók lakoltak. Jó Ilona és Szentes Dorottya újjait levágta a hóhér, azután a máglyán elégette őket. Ficzkónak fejét vették, s holttestét égették el. Beniczky Katalint csak ideiglenes börtönre ítélték, újabb bizonyítékok beszerzéséig, mert a vallomások szerint Katalin asszony csak kénytelenségből cselekedett s irgalmas volt az áldozatok iránt.

De Báthory Erzsébet? A király már 1611 január közepén elrendelte törvény elé idéztetését. (*Tud. Gyűjt* 1839, VIII. 56.) De a nádor és a kamara arra kérték a királyt, hogy erősítse meg az örökös fogság büntetését. Ne kívánja a törvényes eljárás folytatását tekintettel a Zrínyi és Homonnay családok nagy érdemeire. A kamara azt is fejtegette, hogy a pörből a fiscusnak semmi vagy csak igen kevés haszna lesz. A király méltányolta ugyan a nádor okait, de a rendes törvényes úton hozott ítéletet akarta bevárni, s csak azután kívánta fontolóra venni a kegyelem kérdését. (*Okiratok* Elsbergnél.) Az akkori törvényes eljárás lassúságát jól használta föl a nádor az ítélet elhalasztására. Báthory Erzsébet a börtönben maradt 1614-ben történt haláláig; gyermekei igazgatták jószágait s gondoskodtak ellátásáról. Talán nem is volt nagyon szigorú fogságban. Leginkább bánthatta az, hogy szokott multságát nem üzheti. Úrnő létére mégis lakolnia kellett tetteiért — ezzel a kényelmetlenséggel.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Igen tisztelt szerkesztő úr! Becses folyóirata múlt számában —*l.* nemrégiben megjelent könyvem (*Magyarország története*) czíme alatt annak a Kisfaludy-Társasággal való atyafiságát — mentegeti, minek kapcsán azután könyvemről is elmond egyet-mást.

Mindebből én —*l.* előadásának kiválóan csak egy szavára óhajtok válaszolni, nevezetesen a hosszú mentegetődzés végéu arra, hogy én be nem várva a munka második részének bírálatát, azt a benyújtás után «*csakhamar*» nyilvánosságra bocsátottam a nélkül, hogy a bírálatokat használhattam volna.

Tisztelettel kérem —*l.-t.*, vegye tudomásúl, hogy fél-munkám 1894 februárjában nyerte el a jelíges levél fölbontása és kihirdetése mellett a koszorút és hogy csak a pályadíj kiadása tartatott vissza a mű befejezéséig. Azután én a munkát befejezve, 1895 januárjának első felében nyújtottam be a Társaságnak, a nyilvánosság elé pedig 1895 deczember 1-én léptem vele, miután tíz hónapon át hiába vártam a millennáris természetű munka sorsának (különben is már inkább csak forma szerint való) elintézését, a millennáris karácsonyi piacról pedig le nem késhettem. Az a szememre hányt *csakhamar* való megjelenés tehát *jó tíz hónapig* tartott és ha ebből akár a Társaságra, akár munkámra hátrány származott: arról a legkevesebbet talán én tehetek. Hiszen még a két év óta készen heverő első rész bírálati megjegyzéseit se használhattam föl, mert semmi utánjárásra azokat kézhez kapni nem tudtam, még az elnökség segédkezése mellett sem.

Egyébként köszönöm *l.-nek*, hogy alkalmat nyújtott nekem ezeket elmondani arról a *kitagadott* munkáról, mely pedig — magának a Társaságnak 1894 decz. 18-áról kelt átirata szerint is — «második felében és egészben is a jutalomra érdemes munka».

Varga Ottó.

*

Elismerjük, hogy bírálónk *csakhamar* kifejezése nem volt elég szabatos, azonban Varga úr *jó tíz hónapja* sem állja ki a bírálatot. Varga úr bizonyára nem 1895 decz. 1-én adta nyomdába kéziratát, nem akkor, a mikor az mint könyv megjelent. Egy ötvennégy ívnyi rajzokkal díszített könyv szerkesztése és nyomtatása

igénybe vesz legalább is négy-öt hónapot s így Varga úr nem jó tiz hónapot, hanem legföjljebb négy-öt hónapot várt a bírálatokra. De ha csakugyan oly türelmetlenül váraozott, könnyen segíthetett volna magán, ha egy folyamodványt nyújt be a Társasághoz, melyben kijelenti, hogy munkáját nyomatni akarja, tovább nem várhat, kéri a bírálatokat. A Társaság bizonyára a lehető legrövidebb idő alatt teljesítette volna kérését. A mi azt illeti, hogy a Társaság 1895 decz. 18-án tartott ülésében második felében és egészben is jutamra érdemesnek ítélte a pályamunkát, az igaz, de az is igaz, mit Varga úr mellöz, hogy egyszersmind kifejezte sajnálatát arra nézve, hogy a szerző föl nem használta a bírálatokat. Így elkerülhetők lettek volna némely ízléstelenségek, melyekért a Társaság nem vállalhat felelősséget. Szerk.

Új magyar könyvek.

Ambrozovics Meszlényi Ilona. Tündérmesék a való életből. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 367 l.) 3 frt.

A magyar irodalom története. Képes díszmunka. Szerkesztette Beöthy Zsolt. II. kötet. Bessenyei felléptétől a kiegyezésig. 1772—1867. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. VIII, 460 l.) 9 frt.

Asbóth János. Korunk uralkodó eszméi. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XI. köt. 11. sz.) Buda-Pest, 1896. Akademia. (8-r. 24 l.) 25 kr.

Baján Mihály. László főherczeg élete és halála. Buda-Pest, 1896. Sz.-István társ. (16-r. 127 l.) 60 kr.

Brassai Sámuel. Az igazi positiv philosophia. (Értekezések a bölcseleti tudományok köréből. III. köt. 3. sz.) Buda-Pest, 1896. Akademia. (8-r. 57 l.) 50 kr.

Corpus juris hungarici. Magyar törvénytár. 1000—1895. Milleniumi emlékkiadás. Csiky Kálmán, Kolozsváry Sándor, Nagy Gyula, Óváry Kelemen és dr. Tóth Lőrincz közreműködésével szerkeszti Márkus Dezső. I. sorozat. 7—10. kötet. Buda-Pest, 1896. Franklin-társ. (8-r. XXIV, 600; VII, 510; VI, 390; VI, 528 l.) a 4 kötet ára 12 frt.

Daudet Alphonse. A kápolna. Regény. 1—3. kötet. Fordította Fái J. Béla, (Athenæum olvasótára. IV. évf. 1—3.) Buda-Pest, 1896. Athanæum. (8-r. 156, 108, 127 l.) Kötetje 50 kr.

Frederik Jenő. Az emberi értelem hivatása. Buda-Pest, 1896. Ifj. Nagel O. (8-r. 70 l.) 80 kr.

Erődi Béla. Utazásom Sicilia és Malta szigetén. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 217 l.) 2 frt 80 kr.

Hock János. Vigasztalások könyve. Elmélkedések és hangulatok. Buda-Pest. 1896. Athenæum. (16-r. 411 l.) 3 frt.

Hummer Nándor. A szláv kereszténység hazánk mai területén, a honfoglalás előtt. Buda-Pest, 1896. Sz. István társ. (N. 8-r. 139 l.) 80 kr.

Jakab Ödön. Falu. Elbeszélések. Kimmach László rajzaival. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 169 l.) 2 frt.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megfízásából közzéteszi Váczy János. VI. köt. 1808 jul. 1—1809 szeptember 30. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. XXIII, 605 l.) 5 frt.

Kozma Andor. Humoros historiák. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 157 l.) 1 frt.

Lipthay Sándor. Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai. A magyar tud. Akadémia megbízásából írta és az 1895 november 3-án tartott Széchenyi-ünnepen kivonatosan előadta Lipthay Sándor. Buda-Pest, Athenæum, 1895. (8-r. 178 l.) 1 frt 50 kr.

Magyarország közléte az ezredik évforduló korszakában. I. könyv: A király. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. V, 472 l.) 3 forint.

Magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. III. köt. Az Anjou-ház és örökösei. (1301—1439). Írták Pór Antal és Schön-herr Gyula. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 667 l.) 6 frt.

Milkó Izidor. Egy carriere története és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 236 l.) 1 frt 50 kr.

Monostori Károly. Könyv az egészséges állatok gondozásáról és a betegek ápolásáról. Az állattenyésztő és állattartó mezőgazda érdekeire való tekintettel. Buda-Pest, 1895. Könyves Kálmán r.-t. (8-r. VIII, 304, XIX. l. és XLIV. tábla.) 4 frt.

Hibaigazítás.

E folyóirat februári számában (230. sz.) a tördeléskor a 318. lap utolsó sora a 317. lapra esúszott, szintén mint utolsó sor. A sor a maga helyén olvasva elenyésztetti az értelemzavaró hibát.

